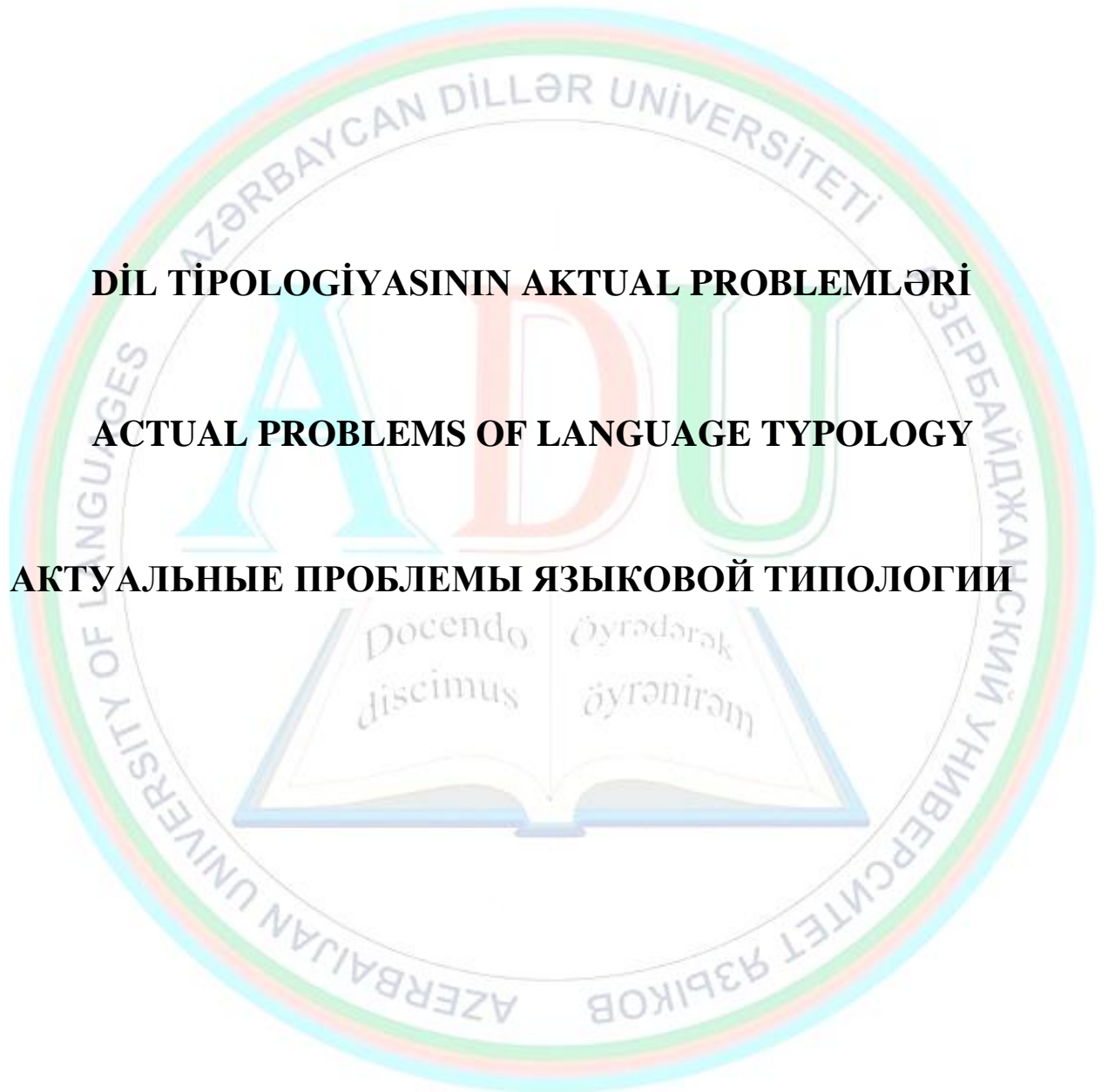

NİGAR VƏLİYEVƏ

DİL TİPOLOGİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ACTUAL PROBLEMS OF LANGUAGE TYPOLOGY

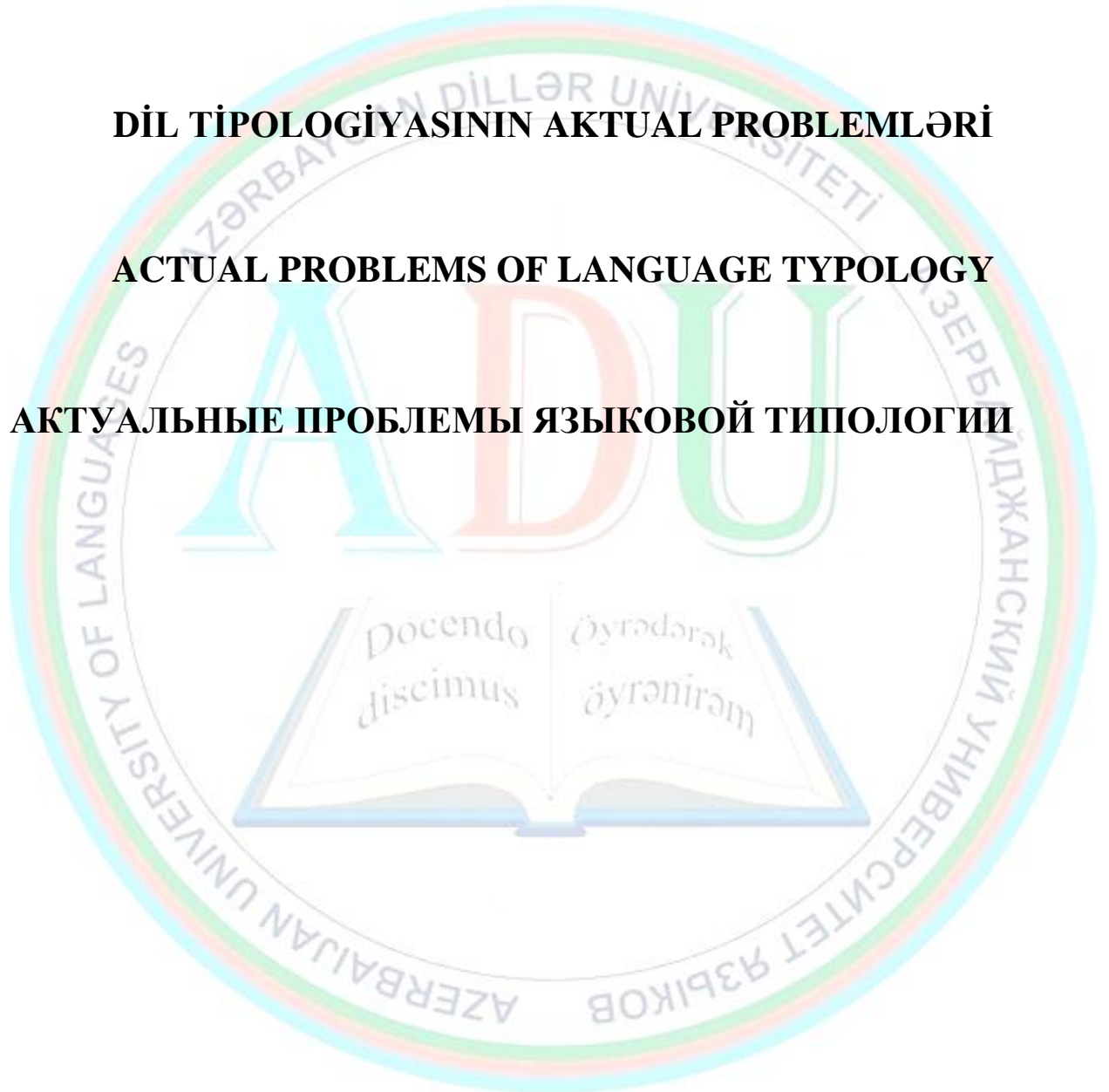
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ТИПОЛОГИИ

NİGAR VƏLİYEVƏ

DİL TIPOLOGİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ACTUAL PROBLEMS OF LANGUAGE TYPOLOGY

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ТИПОЛОГИИ

“Elm və təhsil”

BAKİ – 2011

Elmi redaktor:

AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi,

filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Cəfərov

Redaktor:

ABŞ Dövlət Departamentinin 19 nüfuzlu mükafatının sahibi,

filologiya elmləri doktoru, professor

Əfqan Abdullayev

Filologiya elmləri doktoru, professor

İlyas Həmidov

Nigar Vəliyeva

Dil tipologiyasının aktual problemləri

Actual problems of language typology

Актуальные проблемы языковой типологии

Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 515 səh.

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Nigar Çingiz qızı Vəliyevanın bu kitabına son illərdə müxtəlif nəşriyyatlarda dərc olunmuş elmi-nəzəri məqalələri daxil edilmişdir.

qrifli nəşr

“Elm və təhsil”, 2011

BİR NEÇƏ SÖZ

Dil, tefəkkür və məntiq arasındakı əlaqə konseptual münasibət olaraq tək cə fəlsəfəni yox, həm də dilçiliyi dərinəndən düşündürən məsələlərdən biridir. Zəruridir ki, dilçilik nəzəriyyəsində tipologiya mühüm yerlərdən birini tutur.

Müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri funksional-semantik dil kateqoriyalarının müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılmasıdır. Hər hansı bir dilin sistemli tədqiqi zamanı çağdaş dilçilikdə nəzərə çarpan inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin ortalarından etibarən kommunikativ dilçiliyə, sözün geniş mənasında kommunikasiya nəzəriyyəsinə, pragmatik və sosial dilçiliyə, psixolinqvistikaya və mətn dilçiliyinə, həmçinin müxtəlif dil sistemlərinin müqayisəli baxımdan öyrənilməsinə maraq artmışdır.

Məlumdur ki, valentlik dil kateqoriyası olaraq geniş sərhədlərə malikdir. Müxtəlif sistemli dillərdə valentliyin növlərini araşdıraraq tədqiq etmək çox aktualdır. Valentlik problemindən başqa nitq hissələrin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, müxtəlif sintaktik əlaqələrin, söz birləşmələrinin, tərkiblərin və cümlələrin hərtərəfli şərh və tipoloji tədqiqi, müxtəlif diskurs tiplərin təhlilinin linqvistik aspektdən tədricən koqnitiv perspektivlərə qədər izahı dil universalilərini aşkar etmək üçün zəmin yaradır.

Müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında tipoloji dilçiliyin aktual problemlərinin öyrənilməsinin elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malik olduğunu inamla söyləmək olar.

Diqqətinizə təqdim edilmiş topluya müəllifin son illərdə müxtəlif dillərdə nəşr olunmuş elmi-nəzəri məqalələri daxil edilmişdir.

Dil tipologiyasının aktual problemləri

Valentlik probleminin tədqiqi tarixindən

Bildiyimiz kimi, qrammatikada linqvistlər əsas rolunu dilin semantik aspektinə ayırırlar. Təfəkkürün qanunlarını öyrənən bir-birinə yaxın elmlər kimi, semantika da ümumi dilçilik fənni olur. Valentlik dilin bütün səviyyələrini əhatə edir və semantikanın ən vacib məsələləri sırasında birinci yeri tutur.

Məlumdur ki, dil valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqi işinə dilçilər çoxdandır ki, başlamışlar. Qərbi Avropa dilçiliyində sintaktik valentlik probleminə aid müəyyən tədqiqatların xülasəsini bir sıra tədqiqatçılar vermişdir. Məsələn, N.İ.Filiçeva verdiyi xülasədə 1967-ci ilə qədər Qərbi Avropa alimlərinin dil valentlik nəzəriyyəsi ilə əlaqədar tədqiqatları əhatə olunmuşdur. Burada L.Tenyer, J.Furke, H.Qlinz, H.Brinkman, V.Şmidt, L.Vaysgerber, İ.Erben, Q.Helbiq, V.Yunqun valentlik haqqında mülahizələrini təhlil etmişdir. Dilin valentlik probleminə aid elmi işlərin xülasəsini L.M.Lokştanova da vermişdir. O, yuxarıda adları çəkilən müəlliflərlə yanaşı, S.D.Katsnelson, B.A.Abramov, M.D.Stepanova və başqalarının bu sahədə tədqiqatlarını təhlil etmişdir.

L.Tenyerin dilçiliyə aid ən mühüm əsəri 655 səhifəlik “Struktur sintaksisin əsasları”dır. Bu əsərdə qoyulub problemlər üç nəzəri istiqaməti əhatə edir: a) asılılıq sintaksisinin hazırlanması, b) dildə dəyişmələrin hesablanması və bununla əlaqədar taranslyasiya nəzəriyyəsi, c) sintaksisin tədqiqinə müqayisəli tipoloji yanaşma.

L.Tenyer statik və dinamik sintaksisi, dil faktlarının statik və dinamik sırasını fərqləndirir. Birinci, kateqoriyaların (nitq hissələrinin), ikinci isə, sözlərin cümlədə rolunun tədqiqindən ibarətdir. L.Tenyərə görə, statik sintaksis söyləmin formalaşmasına qədər insanın şüurunda olan söz paradigmalarını, dinamik

sintaksis isə, cümlənin formalaşması prosesində statik elementlərin insan şüurunda təşkil olunmasını tədqiq edir.

L.Tenyerin ümumi sintaktik konsepsiyası sxemi mürəkkəb deyildir. Dinamik sintaksis üç anlayışı əhatə edir: 1) konneksiya (sintaktik əlaqə - bu real cümlənin quruluşunu müəyyənləşdirir), 2) yunksiya, 3) translyasiya.

Sintaktik əlaqə idarə olunan və idarə edən üzvləri birləşdirdikdə vertikal və tabe edilmiş komponentləri (əlavə, həmcins üzvlər) birləşdirdikdə horizontal ola bilər. Asılı elementlərlə birlikdə söz mərkəz, yaxud leksik elementlər daxil edilməklə nüvə təşkil edir. Tabeedici sözün kateqoriyasından asılı olaraq feli, ismi, adyektiv, adverbial mərkəzlər fərqləndirilir. Feli cümlədə tabeedici söz mütləq feli nüvə olur. Ona substantiv elementlər – aktantlar (subyekt, vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar) və sirkonstantlar (zərflilər) tabe olur. Sintaktik əlaqədən başqa sözlər semantik-anafirik əlaqə ilə birləşirlər.

L.Tenyer tabesizliyi – “yunksiya” adlandırır. Yunksiya sintaktik əlaqələrin birləşməsi və cümlənin həmcins üzvlərinin formalaşması vasitəsi ilə genişlənməsindən ibarətdir.

Dinamik sintaksisdə əsas rol “translyasiya”ya - sözün bir funksional sinifdən (kateqoriyadan) başqasına keçməsinə ayrılır.

Cümlənin strukturunu L.Tenyer onun komponentlərinin öz aralarında asılılıq münasibətlərinin məcmusu kimi müəyyənləşdirir. Bu ideyanı L.Tenyer sintaksisin əsas prinsipi hesab etmişdir. O, sintaktik əlaqənin əşya və anlayışlar arasında əlaqəni əks etdirdiyi ideyasından çıxış etmişdir.

L.Tenyer tərəfindən söylənmiş bir çox qaydalar sonralar tabelilik qrammatikalarında nəzərə alınmış və inkişaf etdirilmişdir.

L.Tenyer semantik sintaksisin yaradıcısı hesab oluna bilər. O, cümləni özünün iştirakçıları həm də zərfliləri ilə birləşən kiçik dram kimi şərh edir,

aktantlara, sirkonstantlara tərif verir və göstərir ki, birinci aktant, məsələn, fəaliyyəti, işi həyata keçirilir, ikinci obyektidir, üçüncü isə, onun adresatıdır.

Beləliklə, L.Tenyerə görə, sintaktik funksiya cümlənin strukturunda formal komponent deyil, cümlədə təsvir olunan situasiya strukturunda bu substansiyanın funksiyasının inikasıdır. Felin müəyyən miqdarda aktantları (L.Tenyerə görə, sıfırdan üçə qədər) idarə etmək qabiliyyətini L.Tenyer “felin valentliyi” adlandırır.

Valentliyə görə, L.Tenyer dörd fel qrupu müəyyənləşdirir, felin valentliyinin dəyişdirilməsinin universal üsullarını (passiv, qayıdış, forma, sıfır göstərici), valentliyin felin növ kateqoriyası ilə əlaqəsini tədqiq edir.

Valentlik nəzəriyyəsi dilçilər tərəfindən müsbət qarşılandı, on həmçinin leksikoqrafiyada da tətbiq etməyə başladılar. Bu nəzəriyyənin sonrakı inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Bəzi dillərdə şəxssiz əvəzliliklərin olması formal-sintaktik və semantik valentliyin olması məsələsini meydana çıxardı. Müəyyən olundu ki, valentlik təkcə felə deyil, həm də başqa nitq hissələrinə aiddir. L.Tenyer valentlik anlayışını təkcə miqdar tərəfdən (felin aktantlarının miqdarı) məhdudlaşdırmışdır. Amma sonralar onun əsas və asılı komponentlərinin morfoloji, konstruktiv, semantik keyfiyyət aspektinə də fikir verməyə başladılar. Felin valentliyinə təkcə aktantları deyil, həmçinin mütləq sirkonstantları və predikativ sifətləri də daxil etdilər. Mütləq və fakultativ valentlik məsələsi də tədqiq edilməyə başlandı.

L.Tenyerin əsərinin bir bölümü “sadə cümlənin strukturu” adlanır, xüsusi bir fəsil feli mərkəzə ayrılmışdır. Burada qeyd olunur ki, əksər Avropa dillərində cümlənin mərkəzi olan feli mərkəz özlüyündə “kiçik dramı” ifadə edir. Həqiqətən, hər hansı bir dramda olduğu kimi, onda səhnə, hər şeydən əvvəl, həmçinin iştirakçılar və zərflilər vardır. Əgər dramatik reallıqdan struktur sintaksis planında keçilsə, onda səhnə, aktyorlar və zərflilər müvafiq olaraq fel, aktantlar və sirkonstantlar olurlar. Fel proses bildirir. Məsələn, “Alfred frappe Bernard” – “Alfred Bernardı vurur” proses “frappe” – “vurur” feli ilə ifadə olunur.

Aktantlar – canlı varlıq, yaxud əşyalardır, bunlar da prosesdə istənilən keyfiyyətdə, hətta, sadəcə olaraq, statist (səhnədə sözsüz rollarda oynayan) kimi ola bilər. Aktant hər cür, hətta tam passiv ola bilər. Məsələn, “Alfred donne le livre a Charles” – “Alfred kitabı Şarla verir” cümləsində “Charles” və hətta “livre”, özlərinin fəaliyyətdə olmamasına baxmayaraq “Alfred” kimi, həmin dərəcədə də aktant olurlar. Aktantlar həmişə isimlə, yaxud onların ekvivalentləri ilə ifadə olunur. İsimlər, adətən, cümlədə aktantların rolunu öz üzərlərinə götürür.

Sirkonstantlar prosesin baş verdiyi şəraiti (zaman, yer, tərz və s.) ifadə edir, məsələn, “Alfred fourre toujours son nez partout” – “Alfred həmişə hər yerə burnunu soxur” cümləsindəki iki sirkonstant vardır: zaman (toujours – həmişə) və yer (partout – hər yerə). Sirkonstantlar həmişə zərf (zaman, yer, tərz və s.), yaxud onların ekvivalenti olur. Zərflər, adətən, cümlədə sinkonstant rolunu öz üzərinə götürür. Fellər müxtəlif miqdarda aktanta malik olmur. Aktantsız, bir aktantlı, iki aktantlı, yaxud üç aktantlı fellər vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, L.Tenyerin feli valentlik haqqında nəzəriyyəsi asanlıqla ingilis və Azərbaycan dillərinə də tətbiq oluna bilər.

L.Tenyerin valentlik nəzəriyyəsi lingvistlər tərəfindən qəbul olundu və Fransadan kənar da davamçıları tapdı. Alman dilçisi H.Brinkman sonralar qeyd edir ki, fel cümlədə təkcə mübtəda ilə xəbər arasındakı münasibəti ifadə etmir, həm də başqa əlaqələrdə iştirak edir və, təbii olaraq, geniş subyekt-obyekt münasibətlərinə qoşulur. Felin cümlədə mövqelər tələb etməsini H.Brinkman da valentlik (die Valenz), sonrakı əlaqələr üçün açılmış mövqeləri isə, “iştirakçılar” (Mitspieler) adlandırır.

H.Brinkman “valentlik” və “mövqe” terminlərini daha aydın fərqləndirir. L.Tenyer “valentlik” termini ilə felin birləşmə əmələgətirmə imkanını, həm də felin ayrı-ayrı mövqələrini (yerləri – die Stelle) göstərir. H.Brinkman daha aydın terminoloji fərqləndirmə aparır. O, valentlik dedikdə, həmişə felin birləşmə əmələgətirmə imkanını nəzərdə tutur. Bu imkanın realizə edilməsi haqqında söhbət

getdikdə, o, “mövqe” (yer – die Stelle) terminindən istifadə edir. Valentlik və mövqe iki müxtəlif plan hadisələridir. Valentlik dil elementinin sintaktik imkanını səciyyələndirir. Mövqe isə, müəyyən modeldə mərhələlərdən biridir, özü də bu imkanların reallaşmasında üzə çıxır. Ona görə valentliklə əlaqədar potensial və realizə olunmuş, mütləq və fakultativ valentlik terminlərini işlədirik. “Doldurulma-doldurulmama” və “tutulma-tutulmama” anlayışlarını yalnız mövqeyə aid etmək düzgündür.

H.Brinkman sözün sintaktik valentliyi ilə semantikasi arasında əlaqə olduğunu göstərir. Əsas nitq hissələri olan isim, sifət və fel tərkibində o, “qapalı” və “açıq” sözləri fərqləndirir. “Qapalı” sözlərin əsas xüsusiyyəti onlar üçün müəyyən nitqdə nəzərdə tutulan yerləri tutmaqdır. Amma “açıq” sözlər başqa sözlərlə əlaqəni tələb edir, ona görə də “açıq” sözlər cümlənin strukturuna daxil olur, bununla da söz birləşməsi yaranır. İsim və sifət, adətən, başqa ismin müəyyən bir halda olmasını tələb edir. Fel isə, cümlədə mübtədadan başqa, digər boş mövqələrə də malik olur.

H.Brinkman “istirakçı” olaraq isimlə (istənilən halda) tutulan yerləri qeyd edir, amma sözlərin köməyi ilə əmələ gələn əlaqəni o, nəzərə almır. Bununla da H.Brinkman zərfliyi ümumi valentliyə daxil etmir. H.Brinkman qeyd edir ki, dil üçün üç məsələ əsasdır: fel neçə boş yer açar, onların tutulması üçün hansı hal formalarından istifadə olunur və onlar necə yerləşir.

L.Vaysqerber də, sintaktik valentlik anlayışına qiymət verir və özünün “məzmunu” əsaslanan qrammatika nəzəriyyəsinə tətbiqi haqqında maraqlı fikir söyləyir. O, qeyd edir ki, sintaktik valentlik konkret feldən, daha doğrusu, felin aid olduğu semantik qatdan asılıdır.

Cümlənin strukturunun əsas modellərini müəyyənləşdirməkdə valentlikdən istifadə edən müəlliflərdən biri də Y.Erbendir. Y.Erben alman dili cümləsinin şərh edilməsində xəbəri fellə ifadə olunan cümləni götürür. Belə cümlədə söyləmin mərkəzində feli xəbər durur. Y.Erben felin valentliyini atomun valentliyi ilə

müqayisə edir və göstərir ki, bu, cümlənin strukturunu müəyyənləşdirir, çünki prepozisiya və postpozisiyada hansı və neçə tamamlığın olması felin valentliyindən asılıdır. Tamamlıq dedikdə, Y.Erben ənənəvi qrammatikada qeyd olunan tamamlığı, həm də mübtədanı nəzərdə tutur. O, “tamamlığa”, həmçinin cümlənin mənasına görə vacib olan zərfliyi, predikativ təyini və predikativi də daxil edir. Y.Erbenin sxemlərində “tamamlıq” ların hər biri nömrələnir. Burada “E” hərfi ilə “tamamlıq” işarə olunur. Feli xəbərin valentliyinin miqdarına görə, müəllif alman dilində dörd cümlə tipini müəyyənləşdirir.

Y.Erbenin nəzəriyyəsində yeni və müsbət sayılan valentliyin miqdarının müəyyənləşdirilməsində feldən asılı cümlə üzvlərinin məna vacibliyinə əsaslanmaqdan çıxış etməkdir. Bu da Y.Erbenə zərfliyi də əlavə etməklə “iştirakçılar”ın sayını artırmağa imkan vermişdir. Cümlədə istənilən “iştirakçının” felin valentliyindən asılı olduğunu qəbul etmək Y.Erbenin tədqiqatının çatışmayan cəhəti olaraq qəbul edilməlidir. Bu məsələ alman dilçisi Q.Helbiqin tədqiqatında bir qədər fərqli həll edilir.

Q.Helbiq valentliyi dəqiqləşdirmək və formalaşdırmaq, fikrin ifadə olunmasında hansı “iştirakçı”nın vacib olduğunu aşkara çıxarmaq üçün transformasiyon qrammatikada tətbiq olunan “buraxılma” üsulundan istifadə etməyi təklif edir. Bu məqsədlə cümlədə “iştirakçı”lardan biri buraxılır. Nəticədə cümlədə qeyd olunan qalırsa, yəni cümlə qrammatik cəhətdən dəyişmərsə, onda buraxılmış “iştirakçı” strukturda vacib deyildir. Əgər buraxılma nəticəsində cümlədə qrammatik cəhətdən yarımçıqlıq yaranırsa, onda buraxılmış “iştirakçı” vacib hesab olunur.

İngilis dilində valentlik məsələsinə bir qrup alman dilçilərinin birgə yazdıqları qrammatikada yer ayrılmışdır. Həmin qrammatikada valentlik və onun xüsusiyyətləri, felin valentliyi haqqında maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Onların fikrincə, valentlik cümlədə təkcə iştirakçılar arasında deyil, həmçinin cümlələr arasında semantik əlaqə yaradır. Məsələnin bu cür qoyuluşu maraqlıdır, çünki

burada valentliyin mətn yaratmada rolu məsələsi üzə çıxır. Əlbəttə, bu məsələ ayrıca bir tədqiqat əsərinin mövzusu ola bilər.

Azərbaycanda dil valentliyi ilə bağlı ilk elmi əsər Z.S.Zeynalovanın namizədlik dissertasiyasıdır. Bu iş əşyaya dinamik təsiri ifadə edən, ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən bir neçə felin semantik strukturunun və valentliyinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı qeyd edir ki, dil vahidlərinin birləşmə əmələgətirmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi leksikologiyanın, sintaksisin və leksik semantikanın, dil səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin, dil elementlərinin paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətinin, həmçinin tətbiqi dilçiliyin məsələləri ilə bağlıdır. Qohum olmayan dillərin materialları əsasında fel valentliyinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi, tipologiya, tərcümə nəzəriyyəsi, leksikoqrafiya və xarici dillərin tədrisi problemlərinin həll edilməsi üçün də gərəklidir.

Z.S.Zeynalova valentiyə belə tərif verir: “Sözlərin valentliyi dedikdə, onların başqa söz və ya cümlələrlə potensial birləşməsi nəzərdə tutulur ki, bu da nitqdə konkret söz birləşmələri və cümlələr şəklində ifadəsini tapır. Sözlərin birləşməsində, onların struktur təşkilində dilin müxtəlif aspektləri – morfoloji, sintaktik və leksik aspektləri qarşılıqlı iştirak edir, ona görə də morfoloji, sintaktik və leksik valentlik fərqləndirilir”.

Z.S.Zeynalovanın tədqiqatında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də kvantitativ, konfigurasyon və relyasion valentliklərin izahıdır. Bunlar sintaktik valentlik daxilində olan üst və alt qat sintaktik struktur hadisələridir. Kvantitativ valentlik, valentlik daşıyıcısının ətrafında olan aktantların sayının müəyyənləşdirilməsidir. Konfigurasyon valentlik sintaktik münasibətlərin formal vasitələrini, məhz onların bu və ya digər nitq hissələri ilə morfoloji formalaşdırılmasını, relyasion valentlik isə, aktantların sintaktik funksiyasını müəyyənləşdirir. Beləliklə, üst qat strukturda valentlik miqdar tərəfdən, alt qat strukturda isə, keyfiyyət cəhətdən müəyyənləşdirilir.

Dildə valentlik problemi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlardan biri də V.Sultanovun əsəridir. Əsər, Azərbaycan dilində felin valentliyi dəyişdirən sintaktik və morfoloji kateqoriyaların araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

E.Kunnazarov dil valentlik problemi ilə bağlı tədqiqatda qeyd edir ki, valentlik sözün öz mənası əsasında başqa sözlərlə sintaktik münasibətlər yaratması və məhz felin predikat funksiyasında cümlənin semantikasını və strukturunu müəyyənləşdirməsidir. Valentlik cümləni təşkil edir. Bu tədqiqatda valentliyin konkret vahidi – valentlik daşıyıcılarından, onların aktantlarının semantika və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu işdə valentliyin öyrənilməsi həmçinin alman dilinin qaraqalpaq dilli auditoriyada tədrisi ilə də bağlanılır.

“Ərəb dilçiliyi” adlı əsərin müəllifi V.M.Məmmədəliyev ən görkəmli ərəb qrammatiklərindən birinin – Əbul-Qasim Əbdür-Rəhman bin İshaq əz-Zəccaci olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, Zəccacinin “Əl-Cuməl” əsərində təsirli fellər obyektin sayına görə, daha doğrusu, sintaktik valentlik prinsipi üzrə qruplaşdırılır. Zəccacinin fikrincə, fellərin mənası dəyişdikdə onların valentliyi də dəyişir.

V.M.Məmmədəliyevin qeydlərindən belə çıxır ki, fellərdə valentlik xüsusiyyətini qədim ərəb qrammatikləri də öz əsərlərində tədqiq etmişlər. Amma onlar bizim indi işlətdiyimiz “valentlik” terminini işlətməmişlər. Lakin ərəb dilçisi əz-Zəccaci felin idarə etmə qabiliyyətinin onun semantikasını ilə bağlayır. Doğrudan da, felin semantikasını dəyişdikdə onun valentliyi də dəyişir. Bu işə, müasir dilçilik tərəfindən də təsdiq edilir.

Azərbaycan dilçiliyində felin valentliyinə aid aparılan tədqiqat işlərinin xülasəsi göstərir ki, dil valentliyi sahəsində tədqiqatlar hələ kifayət deyildir.

Beləliklə, sintaktik valentlik anlayışı Qərbi Avropa dilçiliyində ilk dəfə fransız strukturalizmin nümayəndəsi L.Tenyer tərəfindən tədqiq və təsvir olunmuşdur. Əvvəllər sintaktik valentlik felin tək-cə mübtədə və tamamlıqla birləşmə əmələ gətirməsi kimi qəbul edilmiş, sonralar buraya struktura görə vacib zərflilər də əlavə edilmişdir. Felin valentliyinin müəyyənləşdirilməsində

“buraxılma” üsulundan istifadə olunur. Bu da obyektiv meyar hesab edilə bilər. Sintaktik valentlik bu və ya digər dilin nəzəri təsvirində, həm də onun praktik tədrisində və öyrənilməsində məhsuldar hesab olunur.

Bütün dillərdə, ələlxüsus ingilis dilində, valentlik kateqoriyalarının təsviri o qədər genişdir ki, onun dairəsinə tək cə feli leksika deyil, həmçinin praktik cəhətdən bütün feli konstruksiyaların korpusu daxildir. Ona görə də valentliyin təsviri sintaksisin təsvirinə çevrilir. Valentliyin səciyyəsinə dilin bir çox sintaktik konstruksiyalarını tək cə nümunə modellərinin məcmusu kimi deyil, həmçinin feli leksemlərlə düzəlmiş, nizamlı sistemlər çoxluğu, sintaktik paradıqmalar kimi təsəvvür etmək olar.

Biblioqrafiya:

1. Brinkman H. Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. Düsseldorf: VEB Bibliographisches Institut, 1962.
2. English Grammar. A University Handbook. Leipzig, VEB, Verlag Enzyklopadie, 1984.
3. Erben I. Abriss der deutschen Grammatik. Berlin: VEB Bibliographisches Institut, 1964.
4. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution Deutscher Verben. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1978.
5. Linguistics: The Cambridge Survey, vol.I. Linguistic Theory Cambridge University Press, 1988; vol.II, Linguistic Theory: Extensions and Implications, Cambridge University Press, 1988, vol. III, Language: Psychological and Biological Aspects, Cambridge University Press, 1988, vol. IV, Language: The Sociocultural Context, Cambridge University Press, 1988.
6. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, Bakı, Maarif, 1985.

7. Sultanov V. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar, Bakı, Elm, 1997.
8. Weisgerber L. Vom Weltbild der deutschen Sprache. Halbband. Düsseldorf: VEB Bibliographisches Institut, 1954.
9. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках, АКД, Тбилиси, 1986.
10. Кунназаров Е. Лексико-семантическая структура глаголов действия в немецком и каракалпакском языках, АКД, Баку, 1991.
11. Локштанова Л.М. О валентности глаголов в современных лингвистических исследованиях, Иностранные языки в школе № 1, 1971.
12. Степанова М.Д. О внешней и внутренней валентности слова, Иностранные языки в школе № 3, 1967.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., Прогресс, 1988.
14. Филочева Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. Вопросы языкознания № 2, 1967.
15. Шаховский В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи. Вопросы языкознания № 6, 1984.

Valentliyin təbiəti və səviyyələri

Valentlik geniş planda mənanın “boş yerləri”, başqa sözlə, anketdə olduğu kimi, doldurulmalı olan rubrikalar tək “qrafaları” olan xassəsidir. Məna ilə bağlı valentlik sözün, söz birləşməsinin, cümlənin və makromətnin yaranmasında əvəzedilməz rolu olan qüvvədir. Valentlik dilin bütün səviyyələrini əhatə edir və semantikanın ən vacib məsələləri sırasında birinci yeri tutur.

Dil valentlik nəzəriyyəsi ilə məşğul olan linqvistlər valentliyi fəllə bağlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bir qrup dilçilər tərəfindən yazılmış ingilis dilinin qrammatikasında felin ətraf elementlərlə işlənməsi valentlik adlandırılır və valentliyə görə fəllərin beş qrupu müəyyənləşdirilir. Dil valentlik nəzəriyyəsi alman dilinin fel, isim və sifətlərinə tətbiq olunmuş və müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır.

Dildə valentlik bir sözün mənalarının başqa sözün mənaları ilə əlaqə yaratmaq xassəsindən ibarət semantik-sintaktik hadisədir. S.D.Katsnelsonun qeyd etdiyi kimi, məzmun və formal valentlik olmaqla iki cür valentlik fərqləndirmək olar.

Məzmun valentliyi alt qat strukturda semantik planda olan hadisədir və tipoloji baxımdan universaldır, yəni bütün dillərə xas xüsusiyyətdir. Məzmun valentliyi haqqında danışılan vəziyyətlə, yəni hadisə və situasiya ilə bağlıdır. Məzmun valentliyinin strukturları təfəkkür strukturudur. Bu struktur formal məntiq terminləri predikat və onun arqumentləri ilə təsvir olunur.

Formal valentlik isə, məzmun valentliyinin üzdə olan sintaktik şərhəldir. Formal valentlik dildə predikatın arqumentlərinin ifadə formalarını və üsullarını müəyyənləşdirir. Formal valentlik məzmun valentliyinin dildə ifadə formasıdır. Valentliyin məzmun planı və ifadə planı vardır. Məzmun planına fəllə olan adlar

arasında olan semantik münasibətlər, onun ifadə planına isə, felin arqumentlərinin morfoloji formaları daxildir.

Bu fikir valentliyin tədqiqində özünü doğruldur. Burada V.S.Denisovanın qeydləri yada salmaq olar. O, müasir ingilis dilində “take” felinin valentlik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr etdiyi məqaləsində valentliyin dil vahidlərinin daxili mənalarından asılı olduğunu yazır. O, dil vahidinin daxili mənası dedikdə, sözün leksik mənasını, morfoloji əlamətləri, cümlə üzvünün tipini nəzərdə tutur.

Valentlik anlayışı nitqin yaranma prosesinin mətn dilçiliyində öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dilçilərin çoxu qeyd edir ki, bu prosesdə bir neçə mərhələ müəyyənləşdirmək olar. Bu mərhələlərin olmasını fiziologiya və psixologiyanın tədqiqinin nəticələri də sübut edir. Belə ki, dilçi danışıq və başa düşmə (anlama) vaxtı insanın beyində baş verən neyrofizioloji prosesi tədqiq etmir. Dil-çevirici linqvist üçün məlum “qara qutu” rolunu oynayır. Söyləmin formalaşmasının əsası mövzunun qoyuluşu ilə başlanır və sonra bir neçə mərhələ keçir. Bu mərhələlər isə, daha mücərrəd proseslərdən konkret dil mərhələlərinə qədərki prosesləri əhatə edir. Buraya nitq-təfəkkür, leksik-semantik və fonoloji mərhələlər daxildir (4, s.125).

T.A.Apollonskaya və R.Q.Piotrovskiy müasir neyro-psixolinqvistikanın, ünsiyyət və semiotika nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinə əsaslanıb söyləmin törəməsi prosesinin ardıcıl denotativ, desiqnativ və verbal-sintaqmatik səviyyələrini təsvir etmişdirlər. Onlar qeyd edirlər ki, söyləmin simultan (ardıcıl) təşkil olunmuş desiqnativ təsəvvür edilməsinə daxil olan hər bir dil işarəsi başqa dil işarələri ilə müntəzəm əlaqə telləri ilə əhatə olunur. Bu əlaqələr müxtəliflipli mənalar və mənə valentliyinin mahiyyətidir. Fel özünün sintaktik valentliyi ilə gələcək cümlənin sxemini verir. Sonra leksik-morfoloji və fonetik (qrafik) yarım səviyyələrdə söyləm reallaşır. Bu isə, situativ-semantik, fonetik, ritmik uyğunluq və leksik vahidlərin valentliyi vasitəsilə həyata keçir. Leksik vahidlər söyləmin sintaktik sxemini doldurur və onun mənasını təmin edir (1, s.181-185). Burada söyləmin törəməsinin

qanuna uyğunluqları, söyləmin törəməsində leksik vahidlərin və felin valentliyinin rolu aydın şəkildə təsvir olunmuşdur.

Nitqin meydana gəlməsinin psixolinqvistik məsələləri A.A.Leontyev tərəfindən tədqiq edilmişdir (6, s.27-60). Mətnin meydana gəlməsinin dil mexanizmi həmçinin Q.V.Kolşanski tərəfindən də təhlil olunmuşdur (5).

Məzmun və formal valentliklərinin, iki semantik hadisə kimi, fərqləndirilməsi bir çox linqvistlərin semantikanın iki səviyyəsinin fərqləndirilməsi cəhdinə uyğun gəlir. Çünki bir çox linqvistlər semantikanın aşağıdakı səviyyələrini fərqləndirirlər: 1) alt qatda olan semantik səviyyə, 2) üst qatda olan semantik səviyyə.

Alt qatda olan semantik səviyyə - universal, mənə səviyyəsi hesab edilir. Üst qatda olan semantik səviyyə isə, sintaktik dil səviyyəsidir. Bu səviyyələrin fərqləndirilməsi onunla çətinləşir ki, mənə səviyyəsinin vahidləri bilavasitə müşahidə oluna bilmir və bu fərqlər ancaq konkret semantikasının mücərrədləşməsinin nəticəsi kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Alt qatda məntiqi planda valentlikdən asılı olaraq aşağıdakı təfəkkür propozisiya strukturlarını müəyyənləşdirmək olar:

1. Hadisə və faktlardan ibarət, obyektiv həqiqəti qlobal, bütöv əks etdirən mənaların və ifadə olunan hadisədə predmetləri və onların elementlərini birləşdirən predikativ əlamətin oppozisiyası.

2. Əşyaların xüsusiyyətlərini, yaxud əşyalar arasındakı münasibətləri bildirən çoxyerli mütləq və nisbi predikatların oppozisiyası. Sonrakı fərqləndirmə çoxyerli predikatların müxtəlif tiplərinin qarşılıdırılması xətti ilə aparılır (4, s.123).

Dil səviyyəsində bu oppozisiyalar saxlanılır, amma onların üstünə konkret dillərdə məzmun planı və ifadə planının xüsusiyyətləri də əlavə olunur. Valentlik səviyyələri arasındakı əlaqə bu səviyyələrin təbiətinə görə eynimənalı deyildir. U.L.Çeyf qeyd edir ki, məzmun planının bir vahidi ifadə planının bir neçə vahidləri

arasında “paylanmış” ola bilər və əksinə, məzmun planının bir neçə vahidi ifadə planının bir vahidində cəmləşə bilər (7, s.30).

Qlobal mənaların və predikatların oppozisiyası, əsli şəxssiz fellərlə qarşılaşdırılmasında əks olunur. Hadisə bildiren fellər və şəxssiz fellər proses haqqında qlobal təsəvvür yaradır, sözün geniş mənasında adla ifadə olunan “tamamlıqlar” arqumentlərlə əlaqələndirir. Məzmun və formal valentliyin məzmun planının bir vahidində bir mənalı uyğunluğunda ifadə planının bir əsas nitq hissəsinə aid olan vahidi uyğun olur. Məsələn: “Water! Silence! Attention!”, Azərbaycan dilində isə - “İşıqlanır. Dan yeri. Yağış.” tipli vahidlər şəxssiz cümlə adlanır və onların müxtəlif növləri göstərilir: “Gecədir. Axşamdır. Qışdır.” Cümlə strukturunda iki baş üzvün iştirakı tələb olunan dillərdə formal subyekt və predikat işlənir. Azərbaycan dilində isə, predikatın semantikasına pleonastik elementlər artırıla bilər. Pleonazm dedikdə, eyni məfhumun başq-başqa dil vahidləri ilə təkrarı nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan dilində olduğu kimi, “Sən tələbəsən”, ingilis dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, mübtədanın iştirakı vacibdir, məsələn: “You are a doctor”.

Biryerli və ikiyerli predikatların oppozisiyası birvalentli və ikivalentli fellərin oppozisiyasında əks olunur. Felin valentliyi birmənalı olaraq onun ifadə etdiyi predikatın məzmun valentliyinə uyğun gələ bilər, yaxud onunla daha mürəkkəb əlaqə yarada bilər. İngilis dilində aşağıdakı fellərin məzmun və formal valentliyi uyğun gəlir. Birvalentli fellər: “to sleep, to wake, to live”. İkivalentli fellər: “to live in town, to wait in hotel”. Üçvalentli fellər: “to desire, to give” və s.

Məzmun və formal valentliyin uyğun gəlməməsinin müxtəlif halları semantik valentlikdə və onun ifadə formalarında fərqlərlə nəticələnir. Predikatın məzmun valentliyinin və felin semantik valentliyinin uyğun gəlməməsinə formal valentliyin məzmun valentliyi ilə müqayisədə miqdarca artması, yaxud azalması daxil olur. Formal valentliyin azalmasına felin semantikasına arqumentlərin “qoşulması” səbəb olur. Məsələn, iş felləri: to fish, to mouse (to fish well, to mouse well); işin nəticəsini bildiren fellər: to butter – inək yağı ilə yağlamaq, to oil

– bitki yağı ilə yağlamaq, to grease – yağ sürtmək, to grease the lock – qıfılı yağlamaq, to grease the pan – tavanı yağlamaq, to lubricate the engine – motoru yağlamaq, to lubricate a machine – maşını yağlamaq; aləti və ya işin vasitəsini bildirən fellər: to scythe – kərəntiləmək, to plough – kətanlamaq, to hew – yonmaq, to hew stone – daş yonmaq, to scythe, to plough, to hew – kərənti, kətan, daş yonan balta ilə işləmək, to arm – silahlanmaq, to be armed to the teeth – dişinə qədər silahlanmaq. Belə hallarda, adətən, felin mənasına arqument də daxildir.

Formal valentliyin artması ondan ibarətdir ki, felin yanında onun mənasını tamamlayan formal tamamlıq özünü göstərir. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində bu cür konstruksiyalar daxili obyektli fellər adlandırılır: “to like a life, to smile a smile”, həmçinin “ov ovlamaq, quş quşlamaq, yaş yaşamaq” və s. Bu cür tamamlığın meydana gəlməsi bir çox hallarda kommunikativ baxımdan vacib olan atributiv səciyyəsinin ifadə olmasının hökmənliyi ilə bağlı olur: “to live a long life, to smile a sweet smile, to laugh a horrid laugh, to fight a hard battle”, həmçinin “yuxu yatmaq, uzun həyat yaşamaq” və s.

Semantik planda uyğun gəlməyən hal dedikdə, predikatın tərkibi fellə ifadə olunan hadisəni bildirən adla bir birləşmədə ifadə daşıyıcısı isim, yaxud sifət olur. Bunlar da bir sıra arqumentlərə yer açır. Fel isə, hadisənin baş verməsini, vaxtını bildirir: “to lighten, to light up – işıqlandırmaq; to give light, to answer – cavablandırmaq; to give answer, to grow – böyümək: to grow up, to silence – susmaq”.

Fellərlə ifadə olunan predikatlarla tərkibi xəbərlər arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, birincilər işlənmə şəraitindən asılı deyil və lüğət vahidi olaraq mövcuddur, ikincilər nitq prosesində meydana gəlir və konkret cümlə tərkibində mövcud olurlar. Amma bəzi sadə xəbərlər, frazeoloji vahid kimi, lüğətdə əks olunur. Onlar arsında əlaqə dilin leksik mənalara sistemi ilə müəyyən olunur.

Sintaktik semantikanın tədqiqi ümumi tipoloji istiqamətlərində məzmun valentliyinin və predikativ mənalara məzmun və formal valentliyinin gözdən

keçirilməsi daha çox maraq doğurur. Məzmun valentliyinin və onun müxtəlif dillərdə ifadə formalarının təhlili valentliyin kateqorial tipologiyası, nəticədə isə, mətn tipologiyası üçün zəmin yaradır.

Dil valentlik probleminin daha aydın anlaşılması üçün bir məsələni də izah etmək lazımdır. Dil valentlik problemi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cümlənin alt qat strukturunda izah oluna bilər. Cümlənin alt qat strukturunun özü də mürəkkəbdir və onun da səviyyələri fərqləndirilir.

L.S.Barxudarov cümlənin alt qat strukturunun dörd səviyyəsini fərqləndirir: 1) maksimal üst (söz formalarının zənciri cərgəsi), 2) sözlərin qarşılıqlı sintaktik əlaqəsinin açılması, 3) alt qat səviyyəsi. Bu təkcə cümlənin özünün komponentlərinin münasibətlərini deyil, həmçinin cümlənin strukturunun həmin dilin başqa cümlələrinin strukturu ilə münasibətlərini nəzərə alır və transformasiyon törədici modeldə üzə çıxır. Nəhayət, dördüncü səviyyə cümlə strukturunun maksimal alt qat səviyyəsidir, özü də ehtimal ki, təmiz semantik səviyyədir. Bu, cümlənin məzmun (mənalı, məntiqi) elementlərini aşkara çıxarır. Üç əvvəlki səviyyələrdən fərqli olaraq bu səviyyə özünün əsas xassələrinə görə bütün dillər üçün eynidir. Belə hesab etmək olar ki, cümlənin maksimal, dördüncü tip alt qat strukturu insan təfəkkürünün məntiqi strukturudur. Cümlənin üst qat strukturunun elementləri məlumdur ki, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan və müxtəlif morfoloji formalarda işlənən sözlərdir. Amma cümlənin alt qat strukturunun elementlərinə gəldikdə isə, L.S.Barxudarova görə, onları söz yox, leksemlər hesab etmək olar. Leksem dedikdə isə, elementar məna komponentlərinin dəsti başa düşülür (sem, yaxud semantik çoxluq). Hesab etmək olar ki, konkret leksem dəsti dillərdə müxtəlif şəkildə ola bilər, amma semlərin elementar məna komponentlərinin dəsti, yaxud semlər bütün dillər üçün ümumi olur (2, s.28).

Beləliklə, dil valentlik probleminin anlaşılması üçün dilin alt qat sintaktik strukturunun L.S.Barxudarov tərəfindən müəyyənləşdirilən səviyyələrini nəzərə almaq lazımdır. Doğrudan da, tədqiqat bir daha təsdiq edir ki, leksik vahidlərin

valentlik xassələri müxtəlif dillər üçün oxşardır. Çünki alt qat sintaktik strukturda öz ifadəsini tapır və semantik mahiyyət daşıyır.

Bibliografiya:

1. Аполлонская Т.А., Пиотровский Р.Г. Функциональная грамматика фрейм – автоматическая переработка текста. Проблемы функциональной грамматики, М., Наука, 1985.
2. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973.
3. Денисова П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания, М., Русский язык, 1980.
4. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.
5. Колшанский Г.В. О языковом механизме порождения текста, Вопросы языкознания, 1983.
6. Леонтьев А.А. Психоллингвистика, Л., Наука, 1967.
7. Чейф У.Л. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975.
8. Anderson S.R. Morphological theory. Linguistics: The Cambridge survey. Linguistic theory: Foundations, volume I, Cambridge, 1989.
9. Crystal D. Linguistics, New York, Richard Clay (The Chauser Press) Ltd, Bungay, Suffolk, 1985.
10. Linguistics: The Cambridge Survey, vol. I., Linguistic Theory Cambridge University Press, 1988; vol. III, Language: Psychological and Biological Aspects, Cambridge University Press, 1988, vol. IV, Language: The Sociocultural Context, Cambridge University Press, 1988.

Müxtəlif sistemli dillərdə semantik və sintaktik valentlik

Məlumdur ki, dilin leksik tərkibində sistemlilik mövcuddur. Sözlərin semantik strukturunun, onun sözlərlə daxili, həm də başqa sözlərlə xarici əlaqələrinin tədqiq olunması müasir dilçiliyin əsas problemlərindən biri olaraq qalır.

Dildə sözün iki ən mühüm sintaktik dəyəri vardır. Əvvəlcə, söz nominativ dəyərə malikdir. Bu, o deməkdir ki, sözlər ətrafda olan əşya və hadisələrin adıdır. Digər tərəfdən isə, söz semantik dəyərinə görə sintaqmatikada leksik əlaqələrə girə bilər. Bu isə sözün sintaqmatik valentliyidir.

Qohum dillərin, həmçinin müxtəlif sistemli dillərin müvafiq sözlərinin, söz qruplarının semantik məzmun planında paradiqmatik və sintaqmatik, məhz valentlik xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Valentlik məsələsinin aydınlaşdırılması və düzgün başa düşülməsi məsələsi birbaşa nitqin əmələgəlmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Nitqin əmələgəlmə prosesinin izahı valentliyin bir çox məsələlərinin açılmasına kömək edə bilər. S.D.Katsnelson nitqin törəməsində üç əsas mərhələ fərqləndirir: leksik-morfoloji və fonoloji (5, s.123).

Nitqin törəməsi, meydana gəlməsi prosesi haqqında V.B.Kaseviçin də fikirləri vardır. O, güman edir ki, semantika mərhələsində bir növ “qəlizləşmiş”, “semantika önü dumanlılıq” prototema və protorema şəklində olur. Sonra isə prototema və protorema ayrılır, aralanma baş verir, tema və remaya uyğun törəmə əmələ gəlir (4, s. 239). Felin valentliyi semantik və sintaktik olaraq üzə çıxır. Semantik valentlik dilin daxili, semantik strukturu ilə bağlıdır. Sintaktik valentlik isə semantik valentliyin üzə çıxan, görünən tərəfidir. A.M.Muxin semantik valentliyi cümlənin alt qat strukturu, sintaktik valentliyi isə cümlənin üst qat

strukturu ilə səciyyələndirir (6, s.100). Semantik və sintaktik valentlik bir-biri ilə sıx bağlı məsələlərdir, özü də bir-birini tamamlayan kateqoriyalardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, subyekt-obyekt münasibətləri felin məzmun valentliyindən asılıdır. Ona görə ki, felin ayrı-ayrı mənaları müxtəlif fərqli məzmun valentliyinə malik olur. Felin məzmun valentliyi dedikdə həmin felin bu və ya digər subyekt-obyekt funksiyalarında olan adlarla birləşmə əmələgətirmə imkanı nəzərdə tutulur.

Məzmun valentliyinin bu cür müəyyənləşdirilməsi bütün dillərə aid oluna bilər. Məzmun valentliyi planında hər bir feli mənə nəzərdə tutulan subyekt-obyekt funksiyaları üçün boş yer açır. Bu yerlər isə vacibliyindən asılı olaraq cümlədə doldurulur. Subyekt-obyekt funksiyaları terminləri ilə formalaşan məzmun valentliyindən onun morfoloji üzə çıxmasını fərqləndirmək gərəkdir. Bu isə müxtəlif dillərdə fərqli xüsusiyyət kəsb edir. Subyekt-obyekt funksiyalarını göstərən qrammatik formalar dilin quruluşundan və onda formalaşmış konkret işlənmə normalarından asılıdır. Dillərdə məzmun valentliyi universaldır, amma onun morfoloji üzə çıxması sisteminin müxtəlifliyi ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, ismin halları təkə subyekt-obyekt münasibətlərini bildirməyə xidmət etmir. Halların zərflik funksiyalarında işlənməsi sinxron planda mürəkəb suallar doğurmur. Felle valentlik əlaqələrinin olmaması və zərflik funksiyasında işlənən isimlərin semantikasi halların başqa funksiyalarda işlənməsini aradan qaldırır.

Halların funksiyalarının çoxu universal mənə daşır. Analitik dillərdə bu mənalar daha qənaətli ifadə olunur. Bu dillərdə sintetik morfoloji dillərdə olan funksiyalar olmur. Sintaktik əlaqələrin analitik ifadəsi köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Buraya sözünü və qoşmalar daxildir. Bunlar da bəzən çoxfunksiyalı olur. Belə halda mürəkkəbləşmə özünü göstərir. Bütövlükdə isə analitik quruluş daha şəffafdır. Adların sintaktik əlaqələrinin müxtəlif sahələri analitik dillərdə bir-

birindən asılı deyildir. Onlarda əlavə məzmun və formal funksiyalı sintaktik konstruksiyalar azdır.

Sintetik quruluşlu dillərdə morfoloji kateqoriyaları konkret olaraq müəyyənləşdirmək olur. Analitik dillərdə isə morfoloji kateqoriyalara az rast gəlinir. Fel cümlədə agens – iş görəni, obyekt - təsirə məruz qalan və adresat - iş və hərəkətin yönəldiyi obyekt, iş və hərəkətin çıxış nöqtəsi, iş və hərəkətin icrası üçün vacib olan alət tələb edir. Bunlar isə sintetik quruluşlu dillərdə ismin halları vasitəsilə üzə çıxır. Analitik dillərdə isə bu bir qədər fərqli vasitələrlə ifadə olunur.

Azərbaycan dili sintetik quruluşlu dillər ailəsinə daxildir. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ismin halları qrammatik vasitə ilə, yəni ismə hal şəkilçilərinin əlavə olunması ilə düzəlir. Azərbaycan dilində ismin altı halı, bəzi türkoloqların fikrincə isə, yeddi halı vardır.

İngilis dili analitik quruluşlu dildir və bu dildə ismin halları haqqında dilçilər arasında vahid fikir yoxdur. Bir qrup dilçi ingilis dilində ismin iki hal olduğunu qəbul edir, başqa bir qrup isə bu dildə ismin hallarının olmadığını iddia edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili üçün qəbul edilən ümumi hal türk dillərində əsas hal, adlıq hal adlandırılır (3, s.4). Ümumi halda olan isim mübtəda, predikativ, vasitəsiz tamamlıq, vasitəli tamamlıq, zərflilik və təyin funksiyasında çıxış edir.

German dillərində hal kateqoriyasından bəhs edən V.Q.Admoni yazır ki, german ədəbi dillərində iki hal mövcuddur: adlıq və ziyəlik (1, s.109). V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova və L.L.İofik, həmçinin İ.O.Moskalskaya ingilis dilində ismin iki hal formasını müəyyənləşdirir: ümumi və ziyəlik. V.D.Araikin də ingilis dilində ismin iki hal formasının olduğunu qəbul edir və göstərir ki, hal kateqoriyasının tipoloji səciyyəsi baxımından yanaşıldıqda ingilis dilində isimləri iki qrupa bölmək olar: cansız əşyaları bildirən isimlər və canlı əşyaları və zaman bildirən isimlər. Birinci qrupa aid olan isimlər hal kateqoriyasına malik deyil,

amma ikinci qrupa aid olan isimlər ümumi və yiyəlik hal formasına düşür (2, s.114).

İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmamasını təkid edən dilçilər bir məsələni unudurlar. Bu məsələ dilçilikdə “gizli qrammatika” problemi ilə izah oluna bilər. S.D.Katsnelson “gizli qrammatika” termini altında sintaktik birləşmə və sözün semantikasında implisit mövcud olan qrammatik siqnalları nəzərdə tutur (5, s.78).

Analitik quruluşlu dillərdə, o cümlədən ingilis dilində, dilin xarici quruluşunda üzə çıxmayan hadisələr çoxdur. Qrammatik münasibətlərin ifadəsində bu dillərdə olan daxili əlaqələr (məna tipləri, sözlərin birləşmə imkanlarının tipləri və s.) əsas yer tutur. Həqiqi formaları olmayan dillərin köməyinə gizli qrammatika gəlir. Bu tip qrammatika istənilən dilin təbiətinə xasdır və bu da hər bir qrammatika quruluşun əsasını təşkil edir.

Ç.Filmora görə, dilin gizli kateqoriyaları dəqiqliklə tədqiq edilərsə, bir dildə aşkar edilən qrammatik əlamətlərin başqa dillərdə də üzə çıxmasının şahidi olmaq mümkündür (7, s.374). Ç.Filmor qeyd edir ki, hal kateqoriyasının tədqiqini daha səmərəli aparmaq üçün halların ismə əlavə edilən şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunması ehtimalından imtina etmək lazımdır. Hal termini ilə hər hansı bir dildə alt qat sintaktik-semantik münasibətlər anlaşılır. Amma hal forması hal münasibətinin affikslə, suppletiv yolla, entklitik və proklitik hissəciklərin əlavəsi, yaxud yalnız söz sırası ilə ifadə olunması nəzərdə tutulur (7, s.400).

Dildə ümumi kateqoriyalar mövcuddur. Dilin fərdi məzmunu həmin kateqoriyalardan ayrılır və eyni zamanda təfəkkürdə üzə çıxır. Buradan belə çıxır ki, üzə olan morfologiya dilin daxili forması ilə söz formalarına aid olan qrammatik mənası ilə bağlıdır. Formanın səs olaraq özünü göstərməsi fikrin obyektivləşdirilməsi vacibliyindən meydana çıxır. Amma formal məna ilə onun səs qabığı arasında münasibət bəzən birmənalı olmur. Müəyyən vaxt formal məna səslə ifadə olunmasını tələb edir. A.A.Potebnyanın fikrinə görə, artıq

möhkəmlənmiş fikrin qrammatik formaların saxlanması ehtiyacı qalmır. Bir sıra Hind-Avropa dillərində formaların düşməsi prosesi bununla müəyyən qədər izah olunur (6, s.79). Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, hətta nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bir çox hallarda dilçinin köməyinə sintaksis gəlir. Bu vəziyyət özünü eyni zamanda Azərbaycan dilinin qrammatikasında da göstərir. Dildə mənə faktoru əsasdır və ona görə də bəzən dilin bu və ya digər kateqoriyanın səs vasitəsi ilə üzə çıxmasına ehtiyacı qalmır.

Beləliklə, bəzi qrammatik kateqoriyalar dildə birbaşa, bilavasitə deyil, sözlərin və cümlədə sintaktik əlaqələrin mənasında gizlənmiş şəkildə özünü göstərir.

Dildə gizli kateqoriyalar da vardır. Bunlar anlaşılır, nəzərdə tutulur, amma müstəqil ifadə formasına malik olmur. Gizli kateqoriyalar birbaşa yox, dolayı yolla sözlərin və mətnin köməyi ilə ifadə olunur. Gizli kateqoriyalar sözün sintaqmatik və fraza vahidlərinin tərkibində ifadəsini tapır. Əşya və şəxsin kateqoriya əlamətləri, məqsədli təyinatı öz-özlüyündə həmin dildə danışan üçün aydındır. Onların qrammatikada rolu məlumdur. Sözün kateqorial komponentləri cümlədə sözlərin münasibətləri dəqiqləşdirir və xüsusi formantların işlənməsini aradan qaldırır.

Sözlərin mənasının semantik-qrammatik təhlili onlarda qrammatik münasibətdə relevant kateqorial əlamətlərini üzə çıxarır. Müstəqil sözlərin mənalarını bu və ya digər münasibətlə səciyyələndirməklə onları sinifləndirmək olar ki, bu da qrammatik funksiyalılığın vahidliyi ilə fərqlənir.

Semantik valentlik fel mənalarının kateqorial əlamətləri, onların müəyyən qrammatik yarımşiniflərinə aid olması ilə şərtlənir. Məsələn, yaradıcı fəaliyyət bildirən iş felləri hər hansı əşyanın hazırlanması, istehsal olunması kateqorial əlamətinə malikdir.

Felin valentliyi məzmun planında onun cümlədə açdığı yerlərlə müəyyənləşir. Həmin yerlər cümlədə sözlərlə doldurulur. Bu sözlər cümlədə felin tələbinə görə morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğrayır, hal şəkilçisi qəbul edir.

Analitik dillərdə məzmun valentliyi daha böyük rola malik olur. Lakin sintetik dillərdə məzmun valentliyi ilə yanaşı onun hal formalarında düşməsi ilə əlaqə yaranır və fikir ifadə olunur.

Dilçilikdə qrammatik (sintaktik) və məntiqi-semantik kateqoriyalar məsələsi indiyədək tam həll olunmamış qalmaqdadır. Məntiqi-semantik və qrammatik kateqoriyalar münasibətlərinin əlaqələri məsələsi tərcümə işi ilə bağlı olduğundan L.S.Barxudarov bu sahədə müəyyən fikirlər söyləmişdir. O, qeyd edir ki, üst qat – “surface structure” və alt qat – “deep structure” sintaktik struktur tiplərini fərqləndirmək lazımdır.

Bu konsepsiya törədici qrammatikada, məhz N.Çomskinin və onun davamçılarının əsərlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. N.Çomski cümlənin alt qat strukturunu onun semantik şərhinin müəyyənləşdiricisi hesab edir. Eyni zamanda üst qat struktur isə həmin cümlənin fonetik şərhini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, cümlənin alt qat struktur hər şeydən əvvəl, onun ifadə etdiyi semantik, məna münasibətləridir. Cümlənin üst qat strukturunun onun nitqdə, konkret ünsiyyət prosesindəki formasıdır.

U.L.Çeyf semantik strukturunu dilin əsas komponenti hesab edir və göstərir ki, semantik strukturun təbiətini dərk etmədən ona təsir edən sonrakı prosesləri adekvat təsvir etmək mümkün deyildir. Əvvəlcə bu proseslərin təbiətini öyrənmək lazımdır. Semantik struktur tədqiq etmədən qrammatik cəhətdən düzgün söyləmin hansı proseslər nəticəsində meydana gəldiyini demək olmur, çünki bu proseslərin mahiyyətini semantik təşəkkül prosesləri təşkil edir.

Burada qeyd olunmalıdır ki, sintaktik konstruksiyaların üst qatı formal valentlik, alt qat isə məzmun valentliyinə uyğun gəlir. Üst qat sintaktik strukturda

tabelilik, tabesizlik və predikativ əlaqə müəyyənləşdirir. Öz növbəsində tabelilik əlaqəsinə idarə, uzlaşma və yanaşma daxildir.

Dildə valentlik bir sözün mənalarının başqa sözün mənaları ilə əlaqə yaratmaq xassəsindən ibarət semantik-sintaktik hadisədir. Valentlik fakultativ və mütləq olaraq səciyyələnir. Fakultativ valentlik üst qat cümlə strukturunda məlum olur. Amma cümlənin alt qat strukturunda feldən asılı olan bütün elementlər eyni dərəcədə mütləq və vacib olur.

Cümlənin üst və alt qat semantik strukturları ayrı-ayrılıqda iki struktur olaraq semantikanın müxtəlif səviyyələrini təmsil edir. Bunların əsasında müvafiq olaraq feli predikatın məzmun valentliyi və formal valentliyi durur. Cümlənin üzvlərini müəyyənləşdirdikdə hər iki strukturun mövcud olmasını və onlar arasında əlaqəni nəzərə almaq lazımdır. Ənənəvi qrammatikada cümlə üzvləri bir-birindən asılı olmayan müxtəlif formal və semantik kateqoriyalar əsasında müəyyənləşdirilir. Subyekt və obyekt müəyyənləşdirəndə formal əlamətlərə üstünlük verilir.

Bibliografiya:

1. Адмони В.Г. Развитие родительного падежа в германских языках. Проблемы морфологического строя германских языков, М., Наука, 1963.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков, М., Физматлит., 2005.
3. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках, АКД, Тбилиси, 1986.
4. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М., Наука, 1988.
5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.

6. Мухин А.М. Лингвистический анализ, Теоретические и методологические проблемы, Л., Наука, Лен. отд., 1976.

7. Филлмор Ч. Дело о падеже. Новое в зарубежной лингвистике. М., Прогресс, 1981.

2009

Müxtəlif sistemli dillərdə mütləq və fakultativ valentlik

Dil valentlik probleminin tədqiqi ilə sıx bağlı olan məsələlərdən biri də mütləq və fakultativ valentlikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində valentlik problemi az tədqiq edilmişdir. Həmin problemlə bağlı Azərbaycan dilçiliyində terminlərin yaradılması həll edilməmiş qalmaqdadır və buna görə də biz “mütləq” və “fakultativ” valentlik terminlərini bu məqalədə işlətməyi lazım bilirik.

Dilçilikdə valentliklə əhatə məsələsi dil faktlarına yanaşmaya görə hər iki baxım üçün səciyyəvi olan ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. “Əhatə” termininin izahı M.İ.Adilov və başqaları tərəfindən tərtib olunmuş izahlı lüğətdə verilmişdir: “Əhatə” dedikdə, sintaqmatik sırada müəyyən dil vahidinin mövqeyini əks etdirən ünsürlər nəzərdə tutulur (1, s. 66-67).

Mütləq və fakultativ valentlik məsələsinə keçməzdən əvvəl biz mütləq və fakultativ əhatənin mahiyyətini açmağa çalışacağıq. Cümlə strukturunda mütləqlik və struktur fakultativlik anlayışı başqa sintaktik vahidlərin də tədqiqində aktualdır. Struktur mütləqliyin mahiyyəti sintaktik konstruksiyanı təşkil edən sintaktik elementə və onun əhatəsinə xas olan birgə işlənmənin vacibliyindən ibarətdir. Q.Q.Poçeptsov qeyd edir ki, bu zərurilik obyektlərin daxili xüsusiyyətləri ilə

müəyyənləşir, kontekstdən və söyləmin kommunikativ vəzifəsindən asılı deyildir. Struktur mütləqliyin üzə çıxmasının forması olaraq bilavasitə müşahidə obyektinə olan nitq faktları nəzərə alınır. Onlara isə mütləq sintaktik elementin əhatəsində olan söz formaları, söz birləşmələri, yaxud cümlələr daxildir. Başqa sözlə, struktur mütləqlik və struktur fakultativlik sintaktik elementin əhatəsində üzə çıxır. Struktur mütləqlik və struktur fakultativliyin əsasını konstruksiyaları əmələ gətirən elementlərin distributiv xüsusiyyəti təşkil edir (7, s. 145).

Məlumdur ki, “distribusiya” anlayışı və termini dilçilik təhlilinin nəzəriyyəsi və praktikasına deskriptivistlər tərəfindən gətirilmişdir. “Distribusiya” anlayışı çoxmənəli “sintaktik münasibətlər” kompleksinə əhatə münasibətini ayırd etməyə imkan verdi. Distribusiya həmin elementə aid olan əhatələrin məcmusu hesab olunur. Distribusiyanın mahiyyəti haqqında geniş şərh yuxarıda qeyd olunan “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində verilmişdir: “Distribusiya müəyyən dil vahidinin rast gəlinə biləcəyi bütün kontekstlərin təsnifi olub, adətən, bu vahidin işlənmədiyi bütün kontekstlərə qarşı qoyulur; dil vahidinin ayrı-ayrı hissələrinin bir-birinə nisbətən yerləşib işlədilməsində müəyyən edilən sıralanma, yerləşmə üsulu, ünsürlərin birləşmə qaydaları və s. xüsusiyyətlərdir... Distribusiya dil vahidlərinin nitq axını prosesində sintaqmatik yerləşmə üsulu, işlənmə qaydaları, bir-birinə qarşılıqlı əlaqəsidir” (1, s.98-99). Burada distribusiyanın mahiyyəti haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verilmişdir və onun şərhinə ehtiyac olmadığını qəbul edirik.

Q.Q.Poçeptsov yazır ki, cümlənin və onun elementlərinin sintaqmatik təhlilində, əhatələrin məcmusu deyil, elementin distributiv xüsusiyyətinin konkret üzə çıxması təhlil edildikdə, bu və ya digər əhatənin qrammatik əsası, bu və ya digər əhatənin vacib, yaxud təsadüfi olmasının səbəbləri haqqında, yəni əhatənin xarakteri haqqında sual meydana çıxır. Cümlə modelində “boş yerlərin” doldurulması bir sıra faktorlarla müəyyənləşir. Onlardan ən əsasları bunlardır: 1) gerçəkliyin əks etdirilən hissəsinin məzmunu; 2) danışan tərəfindən onun subyektiv

şərhinin xarakteri; 3) sözlərin leksik birləşməsi imkanı; nəhayət, 4) sözlərin distributiv xüsusiyyəti (1, s.146).

Sözün semantik-sintaktik valentliyi haqqında İ.A.Melçuk yazır ki, sözlərin semantik-sintaktik valentliyinin modelində yerlərin miqdarı və semantik məzmunu iki faktordan asılıdır: 1) bu sözlə bildirilən situasiyanın aktantlarının xarakteri və sayından; 2) sözlərin alt qat sintaktik aktantlarının say və xarakterindən (6, s.134).

Elementin distribusiyası mütləq əhatələrdən, ya da mütləq və fakultativ əhatələrlə yaranır. Mütləq distributiv əlaqədə bir elementin iştirakı konstruksiya tərkibində mütləq başqa bir elementin olmasını tələb edir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mütləq əhatə işlənən iş fellərinin iştirak etdiyi konstruksiyalarda özünü daha qabarıq göstərir. Ona görə ki, hər iki dilin iş felləri təsirlidir və cümlədə vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu cəhətdən hər iki dildə insanın yaradıcı qrupları konkret fəaliyyət bildiren iş felləri daha tipikdir. İş fellərinin bu yarımqrupları konkret fəaliyyət bildirir və mütləq əhatə (təsirlik halda olan tamamlıq) tələb edir, məsələn:

Hunters kill animals. – Ovçular heyvanları qırırlar.

Builders constructed the building. – İnşaatçılar binanı tikdilər.

John gives the book to Mary. – Con kitabı Meriyə verir.

Yuxarıda verilən misallarda “animals – heyvanları” və “the building – binanı” – vasitəsiz tamamlıqdır. Həmin tamamlıqların cümlə modelində iştirakı mütləqdir.

Cümlə modelində əlavə fakultativ da ola bilər. Belə halda bir element başqa bir elementin olmasını mümkün edir və həmin elementin cümlə modelində iştirak etməsi irəlicədən müəyyən edilmir. Cümlə modelində bir sıra zərflilər əksər tammənəli fellərlə işlənə bilər, məsələn:

The builders built the house in the settlement for five years. - İnşaatçılar qəsəbədə evi beş ayda tikdilər.

Every day hunters kill animals in the forest. – Ovçular meşədə heyvanları gündə qırırlar.

Fakultativ potensiyanın cümlə modelində reallaşması cümlə strukturundan kənardakı faktorlardan asılıdır. Burada zərfliklərin işlənməsi söyləmin məzmun və kommunikativ vəzifəsi ilə müəyyənləşir. Deməli, zərfliklər əsas sözlə fakultativ distribusiyaya münasibətində olur və onların cümlə modelində iştirak edib-etməməsi əsas sözlə bağlı deyildir.

Cümlənin mütləq və fakultativ üzvləri məsələsi C.Layonz tərəfindən daha aydın işıqlandırılmışdır. C.Layonz qeyd edir ki, ənənəvi və müasir sintaktik nəzəriyyələrin fundamental prinsiplərindən biri də sadə nəqli cümlələrdə iki mütləq üzv (subyekt və predikat) və həmçinin bir və ya bir neçə zərflik (adjuncts) olur. Zərfliklər cümlənin fakultativ (qeyri-mütləq) tərkib hissələri olur. Cümlənin başqa hissələrinə xələl gətirmədən onları atmaq olar (5, s. 353). Biz öz növbəmizdə C.Layonzun bu qeydləri ilə razılaşıırıq.

Cümlə strukturunun distributiv təhlili ilə dil valentlik nəzəriyyəsində müəyyən yaxınlıq və kəsişmələr mövcuddur. Amma distributiv təhlildə yalnız faktlar təsvir edilir, faktların özünü göstərməsinin daxili qanun və qaydaları, daxili mexanizmi izah olunmur.

Dil valentliyinin mütləq və fakultativ olduğu dilçilər tərəfindən qəbul edilir və felin arqumentləri arasında bir çox hallarda mütləq və fakultativ valentlik fərqləndirilir. Əksər dilçilərin fikrinə görə, fakultativ valentlik üst qat cümlə strukturunda məlum olur. Amma cümlənin alt qat strukturunda fərdən asılı olan bütün elementlər eyni dərəcədə mütləq və vacib olur.

Mütləq valentlik anlayışı şəkildə müəyyən edilmişdir və dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən cümlənin qrammatikliyi ilə əlaqələndirilir. Amma fakultativ

valentlik məsələsi, onun başa düşülməsi ziddiyyətlidir və valentlik nəzəriyyəsinin mübahisəli tərəflərindən biridir.

Konkret fel mənaları ilə bağlı fakultativliyin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Alt qat semantik səviyyədə arqumentlərin mütləq və fakultativliyi belə halda nəzərə alınmır. Arqumentlərin cümlədə iştirak etməsi, onun işlənməsi müxtəlif səbəblərdən asılıdır. Bu da məzmun planında arqumentlər və ifadə planında arqumentlər haqqında danışmağa imkan verir.

Məzmun planında arqumentlərə felin semantikasının tələb etdiyi arqumentlər daxildir. Misal olaraq hər hansı alətlə konkret işgörməni bildirən felə diqqət yetirək. Konkret işgörməni bildirən fellərlə alətlə bağlı mənə, həm də alət kateqorial əlamətli yer açan mənalar fərqləndirilir. Başqa arqumentlərdən alət onunla fərqlənir ki, onun yerini tuta bilən isimlər sinfi miqdarca çox məhduddur.

Semantikasında alət anlayışı olan fellər formal olaraq ikivalentlidir, məsələn:

— He is sawing the plank. – O, taxtanı mişarlayır.

He ironed the linen. – O, köynəyi ütülədi.

İstifadə olunan aləti başqa alətlərdən fərqləndirmək məqsədi qarşıya qoyularsa, onu konkretləşdirmək lazım gələrsə, felin mənasındakı semanı təkrar edən, struktur funksiyanı yerinə yetirən sema cümlədə üzə çıxar ki, bu da atribut olur, məsələn:

He sawed the plank with an old and rusty saw. – O, taxtanı köhnə, paslı mişarla mişarladı.

Semantikasında aləti bildirmə olan feli xəbərli cümlələrdə alətin adının işlənməsi fakultativ arqument olur və onun işlənməməsi özünü daha tipik göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, alətin adını bildirən arqumentin cümlədə üzə çıxması onun təyinlə konkretləşdirilməsindən asılıdır. Bu cür işin görülməsi üçün nəzərdə

tutulmamış başqa alətdən istifadə edildikdə də alət bildirən arqument mütləq işlənər (2, s.153-156). Məsələn:

He cut the paper with a knife, not with a pair of scissors. – O, kağızı qayçı ilə deyil, bıçaqla kəsdi.

Bu yerin doldurulması dilxarici faktorla bağlı olur. Məsələn, məndən kənarında belə bir cümlə götürək: He writes a letter. – O, məktub yazır. Bu cümlədə xüsusi bir əşyanın adı implisitləşdirilir, yəni çəkilmir. Burada hər şeydən əvvəl “qələm”, yaxud “karandaş” implisitləşdirilmişdir.

Məzmun planında fakultativ arqumentlərin ayırd edilməsi dilçilikdə hələ də tam həllini tapmamışdır (3, s.196-197). Məzmun planında mütləq arqumentlər ifadə planında mütləq, həm də fakultativ ola bilər. Onların fərqləndirilməsinə cəhd Q.Helbiqin tədqiqatlarında nəzərə çarpır. Bu da cümlədə valentlik konsepsiyası çərçivəsində həll olunur. Mütləq və fakultativ valentliyin ayırd edilməsində əsas meyar olaraq “buraxılma üsulu” – eliminasiya götürülür. Cümlə modelində bu və ya digər arqumentin buraxılmasından sonra cümlə qrammatikliyinə itirmirsə, onda buraxılmış komponent fakultativ hesab olunur (8, s.179-185). Bu cür prosesdə felin və bütöv cümlənin mənasının dəyişməsinə Q.Helbiq nəzərə almamışdır. Valentlikdə reduksiyanın aparılması məsələsinin bir çox cəhətləri hələ də ətraflı işıqlandırılmamış qalır. Amma dilçilərin tədqiqatlarında olan müşahidələr, həmçinin faktik materialın təhlili müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. Burada müxtəlif faktorlar özünü göstərir. Bunlardan ən mühümləri semantik və kontekst-situativ faktorlardır.

Çoxvalentli fellərin iştirak etdiyi cümlələrdə cümlənin subyektivi olan arqumentdən başqa bütün arqumentlərdən hər hansı biri işlənməyə bilər. Belə cümlədə atılmış arqumentlər kommunikativi baxımdan konkret və nitq situasiyası iştirakçıların hamısına tanış ola bilər. Adətən onlar mətnin tərkibində olur və buna görə də həmin cümlədə ifadə olunmur, başqa sözlə, həmin cümlədə iştirak etmir.

Arqumentin belə cümlələrdə düşməsinin səbəbini araşdırmaq üçün ayrı-ayrı cümlələrin deyil, əlaqəli mətnin təhlil edilməsi lazımdır, məsələn:

When so much has been written about Charles Strickland, it may seem unnecessary that I should write more (S.Maugham).

İkinci qrup cümlələrdə atılmış arqumentlər kommunikativ baxımdan aktiv olmur. Belə hallarda onların mətndən müəyyənləşdirilməsi mümkün olur. Lakin buna ehtiyac qalmır. Bu cür situasiyalarda iştirak edənlərin diqqəti işin, hərəkətin özünə yönəlir, məsələn:

I was cleaning my shoes. But Mark was singing. – Mən ayaqqablarımı təmizləyirdim. Mark isə oxuyurdu.

Bir sıra fellərdə arqumentlərdən ayrılma həddi o qədər aşır ki, bunun əsasında ayrıca birvalentli məna fərqləndirilə bilər, məsələn:

The child is speaking to her mother. – Uşaq anası ilə danışır.

Pupils speak at the lesson. – Şagirdlər dərstdə danışırlar.

The baby has already been speaking. – Uşaq artıq danışır.

Yuxarıda verilən misallardan görünür ki, “danışmaq” feli üçvalentlidir. İfadə planında ikinci və üçüncü arqumentlər fakultativdir. Üçüncü cümlədə “danışmaq” feli birvalentlidir və uşağın danışa bilmək qabiliyyətini bildirir. Ona görə də birvalentli “cingildəmək”, “cibbıldamaq” tipli səsənməni bildirən fellərlə müqayisə oluna bilərlər. Başqa semantik qruplara daxil olan fellərdə də bu xüsusiyyətlər özünü göstərir, yəni onlarda da birvalentli məna fərqləndirmək olar. Bir sıra iş felləri təsadüfən işi əşyanın xüsusiyyəti olaraq ifadə edə bilər. Belə halda konkret yer və zaman koordinatları verilmir və cümlədə ümimilik çalarlığı özünü göstərir, məsələn:

They inform. – Onlar xəbər verirlər.

They don't stop. – Onlar dayanmırlar.

They don't rest. – Onlar dincəlmirlər.

Belə hallarda birvalentli fel mənasından fərqli olaraq felin birvalentli işlənməsindən söhbət gedə bilər.

Fel valentliyinin təsvir edilməsində bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, fellər cümlədə işləyəndə müxtəlif semantik və kommunikativ faktorlar çulğadır. Məsələn, “yazmaq” felinin tam birvalentli mənasını-yaradıcı fəaliyyəti bildirmək mənasını, ayırd etmək mümkündür: He writes. (He is a writer.) – O yazır. (O yazıçıdır.) cümləsində “yazmaq” feli birvalentlidir. Bu cümlədə subyektin daimi peşəsi, ona xas xüsusiyyət bildirilir. Lakin həmin felin birdən artıq valentliyi də üzə çıxarmaq olar: He writes a letter to his friend. – O, dostuna məktub yazır.

Müəyyən situasiyada “yazmaq” feli birvalentli olaraq tək-cə subyektlə işləyə bilər: What does he do? He writes. – O, nə edir? O yazır. Amma feli xəbəri təsirli felle ifadə olunan cümlələrin tək-cə subyektinin cümlədə işlənməsinə az-az rast gəlinir. Belə halda obyekt kontekstdən aydın olur. Bu onunla izah olunur ki, “yazmaq” feli mütləq işləndikdə vasitəsiz tamamlıq və vasitəli tamamlıq tələb edir. Burada “yazmaq” feli bir yox, çoxvalentli feldir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, felin valentliyinin üzə çıxarılmasında situasiya da nəzərə alınmalıdır. Çoxvalentli bir iş feli təkvalentli kimi də çıxış edə bilər. Belə halda subyektin müəyyən bir xüsusiyyəti bildirilir. Mütləq və fakultativ valentlik, dil valentliyinin mahiyyətinin başa düşülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valentliyinin bu xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması onun daha ətraflı tədqiqi işinə kömək göstərə bilər.

Bibliografiya:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989.

2. Кароляк С. Об обязательных и факультативных компонентах высказывания. Грамматическое описание славянских языков. М., Наука, 1974.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.
4. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности, Вопросы языкознания № 3, 1987.
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, М., Прогресс, 1978.
6. Мельчук И.А. Опыт лингвистических моделей «смысл-текст», М., Наука, 1974.
7. Почепцов Г.Г. Об обязательном и факультативном окружении. Вопросы языкознания № 1, 1968.
8. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, М., Высшая школа, 1978.
9. Anderson S.R. Morphological theory. Linguistics: The Cambridge survey. Linguistic theory: Foundations, volume I, Cambridge, 1989.
10. Linguistics: The Cambridge Survey, vol. I., Linguistic Theory Cambridge University Press, 1988.
11. Radford Andrew. Syntax. A Minimalist Introduction, London, Cambridge University Press, 1999.

İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantlarının leksik-qrammatik xüsusiyyətləri

ABŞ-da və İngiltərədə istifadə edilən ingilis dili artıq yarım əsrdən çoxdur ki, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. İngilis dilinin bu iki əsas variantı arasındakı fərqlərə baxmayaraq, dilçilik ədəbiyyatında bu variantların sistemli müqayisəsinə həsr edilmiş əsaslı tədqiqat aparılmamışdır. İngilis dilinin amerikan və britaniya variantları (bundan sonra, biz onları AE, yəni Amerikan İngilis variantı, BE, yəni Britaniya İngilis variantı kimi adlandıracağıq) arasındakı mövcud qarşılıqlı münasibətləri, onların fərqləndirici əlamətlərini sadəcə olaraq sadalamaq yolu ilə deyil, həmçinin onların fərqləndirici elementlərinin xüsusi çəkisini dil strukturunun bütün sahələrində onların miqyasını və işlənmə dairəsini müəyyənləşdirmək yolu ilə araşdırmaq lazımdır. Buna isə, fərqləndirici və oxşar elementlərin ümumi dil sisteminin tərkib hissəsi kimi araşdırıldığı zaman nail olmaq olar.

AE və BE variantları arasındakı fərqlərə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatların nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, ingilis dilinin bu variantlardan hansını “nümunəvi” hesab etmək və, ümumiyyətlə, AE variantını müstəqil dil adlandırmaq olarmı, kimi məsələlərə dair mübahisələr hələ də davam etməkdədir.

Bəzi müəlliflər heç bir elmi əsas olmadan iddia edirlər ki, AE variantı Britaniya ingilis dilinin dialektidir. Qeyd etmək lazımdır ki, AE variantının fərqləndirici əlamətləri nəinki dialekt, eyni zamanda ədəbi dil hadisələrinə də xas olan xüsusiyyətlərdir. Məsələn, İngiltərədə və Amerikada “eat” felinin keçmiş zaman formasının iki tələffüz forması mövcuddur: “ate” – (eit), (et). Bununla belə İngiltərədə (et) normativ variant hesab edilir, (eit) isə normaya uyğun gəlməyən, savadsız adamların nitqində işlənən forma kimi şərh edilir. İngilis dilçisi R.Kuerkin fikrincə, (eit) kimi tələffüz edilən (ate) adamlarda onun yazıldığı kimi tələffüz etmək təsəvvürü yaradır. Digər tərəfdən, (eit) amerikalılar üçün düzgün

forma hesab edilir, (et) isə “kənd, əyalət, savadsız camaatın” nitqinə xas olan xüsusiyyət kimi baxılır (8, s.15). Aydınır ki, fərqləndirici elementlərin bu cür ayrılmasına görə İngiltərə və Amerika ədəbi dil normaları tamamilə bir-birinə oxşardır. Bununla belə, bu cür fərqləndirici elementlərin xüsusi çəkisi nisbətən böyük deyildir və onların özləri isə dil sisteminin zahiri cəhətlərinə meyl edirlər. Lakin bir halda ki, Böyük Britaniya ədəbi dil normaları AE üçün qeyri-şərtsiz məcburi qüvvəyə malik deyildir və amerikalıların və ingiltərəlilərin öz ingilis dili üçün “ədəbi dil və dialekt” ierarxiya cərgəsi mövcuddur, onda ABŞ üçün tamamilə səciyyəvi olan dil hadisələrini britaniya normalarından kənara çıxan dialekt hadisəsi kimi araşdırmağa və AE variantını dialekt adlandırmağa heç bir əsas yoxdur.

Deməli, AE ingilis dilinin milli variantlarından biridir. Milli dili sosial linqvistik kateqoriya kimi səciyyələndirilən bütün əlamətlər ona da məxsusdur. Öz ierarxiya quruluşunda, ərazi və sosial dialektlərdən tutmuş ədəbi dilədək, milli dilin bütün quruluşunu əks etdirir. İngilis dilli ölkələrdə dilin vəziyyəti üçün səciyyəvi olan hallardan biri odur ki, ingilislər, amerikalılar, kanadalılar, avstraliyalılar və başqaları istifadə etdikləri ingilis dili variantları arasındakı fərqləri şişirtməyə meyilli olsalar da, özlərini vahid dil birliyinə məxsus hesab edirlər (9, s.17).

Hələ keçən əsrdə U.Uitni belə bir fikir söyləmişdir ki, Amerikadakı müasir ingilis dili, Şimali Amerika kontinentinin müstəmləkə dövrünün ingilis ədəbi dilinə aiddir (7, s.35). Təəsüf ki, Uitni öz fərziyyəsini dil materialının təhlili ilə möhkəmləndirməmişdir. AE variantının ilk tədqiqatçılarından biri G.Krepp isə başqa bir nəticəyə gəlmişdi. Onun fikrincə, AE variantının fərqləndirici əlamətləri ilk növbədə öz sisteminin müstəqil inkişafına səbəb olmuşdur. Belə bir inkişafın mühüm səbəbini o, ingilis dilinin ərazi dialektlərinin Şotlandiya dialektləri ilə, Amerikaya köçən ilk sakinlərin danışdığı şimali və cənubi ingilis dili dialektlərinin qarışmasında görür (4,s.159). Aydınır ki, müstəmləkə dövründə Amerikaya köçüb gələnləri heç də hamısı ədəbi dildə sərbəst danışa bilmirdilər. Onlardan bir

çoxunun yerli dialektlərdə, bir çoxunun isə ədəbi dildə danışmasını, xüsusilə qeyd etmək məqsədə uyğundur. Unutmaq olmaz ki, milli ingilis ədəbi dilinin formalaşması da elə həmin dövrə təsadüf edir. Artıq bu dövrdə İngiltərədə milli ədəbi dilin sosial nüfuzu nəzərə çarpaq dərəcədə yüksəlmiş, ərazi dialektləri isə əsas etibarlı ilə mənfi sosial mahiyyət kəsb etmişdir.

AE variantının fərqləndirici elementlərinin təhlili göstərir ki, Amerikada ingilis dili tarixinin erkən dövründə, standart AE artıq bütün “sub-standart” sistemlərə, o cümlədən dialektlərə münasibətdə hakim mövqe qazanmışdır. Elə buna görə də deyə bilərik ki, AE və BE variantlarının ümumi birliyinin saxlanması və bütövlükdə AE variantlarının formalaşmasında həlledici rol ərazi dialektlərinə yox, yalnız ədəbi dilə məxsus idi.

AE və BE leksik cəhətdən qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi heç şübhəsiz intensiv xarakter daşıyır. Bu da, şübhəsizdir ki, XIX – XX əsrlərlə, hətta XXI əsrin əvvələri ilə müqayisədə hər iki variant leksik-semantik mərhələdə bir-birinə daha çox yaxınlaşmışdır. Buna görə də haqlı olaraq qarşıya belə bir sual çıxır, AE və BE variantları arasında mövcud olan leksik-semantik fərqlərin tamamilə aradan götürülməsi hadisəsi baş verəcəkmi?

Aydındır ki, bu sualın cavabı ancaq fərziyyə səciyyəsi daşıya bilər. Bununla belə, hər iki variantın dilin lüğət tərkibində bir-birinə qarşılıqlı təsiri göstərir ki, fərqlərin bu cür tarazlaşması çətin ki, mümkündür. Həqiqətən, tədqiqat zamanı araşdırılan material inandırıcı surətdə sübut edir ki, variantlararası leksik alınma sözlər ya nominasiya sistemindəki, ya da ekspressiv üslubi vasitələr ehtiyacındakı boşluğu doldurmaq üçün tamamilə qanunauyğun səciyyə daşıyırlar. Digər tərəfdən, bu kateqoriyaya daxil olmayan vahidlər çox uzun bir dövrdür ki, ərazi əlamətin neytrallaşdırmaq üçün möhkəm sabitlik göstərirlər. Buraya məişət leksikasında əşlənən fərqləndirici elementlərin böyük qrupları daxildir, məsələn: “lift, braces, suspenders, biscuit, cookie”. AE və BE variantlarının leksik-semantik mikrosistemlərinin qarşılıqlı təsiri, sosial linqvistik təhlil də daxil olmaqla, çox dərin və hərtərəfli təhlil tələb edir.

AE və BE variantlarının müqayisə edilən mikrosistemində araşdırılan material, ümumi əsasın elementlərinin fərqləndirici elementlərdən həm say hesabı ilə, həm də öz funksional əhəmiyyətinə görə çox olduğu nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Bu faktı aşağıdakılarına təsdiq etmək olar:

1. Dil strukturunun bütün mərhələlərində əsas vahidlərdə olan fərqlər, bu vahidlərin inventardakı fərqlərindən çoxdur.
2. Oxşar cəhətlər daha çox səciyyəvi və geniş yayılan hadisədir.
3. Ayrılmaların əksəriyyəti eyni vahidlərin müxtəlif funksional istifadəsinə keçir.
4. Ümumi əsasın elementləri ilə fərqləndirici elementlər arasındakı münasibətdə birtərəfli qeydə alınmış tutuşdurmalar ərazi cəhətdən işlənməsi qeydə alınan ikitərəfli tutuşdurmalar üzərində üstünlüyə malikdir.
5. Ümumi əsasın xüsusi çəkisini nisbətən yüksək olması müqayisə edilən mikrosistemin, o elementləri ilə qismən uyğun gəlir ki, onlar ayrılmalarda özünü büruzə verir. Leksik semantik sistem mərhələsində bu fakt öz ifadəsini bir tərəfli qeydə alınmış tutuşdurma ayrılmalarının ikitərəfli qeydə alınmış tutuşdurmalar üzərində tapır.
6. Variantlararası fərqlərin miqyası və tutduğu yerlər o halda səciyyəvidir ki, fərqlənmələr təcrid olunmuş halda yox, proporsional xarakter daşıyır, onlar bir qayda olaraq dil hadisələrinin məhdud dairəsini əhatə edir.

Bununla belə, ingilis ədəbi dilinin AE və BE variantlarının mikrosistemlərindəki çarpazlaşma faktı, bu variantlar arasındakı fərqlərin tədqiqi ciddi surətdə, əsaslı yanaşma tələb edir.

Bibliografiya:

1. Т.М.Беляева, И.А.Потапова. Английский язык за пределами Англии, Л., 1961.

2. А.Д.Швейцер. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка, Вопросы языкознания N 2, 1967.
3. А.Д.Швейцер. Соотношение американского и британского вариантов современного английского языка, М., 1967.
4. В.Н.Ярцева. Развитие национального литературного английского языка, М., 1969.
5. M. Allwood. American and British. A Handbook of American-British Language Differences, Halo, 1964.
6. Y.V.Carey. American into English. A Handbook for Tanslators, London, 1953.
7. G.P.Krapp. The English Language in America, Vol.1-2, New York, 1925.
8. A.H.Marcwardt, R.Quirk. A Common Language. British and American English, Washington, 1964.
9. H.L. Mencken. The American Language. An Inquiry into the Development of English in the United States, New York, 1957.
10. U.Weinreich. Is a Structural Dialectology Possible?, Word, Vol.10, №2-3, 1954.

2004

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində

işarə əvəzlilərinin tipoloji təhlili

Dünyada mövcud hər hansı bir dilin qrammatikası ilə əlaqədar məsələlərə toxunmazdan əvvəl bu dilin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək daha məqsədə uyğun olardı. Ta qədim zamanlardan başlayaraq dünyada müxtəlif dillər mövcud olmuşdur. Bunlardan bəziləri müəyyən bir dövr ərzində

üstünlük təşkil edirdi. Lakin sonradan baş verən bir sıra tarixi hadisələr və proseslər nəticəsində yeni bir dil əmələ gəlirdi və yaranan bu yeni dil keçmiş hakim dili get-gedə zəiflədib sıradan çıxarırdı. Məsələn, qədim dövrdə çox geniş yayılan latın dili sonralar müəyyən səbəblər nəticəsində dillər sırasından tamamilə çıxmışdır və hal-hazırda yalnız tibb aləmində öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Orta əsrlərdə Avropada yeni bir dil formalaşdı, əlbəttə, bu ingilis dili idi. O, dövrdəki ingilis dili bizim hal-hazırda öyrəndiyimiz müasir ingilis dilindən çox fərqli idi. Yalnız müəyyən dövr müxtəlif inkişaf mərhələləri keçdikdən sonra bu dil gəlib müasir formasını almışdır və hal-hazırda beynəlxalq dilə çevrilmişdir.

İngilis dilinin dünyəvi bir dilə çevrilməsinə səbəb isə, o zamankı ingilis krallığının yürütdüyü siyasəti, ingilis dövlətinin digər ölkələri özünə tabe etməsi və həmin ölkələrdə ingilis dilini tətbiq etməsidir.

Hal-hazırda dilçilərdən, psixoloqlardan, metodistlərdən və praktik ingilis dili müəllimlərdən çox az insan tapılar ki, dillərin müqayisəli tədqiqinin əhəmiyyətini inkar etmiş olsun.

Dilçilikdə qohumluğundan və ərazi cəhətdən yaxın-uzaqlığından asılı olmayaraq götürülmüş hər hansı iki dilin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə aid tədqiqatlar istənilən qədərdir. Dillərin bu cür araşdırılması qarşılaşdırma linqvistikası yaxud «Dillərin qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi» adını almışdır. Bəzi dilçilərin bu terminlərlə yanaşı «qarşılaşdırma dilçiliyi», «qarşılaşdırma metodu», «qarşılaşdırma tipoloji tədqiqatlar», «müqayisəli qarşılaşdırma metodu», yaxud «kontrastlar linqvistikası», «kontrastiv qrammatika», «konfrantasiya qrammatikası», «translasiya qrammatikası», «dillərin analoji öyrənilməsi» terminlərini də işlədirlər.

Bizə belə gəlir ki, bu terminlərin içərisində müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqində «qarşılaşdırma dilçiliyi» istilasını daha əlverişlidir. Elə biz

də bu elmi içimizdə bu üsuldan istifadə edəcəyik. Ümumiyyətlə, qarşılaşdırma yolu ilə çox böyük nailiyyətlər əldə etmək olar.

Diqqətinizə təqdim olunan məqalə iki müxtəlif sistemli dil materialı əsasında işarə əvəzlilikləri, mətn dilçiliyi baxımından, onun formal vahidləri kimi tədqiq edilir.

İşarə əvəzliliklərinin dildə oynadığı rol son dərəcə böyükdür. Təsadüf deyil ki, əvəzlilikləri kifayət qədər aydın universaliləri əks etdirir. İşarə əvəzlilikləri, dil universaliləri kimi, hər hansı bir mətnin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, işarə əvəzliyinin hər iki dildə işlənmə tezliyi eyni deyil. Buda ondan irəli gəlir ki, müasir ingilis dilində mətnin formalaşmasında işarə əvəzliyi ilə yanaşı müəyyənlik artıqlı da işlənir. Bu isə, ayrıca tədqiqat sahəsidir. Məhz buna görə də, müasir Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri ingilis dilinə nisbətən daha çox işlənir. Əvəzliliklər sistemində əsas yeri şəxs, yiyəlik və işarə əvəzlilikləri tutur ki, bunlar da aralarında nəzərə çarpacaq fərqlərin olmasına baxmayaraq, ümumi sistem xüsusiyyətləri ilə birləşirlər.

Əvəzliliklər deyktik vasitələrə, yəni mahiyyəti etibarilə istifadə olunduqları nitq aktına istinad etməyə yönləndirən işarə, yaxud işarənin bir hissəsi olan vasitələrə aid olan dil vasitələrinin xüsusi növləridir. Bəzən qeyd edilir ki, digər dil vahidləri ilə birlikdə əvəzliliklər digər sözlərlə əlaqə yaratdıqları cümlədə məna qazanan «boş sözlərdir». Bununla belə, əvəzliliklər kifayət qədər mürəkkəb şəkildə qurulmuş məxsusi bildirənə malik olurlar. Onu əvəzliliklərin müxtəlif funksionallıq aspektlərini əks etdirən diferensial əlamətlərin kombinasiyası şəklində təsəvvür etmək mümkündür və əvəzliliklər bir-birləri ilə kifayət qədər mürəkkəb əlaqədə olurlar. Bu əlamətlərdən bəziləri bilavasitə xüsusiyyətlərini əks etdirir və konkret formanın deyktik vasitə kimi fəaliyyət göstərmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

İşarə əvəzlilikləri anaforik əlaqələri yaratmağın əsas vasitəsini və deyktik bildirişi göstərir. Semantikasını etibarilə demonstrativ ilk öncə eyniləşdirmə

göstəricisi olsa da, eyni zamanda o, diferensiallaşma vasitəsi kimi xidmət göstərir.

Bir qayda olaraq, işarə əvəzliyi o zaman meydana gəlir ki, onun elementlərini eyniləşdirmək üçün kontekst kifayət etməsin, əlaqə isə, formal vasitələrlə möhkəmləndirilməlidir. Başqa sözlə desək, işarə əvəzlilikləri öz-özünə bilinməyən adlanmanı eyniləşdirməklə müştərək referentliyi təyin edən vasitə rolunu oynayır.

Müasir ingilis dilində mövcud olan işarə əvəzlilikləri aşağıdakılardır: “this, that, (the) same, such”. Bu əvəzliliklərdən birinci ikisinin cəm forması vardır: “this-these, that-those”.

“This (these) və that (those)” əvəzliliklərinin işlənməsində belə bir fərq var: zaman və ya məkanca yaxın olan şəxs və ya əşyaları göstərəkən “this (these)”, uzaq olan şəxs yaxud əşyaları göstərəkən isə, “that (those)” əvəzliyi işlədilir, məsələn: *This book is mine.* - *Bu kitab mənimkidir.* *That book is yours.* - *O kitab səninkidir.* *These flowers are red.* - *Bu güllər qırmızıdır.* *Those flowers are yellow.* - *O güllər sarıdır.*

“This (these), that (those)” əvəzlilikləri eyni olaraq həm şəxsi, həm də əşyaları bildirmək üçün işlənə bilər, məsələn: *This man is a driver.* - *Bu kişi sürücüdür.* *That woman is a teacher.* - *O qadın müəllimdir.* *This book is interesting.* - *Bu kitab maraqlıdır.*

Azərbaycan dilindəki “bu” və “o” əvəzliyindən fərqli olaraq, “this” və “that” əvəzlilikləri sifət əvəzlik kimi çıxış edərkən təyin etdikləri isimlə kəmiyyətə uzlaşır. Bu cəhətdən ingilis dilində işarə əvəzliliklərinin tək və cəm şəklləri vardır. İngilis dilində işarə əvəzliyinin cəmi daxili funksiya yolu ilə əmələ gəlir.

İsindən əvvəl işarə əvəzliyi olduqda artikl işlənmir. Əgər ismi təyin edən başqa bir söz varsa, həmin söz isimlə əvəzlik arasında olur, məsələn: Ali

works in *that room*. - Əli *o otaqda* işləyir. Ali works in *that big room*. - Əli *o böyük otaqda* işləyir.

Çox zaman haqqında danışılan ismi təkrar etməmək məqsədi ilə “this” və “that” əvəzlilikləri ilə “one” əvəzliyi işlədilir və “bu biri, o biri” kimi tərcümə edilir, məsələn: Give me another book. I have read *this one*. - Mənə başqa bir kitab ver, mən *bunu* oxumuşam. This book is mine. *That one* is hers. - Bu kitab mənimdir, *o biri* onunkudur.

Sifət vəzifəsi daşıyan işarə əvəzlilikləri isim qarşısında işlənərək həmin ismi təyin edir, məsələn: *These books* are sent from Moscow. - *Bu kitablar* Moskvadan göndərilir. Send *that child* home. - *O uşağı* göndər getsin evə. Have you seen *those pictures*. - Sən *o şəkilləri* görmüsən?

İsim vəzifəsi daşıyan işarə əvəzlilikləri özlərindən sonra heç bir isim qəbul etmir və cümlədə mübtəda və tamamlıq ola bilir, məsələn: *This* is my book. - *Bu* mənin kitabımdır. Have you seen *this*? - Sən *bunu* görmüsən? *These are* good books. - *Bunlar* yaxşı kitablardır. *Those* are bad. - *Onlar* pisdir.

“That (those)” işarə əvəzliyi əvvəl haqqında danışılan ismi təkrar etməmək üçün həmin ismin əvəzinə işlədilir, məsələn: Compare *these pictures* with *those* in the book. - Bu şəkilləri kitabdakılarla (şəkillərlə) müqayisə et. I didn't give *her all the books*. I gave only *those* she wanted. - Mən ona bütün kitabları vermədim. Mən ona ancaq istədiyi kitabları (istədiklərini) verdim.

Belə cümlələrdə “that (those)” əvəzlilikləri ya əvəz etdikləri isimlə tərcümə edilir, ya da heç tərcümə edilmir. Çox zaman “it” əvəzliyi də işarə əvəzliyi kimi işlədilir, məsələn: What is *this*? - *Bu* nədir? *It* is a book. - *Bu* kitabdır. Who is *this*? - *Bu* kimdir? *It* is Arif. *Bu*, Arifdir.

“(The) same” işarə əvəzliyi, bir qayda oalraq, müəyyənlik artıqlı ilə işlənir, məsələn: It is the same book. On the next day we got the same answer.

They went to the same university. From the day she left I was no longer the same.

“(The) same” işarə əvəzliyi Azərbaycan dilinə (1) “həmin”, yaxud (2) “eyni” sözləri vasitəsi ilə tərcümə edilir, məsələn: (1) It was *the same* man. - O *həmin* adam idi. (2) Some days later we got *the same* answer. - Bir neçə gün sonra biz *eyni* cavab aldıq.

“Such” işarə əvəzliyi Azərbaycan dilinə (1) “belə” və yaxud (2) “elə” sözləri vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: (1) I have never seen *such* a picture. - Mən heç vaxt *belə* şəkil görməmişəm. (2) Jack was *such* a clever boy. - Cək *elə* ağıllı oğlan idi ki.

Müasir ingilis dilində mövcud olan işarə əvəzlilikləri həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işləyə bilər. İsmi əvəzlik kimi işləyərkən işarə əvəzlilikləri cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq, sifəti əvəzlik kimi işləyərkən isə təyin funksiyası daşıyır, məsələn: *This* troubled me more for a long time. - *Bu* mənə uzun müddət narahat etdi. «*These* are bathrooms», he said. - «*Bunlar* vanna otaqlarıdır», dedi o. *That* was what I meant. - *O* elə mənim nəzərdə tutduğum şey idi. *Such* was the picture. - Şəkil *elə* idi. Bu cümlələrdə işarə əvəzlilikləri mübtəda funksiyası daşıyır.

From the day she left I was no longer *the same*. - O gedəndən uzun müddət mən *həmin* adam deyildim. Bu cümlədə işarə əvəzliyi predikativ funksiyası daşıyır.

«Can you explain *that* to me?» - Sən *onu* mənə izah edə bilərsən? Tell me just how do you did *this*. - Sən *bunu* necə etdiyini mənə elə indicə danış. *To this* my mother returned. - Anam *bunun üçün* qayıtmışdı. Bu cümlələrdə işarə əvəzlilikləri tamamlıq funksiyası daşıyır.

In *that* small room he seemed even bigger than I remembered him. *O* balaca otaqda o, hətta mən onu xatırladığımdan da böyük görünürdü. Next

day she came out about *the same* hour alone. Növbəti gün o elə *eyni* vaxtda yalnız gəlmişdi. Bu cümlədə isə, işarə əvəzlilikləri təyin funksiyası daşıyır.

Such əvəzliyi sayıla bilən isimləri təyin edərkən ondan sonra, yəni *such* əvəzliyindən sonra qeyri-müəyyənlik artikli işlədilir, məsələn: *Such a self-contained man I never saw.*

This (these) əvəzliyi bizə yeni olan, təzə olan nəsə bir şeyi göstərir, *that (those)* əvəzliyi isə artıq bizə tanış olan hər hansı bir şeyə işarə edir, məsələn: «*This is a small place I once used to come to fishing.*» - *Bu* mənim bura bir dəfə balıq tutmağa gəldiyim yerdir. «What is the use of going down to *that* stupid place? - *O* axmaq yerə getməyin faydası nədir?

“Country, government, month, year” və s. bu kimi sözlərlə “*this*” işarə əvəzliyi ancaq o zaman işlənir ki, danışan və ya nağıl edən və ya il, ay və ya zaman söhbətlə əlaqədar olaraq deyilsin, məsələn: *this country, this government* sözləri – İngiltərə, ABŞ kimi tərcümə edilir. *This və that* işarə əvəzlilikləri all əvəzliyi ilə birlikdə işlənərək öz mənasını qüvvətləndirə bilər. Misal: *Sorry to bother you with all this, but I had to say it.* - Səni *bütün bunlarla* narahat etdiyim üçün üzrə istəyirəm, amma mən onu deməli idim.

Xüsusi qrup əvəzlilikləri 2 əvəzliyini birləşməsi ilə düzəlir, hansının ki, əsasını «*other*» əvəzliyi təşkil edir. Belə halda asılı komponent – işarə əvəzliliklərindən biri və s. başqa əvəzlilər ola bilər, məsələn: *that other, those other.* Misallar: *The perspective was not so beautiful as that other one which she knew so well.* - Perspektiv onun bildiyi o birisi kimi gözəl deyildi. *Those others didn't help me.* - Başqa biriləri mənə kömək etmədi.

«*Those of us*» söz birləşməsindəki *those* işarə əvəzliyi eyni zamanda əlaqələndirici söz kimi işlənir. (*those - who*), məsələn: *Of course, those of us who have been in this fight for any period of Time have known that...* - Əlbəttəki bizlərdən biriləri hansı ki müəyyən vaxt müddətində bunu bilirdi...

This (these) və *that (those)* əvəzlilikləri arasındakı fərqlər nəinki təkcə onların yaxınlıq və uzaqlıq əlaqələri həm də onların istiqamət fərqləri, vaxt fərləri və eyni zamanda onların dilçilik və semantik cəhətlərindəki fərqlərini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, *this* və *that* əvəzliliklərinin müxtəlif istiqamət göstəriciləri kimi istifadəsi (obyektlə subyektin söhbəti zamanı olan məsafədən asılı olmayaraq). İnsan danışıqna yaxınlaşır, onu *this man* – bu adam kimi adlandırır, ondan uzaqlaşanda isə, *that man* – o adam adlandırır, məsələn, lakonik anekdotlardan biri də, hansı ki, ingilis məktəbləri içərisində 50-ci illərdə məşhur idi. Məşhur maşın yarışçısı ilə reportaj zamanı olan zarafatyana müsahibə: - Ladies and gentlemen, this is Stirling Moss, that was.

This (these) və *That (those)* işarə əvəzlilikləri nəinki müxtəlif aralıqlarda olan istiqamət fərqlərini göstərmək üçün həm də, mətnlərdə tez-tez istifadə edilir. Belə ki, deyiləcək fikri – *this (these)*, artıq deyilmiş fikri isə *that (those)* ilə bildiririk, məsələn: This is what he told me. - Bu onun mənə dediyidir. That is what he told me. - O onun mənə dediyi idi.

That (those) əvəzliyi adətən keçmiş zamanı, *this (these)* əvəzliyi isə gələcək zamanı bildirir, məsələn: *That was nice.* - O gözəl idi. *This will be interesting.* - Bu maraqlı olacaq.

Danışq üslubunda obyektlə məsafədən asılı olmayaraq, *this* və *these* maraqları bildirmək məqsədi ilə və ya yaxşı tanışlıq məqsədi ilə, *that* və *those* isə, əks (pis) münasibətin bildirilməsi üçün istifadə edilir, məsələn: Then I saw away in the distance, this lovely girl... - Sonra mən o uzaq məsafədə o sevimli qızı gördüm... Here is that awful Jones and those ugly children of his. - Burada o dəhşətli Gons və onun Çirkin uşaqlarıdır.

Xüsusi bir halı oda qeyd etmək istərdim ki, əsasən də bir nağılı danışıq zamanı *this* əvəzliyinin istifadəsi zamanı xüsusi bir haldır, məsələn: There was *this* scotsman, you see. And he wanted... - Bir şotland var idi...

Azərbaycan dilindəki işarə əvəzlilikləri aşağıdakılardır: *bu, o, elə, belə, həmin, həməən*. Həmin əvəzliliklər ismin yerində işlənir, ona işarə edir. «*Bu*», «*həmin*», «*belə*» nisbətən yaxın, «*o*», «*haman*», «*elə*» isə nisbətən uzaq məsafədəki ismə işarə edir. «*Bu*» əvəzliyi danışana görə yaxından olan, bir qədər əvvəl yad edilən, yaxud tanış olan canlı və ya cansız varlıqlara işarə üçün işlədilir. «*O*» əvəzliyi isə, nisbətən və ya çox uzaqda olan, xeyli əvvəllərdə yad edilən əşyalara və canlılara işarə edir.

Cümlədə təyin olmaq işarə əvəzliliklərinin əsas vəzifəsidir. Belə hallarda işarə əvəzliyinə «*hansı?*» sualı verilir. Bəzən «*bu*», «*o*» işarə əvəzlilikləri cümlədə mübtədə və ya tamamlıq vəzifəsi daşıyır. Mübtədə olan işarə əvəzliyinə ya «*kim?*», ya da «*nə?*» sualı verilir, mübtədadan sonra (isim, sifət və sayla ifadə olunan cümlə üzvü gələndə) vergül qoyulur. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək: Dediym bu (hansı?) kitabdır. - Bu, dediym kitabdır. O kitabdır. - Oxuduğum o (hansı?) kitabdır.

«*Bu*», «*o*» işarə əvəzlilikləri isim kimi hallana bilir. Hallanma zamanı onlara «*n*» birləşdirici samiti əlavə edilir: *A. bu, o; Y. bunun, onun; Yn. buna, ona; T. bunu, onu; Ye. bunda, onda; Ç. bundan, ondan.*

Gəlin bu əvəzliliklərə bir az da cümlə nümunələrində nəzər yetirək: Deyin görüm, *bu* otaq qışda isti olurmu? (Y.V.Çəmənəminli). *Həmin* Firəngiz gəlib məni tapdı (C.Cabbarlı). Mən çox arzu edirdim ki, bizim də dilimizdə *belə* teatrlar olaydı (C.Cabbarlı). *Elə* tufandır ki, göz açmaq mümkün deyil, yağış *elə* bil tuluqdan tökülür (C.Cabbarlı).

“*O*” şəxs əvəzliyi bəzən işarə əvəzliyinin yerində işlənir və bu halda onun rolu “*bu*” işarə əvəzliyinin roluna uyğun gəlir. Hər ikisi cümlədə aid olduqları sözləri təyin edir və *hansı?* sualına cavab verir, məsələn: *O* uzaq illər onun da yanında bütün təfərrüatı ilə canlanırdı (S.Rəhman). Bəs *o* cavan oğlan kimdir? (S.Rəhman). Xatirə nə qədər acı olsa da, bu acılıq şirin günlərin içərisində çox tez əriyib gedir (S.Rəhman). *Bu* royalı mən yaxşı tanıyıram

(S.Rəhman). O uzaq illər – hansı uzaq illər? O cavan oğlan – hansı cavan oğlan? Bu acılıq – hansı acılıq? Bu royal – hansı royal?

“Bu” işarə əvəzliyi də hərdən *o* işarə əvəzliyi kimi, ismi əvəz edir və *kim?* *nə?* suallarından birinə cavab verir, məsələn: *Bu* onların bir-birinə sadəcə meyl eləmələrindən irəli gəlirdi (S.Rəhman). Atçı atın dişinə baxıb yaşını etdiyi kimi, *bu* da dillərə baxıb royalın keyfiyyətini təyin etmək istəyirdi (S.Rəhman). *Bu*, Eldarın mübarizəsinin səbəbini ümumi cizgilərlə qeyd edən bir səhnədir (M.Hüseyn).

«*Həmin*», «*həmən*» işarə əvəzlilikləri hallanmır. «*Belə*», «*elə*» işarə əvəzlilikləri üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edəndən sonra hallana bilir. Halbuki «*bu*», «*o*», «*həmin*», «*haman*» işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir. «*Bu*», «*o*», «*belə*», «*elə*» işarə əvəzlilikləri şəxs şəkilçiləri ilə işlənilib cümlədə xəbər vəzifəsi də daşıya bilir, məsələn: Mən buyam. Sən beləsən də. Siz eləsiniz. Həmin əvəzlilər hətta xəbər budaq cümləsini fərqləndirən başlıca əlamətdir – baş cümlənin xəbəri «*bu*», «*o*», «*belə*», «*elə*» əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

Sonda tədqiqatın nəticəsi olaraq, bu qənaətə gəlirik ki, müasir Azərbaycan dilində əvəzlilər ingilis dilinə nisbətən daha çox işlənir.

Bibliografiya:

1. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzlilər, Elm, Bakı, 1986.
2. Murphy R. English Grammar in Use, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
3. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. A. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982.
5. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. 12-е Издательство – Москва, КГУ, 2006.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yiyəlik əvəzlilərinin tipoloji təhlili

İngilis dili V əsrin ortalarında İngveon qəbilələrindən bir qrupu (sakslar, yutlar, inqlər) qitədə olan qəbilələrdən ayrılaraq Britanis adasında məskən saldıkları zamandan təşəkkül tapmağa başlamışdır. Adaya köçmüş qəbilələrin saks ləhcəsi yerli dialektlərlə qarışaraq özünə məxsus bir yolla inkişaf etməyə başlamışdır ki, bunun da nəticəsində müasir ingilis dili əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə öz inkişafı nəticəsində ingilis dilinin quruluşu çox dəyişmiş və dilin qrammatik quruluşu xeyli sadələşmişdir. Quruluş etibarı ilə ingilis dili analitik dillər qrupuna daxildir.

Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri istər genezis, istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildirlər. İngilis dilinin – avropa dillərinin, german qrupuna daxil olub, aqlyutinativ dil adlanır. Bu zəmində həmin dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər əsasında meydana gələn çətinliklərlə qarşılaşmalı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün çox az adam tapılar ki, dillərin müqayisəli tədqiqinin əhəmiyyətini inkar etmiş olsun. Bu fikir sadəcə deklarativ şüar deyil, təcrübədən hasil olmuş ümumi qənaətdir. XIX əsrin ortalarında əsası qoyulmuş tarixi-müqayisəli dilçiliyin, sonra isə, konstruktiv linqvistikanın meydana gəlməsi ilə edilən böyük bir kəşfdir.

Dilçiliyin nəzəri əsaslarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, müqayisə üsulu ən müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır. Belə formalardan biri müqayisəli tarixi metoddur. Bu metodun köməyi ilə dillərin qohumluğu və onların inkişafının ümumi tendensiyası müəyyənləşdirilir. Sonrakı mərhələ

tutuşdurma, qarşılaşdırma şəklində təhlildir ki, burada artıq müqayisə yox, müxtəlif sistemli, bir-birinə qohum olmayan dillərin müxtəlif struktur cəhətləri qarşılaşdırılır. Bu müxtəlif səviyyədə linqvistik universalilər əsasında dillərin ümumi təliminin yaradılması məqsədindən irəli gəlir.

Diqqətinizə təqdim olunan məqalə iki müxtəlif sistemli dil materialı əsasında yiyəlik əvəzlilikləri, mətn dilçiliyi baxımından, onun formal vahidləri kimi tədqiq edilir.

Bir nitq hissəsi olaraq əvəzliliklər əşyanın, şəxsin, əlamətin, kəmiyyətin yerində işlənir. Başqa nitq hissələrinə nisbətən əvəzliliklər daha çox ümumilik bildirir. Doğrudan da, əvəzliliklər mücərrəd anlayışları bildirən nitq hissəsi olduğu üçün məndən və müəyyən şəraitdən xaricdə bu və ya başqa əvəzliyin kimi və nəyi əvəz etdiyini müəyyənləşdirmək çətin olur.

Müasir ingilis dilində əvəzliliklər aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1. şəxs əvəzlilikləri (personal pronouns); 2. yiyəlik əvəzlilikləri (possessive pronouns); 3. qayıdış əvəzlilikləri (reflexive pronouns); 4. qarşılıq əvəzlilikləri (reciprocal pronouns); 5. işarə əvəzlilikləri (demonstrative pronouns); 6. sual əvəzlilikləri (interrogative pronouns); 7. nisbi əvəzliliklər (relative pronouns); 8. bağlayıcı əvəzliliklər (conjunctive pronouns); 9. təyin əvəzlilikləri (defining pronouns); 10. qeyri-müəyyən əvəzliliklər (indefinite pronouns); 11. inkar əvəzlilikləri (negative pronouns).

Azərbaycan dilində isə, əvəzliyin beş mənə növü var: 1. şəxs əvəzlilikləri; 2. işarə əvəzlilikləri; 3. qeyri-müəyyən əvəzlilikləri; 4. sual əvəzlilikləri; 5. təyin əvəzlilikləri.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində yiyəlik hal mənasını verən, leksik qrammatik cəhətdən təcrid edilmiş xüsusi əvəzliliklər qrupu mövcuddur. Hər bir şəxs əvəzliyinin ingilis dilində müvafiq yiyəlik əvəzliyi var. Mətnin mənə strukturunda və əlaqələrin təşkilində yiyəlik əvəzliliklərinin rolu

çox mühütüdür. Yiyəlik əvəzliləri ən müxtəlif semantik və sintaksis tiplərdən ibarət konstruksiyaya daxil olur və istənilən mətnin dəyişməz tərkib hissəsinə çevrilən qrupların yaradılması üçün mühüm vasitə kimi xidmət göstərir və anaforik əlaqələrin mühüm ifadə vasitəsi olur. Bununla bərabər, yiyəlik əvəzlilərinin mətn strukturunda rolu demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Məlumdur ki, yiyəlik əvəzliləri, şəxs əvəzliyi kimi, şəxsi göstərir. Bundan başqa, o, həmin şəxsə münasibəti bildirməklə mənanın iki elementinin sintetik vasitəsinə çevrilir - şəxs və ona münasibət. Bu mənada onu müxtəlif vəziyyətlərdə görürük. Yiyəlik əvəzliyi ilə şəxs əvəzliləri arasında sistem əlaqələrinin olması ilk dəfə deyil ki, diqqəti cəlb edir. Əvəzliləri hal sistemində aid edən qrammatiklər yiyəlik əvəzliyini şəxs əvəzliyinin genetik forması hesab edirlər. Yiyəlik əvəzlilərinin sintaksis xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə onlar isimlərə – şəxs əvəzlilərinə münasibətdə sifət kimi nəzərdən keçirirlər. Ancaq yiyəlik əvəzliləri sifətləri əvəz edən əvəzlilər sayılmırlar.

İngilis dilində yiyəlik əvəzlilərinin iki şəkli var: 1) sifət funksiyasında olan yiyəlik əvəzliləri; 2) isim funksiyasında olan yiyəlik əvəzliləri.

Sifət funksiyasında olan yiyəlik əvəzliləri cümlədə təyin funksiyasında çıxış edir və təyin etdiyi isimdən əvvəl gəlir. Məsələn: *This is my flat.* - Bu mənim mənzilimdir. *Your brother is a good student.* - Sənin qardaşın yaxşı tələbədir.

Cümlədə ismi təyin edən başqa bir söz varsa, həmin söz yiyəlik əvəzliyindən sonra gəlir, məsələn: *My younger brother lives in Moscow.* - Mənim balaca qardaşım Moskvada yaşayır.

Yiyəlik əvəzliləri *all* və *both* əvəzlilərinə sonra işlədilir, məsələn: *All my friends learn English.* - Mənim bütün dostlarım ingilis dilini öyrənir. *Both his sons are pupils.* - Onun oğlanlarının hər ikisi şagirdirlər.

Azərbaycan dilində əvəzlilərin leksik məzmununda konkretlik yoxdur, ümumilik daha çox nəzərə çarpır. Yəni bütün birinci şəxsin təkində «mən», cəminə «biz», bütün ikinci şəxsin təkinə «sən», cəminə «siz», bütün üçüncü şəxsin təkinə «o», cəminə «onlar» dediyimiz üçün həmin əvəzlilər bir növ ümumiləşdirilir, mücərrəd məna kəsb edir. Ancaq belə leksik ümumiləşdirmə – mücərrədlik qrammatik cəhətdən qeyri-müəyyənlik yaratmır. Buna görə də, əvəzlilər qeyri-müəyyən təsirlik hallarında işlənir, mücərrəd isimlərdən fərqlənir.

Gəlin Azərbaycan dilində yiyəlik əvəzliyinin cümlədə işlənməsinə diqqət yetirək, məsələn: Mənim anamın da belə bir dünyası var. O məni ərköyün böyütməyib... Siz anama yaxın olun, Mənsurə xanım! (B.Həsənov).

Sultanın ürəyi sancırdı. Lakin o, köməkçisini çağırmadı, başqasının onu bu vəziyyətdə görməsini istəmirdi (İ.Hüseynov).

Diqqət edin, yuxarıdakı cümlələrdə «mən», «siz», «o» şəxs əvəzlilərinin adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarında çıxış edən isimlərin yerində işlənmiş, «belə», «bu» əvəzliləri isə özündən sonrakı isimlərə işarə etmişdir.

Elə buradan aydın olur ki, Azərbaycan dilində yiyəlik əvəzliyi ingilis dilində olduğu kimi ayrıca əvəzliyin bir forması kimi deyil, şəxs əvəzliyinin hallandıqdan sonra olduğu formasıdır. Azərbaycan dilində ismin 6 halı var. Elə bu hallardan biri də yiyəlik əvəzliyidir.

Elə ona görə də, Azərbaycan dilində yiyəlik əvəzliyindən danışmağa şəxs əvəzliyindən başlamaq lazımdır. Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyi altı sözü əhatə edir: mən, sən, o, biz, siz, onlar. Həmin sözlər olmasa idi, dilimizdə üç qrammatik şəxs – danışan, dinləyən, haqqında söhbət gedən anlayışı da olmazdı.

Şəxs əvəzliləri isim kimi hallanır. Ancaq əvəzliyin hallanması ismin hallanması arasında bəzi fərqlər var.

Birinci şəxsi bildirən mən və biz əvəzliləri yiyəlik halda «im» şəkilçisi qəbul edir, belə ki, biz bu vəziyyəti isimlərdə görmürük. «O» əvəzliyinə isə, «n» samiti artırılır. Sonu saitle qurtaran isim yönlük halda «ya», «o» əvəzliyi «na» şəkilçisini qəbul edir.

İngilis dilində yiyəlik əvəzliləri 2 yarımqrupa bölünür: 1) yiyəlik əvəzlilərinin isimlə işlənən formaları; 2) yiyəlik əvəzlilərinin müstəqil (isimsiz) işlənən formaları.

Müasir ingilis dilində yiyəlik əvəzlilərinin isimlə işlənən formaları aşağıdakı kimidir: *my, your, his, her, its, our, your, their*.

Yiyəlik əvəzlilərinin bu forması şəxs əvəzliyi kimi şəxsə, kəmiyyətə və üçüncü şəxs təkdə cinsə görə fərqlənir.

Yiyəlik əvəzlilərinin həmin forması, bir qayda olaraq, cümlədə və ya söz birləşməsində təyin funksiyasında işlənir, məsələn: They left *my* boks on *his* table. - Onlar *mənim* kitablarımı *onun* stolunda qoyub getdilər. *Our* new English texts were rather difficult. - *Bizim* ingiliscə mətnlər yetəri qədər çətin idi.

İngilis dilində yiyəlik əvəzlilərinin bu forması Azərbaycan dilinə, bir qayda olaraq, şəxs əvəzlilərinin yiyəlik hal forması vasitəsilə tərcümə olunur, məsələn: *My* father is a doctor. - *Mənim* atam həkimdir. *Your* mother is a teacher. - *Sənin* anan müəllimdir. *Their* house is old. - *Onların* evi qədimdir.

Müasir Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, o cümlədən əvəzlilərdə cins kateqoriyası olmadığına görə, üçüncü şəxs təkdə cinsə görə müxtəlif olan yiyəlik əvəzliləri (*his, her, its*) dilimizə eyni olaraq üçüncü şəxs əvəzliyinin yiyəlik forması (*onun*) ilə tərcümə edilir. Müqayisə edək:

1. *His* sister studies at our institute. – *Onun* bacısı bizim institutda oxuyur.

2. *Her father works at this university.* – *Onun* atası bu universitetdə işləyir.

3. *I have a pet. Its name is rex.* – *Mənim* sevimli ev heyvanım var. *Onun* adı Reksdir.

Müasir ingilis dilində yiyəlik əvəzliliklərinin üçüncü şəxs təkinə xas olan bu xüsusiyyətlə, yəni onların cinsə görə fərqlənməsilə əlaqədar olaraq, belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki üçüncü şəxs əvəzliyini (təkdə) yiyəlik forması (onun) ingilis dilinə üç formada (*his, her, its*) tərcümə edilir. Bu formalardan hansının seçilməsi söhbətin, yaxud mətnin ümumi məzmunu ilə müəyyənləşdirilməlidir: Söhbət kişi cinsli isimlərdən gedirsə *his*, qadın cinsli isimlərdən gedirsə *her*, orta cinsli isimlərdən gedirsə *its* işlənməlidir.

Yiyəlik əvəzliliklərinin isimlə işlənən forması bədən üzvlərini, müxtəlif geyimləri və s. bildirən isimlərlə işlənərkən adi danışıda dilimizə tərcümə edilmir, ancaq isim (geyim, bədən üzvləri və s. bildirən isimlər) nisbət şəkilçisi qəbul edir, məsələn: 1. *He raised his head.* - O, başım qaldırdı.

2. *She cut her hand.* - O əlini kəsdi.

3. *I put on my coat.* - Mən paltomu geyindim.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, emfatik nitqdə bu vəziyyətdə işlənən yiyəlik əvəzlilikləri Azərbaycan dilinə öz qayıdış əvəzliyi ilə tərcümə edilir, məsələn: *He put his hand into his pocket.* - O əlini öz cibinə qoydu. (və ya O öz əlini öz cibinə qoydu)

Müasir ingilis dilində yiyəlik əvəzliliklərinin müstəqil işlənən formaları aşağıdakılardan ibarətdir: *mine, yours, his, hers, its, ours, yours, theirs.*

Yiyəlik əvəzliliklərinin isimlə işlənən formasında olduğu kimi, onların müstəqil işlənən formaları da, şəxs, kəmiyyət və hətta üçüncü şəxs təkdə cins kateqoriyasına malikdir. Bu, o deməkdir ki, yiyəlik əvəzliliklərinin müstəqil

işlənən formaları şəxsə, kəmiyyətə və üçüncü şəxs təkdə cinsə görə fərqlənir. Yiyəlik əvəzlilərinin bu forması ismi əvəzlikdir. Buna görə də, yiyəlik əvəzliyinin müstəqil işlənən formaları cümlədə ismi sintaktik funksiyalarında işlənir. Onlar cümlədə mübtədə, predikativ və tamamlıq rolunda çıxış edə bilir, məsələn: I have left my book at home. Please give me yours. (tamamlıq) - Kitabımı evdə qoymuşam. Lütfən səninkini mənə ver. This is not my book. Mine is new. (mübtədə) - Bu mənim kitabım deyil. Mənimki təzədir. This book is mine. (predikativ) - Bu kitab mənimkidir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu vəziyyət elə hərdə eynidir. Şəxs əvəzliləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir, lakin malikiyyət bildirən «ki», «ki», «ku» variantlarından biri qoşulur, məsələn: mən-im-ki, bizim – ki; sən – in – ki, siz – in – ki; o – un – ku, onlar – in – ki. Belə vəziyyətə düşmüş şəxs əvəzliyini yenidən hallandırmaq olar: *A. bizimki, Y. bizimkinin, Yn. bizimkinə, T. bizimkini, Y. bizimkində, Ç. bizimkindən.*

Şəxs əvəzliyi cümlədə əsasən mübtədə, tamamlıq, bəzən də xəbər vəzifəsi daşıyır. «Biz», «siz», «onlar», ara-sıra yer zərfliyi də olur. Əvəzliklə ifadə olunan xəbər məntiqi vurğu altına düşür. Birinci və ikinci şəxsdə mübtədə ilə uzlaşır, məsələn: Tələbə mənəm. Gələn mənəm. Tələbə bizim. Gələn bizim.

Sözünü ilə işlənərkən yiyəlik əvəzlilərinin müstəqil forması təyin rolunda çıxış edə bilir, məsələn: I like very much that new village of yours. - Mən sizin o yeni fəndinizi çox bəyəndim. You are not a friend of ours. - Sən bizim dostumuz deyilsən.

İngilis dilində mövcud olan yiyəlik əvəzlilərinin müstəqil işlənən formaları Azərbaycan dilinə *mənimki, səninki, bizimki, onlarınki* və s... sözləri kimi tərcümə edilir, məsələn: I tis not mine. - O mənimki deyil. This book is not yours. - Bu kitab səninki deyil. Don't take the book. I tis ours. - Kitabı götürməyin. O bizimkidir. This house is not theirs. - Bu ev onlarınki deyil.

Yiyəlik əvəzlərlərinin müstəqil işlənən forması təyin rolunda çıxış edərkən, Azərbaycan dilinə şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal forması ilə tərcümə edilir, məsələn: *Alice is an aunt of hers.* - *Alisa onun xalasıdır.* *You are not a friend of ours.* - *Sən bizim dostumuz deyilsən.*

Yiyəlik əvəzliyinə xas olan cins kateqoriyası nəticəsində müasir ingilis dilində yiyəlik əvəzlərlərinin müstəqil işlənən formasında da eyni mənaya malik olan, ancaq cinsə görə fərqlənən üç müxtəlif əvəzlik işlənir: 1) *his* (kişi cinsi), 2) *hers* (qadın cinsi), 3) *its* (orta cins). Bu əvəzlərlərin hər üçü Azərbaycan dilinə eyni sözlə – *onunku* sözü ilə tərcümə edilir, məsələn: 1. *This book is his.* – Bu kitab *onunkudur.* 2. *This pen is hers.* – Bu qələm *onunkudur.* 3. *This nest is its.* – Bu yuva *onunkudur.*

Buna müvafiq olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, dilimizdə olan *onunku* sözünün müasir ingilis dilində üç müxtəlif qarşılığı mövcuddur: *his, hers, its.* Hər dəfə həmin əvəzlərlərdən hansının seçilməsi haqqında danışılan ismin cinsi ilə şərtlənməlidir: kişi cinsli ismin əvəzinə *his*, qadın cinsli ismin əvəzinə *hers*, orta cinsli ismin əvəzinə isə *its* əvəzliyi işlənəlməlidir.

İngilis dilindəki yiyəlik əvəzliyi Azərbaycan dilindən çox fərqlənir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilindəki yiyəlik əvəzlərləri şəxslər üzrə hallanmır. Azərbaycan dilindəki «öz» əvəzliyi İngilis dilində eyni deyil. Belə ki, ingilis dilində bu mənayı yiyəlik əvəzliyi verir və cümlədə eyni adlı şəxs əvəzliyindən sonra gəlir, məsələn: *I brought my book.* - *Mən öz kitabımı gətirdim.* *He brought his book.* - *O öz kitabını gətirdi.* *She brought her book.* - *O öz kitabını gətirdi.* *We brought our books.* - *Biz öz kitabımızı gətirdik.*

İngilis dilində yiyəlik əvəzlərləri Azərbaycan dilinə nisbətən daha tez-tez işlənir. Belə ki, yiyəlik əvəzlərləri isimlərin qarşısında daha tez-tez işlənir. Əsasən də bədən üzvləri, geyim adları, şəxsə aid olan xüsusi şeylərlə işlənir, məsələn: ... *Steyne rose up, grinding his teeth, pale, and with fury in his books.* *He... came forward holding out his hand* (W.Thackeray). - *Steyn solğun*

görünüşdə yuxudan oyandı və *dişlərini* qıcıyaraq aydın *baxışlarla* nəzər saldı. O... *əllərini* yellədərək irəliyə addımladı.

Beləliklə, tədqiqata cəlb edilən ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan əvəzliliklərin istər təsnifatı, istərsə də morfoloji sintaktik cəhətləri var. Hər iki dildə əvəzliliklərin təsnifatı, əsasən, semantik amillərə əsaslanır. Beləki, hər iki dildə əvəzlilikləri morfoloji əlamətlərinə və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq qeyri-mümkündür. Buda, ondan irəli gəlir ki, əvəzliliklər müxtəlif morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olan nitq hissələrinin yerinə işlənir.

Müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərindəki əvəzliliklər arasında fərqlər olması təbiidir. İlk növbədə nəzərə çarpan cəhət ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində şəxs, yiyəlik və qayıdıq əvəzliliklərinin III şəxsin təkində cins kateqoriyası vardır. Kəmiyyət və hal kateqoriyası baxımından da hər iki dildə mövcud olan əvəzliliklər arasında çox nəzərə çarpan fərqlər özünü göstərir. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası həm supletiv yolla (I - me), həm də sintetik yolla (themselves) düzəlir. Lakin Azərbaycan dilində əvəzliliklərin kəmiyyət kateqoriyası, isimlərdə olduğu kimi, yalnız sintetik yolla düzəlir.

Azərbaycan dilində cəmlilik bildirən «siz, biz» əvəzlilikləri cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. (biz-bizlər, siz-sizlər). İngilis dilində belə vəziyyət qeyri-mümkündür.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, hər iki dildə əvəzliliklər geniş miqyasda işlənir. Tipoloji cəhətdən məsələyə yanaşdıqda hər bir dilin qrammatik quruluşundan, xüsusən ona xas olan söz sırasından, eləcə də digər sintaktik amillərdən çıxış etmək lazımdır. Hər iki dildə əvəzliliklərin sintaktik funksiyası söz birləşməsi, eləcə də müxtəlif cümlə üzvləri kimi çıxış etməsi ilə məhdudlaşmır.

Ümumiyyətlə, əvəzliliklər, dil universalilər kimi, hər iki dildə mətn daxili əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayan, formal vasitələrdən biri kimi, çıxış edir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlirik ki, müasir Azərbaycan dilində əvəzliliklər ingilis dilinə nisbətən daha çox işlənir.

Bibliografiya:

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nəşri, 2000.
2. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər, Elm, Bakı, 1986.
3. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
4. Murphy R. English Grammar in Use, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
5. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. A. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982.
6. Vaihman K. Grammar III, Oxford University, 1993.
7. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков), Москва, 1974.
8. Звержховская Е.В., Косиренко Е.Ф. Грамматика английского языка. Теория. Практика. Учебное пособие, М., Ин. язык, Изд-во Оникс, 2005.
9. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. 12-е Издательство – Москва, КГУ, 2006.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində

qayıdış əvəzliliklərinin tipoloji təhlili

İnsan cəmiyyəti mövcud olduğdan bu günə qədər insanlar bir-birilə sıx ünsiyyətdədirlər. Əvvəllər insanlar bir-birlərinə bir şeyi başa salmaq üçün əl – ayaq hərəkətlərindən istifadə edirdilər. Bir müddət sonra insan və heyvanlardan və ya təbiət hadisələrindən qorxduğunu bildirmək üçün qırıq – qırıq səslər çıxarmağa başladılar. Bu insanlarda nitq mədəniyyətinin başlanğıcı idi. Bir müddət sonra insanların nitqi təkamül edərək müasir nitqə oxşamağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq fərqli dil ailələri əmələ gəlmişdir: german dili ailəsi, türk dili ailəsi və s. buna misal ola bilər.

İlk formalaşdıqları zaman bu dil ailələri bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənmirdilər. Lakin zaman keçdikcə insanlar daha böyük ərazilərdə məskunlaşdılar və bununla əlaqədar olaraq dil ailələri arasında əsaslı fərqlənmələr meydana gəldi. Qrammatik cəhətdən bu dillərə nəzər salsaq asanlıqla fundamental oxşarlıqların şahidi olarıq.

Müqayisəli və konstruktiv tədqiqatlar dil hadisələrinin mahiyyətə varlanmağa və bu prosesləri işarə edən qanunları dərinlən başa düşməyə kömək edir. İstər müqayisəli, istərsə də kontrastiv dilçilik xarici dillərin tədrisi məqsədi ilə yaransa da, sonralar onların vəzifə tutumu genişlənmiş, məqsəd müxtəlifliyi formalaşmış, metod və üsulları zənginləşmişdir. Artıq XX əsrdə tipologiya dilçiliyin bir müstəqil qoluna çevrilmişdir.

Diqqətinizə təqdim olunan məqalə iki müxtəlif sistemli dil materialı əsasında qayıdış əvəzlilikləri, mətn dilçiliyi baxımından, onun formal vahidləri kimi tədqiq edilir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də qayıdış əvəzliyi adlanan xüsusi qrup əvəzlilər var. Bu qrupa daxil olan əvəzlilərin hamısı düzəltmə sözlərdir. İngilis dilində qayıdış əvəzlilərini əmələ gətirmək üçün təkdə –*self*, cəmdə isə –*selves* sonluqlarından istifadə edilir. Bu sonluqlar birinci və ikinci şəxslərin təkisi və cəmi üçün *my*, *our*, *your* yiyəlik əvəzlilərini, üçüncü şəxsin təkisi və cəmi üçün isə obyekt halda olan şəxs əvəzlilərini sonuna əlavə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində “you” şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini göstərmək üçün işlədilir. Qayıdış əvəzlilərində isə, ikinci şəxsin təkisi, ikinci şəxsin cəmində “öz” sonluğu ilə fərqlənir, məsələn: Ali, feel *yourself* at home. - Əli, özünü evindəki kimi hiss et. Dear friends, feel *yourselves* at home. - Əziz dostlar, elə bilin ki, öz evinizdəsiniz.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində «özümü yaxşı və pis hiss edirəm» mənasında “feel” feli qayıdış əvəzliyi ilə işlədilmir, məsələn: I feel well today. - Mən bugün özümü yaxşı hiss edirəm. She feels bad today. - O özünü bu gün pis hiss edir.

Hərəkətin mübtədə üzərində icra olunduğunu bildirən: “*shave*-üzünü qırmaq, *wash* – üzünü yumaq, *comb* – saçını daramaq” kimi fellərlə qayıdış əvəzliyi işlənmir. “*Dry* – qurulamaq” feli istisnadır, məsələn: John woke up, washed, dried himself on the towel and dressed. - Con yuxudan oyandı, əl-üzünü yudu, dəsmalla qurulandı və geyindi.

Diqqət etmək lazımdır ki, “bring with – özü ilə gətirmək, take with – özü ilə gətirmək” feli ilə qayıdış əvəzliyi işlədilmir, məsələn: It might rain, I’ll take an umbrella with me. - Birdən yağış yağar, çətiri özümlə götürdüm.

“Özü-özlüyündə” sözləri qayıdış əvəzliləri ilə tərcümə edilir, məsələn: The film itself was not very good but I liked the music. - Film özü-özlüyündə yaxşı deyildi, amma musiqisi xoşuna gəldi.

“By” sözünü ilə qayıdış əvəzliyi işlədildikdə «tək», «təkbaşına» mənasını verir, məsələn: I like to live by myself. - Mən təkbaşına yaşamağı xoşlayıram.

Bu halda “on my own” ifadəsi də işlədilə bilər, məsələn: I like living on my own. He was sitting by himself / on his own in a corner of the cafe. - O kafenin bir küncündə tənha oturmuşdu. Did you go on holiday by yourself / on your own? - Məzuniyyətə tək getmişdin?

Bir qisim fəllər həmişə qayıdış əvəzlilikləri ilə işlədilir, məsələn: “Enjoy oneself. – Ləzzət almaq xoşuna gəlmək”. We enjoyed ourselves at the concert. - Konsert bizim xoşumuza gəldi.

“Cut oneself – özünü kəsmək (bıçaqla)”. While making dinner, I cut myself. - Nahar hazırlayanda əlimi kəsdim.

“Help yourself” ifadəsi yemək təklif edərkən işlədilir. Help yourselves to the cake, please. - Buyurun, tort yeyin. Help yourselves to the fruit. - Meyvəyə qonaq olun. There is a plenty of food on the table. Would all you please simply help yourselves? - Süfrədə çoxlu yemək var, buyurun özünüz-özünüzə qulluq edin.

“Talk to oneself – özü-özü ilə danışmaq”. He sometimes talks to himself. - O hərdənbir özü-özü ilə danışır.

“Be proud of oneself – özü ilə fəxr etmək”. We are prond of ourselves. - Biz özümüzlə fəxr edirik.

“Oneself” sözü də qayıdış əvəzliyi qrupuna daxildir. Göründüyü kimi, bu qayıdış əvəzliyi “one” qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyinin sonuna “-self” morfemi əlavə etmək yolu ilə düzəldilmişdir. Digər qayıdış əvəzliliklərindən fərqli olaraq, “oneself” əvəzliyi nə şəxsə, nə də kəmiyyətə, nə də cinsə görə fərqlənmir. Qayıdış əvəzlilikləri ancaq ismi əvəzlik kimi işlənir. Bu qrupa daxil olan əvəzlilər cümlədə, əsasən, vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış edir, məsələn:

I shall kill myself. - Mən özümü öldürəcəm. It is such a thing that one cannot do oneself. - Bu elə şeydir ki, hansı ki öz-özünə etmək olmur.

Bəzən qayıdış əvəzliyi eyni cümlədə ayrı-ayrı mənalarda işlənə bilər. Belə ki, ingilis dilində bildiyimiz kimi, vurğu böyük rol oynayır. Gəlin vurğunun əhəmiyyətini aşağıdakı cümlələrdə müqayisə edək: He 'shot 'himself. - O özü atəş açdı. He 'shot himself. - O özünə atəş açdı.

Qayıdış əvəzlilərindən əvvəl sözünü işlənə bilər. Bu halda qayıdış əvəzliyi sözönlü tamamlıq funksiyasında da çıxış edir, məsələn: He thinks too much of himself. - O özü haqda çox fikirləşir. I was left to myself. - Mən özümü tərək etmişdim.

Qayıdış əvəzliləri bəzən predikativ, zərflik və təyin rolunda işlənə bilər. Bu halda qayıdış əvəzliləri əksərən sözünü ilə işlənir, məsələn: She was by herself at home. There is only one explanation, And that in that he's not himself. Burada əvəzlik predikativ rolunda işlənmişdir.

If Jane did not like this, she could have an allowance and live by herself. Burada isə, əvəzlik zərflik rolunda işlənmişdir.

The other evening I found a photo of myself. Bu cümlədə isə, əvəzliyi təyin rolunda görürük.

Qayıdış əvəzliləri bəzən ədat funksiyası daşıyır. Cümlədə ifadə edilən mənani qüvvətləndirmək məqsədilə işlənir. Bu halda qayıdış əvəzliləri aşağıdakı birinci cümlədə olduğu kimi, ya aid olduğu sözdən bilavasitə sonra, ya da ikinci cümlədə olduğu kimi cümlənin lap sonunda işlədilir, məsələn: 1. He himself was determined not to speak first. - O öz-özünə belə bir qərara gəlmişdi ki, əvvəlcə danışmasın. 2. I suggested it myself. - Mən bunu özümə təlqin etmişdim.

İngilis dilində mövcud olan qayıdış əvəzliləri Azərbaycan dilinə müvafiq qayıdış əvəzliləri vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: myself – özüm, yourself – özün, himself – özü (kişi cinsi), herself – özü (qadın cinsi), itself – özü (orta cins), ourselves – özümüz, yourselves – özünüz, themselves – özləri.

İngilis dilindəki qayıdış əvəzliləri hərəkətin iş görən üzərində icra edildiyini bildirdikdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmir, məsələn: He washed himself. - O yuyundu. She dressed herself. - O geyindi.

Azərbaycan dilində isə, «öz» qayıdış əvəzliyi kimi, ayrıca bir əvəzlik yoxdur. «Öz» qayıdış əvəzliyi təyin əvəzliyidir. Azərbaycan dilində təyin əvəzliyi heç bir nitq hissəsini əvəz etmir, təyin vəzifəsini daşıyır və «hansı?» sualına cavab verir. Təyin əvəzliləri bunlardır: “hər, bütün, filan, eyni, öz”. Bunlar hallanmır, kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. «Öz» təyin əvəzliyi bir qədər fərqlənir: ondan sonra gələn isim mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, məsələn: Bu nə sözdür, adam öz anasını çox istəməz?! (Ə.Muğanlı). Öz bağımız yaxşıdır, meyvəsi bol, havası xoş... (S.Dağlı).

“Öz” təyin əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edəndən sonra əvvəlki funksiyasını itirir, qayıdış əvəzliyinə çevrilir, məsələn: öz – üm, öz – ümüz, öz – ü; öz – ün, öz – ünüz, öz – lər – i.

Qayıdış əvəzliyi əsasən iki vəzifə daşıyır:

a) şəxs əvəzliyinin yerində işlənir, məsələn: Mən demişəm, o da yerinə yetirib! Özüm demişəm, o da yerinə yetirib.

b) məntiqi vurğu altına düşüb fikri qüvvətləndirir və əsas məna yükünü öz üzərinə götürür, diqqəti ona yönəldir, məsələn: Mən özüm gəlmişəm, siz çağırmaıbsınız! - Özünüz? (M.Qocayev).

Qayıdış əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim kimi hallanır: A. özünüz, Y. özünüzün, Yn. özünüzə, T. özünüzü, Ye. özünüzdə, Ç. özünüzdən.

Cümlədə işlədilən əvəzlilikləri morfoloji cəhətdən belə səciiyələndirmək olar, məsələn: O özünü yenə də orada, konfransın tribunasında görürdü. (Ə.Vəliyev).

“O” – şəxs əvəzliyidir, üçüncü şəxsin təkini bildirir, cümlədə mübtədadır. Özünü – qayıdış əvəzliyidir, təsirlik halında işlənilib, cümlədə vasitəsiz tamamlıqdır. İkiqat semantik əlaqə possessiv konstruksiyaların mənə və strukturunun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, xüsusən o, qrupa daxil olan adın mənası kimi şərtlənən possessiv qrupların semantikasının əsasında durur.

Mənasına görə, possessiv konstruksiyalar bərabərlik halına aid olsalar da (de+avtonom şəxs əvəzliyi) possessivin kontekstdəki rolunu daha çox feli müşayiət edən müstəqil əvəzliliklərlə müqayisə etmək olar. Feli şəxs əvəzliliklərinin, əsasən, struktur rol oynadığına uyğun olaraq, fel valentliyinin yerini tutmaqla və bununla fel qrupuna formal bitkinlik verməklə possessivlər artikllarla yanaşı adlıq qrupda müvafiq rol oynayır. Possesiv isimlə münasibətdə determinativ kimi çıxış edir, iber-roman adının mütləq semantik valentliyini ifadə edir və bunu müəyyən mənada həm subyekt, həm də obyekt mənasında müvafiq şəxs qrupunda fellərin valentliyi ilə müqayisə etmək olar. Possesiv adlara təyin edilmiş şəxsi mənə verir.

Bir çox hallarda possessiv əvəzlik kimi, mətnə əlavə aktanta, yəni situasiyadan aydın olan substansiyaya işarəni daxil edir, yaxud mətnin daxilində elementlər arasında semantik əlaqələri möhkəmləndirməklə əlavə anaforik rabitəni həyata keçirən «relyativ» elementə işarəni daxil edir. Başqa sözlərlə desək, feldən asılı olan əvəzliyin fel qrupuna əlavə aktant daxil etdiyinə uyğun şəkildə possessiv də ada əlavə aktantı qoşur. Mətnin əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi vacibdirsə, possessiv çox asan şəkildə müəyyən artiklə, yəni ümumi xüsusiyyətləri olan müəyyən artiklə və rola görə adlıq qrupunun strukturu ilə əvəz edilir. Bununla belə, artikldən fərqli olaraq, possessiv adı fərdiləşdirir və bu halda o, kontekstdə anaforik əlaqələri bildirməklə, ya

possesiv qruplarının adını müştərək referent elementlərlə əlaqələndirməklə, determinant və ya deyktik göstəriş kimi çıxış edir.

Possesiv eyniləşdirmə funksiyasından başqa, başqa bir funksiyanı da, yəni diferensiallaşdırma funksiyasını daşıyır. Eyniləşdirmə və diferensiallaşdırma kimi, bu iki funksiyanın bir araya gəlməsi bütün determinativlər arasında, xüsusən possesivlərdə qabarıqdır. Beləki, “şlyapa” ifadəsi “şlyapanın sahibinə” işarəni daxil etməklə yanaşı, yəni zamanda “bu şlyapanı mənim - sənin şlyapandan” fərqləndirmək imkanı yaradır. Possesiv mənasının iki tərəfi – eyniləşdirmə və differensiallaşdırmanı onun işlənmə hallarını təhlil edərkən hökmən nəzərə almaq lazımdır.

Possesivin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, vəziyyətin substantiv elementlərinə və ya aktant-predikat struktur terminlərinə aid olur, o, həmişə predikatlara qarşı deyil, aktantlara qarşı münasibətdə referent səciyyə daşıyır. Possesivlər sistemində predmet və qeyri-predmet formalarına ayrılma mövcud deyildir, qeyri-predmetli artikli substansivləşmiş possesivdən söhbət gedəndə, məsələn, ispan dilində “lo suyo” transpozisiya nəticəsini bildirir və possesiv sistemində xüsusi yer tutur.

Məlumdur ki, semantikasına görə, sintaksis aktantlar, bir qayda olaraq, şəxs adlarını və ya predmetləri bildirir. Possesivin antesedentinin adın olduğu nadir hallarda, o, müəyyən ifadədə sintaksis aktantın yerini tutur. Possesivlər, şəxs əvəzlilikləri kimi, hadisələrin adları ilə yalnız o hallarda əlaqələnirlər ki, bu adlar tam nominallaşma kimi (feldən törəmiş isimlər) formalaşsınlar, bu adlar isə, asılı vəziyyətdə sadə aktantların yerini tutur. Possesiv fel konstruksiyası və ya tam olmayan nominallaşma ilə təqdim olunmuş hadisəni göstərə bilməz və buna uyğun olaraq isə, possesivlə birləşməni mürəkkəb kompozisiya ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. Possesiv sisteminə qeyri-predmet formalarının daxil olmadığına görə possesiv digər əvəzlilik növlərinin qeyri-predmet formalarına daxil olmur.

Beləliklə, demək zəruridir ki, müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərindəki əvəzlilər arasında fərqlər olması təbiidir. İlk növbədə nəzərə çarpan cəhət ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilərinin III şəxsin təkində cins kateqoriyası vardır. Kəmiyyət və hal kateqoriyası baxımından da hər iki dildə mövcud olan əvəzlilər arasında çox nəzərə çarpan fərqlər özünü göstərir. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası həm supletiv yolla (I - me), həm də sintetik yolla (themselves) düzəlir. Lakin Azərbaycan dilində əvəzlilərin kəmiyyət kateqoriyası, isimlərdə olduğu kimi, yalnız sintetik yolla düzəlir.

Demək olar ki, əksər əvəzlilər mətnin formalaşmasında mühüm və önəmli formal əlaqə yaratmaqda rolunu iki dil materialı əsasında işıqlandırmaq imkan xaricindədir. Bu gün çox güman ki, dilçilərdən, metodistlərdən və ya praktik müəllimlərdən kimsə tapılar ki, dillərin müqayisəli tədqiqinin əhəmiyyətini inkar etmiş olsun. Bu fikir sadəcə deklarativ şüar deyil, təcrübədən hasil olmuş ümumi qənaətdir. Müqayisəli və kontrastiv tədqiqatçılar dil hadisələrinin mahiyyətə varmağa və bu prosesləri idarə edən qanunları dərinədən başa düşməyə kömək edir.

Bibliografiya:

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nəşri, 2000.
2. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzlilər, Elm, Bakı, 1986.
3. Murphy R. English Grammar in Use, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
4. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
5. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. A. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982.
6. Vaihman K. Grammar III, Oxford University, 1993.

7. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков), Москва, 1974.
8. Звержховская Е.В., Косиренко Е.Ф. Грамматика английского языка. Теория. Практика. Учебное пособие, М., Ин. язык, Изд-во Оникс, 2005.
9. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. 12-е Издательство – Москва, КГУ, 2006.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., Прогресс, 1988.
11. Теоретическая грамматика английского языка, Л., Изд-во Лен-ого Университета, 1983.
12. Теория функциональной грамматики, М., Наука, 1989.

2007

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi fəllər

Dünya dilləri arasında ən qədim dillərdən biri hesab olunan ingilis dili Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya və bir sıra digər ölkə xalqlarının əsrlərdən bəri ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi bir dildir. Bundan başqa, ingilis dili çağdaş dövrümüzdə bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəsmi işçi dilidir. İngilis dili öz qrammatik quruluşuna görə analitik dil olub, mənşə etibarilə Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupuna mənsubdur.

Müasir ingilis ədəbi dili özünün formalaşması prosesində uzun və mürəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. İngilis ədəbi dilinin əsasını London dialekti təşkil edir. Bizim fikrimizcə, bunu məhz yerli londonlulara xas olan dialekt kimi deyil, bütün inkişaf

etmiş dünya dillərində, o cümlədən, Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, ölkənin bütün dialekt və şivələrinin sintezi kimi qəbul etmək lazımdır.

İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə fərqli dillərdir. Belə ki, ingilis dili yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, analitik, Azərbaycan dili isə aqlyutinativ quruluşa malikdir. İngilis dilində olan tərkibi fellər quruluşca və morfoloji baxımdan Azərbaycan dilindən müəyyən fərqli cəhətləri ilə seçilir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müxtəlif sistemli dillərdə tərkibi fellərin oxşar cəhətlərini aşkar edərək, dil strukturunun daha ümumi cəhətlərini meydana çıxarmaq üçün universalilər tipologiyası yaradılmasına səy göstərilir.

Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb fellər, yəni təbirlə desək, tərkibi fellər məsələsi hələ də çətin həll olunmamış məsələlərdən sayılır. Beləki, həm mürəkkəb fellər, həm də feli frazeoloji birləşmələr analitik yolla yaranmalarına baxmayaraq, onları bir-birindən fərqləndirən meyar və hədd hələlik dilçilikdə müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə toxunulmuşsa da, o çox zaman leksik-qrammatik planda izah olunmuşdur.

A.Q. Ələkbərli Azərbaycan dilçiliyində ona qədər mürəkkəb fel və onun yaranma üsuluna aid mövcud olan fikirləri yanlış hesab edərək özünəməxsus bəzi fikirlər irəli sürür. O, Azərbaycan dilində hədsiz-hesabsız feli birləşmələrin komponentlərinə əsasən onları təsnifat etməyə çalışır və bütün birləşmələrin mənə şaxələrini dəqiqləşdirməyə cəhd edir. A.Q. Ələkbərliyə görə bir-birinə birləşən hər bir fel mürəkkəb fel sayılmaz; bu, o zaman mürəkkəb fel sayıla bilər ki, onun komponentləri bir-biri ilə leksik-sintaktik əlaqədə ola bilsin. Bu mülahizədən çıxış edərək A.Q.Ələkbərli mürəkkəb feldə komponentlərin bir-biri ilə məntiqi və sintaktik əlaqədə olmasını zəruri şərt hesab edir. A.Q.Ələkbərliyə görə, mürəkkəb fel ancaq cümlənin bir üzvü ola bilər. Lakin bilmək lazımdır ki, sabit söz birləşmələri də cümlənin bir üzvü ola bilər. Onda bu iki vahid təxminən eyniləşir ki, bu da, bizcə yanlıştır. Nəhayət, dissertasiyada mürəkkəb fel aşağıdakı tərif verilir: “Mürəkkəb fel elə mürəkkəb sözə deyilir ki, o iki komponentdən ibarət olur. Bu komponentlər semantik-morfoloji cəhətdən ya eyni cinsli və ya bir-birinin ekvivalentidir və adi leksik mənə ilə səciyyələnir, II komponentə nisbətən dəyişilməzliyi ilə xarakterizə olunur”. Dissertasiyada müəllif “idi, ol, et, elə, bil” köməkçi felləri ilə

isimdən yaranan vahidləri də mürəkkəb fel deyil, analitik şəkildə yaranan düzəltmə fel hesab edir və bunları fellərlə frazeoloji birləşmələr arasında duran sözlər adlandırır. Bu mülahizənin doğru olmaması, bir tərəfdən, həmin fellərin yaranma və inkişaf tarixini nəzərə almamaqdan, digər tərəfdən isə Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb fellərin təşəkkül və inkişafında söz yaratmaqda mövcud olan qrammatik ənənənin xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmadan irəli gəlir. Qədim yazılı abidələr üzərində aparılmış araşdırmalar bu sahədə aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan yaradır:

1. Türk dillərinin ilk təşəkkül mərhələsini əks etdirən abidələrdə mürəkkəb felin əsas aparıcı komponenti kimi çıxış edən köməkçi fellərin miqdarı olduqca az və məhdud idi. Bunlardan çox işlənən “ər, bol” sonralar müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmış və zamanəmizə “er” idi, “bol” isə “ol” şəklində gəlib çıxmışdır. Məs: 1) Günlərdən son, gecələrdən son yigit boldu. (günlər, gecələr keçdi, igid oldu).

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ilk mərhələdə olduqca az miqdarda işlənən fel kökləri inkişafda olan cəmiyyətin tayfa və ya qəbilənin təsərrüfat və zehni inkişafından doğan tələbatı ödəməkdən aciz idi, ünsiyyət vasitəsi olan dil də bu ehtiyacı ödəməli idi.

Bundan başqa, islamiyyətin türk xalqları arasında yayılması ilə əlaqədar olaraq həmin dillərə bir sıra ərəb sözləri daxil olur. Bu sözlər o zaman qarşılığı türkçədə olmayan əşya, keyfiyyət, hal və hərəkət ifadə edən isimlər, feli sifətlər idi. Bundan əlavə, o zaman fars dili də ədəbiyyat, şer və sənət, dövlət dili kimi türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə az söz verməmişdir.

Müasir dildə işlənən tərkibi fellər, isimlər-köməkçi fel tipləri, frazeoloji birləşmə quruluşlu tərkibi fellər abidələrin dilində az deyildir, lakin bu birləşmələrin fel komponentləri də bu gün işlənməyən və ya az işlənən arxaik fellərdir.

1. “ıp+köməkçi fel” (up, ıb+ber, bar və s.) məsələn: sulu bermiş toyet; tartıb alur, eşitib utandı, tikib olturdu və s.
2. “isim+köməkçi fel”. Məsələn: ol ögka kul kullığ bolmıs erti – o zaman qullar qul sahibi olmuş idi; yağı boltı – düşmən oldu, yoş boltı – yox oldu.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dili göstərir ki, bu növ mürəkkəb fel yaratmaq ənənəsi sonralar da X-XIV əsrlərdə davam etmiş, belə sözyaranma (tərkib yolu ilə) üsulundan geniş surətdə istifadə edilmişdir.

1. “İsim+köməkçi fel”dən olanlar: ad qoysun, həsəd elədilər, qurban kəs, qoç qırdırdı, fikir eləmək, otağa qondurun (tikmək, oturmaq) otaq qurdurmuşdu (tikdirmişdi);

2. “Fel+fel” - 2 müstəqil feldən olanlar. İki müstəqil mənalı fel birləşməsindən yaranan mürəkkəb fellər aşağıdakılardır: uru durdu (cəld), dursun getsin, üstünə sürdü gəldi, salır gedər, ərin sözün qulağına qoymaz (eşitməz).

F.Əttarın «Əsrarnamə»sini tərcümə edən Əhmədi Təbrizinin tərcüməsinə və bu tərcümənin leksik tərkibinə diqqət yetirdikdə Azərbaycan və başqa türk dillərində işlənən tərkib və ifadələrin kalka yolu ilə dilə keçdiyini görə bilərik: Azərbaycanca hər hansı bir şeyin üzərində çox zəhmət çəkildiyi zaman onu ifadə etmək üçün sümük sındırmaq ibarəsi işlədilir. Məs: Neçə xunablar içdi bu canlar, uşatdılar bu yolda istixanlar.

Bu ibarədə qədim arxaik fel olan “uşatmaq” – “sındırmaq” sözü farsca sümük mənasında olan “istixan” sözü ilə tərkib təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, tərkibi fellərini yaranmasında başqa dillərin, xüsusən ərəb və fars ədəbi dilinin müəyyən təsiri olmuşdur. A.Yuldaşov da tərkibi fellərin isim və feli komponentlərlə yarandığını etiraf etməklə, türk dillərinin əksərində bu tip birləşmələrin varlığını təsdiq edir. O, göstərir ki, bu kimi fellər tatar, qırğız, qara qalpaq, tuvin və başqa dillərdə aparıcı rol oynayır. Məsələn: qırğızca “könül buzulu tuvincə xoon bulqanır” və s. Azərbaycan dilində də bu birləşmələrin hər ikisi işlənir: qusmağım gəlir və ürəyim bulanır. Əslində bu kimi tərkiblərə Orxan və Yenisey abidələrində az təsadüf olunur; həmin abidələrdə “ip/b”, “yıp+fel” və ya müstəqil mənalı fellərin yanaşması ilə yaranan birləşmələr daha çoxdur. Məsələn: Uzuntonluq idişin ayajın qoyunan barmış yana edgit; quşlayın bozmuş qaraquş qonulan barmış – ova çıxmış qarşıya vəhşi qaraquş uçub gəlmiş; bayər konı ürküpan barmış börüqə toquşmuş-varlı kişinin qoyunu ürküb qurd ilə toquşmuşdu.

Klassik ədəbiyyatın dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi bədii dilinin müəyyən inkişaf mərhələsində XV-XVI əsrlərdə şair və tərcüməçilər

tərkibi fellərin isim+fel tipindən istifadə edərkən həmin tərkiblərin mənacə dolğun olması, ekspressivlik ifadə etməsi üçün onların tərəflərini müxtəlif tərkiblərlə işlətmişlər.

«Dəhnamə» də işlədilmiş rəvayət etdim, Adin tutuban şikayət etdim, qəsd etdi və s. kimi tərkibi fellər məhz bu üsulla həmin məqsəd üçün yaradılıb istifadə edilmişdir. Eşqin anuban şikayət etdim. Qəm şəhrini bi nəhayət etdim (Dəhnamə). Bu tip tərkibi fellərdən sonra ən çox (Dəhnamə) dildə işlək tərkiblərdən biri də iki eyni formalı müstəqil felin yanaşı işlənməsi ilə formalaşan tərkibi fellərdir ki, bunlara da klassik poeziya dilimizdə istənilən qədər misal tapmaq olar: Səbr ilə qərarım aldı getdi, Nə səbr, varım aldı getdi. Dür indi onun məkanına var, Durmağil iraqda, yanına var. Aydır: «Varayım bu canə minnət».

Beləliklə, dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində tərkibi fellərin yaranma və inkişafını aydınlaşdırmıq üçün qədim yazılı abidələrin mətnlərini, eləcə də bu haqda yazılan elmi, bədii və tədqiqi dilçilik ədəbiyyatını nəzərdən keçirib aşağıdakı nəticələri çıxara bildik:

1. Yaranma tarixi etibarilə mürekkəb fellər türk dillərinin ən qədim mənzərəsini əks etdirən runik yazılarında, yeni Orxon-Yenisey abidələrinin dilində öz əksini tapanlardır.

2. Bu abidələr dini məzmandan uzaq olub, tərcümə yolu ilə yaranan ədəbiyyatın dili deyildir: onlar V-VIII əsrlərdə türk dillərinin ilkin mənzərəsini əks etdirib, hər hansı bir başqa dilin təsirinə məruz olmadığına görə daha etibarlı və düzgün mənbə sayılır. Beləki, Gültəkin abidəsinin həm kiçik, həm də böyük mətnində tərkibi fellərin sayı olduqca məhduddur. Xüsusilə isim+köməkçi fel tipli tərkibi fellərin sayı olduqca azdır. Buda onunla izah oluna bilər ki, həmin abidələrdə köməkçi fel rolunda çıxış edən sözlər olduqca məhdud idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlərin hamısı eyni bir yolla əmələ gəlmişdir. Bu təkcə fellərdə deyil, başqa nitq hissələrində də belədir; məsələn: “dəvədabanı, quşəppəyi, itburnu” kimi mürekkəb isimlərlə “nənəqızı, Həsənoğlu” kimi mürekkəb isimlərin əmələ gəlmə yolları müxtəlifdir, yeni birincilərdə tərkib hissələrdə məcazlılıq

var, ikincilerdə isə hər iki söz və öz müstəqil mənasında işlənmişdir. Deməli, mürəkkəb nitq hissələrinin əmələ gəlmə üsul qaydalarını məhdudlaşdırmaq olmaz. Mürəkkəb fellər sərbəst söz birləşmələrinin mənasının dəyişməsi nəticəsində də əmələ gələ bilər.

Belə bir fikir vardır ki, guya sabit söz birləşmələrinin ad hissəsi analitik (mürəkkəb) fellərdən fərqli olaraq hər cür addan ibarət ola bilər. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Beləki, “dəhşətə gəlmək, səs salmaq, qərib düşmək” və s. bu kimi yüzlərlə felin düzəldilməsində müəyyən bir qrammatik və məna cəhətdən qanunauyğunluq vardır. Məsələn, “salmaq” feli müəyyən adlarla, yaxınlaşarsa, “düşmək” feli başqa qrupdan olan isimlərlə birləşib mürəkkəb fel əmələ gətirir.

Sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb felə daxil etməyin doğru olmaması ilə əlaqədar aşağıdakı dəlillər gətirilir.

1. «Mürəkkəb sözün hər iki tərəfi müstəqil və konkret leksik məna daşıyan sözlərdən ibarət olmalıdır». Şübhəsiz, bu fikir söylənilərkən həmin sözlərin tərkibdən xaric müstəqil məna daşması nəzərdə tutulur. Çünki mürəkkəb sözün hər iki tərkib hissəsi birləşmə daxilində müstəqil və konkret mənasını saxlasa, onda onlar bir leksik vahid olmaz. Güzəştə getmək tipli ad+fəldən ibarət birləşmələrdə də hər iki sözün tərkibdən xaricdə müstəqil mənası vardır. Ona görə də mürəkkəb sözdən bəhs edənlər «mürəkkəb söz komponentləri o zaman yeni söz yaradır ki, onlar tərkib daxilində əvvəlki mənalardan fərqli məna versin və bir qisim mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, hamısı idiomatik səciyyə daşıyır» - fikrini irəli sürürlər.

2. «Mürəkkəb fellərdən fərqli olaraq ad+fel sabit söz birləşmələri sintaktik yolla əmələ gətirilir. Ad ilə fel arasındakı münasibət sintaktik əlaqələrə (obyekt, atributiv, predikativ) saslanır. Mürəkkəb felin tərəfləri arasında heç bir sintaktik əlaqə yoxdur».

3. Mürəkkəb fellər - bir vurğu ilə birləşməyib, hər bir söz öz vurğusunu saxlayır». Burada komponentlərin yerini dəyişmək mümkündür». Mürəkkəb fellərdəki vahid vurğunun olmaması hələ bunların mürəkkəb söz olmaması üçün dəlil ola bilməz. Başqa nitq hissələrindən olan tez-tez, on səkkiz, heç kəs kimi mürəkkəb sözlərə nəzər salsaq,

bunlarda tərkib üzvlərin hər birində vurğunun saxlandığının görəcəyik. Vahid vurğu özünü bitişik yazılan mürəkkəb sözlərdə daha çox göstərir», məsələn: “nənəqızı” və s.

4. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb felin hər iki tərəfi fel olmalıdır. Başqa nitq hissələrinə daxil olan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrindən təşkil edilə bildiyi kimi, məsələn: “üçbucaq, yarımkeçirici, uzaqqören” və s. mürəkkəb fel də ad və feldən də əmələ gələ bilər. Dilimizdəki mürəkkəb fellərin böyük qismini bu növ fellər təşkil edir.

İsmi birləşmələrdə olduğu kimi feli birləşmələrdə də idiomatik səciyyə daşıyanı var və bunlardan mürəkkəb isimlər bəhsində danışılır, məsələn: “küy-qalmaqal, xatabala, fəqir-füqəra, hörmət-izzət”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sabit birləşmələrin hamısını mürəkkəb sözə aid etmək olmaz. Bunların bir qismi cümləyə ekvivalentdir, məsələn: “gözüm səndən su içmir”, bir qismi həqiqətən söz birləşmələridir, məsələn: “qırdı qaçdı”, üçüncü bir qismi isə leksik vahidlərdir, məsələn: “səs vermək”. Ancaq sonuncu tiptən olanları mürəkkəb fellərə aid etmək lazım gəlir.

5. Bəzi dilçilər frazeoloji tipli felləri leksikləşmiş ifadələr adlandırdıqdan sonra qeyd edirlər ki: «Bu quruluşlu ifadələr sintaktik birləşmələr olub, xüsusi vəziyyətə malikdir».

Tədqiqatçılar mürəkkəb sözlə leksikləşmiş söz birləşməsi, mürəkkəb sözlə frazeoloji vahidlər arasında dəqiqlərdən biri felin bacarıq formasıdır. Bir çox əsərlərdə bunlar fel kimi izah edilir. Bu cür birləşmələrdə bilmək feli öz lüğəvi mənasını itirib bacarıq mənası – subyektin işi görmək qabiliyyətinə malik olmasına göstərir. Məsələn: “yazmaq, kömək etmək” felləri ilə “yaza bilmək, kömək edə bilmək” arasında ancaq qrammatik fərq mövcuddur. Odur ki, “-a/ə” şəkilçisi fel “bil – (mək)” felindən bacarıq birləşmələr leksik vahid olmayıb, felin ibarət formasını ifadə edən tərkibi fellərdir.

«Getməli, gedəsi, getmiş, gedəcək» və ol-(maq) felində ibarət birləşmələrə də müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Bir çox əsərlərdə bu birləşmələr mürəkkəb fel hesab edilir. Başqa qrup türkoloqlar isə bunları «perifrastik-təcviri formalar» adlandırırlar.

Əlbəttə, bunlara mürəkkəb fellərə aid etmək doğru olmaz. Beləki, “danışmalı olmaq, gedəsi olmaq” kimi formalar sintaktik birləşmələrdir. Həmin birləşmələrdə “ol” feli işləndiyi feli sifətə yeni məna vermir, yaxud onunla birlikdə yeni mənalı söz yaratmır. Bunlarda bu və ya digər səbəb üzündən danışanın işi icra etmək məcburiyyətində qaldığı ifadə edilir. Məsələn: “Bəlkə, mən səninlə yenə danışmalı oldum” (C.Cabbarlı). “Baş müfəttiş əvvəlcə divardakı, sonra qolundakı saata baxdı –25 dəqiqə gözləməli olacaqsınız” (S.Rəhimov). “Axır zamanlar o çox vaxt işdən evə qayıdıb Həlیمəni gözləməli olurdu” (M.Ənvər). “Atası öləndən sonra gənc Qafar bir parça çörək üçün doğma kəndindən ayrılıb, qazanc dalınca Bakıya gəlməli olmuşdur” (M.Süleymanov). “Bu sözlər indi yersiz görünə belə, ürəyindən gəldiyi üçün bir övladım kimi sənə deyəsi oldum” (S.Qədirzadə).

“-miş” şəkilçili feli sifət (və ya feli sifət tərkibi)+olmaq felindən ibarət birləşmələr isə haqqında danışılan əşyanın müəyyən əlamət kəsb etməsini göstərir. Məsələn: “İndi orada açılmış olar gül, hər çiçək” (Ə.Cəlil). “Bəli, bizim macəramız bununla da qurtarmış oldu” (S.Qədirzadə). “Yavər Cavadov özü də oranı yoxlamağa başlamış olur” (S.Rəhimov).

Tərkibi fellərin bir növünü də tərz birləşmələri təşkil edir. Tərz birləşmələrini mürəkkəb fel hesab etmək nə qədər doğrudur? Bu məqsədlə tərz birləşmələri ilə ümumiyyətlə, mürəkkəb fel, o cümlədən quruluşca tərz birləşmələrinə bənzəyən mürəkkəb fellərin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək lüzumu meydana gəlir. Tərz birləşmələri aşağıdakı üç cəhətinə görə leksik birləşmələrlə uyğunluq təşkil edir. Tərz konstruksiyaları əsasən feli bağlama ilə köməkçi feldən ibarət olur. Tərz birləşmələrinin tərəfləri arasına, leksik birləşmələrdə olduğu kimi, başa söz daxil ola bilməz; məsələn: “Azca keçməmiş ayaq səsləri qaranlıq və sakit payız gecəsinin qoynunda itib getdi” (M.İbrahimov). “Bilmək və nəhs gündə çıxdım bu dağa, Bir lalə üzldən düşdüm irəğa, Yana-yana qaldım belə fərağa” (M.Vaqif).

Aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə tərz birləşmələri leksik vahidlərdən fərqlənir:

a) tərkibində qurtarmaq və ya qalmaq köməkçi felləri daxil olan birləşmələr müstəsna olmaqla qalanlarının ikinci tərəfi öz həqiqi mənasını itirərək qrammatikləşir, yeni sözdəyişdirici bir ünsürə çevrilərək fel tərzlərinə məxsus olan bu və ya digər məkanı ifadə edir. Məsələn: “O bütün suallara qarşı həmişə olduğu kimi «bilmirəm» deyib durdu” (M.İbrahimov). “Məsələ belə həll olunub gedəcəkdə” (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdəki «bilmirəm» deyib durdu və həll olunub gedəcəkdə birləşmələrinin tərkibindəki durmaq və getmək felləri öz müstəqil leksik mənalərini itirərək, işin davamlılığına (durmaq) və işin son həddini (getmək) bildirir.

b) tərz birləşmələrinin hər iki tərəfi birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: “Günəş dovşanı Poladın əlində görünəcə Azərin sözlərinin xatırlayaraq heyrətindən donub qaldı” (A.Şaiq). “Əmrah gedəndən yarım saat sonra cəmil axırncı şüarı da yazıb qurtardı” (Q.Musayev).

Tərz birləşməsi tərkibində özünü qrammatik bir ünsür kimi göstərən köməkçi fellər qoşulduğu əsas fellə birlikdə yeni leksik mənaya malik olan söz əmələ gətirmir. Buna görə də A.N.Kononov haqlı olaraq göstərir ki, bu birləşmə (tərz birləşməsi) yeni söz əmələ gətirir: birinci komponent – əsas mənanı daşıyan işi ifadə edir, ikinci komponent isə birincini tərz xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirərək, onun mənasını modifikasiya edir. Məsələn: “çaşıb getmək, oxuyub qurtarmaq” və başqa tərz birləşmələri öz tərkiblərindəki feli bağlama formasında olan əsas fellərdən leksik cəhətdən deyil, işin müxtəlif kəmiyyət əlamətlərini ifadə etməsilə fərqlənir.

Fellə “idi” və ya “imiş+dən” ibarət olan formalar uzun müddət mürəkkəb fel hesab edilmişdir. Mürəkkəb fellərin ikinci komponenti birləşmədən xaricdə müstəqil (və ya yarımmüstəqil) mənaya malik fellərdən ibarət olur. “İdi, imiş”-in isə nə ayrılıqda, nə də müəyyən sözlərlə işləndikdə müstəqil (eləcə də yarımmüstəqil) mənası yoxdur. Ola bilsin ki, dilimizin müəyyən inkişaf mərhələsində, həqiqətən bunlar müstəqil mənalı fellər olmuşdur. Müasir vəziyyətlərində bunlar bağlama vəzifəsində çıxış edir, yeni nitq hissələrinə qoşularaq onları keçmiş zamanda bağlamaqla bərabər, həm də modallıq kateqoriyasına məxsus qətilik və ya qeyri-qətilik mənalərini ifadə edir.

Bunlar fellərlə işləndikdə zaman və şəkil formaları yaradır və yanaşdığı nitq hissəsi ilə birlikdə leksem əmələ gətirmir.

Mürəkkəb fel anlayışının özünün izahında dolaşıqlıq olduğu kimi, istilahların işlədilməsində də hərc-mərclik nəzərə çarpır. Bir sıra əsərlərdə «tərkibi fellər» istilahlı felin müəyyən bir quruluş forması kimi işlədilir və mürəkkəb fel termininə qarşı qoyulur. Bəzi əsərlərdə isə «tərkibi fel» istilahlı altında “ad+et” və ya “ol” felindən ibarət fellər nəzərdə tutulur. “Ad” və “olmaq” və ya “etmək” felindən ibarət mürəkkəb felləri tərkibi və ya analitik adlandıranlar da vardır. Çox zamanda bu üç istilahlı müvazi işlədilir. Fikrimizcə, “yaza bilmək, oxumağa başlamaq, gedəsi olmaq” tipli birləşmələr üçün «analitik fellər», “gəlir idi, yazır imiş” – üçün «tərkibi fellər», “həll etmək, məğlub olmaq, çəşib qalmaq, səs salmaq” kimi leksemlər üçün isə «mürəkkəb fellər» terminini işlətmək məqsədəuyğundur.

Beləliklə, mürəkkəb fel aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmək olar:

1. Mürəkkəb fel iki və ya daha artıq sözün leksik qrammatik qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır, məsələn: “dəhşətə gəlmək”.

2. Mürəkkəb felin tərkibində birinci komponent əsasən qrammatik dəyişikliyə uğramır.

3. Mürəkkəb felin birinci komponenti müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər:

1) Adlarla: “ad qoymaq hücum etmək, məğlub olmaq”;

2) Fellə: “gəlib çıxmaq, bəzənib-düzənmək”. Deməli, mürəkkəb fel tərkibində iki sözün mövcudluğu və hər bir sözün müstəqil vurğuya malik olması tərkibində müxtəlif nitq hissələrinin olması, tərkibindəki sözlərdən birinin ilk mənasını itirməsi, birləşmədən xaricdə tərkib hissələrin öz müstəqilliyini saxlaması, bir üzv vəzifəsində çıxış etməsi, ikinci komponentin sözdəyişdirici əlamətləri qəbul etməsi, quruluş semantik cəhətdən sabitliyi ilə səciyyələnir.

Bildiyimiz kimi, iş-hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də fel mürəkkəb xüsusiyyətlərə

malik olan, nitq hissəsidir. O, malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə üsul vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malikdir. Həmin kateqoriyalar bir halda sintetik üsulla, yeni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yeni köməkçi sözlər (köməkçi fellər) vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn, felin zaman kateqoriyası keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında sintetik üsulla, yeni - «ed» şəkilçisi ilə ifadə edilirsə (qaydalı fellər) gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında həmin qrammatika mənə, yeni felin zaman kateqoriyası analitik yolla – köməkçi fel (shall, will) vasitəsilə ifadə olunur, məsələn: “I worked. I shall work. He will work”. Bəzən isə fele xas olan eyni bir qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir.

Müasir ingilis dilində fellər morfoloji quruluşlarına görə 4 qrupa bölünür: 1. sadə fellər; 2. düzəltmə fellər; 3. mürəkkəb fellər; 4. tərkibi fellər. Bir kökdən ibarət olan fellər sadə fellərdir. Məsələn: “read, live, hide, speak, go, write”. Kök və affiksdən ibarət olan fellərə düzəltmə fellərdir. Məsələn: “magnify, modify, captivate, disappear, recognize”. Mürəkkəb fellər (compound verbs) - iki kökdən ibarət olan fellərdir. Məsələn: “broadcast, whitewash, blackmail”. Tərkibi fellər (composite verbs) - Bu qrupa daxil olan fellər, bir qayda olaraq, iki sözdən – bir fel və bir zərfdən törənmiş qoşmadan (a postposition of adverbial origin). Məsələn: “to stand up, to go away, to take off, to give in, to go out”.

Müasir ingilis dilində tərkibi fellər işləndiyi zərflərlə birlikdə felin mənasını dəyişir. Beləki, elə tərkibi fellər də vardır ki, onların tərkibindəki komponent həmin mənanı vermir. Məsələn: “to give up” – bitirmək, dayandırmaq; “to bring up” – tərbiyə etmək; “to do away” – ləğv etmək.

Elə tərkibi fellərdə vardır ki, onların tərkibindəki komponent öz əsas mənasını saxlayır. Məsələn: “to stand up, to come in, to go out, to put on”. Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibi fellər frazeoloji janrda da yarana bilər.

Frazeoloji birləşmələr bu qeyd etdiyimiz əlamətlərdə fellərdən əsaslı şəkildə fərqləndiyi halda, qrammatik cəhətdən onlara aid əlamətlərin bir neçəsini özündə əks etdirməklə fellərə yaxınlaşır. Cümlə daxilində feli frazeoloji birləşmələri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər bunların fellər kimi, feli bağlama, feli sifət və məqsəd şəkilçiləri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında yaranan müvafiq səciyyəli tərkiblərin düzəldilməsində də özünü göstərir. Məsələn: «Going in a circle he told us that several times already». (T.B.Priestley, «Daylight on Saturday, ch.17»). «The girls were seen getting a hump on» (E.Caldwell, «Jackpot») The Subjective Participial Construction (in the function of the complex subject) mürəkkəb mübtəda funksiyasında. «I watched the children putting the game on ice» (E.S.Gardner, «The Case of the Sleep – Walker's Niece»). «Making an idol of wealth, you were unhappy» (L.Cokroy, «The Disinherited»), The Nominative Absolute Participial Construction (in the function of the adverbial modifier of cause) səbəb zərfliyi funksiyasında. «The man sat quite silent and still, with him taking issue against that case» (Th. Dreiser, «Tragic America»). The prepositional Absolute Participial Construction (in the function of the adverbial modifier of manner) tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında. «Today your duty is fighting for peace like a lion» (Daily Worker, October, 1990). – Bu cümlədə predikativ rolunda cerund isim kimi işlənir. «But that doesn't prevent me from loving you at first sight» (N.Coward, «Operette»). – Bu cümlədə sözlü tamamlıq rolunda cerund isim kimi işlənir. «Simply stop seeing double her» (E.S.Gardner. «Pass the Gravy»). – Bu cümlədə cerund mürəkkəb feli xəbərin ikinci komponenti funksiyasında işlənir.

Dilimizdə ən zəngin nitq hissələrindən biri olan fellər və onların tarix boyu leksik-semantik inkişafı haqqında buraya kimi deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəni vermək olar:

1. XI-XII əsrlərdən formalaşan Azərbaycan ədəbi dili tarixi zərurət nəticəsində ərəb, fars dillərinin təsirinə məruz qalsa da, öz milli orijinallığını mühafizə etmiş, xalqın mənəvi irsini tam incəlikləri ilə zəmanəmizə qədər mühafizə edib gəlmişdir. 1. Fellərin leksik-semantik inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi təşəkkülü ilə üzvi surətdə əlaqədar inkişaf etmişdir.

2. Faktlarla təsdiq olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqı oğuz-qınçaq etnik qruplarının birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məlum olduğu üzrə, bu qrupların hər ikisi türk qəbilələrinin tarixən birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. İngilis və Azərbaycan dilləri istər genezis və istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildir: İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, analitik dil hesab edilir; Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, aqlyutinativ dil hesab olmuşdur. Hər iki etnik qrupun fel xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda, eləcə də leksik təbəqəsində öz əksini tapmışdır.

3. Dilin tarixən inkişafında başqa nitq hissələrinə nisbətən fellərin rolu daha üstün olmuşdur. İş, hərəkət və ya hal-vəziyyət anlayışları istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində fəle məxsus anlayışlardır. Beləki, iş, hal və hərəkət anlayışları hər dövrdə Azərbaycan dilində olan fellərlə ifadə olunmuş, başqa dillərdən isə iqtibas etməyə, fel almağa ehtiyac olmamışdır.

4. Fellərin leksik inkişafında əsas özül, təməl təkhecalı fel kökləri olmuşdur.

5. Tarixən bu özüllər fonetik tərkib və bir fonemli kökdən başlayaraq 4 fonemdən ibarət köklərə qədər inkişaf etmişdir; bunların içərisində ən çox işlənən üçfonemli ,yeni samit+sait+samit (vur, dur, gəl, get) tərkibli təkhecalı özüllərdir.

6. Təkhecalı fel kökləri qədim dövrlərdə sayca məhdud olmuşdur. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə gündən-günə artmaqda olan insan fəaliyyətinin - fiziki, zehni anlayışların ifadəsi üçün və bu ehtiyacı ödəməkdən ötrü dilin daxili imkanlarından (sözdüzəldici, sözdəyişdirici vasitələrindən) istifadə edilmişdir ki, bu da fellərin leksik vahidlərinin artımına səbəb olmuşdur.

7. Fellərin semantik cəhətdən inkişafı iki xətt üzrə olmuşdur: 1) Mənalının şaxələnməsi, 2) omonomik mənalının sabitləşməsi yolu ilə, yeni isim, sifət və başqa nitq hissələrinin fel rolunda çıxış etməsi ilə və s.

8. Qoşahecalı fellərin etimoloji təhlili göstərir ki, bunların da bir qismi təkhecalı fellərin özülü əsasında formalaşmışdır, başqa bir qismi müstəqil, yarımmüstəqil fellərin zaman

keçdikcə birləşməsi, sonralar birikməsi əsasında yaranmışdır. Məsələn: “apar < alıb”; “nar < alıb”; “bar < apar” və s.

9. Mürəkkəb və ya tərkibi fellər, bunların yaranma üsulu eyni olub, feli anlayışların ifadəsinə görə aralarında fərq yoxdur, ancaq burada istilah fərqi özünü göstərir. Hər ikisi analitik üsul ilə düzəlir, yəni iki komponentdən ibarət olub, əsas məna yükü I komponent üzərinə düşsə də, köməkçi feldən ibarət olan II komponent felin ifadə etdiyi ümumi mənaya xidmət edir; hər ikisi birlikdə bir feli anlayışın ifadəçisi olur. Bir mənanı ifadə edirlər.

10. Müasir dilçilikdə frazeologiya iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı. Frazeoloji birləşmələrinin əmələ gəlməsində, məcahlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində fellər xüsusi rol oynayır. Beləki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yırılır. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrinin çoxu fele düzəlir, məsələn: “göz qoymaq, üz vurmaq, boş-boğazlıq etmək, dil tökmək, söhbətə tutmaq”; ingilis dilində: “to talk to the wind, to waste one’s breath, to call a spade a spade”.

11. Azərbaycan dilindəki fellərin tarixi inkişaf prosesini ardıcılıqla izlədikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, fellər öz inkişafında analitizmdən sintetizmə dövrü bir istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Bibliografiya:

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nəşri, 2000.
2. Bağırov Q.K. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, 1966.
3. Barabash T.A. A Comparative Study in Grammar, USA, 1997.
4. Ələkbərov A.Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər, Nam.dis., Bakı, 1961.
5. Fleron S. A Course of Theoretical English Grammar, London, 2001.
6. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001.

7. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986.
8. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
9. Rəfibeyli G.L. İngilis və Azərbaycan dillərində feli tərkiblər, NDA, Bakı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2004.
10. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Azərnəşr, 2001.
11. Seydl E. Grammar, Oxford University, 1992.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı, BDU, 2000.
13. Verkovskaya I.P., Rastorgueva T.A. The English Verb, Moscow, 1987.

2007

**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində
feli birləşmələrin tipoloji təhlili**

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə Azərbaycan diçiliyinin inkişafı üçün stimül yaratdı. Azərbaycan dilinin ən əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biri onun qrammatik quruluşudur. Dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi sahə və mövzular üzrə aparılır, və nəticədə bu tədqiqat əsasında ümumiləşdirmələr aparılır.

Xarici dili bilmək müasir dövrün mühüm tələblərindəndir, çünki müstəqilliyimizlə bağlı çağdaş dövrümüzdə köklü dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyətimizin müxtəlif sahələrindəki canlanma dilimizin sosial funksiyasının inkişafına, eləcə də dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir.

İngilis dilinə dünya dilləri arasında böyük maraq olduğu hər kəsə məlumdur. Ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsində, mədəniyyətin, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan irəliləyişlərində, xarici ölkələrin nümayəndələrinin ölkəmizə gediş-gəliş məsələlərində xarici dilin öyrənilməsi vacibdir.

Söz birləşməsi dilçilik elminin ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən problematik məsələlərindəndir. Bu məsələ dilçilik tarixində uzun zaman xüsusi tədqiqat obyektinə olmasa da, sonralar bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmiş və bu haqda bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bu fikirlər bir çox cəhətdən maraqlı və əhəmiyyətli olsa da, söz birləşmələrinin əsl mahiyyətini, dilçilikdəki mövqeyini, sözün əsl mənasında, elmi əsaslarla aydınlaşdırma bilməmiş və ona görə də bu məsələ həm ayrı-ayrı dillər üçün, həm də ümumi dilçilik üçün problematik məsələ kimi, zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Söz birləşmələrinin bir növü olan feli birləşmələr dilin sintaktik səviyyəsinin əsas nitq vahidlərindəndir. Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları fele daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik bildərməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı fele daxil olub, onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin sözlərin feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətdən irəli gəlir.

Feli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə feli birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir.

Hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cerund adlanan nitq hissəsi yoxdur. İngilis dilində isə dilimizdə geniş miqyasda işlədilən feli bağlama adlanan fel forması yoxdur.

Biz tədqiqat boyu ingilis dilində olan məsdər, cerund və feli sifət Azərbaycan dilinin feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə qarşılaşdırıb, onlar arasındakı əlaqəni üzə çıxardırıq.

Tədqiqatın məqsədindən, tədqiq olunan dilin xüsusiyyətindən asılı olaraq, feli birləşmələrin gah tabe edən komponentinin formasına, gah tabe tərəfinin formasına, gah tərəflər arasındakı semantik qrammatik əlaqələrə, gah onların sintaktik əlaqələrinə və s. görə əsaslanaraq onları təsnif etmək olar. Lakin feli birləşmələri bütünlükdə tədqiq və təsnif edərkən müxtəlif əlamətlər içərisindən ən əsas əlaməti nəzərə almaq, bütün başqa cəhətləri isə ona tabe etmək lazımdır.

Birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə, ikinci tərəfi isə ancaq fellərlə ifadə olunan söz birləşməsinə feli söz birləşməsi deyilir. Məsələn: “Sənəti - ona, buna su daşımaq, odun yığmaq, quzu otarmaqdır” (Mir Cəlal).

Feli birləşmələrin əmələ gəlməsində müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan sözlər iştirak edir, lakin birləşmələrin hamısında tabe edən sözlər feldən ibarətdir. Buna görə də bu birləşmələrdə fellərlə yanaşı isim, əvəzlilik, zərf iştirak etmiş olsa da, bu birləşmələrin hamısı feli birləşmələrdir. Feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə olunur: isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə, fellə, zərflə.

İsimlərin bütün formaları (tək və cəm, konkret və abstrakt, hallanmış isimlər, qoşmalarla işlənən isimlər) feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “su vermək, atdan düşmək, arzularla yaşamaq” və s.

Sifət feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ola bilmir, çünki sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətinin bildirir. Lakin bir çox sifətlər substantivləşərək feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilər, məsələn: “ağı qaradan seçmək”.

Saylar da bu birləşmələrin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmir, çünki say, ümumiyyətlə, əşyaya aiddir. Lakin saylar substantivləşdikdə və, beləliklə, isimlərə

məxsus olan qrammatik əlamətləri qəbul etdikdə feli söz birləşmənin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “iyirmi beşə çatmaq, ikiyə bölmək” və s.

Şəxs əvəzlilikləri feli söz birləşməsinin birinci tərəfi ola bilər. Bu zaman əvəzliliklər fellə və ya qoşma ilə idarə olunur, məsələn: “ona doğru irəliləmək” və s.

Felin aşağıdakı formaları söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir:

a) məsdər, məsələn: “dayanmaq bilməmək”; b) feli sifət-substantivləşmiş feli sifətlər hərəkəti təyin edir, məsələn: “səhər açılan kimi getmək”; c) feli bağlama, məsələn: “şumlayıb qurtarmaq, gözləmədən getmək” və s.

Bütün zərflər feli söz birləşməsinin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “siri görünmək, geri çəkilmək”.

Feli birləşmələrin birinci tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu üçün həmin sözlərin formaları da müxtəlifdir. Bu sözlərin forması, xüsusiyyəti birləşmənin mahiyyətini, komponentlərinin münasibətini müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də feli birləşmələrin təsnifində onların ikinci tərəfini, əsas sözünü nəzərə almaqla yanaşı, onların birinci tərəfə görə qruplara ayırmaq lazımdır.

Əgər birinci tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsini əsas alsaq, burada “ad+fel”, “fel+fel” və “zərf+fel” formaları üzrə qruplaşdırma aparmaq lazımdır. Lakin söz birləşmələri təlimində “fel+fel” və “fel+zərf” formaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir. “Ad+fel” forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub həm forma variantlarının həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsnif olunur.

“Ad-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən isimlə (kitabı oxumaq), əvəzliliklə (bizə baxmaq), substantivləşmiş sifətlə (gözələ vurulmaq), substantivləşmiş sayla (birinciləri öyrətmək), ikinci tərəflərində isə yenə də ya feli bağlama, ya feli sifət ya da məsdər durur.

Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin birinci tərəfləri ya substantiv xüsusiyyətli sözdən, ya da həmin birləşmədə müvəqqəti də olsa substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Deməli, bu birləşmələrin birinci tərəfi necə olursa olsun substantiv xüsusiyyətli olmalıdır. Belə sözlər isə ismin bu və ya digər halında duraraq müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin mahiyyətini və onların mənə variantlarını müəyyənləşdirmək üçün bu cəhətə xüsusi fikir vermək və onları bu cəhətdən də təsnif etmək əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə aldıqda qeyd edilmiş feli birləşmələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: adlıq hallı feli birləşmələr (sən danışanda), təsirlik hallı feli birləşmələr (kitabı alanda), yönlük hallı feli birləşmələr (evə gedəndə), yerlik hallı feli birləşmələr (evdə yatanda), çıxışlıq hallı feli birləşmələr (evdən gələndə).

Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı birbaşa fellə əlaqə saxlaya bilmir, ona görə də burada feli birləşmələri hallar üzrə qruplaşdıranda yiyəlik hal, təbii olaraq, nəzərə alınmamışdır. Lakin bu heç də yiyəlik halın fellərlə əlaqəsini onun feli birləşmələrdə tabe söz kimi iştirakını tamamilə inkar etmir, başqa vasitələrlə olsa da yiyəlik halın belə bir fəaliyyətini biz görürük.

Adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələrin əmələ gəlməsində, onların komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin bəzi növlərində komponentlərin əlaqələnməsi üçün heç bir vasitədən istifadə edilməsə də, bütövlükdə götürdükdə feli birləşmələrin formalaşmasında, onların şəkil və məzmunca fərqləndirilməsində hal şəkilçiləri əsas qrammatik vasitədir, lakin yeganə vasitə deyildir. Bu birləşmələrin komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri ilə yanaşı qoşmaların da rolu vardır. Bəzi birləşmələrdə qoşmalarla hal şəkilçiləri yanaşı işlənir (evə sarı getmək), bəzilərdə isə komponentlər ancaq qoşma vasitəsi ilə əlaqələnir və hal şəkilçisindən istifadə edilmir (maşın ilə getmək).

Çağdaş Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr feli birləşmələrin böyük bir qismini təşkil edir, həm də dilimizdə həmin birləşmələr daha müstəqil, daha artıq formalaşmış birləşmələr hesab edilir. Bu birləşmələrin əmələ

gəlməsində feli bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir, ancaq bu cəhətdən feli bağlamaların hamısı eyni xasiyyətli deyildir.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi təsirlik halında hər hansı bir sözlə-adla, ikinci tərəfi isə feli bağlama, feli sifət və ya məsdərlə ifadə olunur. Bu növ birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. ona görə də bu birləşmələrin birinci tərəfi, bir qayda olaraq ikinci tərəf üçün obyekt hesab edilir. Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq belə birləşmələrə obyekt əlaqəli birləşmələr adı verilir. Lakin haqqında danışılan feli birləşmələrdə təsirlik halın yalnız obyekt bildirmək xüsusiyyəti əks olunmur, təsirlik hala məxsus bütün xüsusiyyətlər burada öz əksini tapır. Bunlardan biri təsirlik halın və onunla əlaqədar olaraq təsirlik hallı feli birləşmələrin konkret və ümumi, müəyyən və qeyri-müəyyən anlayış ifadə etməsidir. Təsirlik hallı feli birləşmələri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) müəyyənlik bildirən; 2) qeyri-müəyyənlik bildirənlər. Məsələn: “Bəzən o insanı düşündükcə mən, Titrədir canımı dağlar rüzgarı”(S.Vurğun). “Yox balam, *su gətirmək* nədir, işsiz darıxıram” (C.Cəbbarlı). “*Qızlıq günlərini yada salaraq* həyata, hər şeyə küsərdi bəzən” (S.Vurğun). “Pərzad *Hacının dərdlərini əksiltmək* üçün təsəlli verərdi” (Mir Cəlal). “Mən görmüşəm uşaqlıqda *çörək dərdi düşünəni*” (S.Vurğun). “*Gündüzü də istəyəndə* mən özüm apararam” (C.Cəbbarlı).

Yönlük hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin yönlük halında olan hər hansı bir sözdən, ikinci tərəfi isə müxtəlif mənalı fellərdən ibarət olur. Ümumi və mücərrəd şəkildə götürdükdə yönlük hallı feli birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun istiqaməti arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəfdəki fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir, məsələn: “*Yollara baxmaqdan* yorulmuşam mən” (S.Vurğun). “*Həyata gəldiyim* ilk gündən bəri qəlbimlə sevmişəm bizim elləri” (S. Vurğun).

Yönlük hallı feli birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin müxtəlif variantlarda istiqamətini bildirir və buradan da müxtəlif mənə əlaqələri meydana çıxır. Bu əlaqələr aşağıdakılardır: obyekt əlaqəsi, məkan əlaqəsi,

zaman əlaqəsi.

Birinci tərəfi yönlük halda duran feli söz birləşmələrinin tərəfləri arasına qoşmalar da daxil olur, məsələn: “axşamadək ağlamaq, axşamacan veyillənmək; dünənə qədər gəlməmək; kəndə tərəf irəliləmək, ona sarı dönmək, kəndə tərəf gəlmək”.

Yerlik hallı feli birləşmələrin bu növü bir-birindən ayrılan zəngin xüsusiyyətlərə malik olmasa da, öz forması və spesifik əlamətləri ilə fərqlənən birləşmələrdəndir. Adından da görüldüyü kimi, bu birləşmələrin tabe sözü, yəni birinci tərəfi ismin yerlik halında olur və bu ümumi formal xüsusiyyət onu bütün başqa feli birləşmələrdən fərqləndirir, məsələn: “Deyirəm uzaq *yolda susuzluq çəkən* Bir insanın yolunda bulaq olaydım” (S. Vurğun).

İkinci tərəfin ifadəsinə görə də bu birləşmələr başqa birləşmələrdən fərqlənir. Belə ki bu birləşmələrin ikinci tərəfi semantik mənsubiyyətindən, leksik mənasından asılı olmayaraq, bütün fellərlə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyət yerlik hallı birləşmələrdən başqa, yalnız adlıq hallı feli birləşmələrə aiddir. Bu xüsusiyyət yerlik halın və bununla əlaqədar olaraq birləşmənin ümumi mənasından irəli gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəf vasitəsi ilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir. Bu mənə əlaqəsi yerlik hallı feli birləşmələrin əsas mahiyyətini təşkil edir. Yer, məkan əlaqəsi yerlik hallı feli birləşmələrin əsas mənasını təşkil edir. Bu birləşmələrdə nə qədər müxtəlif mənalar və ya mənə çalarlığı olsa da, məkan mənası əsas mənə kimi həmişə diqqəti cəlb edir. Bu da birləşmənin birinci tərəfindəki yerlik halla əlaqədardır. Məsələn: “Gözəlim, mədəni və varlı *Bakıda yaşamaqdan* yorulmusan?”(M.S.Ordubadi). “Birdən *buludlarda oynayan* şimşək, Şaqqiyan ıldırım göyə səs salır” (S.Vurğun).

Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin başqa feli birləşmələrdən həm formal fərqi, həm də ümumi mənə fərqi onun birinci tərəfi ilə bağlıdır. Birinci tərəfi çıxışlıq halda duran feli söz birləşmələrində tabeedicilərin söz işin adını, tabe söz işin çıxış nöqtəsini, hərəkətin haradan, nədən və ya kimdən yönəldiyini göstərir. Birinci

tərəfi çıxışlıq halla ifadə olunan feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi təsirli və ya təsirsiz fellərlə ifadə oluna bilər, məsələn: “övladdan ayrılmaq, yoldan keçmək, meşədən çıxmaq”. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı münasibətlər olur: obyekt münasibəti, məkan münasibəti, zaman münasibəti, səbəb münasibəti.

“Fel-fel” tipli birləşmələrin də ikinci tərəfi üç qeyri-predikativ fel formalarından (məsdər, feli sifət, feli bağlama) biri ilə, birinci tərəfi isə bir qayda olaraq feli bağlama ilə ifadə olunur. Təbə edən felin formasından, rolundan, təsriflənməsindən və ya təsriflənməməsindən, məna növündən asılı olmayaraq, feli bağlama feli eyni cəhətlərdən izah edir. Burada söhbət daxili məna münasibətlərindən getdiyinə görə, feldəki qrammatik dəyişiklik feli bağlamanın ona münasibətini dəyişə bilmir.

Feli bağlamaların nitqdə rolu başqa bir felə aid olub onunla ifadə olunan hərəkəti aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Feli bağlamaların qrammatik mənası da onların bu sintaktik rolu ilə şərtlənir. Feli bağlamalar bu ümumi sintaktik mövqeyini və bu əsasda meydana gələn leksik qrammatik məna münasibətlərini feli birləşmələr daxilində də saxlayır.

“Zərf-fel” tipli birləşmələrin feli birləşmələr daxilində növ kimi fərqləndirici cəhəti onların birinci tərəflərinin zərflə ifadə olunmasıdır. Birinci tərəfi zərflə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi müəyyən cəhətdən təyin edir. Birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi isə fellə ifadə olunan söz birləşmələrini əmələ gətirmək üçün şəkilçilər yoxdur. Buna görə də bu növ birləşmələrə daxil olan sözlər yanaşma sintaktik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır, məsələn: “yavaş yavaş azalmaq, ağır-ağır danışmaq, çox oturmaq, az işləmək, tez yetişmək, indi gəlmək, hələ oyanmamaq, irəli getmək, kənara çəkilmək, arxasınca gəlmək” və s.

Feli söz birləşmələrinin yaranmasında birləşməyə daxil olan tərəfləri mənasının əhəmiyyəti böyükdür. Çünki istənilən ismi və ya zərfi fellə birləşdirib, feli söz birləşməsi əmələ gətirmək olmur. Burada müəyyən daxili qanunauyğunluq hiss olunur ki, bu da sözlərin mənası ilə bağlıdır. “Su gətirmək, yol göstərmək”

kimi, söz birləşməsində ikinci tərəfin aparıcı rola malik olmasına baxmayaraq, bu tərəf qarşılıqlı münasibətdədir.

Feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi cümlə daxilində müxtəlif formada olur. Feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi fel ilə ifadə olunduğu üçün burada fellərə xas kateqoriyaların hamısını görmək mümkündür. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilində məsdərlər təsdiq və inkarda olur, növ kateqoriyası üzrə dəyişir. Buna görə də feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi nominativ halda təsdiqliyi və inkarlığı bildirir. Felin növləri özünü göstərir.

Felin təsriflənməsi ilə meydana çıxan zaman, kəmiyyət və şəxs kateqoriyaları ilə, felin şəkilləri isə söz birləşməsinin ikinci tərəfinin təsriflənməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Buna görə də feli söz birləşmələrinin ikinci təsrifləndikdən sonra zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası özünü göstərir.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, feli söz birləşməsinin birinci tərəfi əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Köməkçi nitq hissələrindən ancaq nidaların bəzisi birinci tərəf kimi çıxış edir, məsələn: “ah çəkmək, uf eləmək”. Birinci tərəfi substantivləşmiş nida ilə ifadə olunmuş feli söz birləşmələridir.

Feli birləşmələr haqqında müəyyən dərəcədə bütöv şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda verilmişdir. Burada feli birləşmələrə aid hissəni Z.Budaqova və Ə.Cavadov yazmışdır. Doğrudur müəlliflər feli birləşmələrin ətraflı və dərin elmi təhlilini vermək məqsədini qarşılarına qoymamışlar, həm də bu kitabda feli birləşmələrə nisbətən az yer verilmişdir. Lakin feli birləşmələrin heç bir cəhətdən öyrənilmədiyi Azərbaycan dilçiliyi üçün onun əhəmiyyətini qeyd etməmək olmur.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları felə daxil olan, öz özlüyündə heç bir predikativlik bildirməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı felə daxil olub onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin sözlərin qeyri-

predikativlik feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Müasir ingilis dilində məsdər özünəməxsus formal əlaməti olan fel formasıdır. Məsdərin formal əlaməti onun işlədilən “to” ədatıdır. Məsdər əlaməti olan “to” ədatı ilə omonim “to” sözü də vardır. Buna görə də qarşısında “to” işlədilən sözlərin hamısını məsdər hesab etmək olmaz. “To”-dan sonra gələn söz hərəkət bildirirsə məsdər, əşya bildirirsə isim hesab olunur.

Bildiyiniz kimi, məsdərin əsas göstəricisi “to”dur. Lakin elə hallar olur ki, məsdər “to” ədatsız işlənir. Bu məsdərin cümlədə feli mühitindən asılıdır. Belə ki, məsdər “to” sız aşağıdakı hallarda işlənir:

1. felin analitik formalarında (gələcək zaman formasında, felin lazım formasında və keçmişdə gələcək zaman formasında), məsələn: I *shall do* it tomorrow. He *would go* there if he had time.

2. “ought to, to be (to), to have (to)” və bəzən lazımlıq mənasında olan “need, dare” modal fellərində başqa bütün modal fellərdə, məsələn: The cub felt that he *must fight* (J.London). She seemed *to be hurt* for him and for herself and to know how things really stood (E.Hemingway).

3. frazeoloji birləşmələrdə “had better + infinitive”, “would rather + infinitive”, “would sooner + infinitive”: a) seçim, üstünlük mənasında, məsələn: We *had better get* home in time (J.Galsworthy). b) seçimin olmaması mənasında, məsələn: There was nothing left to do but *wait* (M. Wilson). c) qaçılmaz vəziyyət, bir şeyi eləməyin qeyri-mümkünlüyü, “cannot help but + infinitive”, “cannot choose but + infinitive”, məsələn: I *can't help but tell* him everything (M.Wilson).

4. L.S.Barxudarov və D.A.Şteliq “to”suz məsdərin ritorik suallarda “why not” və “how”dan sonra işləndiyini qeyd edirlər (45, s.217), məsələn: But *why not tell* them? (J.Galsworthy). *How leave* he them? (J.Galsworthy).

5. “to see, to hear, to know, to watch, to observe, to behold” fiziki qavrayış ifadə edən fellərdən sonra. L.S.Barxudarov qeyd edir ki, “to know” feli “to”suz o halda işlənər ki, o “bilmək” mənasında yox, “bir şey haqqında eşitmək” mənasında işlənsin. “To observe, to feel” felləri də əqli qavrayış mənasında deyil, ancaq fiziki qavrayış mənasında işlənə bilər. M.Qanşına da hesab edirik, əgər “to feel, to observe” felləri əqli qavrayış ifadə edərsə məsdərin əvvəlində “to” işlənir, məsələn: I felt it *to be* true.

6. “to let, to make, to have, to bid” fellərdən sonra, məsələn: What *made* you get up so early? (R.Kipling). *Let me tell* the all truth.

R.L.Kovner ümumi deyilənlərə yanaşı aşağıdakıları da qeyd etmişdir: “to have” feli “icazə verməmək, razı olmamaq” mənasını bildirdikdə ondan sonra “to” hissəciyi işlənmir (7, s.188). “To have” feli inkar cümlələrdə “will” və ya “would” modal fellərindən sonra işlədilir, məsələn: I *will not have* you call him Daniel any more. I *would not have* you think that I am selfish (Trollope).

Məsdər ikili xarakterə malikdir, yəni məsdərdə həm ismi, həm də feli xüsusiyyətlər vardır. Məsdər cümlədə aşağıdakı funksiyalarda iştirak edir: mübtəda, mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi kimi, mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi kimi, tamamlıq, təyin, zərflik və ara sözü kimi. Müasir ingilis dilində məsdərin aşağıdakı predikativ tərkibləri vardır: tamamlıq məsdər tərkibi (the Objective with the Infinitive Construction); mübtəda məsdər tərkibi (the Subjective with the Infinitive Construction); “for” sözlü məsdər tərkibi (the “For-to” Infinitive Construction).

İngilis dilində feli sifət şəxssiz fellər qrupuna daxil olub fel, sifət və zərfin əlamətlərinə malikdir. İngilis dilində iki növ fel sifət var: Participle I (indiki zaman feli sifət) və Participle II (keçmiş zaman feli sifət). Feli sifətin cümlədə vəzifəsi: təyin, predikativ və zərflikdir. Məsələn: “While *reading* the article I *found* some misprints” cümləsində felin şəxssiz formasına “reading” xas olan zaman göstərir ki, onun bildirdiyi hərəkət (oxuma hərəkəti), felin şəxslili formasının “found” ifadə etdiyi hərəkətlə (səhv tapma hərəkəti ilə) eyni vaxtda baş vermişdir. “*Having*

written the letter, I *went* to post it” cümləsində isə felin şəxssiz formasının “having written” malik olduğu zaman göstərir ki, felin şəxssiz formasının bildirdiyini hərəkət (məktub yazma hərəkəti), şəxslı formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (məktub yola salma hərəkəti) əvvəl icra edilmişdir.

Felin bütün şəxssiz formaları feli sifət predikativ tərkiblər əmələ gətirə bilir. Bu tərkiblər iki elementin birləşməsindən ibarət olur: isim xassəsi element (isim və ya əvəzlik) və fel xassəli element (feli sifət, cerund və məsdər). Fel xassəli element isim xassəli elementlə xəbərlı əlaqəsində olur. Bu əlaqə cümlənin mübtəda və xəbəri arasında olan əlaqəyə oxşayır. Əksər hallarda predikativ tərkiblər cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edən sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Məsələn: *They sat down to supper, Manston still talking cheerfully* (O. Hardy).

Söz birləşmələri cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edən sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Söz birləşməsi predikativ tərkiblərlə qarışdırmamalıdır: söz birləşməsinin elementləri arasında xəbərlı əlaqəsi yoxdur. Çünki onların tərkibində felin şəxssiz formaları ilə ifadə olunan, hərəkətin icraçısını göstərən isim və ya əvəzlik yoxdur. Məsələn: *The windows of the drawing-room opened to a balcony overlooking the garden* (Mansfield). *She tried to tranquilize him by reading aloud* (Gaskell).

Müasir ingilis dilində Participle ilə aşağıdakı predikativ tərkibləri vardır: tamamlıq feli sifət tərkibi (the Objective Participial Construction), mübtəda feli sifət tərkibi (the Subjective Participial Construction), müstəqil Nominativ feli sifət tərkibi (the Nominative Absolute Participial Construction), önlüklü feli sifət tərkibi (the Prepositional Absolute Participial Construction).

Cerund da məsdər kimi ikili xarakterə malikdir, onun həm feli, həm də ismi xüsusiyyətləri vardır. Cerund ancaq ingilis dilinə xas bir nitq hissəsidir. Cerund məsdərin sonuna “-ing” sonluğu əlavə etməklə əmələ gəlir. Cerund cümlədə aşağıdakı funksiyalarda işlənə bilər: mübtəda, predikativ, mürəkkəb xəbərin bir hissəsi kimi, tamamlıq, təyin, zərflı və ara söz. Məsələn: “*Looking for food had*

lasted for more than two hours” (R.Kipling). – Qida axtarmaq iki saatdan artıq davam etdi. (Mübtəda funksiyasında). Misaldan görüldüyü kimi, ingilis dilində mübtəda vəzifəsində olan cerundlar Azərbaycan dilində də mübtəda vəzifəsində çıxış edir. Lakin nümunədən aydın olur ki, mübtəda cümlədə məsdərlə ifadə olunmuşdur.

“The main thing is *getting* there in time” (Ch.Dickens). – Əsas şey ora vaxtında çatmaqdır. (Predikativ funksiyasında). Yuxarıda verilmiş cerund Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə fellə ifadə olunmuş xəbər olur.

“He started *thinking* about American lady” (Ch.Dickens). – O, Amerikalı qadın haqqında düşünməyə başladı. Burada da cerundlar hər iki dildə eyni mürəkkəb feli xəbər funksiyasını daşıyır. Lakin Azərbaycan dilində onlar məsdərdən ibarət olur.

“Excuse me, *for making* you wait, Dr.Sonstantine” (Agatha Christie). – Doktor Sonstantin, sizi gözlətdiyimizə görə üzr istəyirəm. (Sözönlü tamamlıq funksiyasında). Bu cümlədə fərqli xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, cerund Azərbaycan dilində bu cümlədə feli bağlama ilə ifadə olunmuşdur.

“I had no intention *of staying* at that inn” (Ch.Dickens). – Mənim o mehmanxanada qalmaq niyyətim yox idi. (Təyin funksiyasında). Nümunədən görüldüyü kimi, cerund Azərbaycan dilində məsdərlə ifadə olunmuş mübtəda vəzifəsində işlənmişdir.

“Something for our govenor, eh?”- said Caleb, after *pondering* a little while (Conan Doyle). – “Sahibimiz üçün bir şey var?” – deyə Kaleb bir az fikirləşdikdən sonra dilləndi. (Zərflik funksiyasında). Yuxarıdakı cümlədə cerund Azərbaycan dilində feli bağlama ilə ifadə olunmuş zərflik funksiyasındadır.

Apardığımız araşdırmalar zamanı belə qənaətə gəlirik ki, müasir ingilis dilində də felin şəxssiz formalarından biri olan cerund Azərbaycan dilində isim, məsdər və feli bağlama ilə ifadə olunmuş mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik

vəzifəsində çıxış edir. Qeyd etdiyimiz qarşılaşdırmalarda uyğun hallardan başqa, ingilis dilində zərflik və bəzi hallarda tamamlıq vəzifəsi daşıyan cerundlar Azərbaycan dilində feli bağlama yerində işlənir.

Bütün şəxssiz formaları kimi cerund da predikativ tərkiblər əmələ gətirir. Cerund və məsdərin oxşar cəhətləri çoxdur. Hər ikisinin fel, həm də ismi xüsusiyyətləri vardır. Lakin cerundda ismi, məsdərdə isə feli xüsusiyyətlər çoxdur. Məsdərin morfoloji əlaməti “to” ədatı, cerundun morfoloji əlaməti isə “-ing” suffiksdir. Cerund məsdər nisbətən ümumi, mücərrəd xarakterə malikdir.

Cerund və indiki zaman feli sifəti fəqləndirmək bir o qədər də çətin deyil. Hər iki fel növü felin əsasına “-ing” suffiksi əlavə etməklə düzəlir. Deməli bu iki fel növünü fəqləndirərkən morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq olmaz. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyə girmə baxımından cerund və indiki zaman feli sifət bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Cerund sözünü ilə işləmə, yiyəlik halda olan isim, yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər, isim kimi cümlədə mübtədə, predikativ, tamalıq və s. sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. Lakin indiki zaman feli sifəti bu xüsusiyyətlərin heç birinə malik deyil.

Müasir ingilis dilində feli isim də “-ing” suffiksi ilə düzəlir. O həm morfoloji, həm də sintaktik funksiya baxımından demək olarki, cerunddan fərqlənmir. Bununla belə onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Feli ismin yalnız ismi xüsusiyyətləri olduğu halda, cerund ikili xarakterə malikdir. Feli isimlə artıql işlənir, cerundla isə heç bir artıql işlədilmir. Feli isim cəm şəkilçisi qəbul edir, cerund isə yox. Cerund zərflə, feli isim isə sifətlə təyin olunur.

Beləliklə, ingilis dilində ən geniş yayılan feli söz birləşmələrin növləri bunlardır: “fel-isim”, “isim-fel”, “fel-fel”, “fel-zərf”, “zərf-fel”.

“Fel-isim” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *to build a house, to write an article*; ya da bu tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn:

dancing girl, broken cup; ya da bu tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi cerund, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *looking for food, telling story*.

“İsim-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi yiyəlik halında isim, ikinci tərəfində isə cerund, məsələn: *an elephant’s trumpeting, car’s roaring*.

“Fel-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə cerund durur, məsələn: *begin asking, start thinking*.

“Fel-zərf” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə zərf durur, məsələn: *to run fast, to listen attentively*.

“Zərf-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfində isə feli sifət, məsələn: *further developed, highly provided*.

Bibliografiya:

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II h., Sintaksis, Bakı, EA nəşr., 1959.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1981.
3. Cobbett W. A Grammar of the English Language. Oxford, 1984.
4. Gleason H. A. Jr. Linguistics and English Grammar, New York, 1965.
5. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Sintaksis, Bakı, Ünsiyyət, 2000.
7. Kovner R.L. English Grammar, Leningrad, 1973.
8. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, EA nəşr., 1961.
9. Radford Andrew. Syntax. A Minimalist Introduction, London, Cambridge University Press, 1999.
10. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Azərnəşr, 2001.

11. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, 1992.
12. Strand B.M. Modern English Syntax Structure, London, 1998.
13. Thomson A.J., Martinet A.A. A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1987.

2007

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr

Müasir dövrdə müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi çox aktualdır. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələrin qarşılıqlı öyrənilməsi dilçilik elmi qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir.

Sintaktik əlaqə, adından da görüldüyü kimi, sintaksisin predmetlərindən biridir. Çox vaxt “sintaksis” termini ilə şüurumuzdan kənarında, ondan asılı olmayaraq mövcud olan sintaktik dil quruluşunu, həmçinin dilçilik elminin məlum bölməsi olan, dilin sintaktik quruluşu elmini ifadə edirlər. Qrammatikanın bir bölməsi olan sintaksis, iki hissədən ibarətdir: sözlərin qrammatik birləşməsi qaydaları və ya söz birləşmələrinin öyrənilməsi, cümlənin əmələ gəlməsinin öyrənilməsi.

Sintaksisdə cümlənin əmələ gəlməsinin öyrənilməsi daha vacib əhəmiyyətə malikdir, çünki sözlərin qrammatik birləşməsi və söz birləşməsi cümlə daxilində özünü göstərir. Sintaksisin öyrənilmə tarixi çox qədimdir. Dilin əsas, başlıca funksiyası, yəni ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası sintaksisin vasitəsi ilə reallaşır. Sintaksis sözü yunanca “syntaxis” sözündən olub tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir. Sintaksis qrammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər morfemlər, frazemlər – bir sözlə bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Dilin quruluş ünsürləri vahid bir sistem təşkil edir. Bu

ünsürlər sadədən mürəkkəbə, primitivdən aliyə doğru gedir, yəni fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri və frazevləri, leksemlər sintaqm və cümlələri təşkil edir. Deməli, dil sisteminin ən ali vahidləri sintaktik vahidlərdir. Sintaksisin əsas tədqiqat obyektləri olan söz birləşməsi və cümlələrin əmələ gəlməsində sintaktik əlaqələr mühüm rol oynayır. Müxtəlif sistem və quruluşlu dillər olan Azərbaycan dili və ingilis dilində sintaktik əlaqələrin təbiəti, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi, işlənmə yeri və ifadə üsullarının müqayisəli öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dillərdə insanlar arasında əsas vasitə olan ünsiyyət sintaksis vahidləri ilə reallaşır. Nitqin əsas elementləri olan söz, söz birləşməsi və cümlələr arasında sintaktik əlaqələrin necə formalaşması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bir-birilə müəyyən bir qaydada, yəni müəyyən bir məntiqi əsasda birləşir. Sözlər arasında mövcud olan bu məntiqi mənə əlaqələrinin əsasını obyektiv aləmdə mövcud olan müəyyən əlaqələr təşkil edir. Obyektiv aləmdə əşyalar, hadisələr və s. arasında mövcud olan əlaqələr çox müxtəlif və rəngarəng olduğu üçün, sözlər arasında mənə əlaqələri də çox rəngarəng xarakterə malikdir, məsələn: “altı rəqəm” birləşməsində əşya və onun kəmiyyəti, “universitetə getmək” birləşməsində hərəkət və onun istiqaməti, “əla tələbə” birləşməsində isə əşya və onun əlaməti arasındakı münasibət, əlaqə öz ifadəsini tapmışdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, bütün birləşmələrin əsasını əsasən müəyyən əşya ilə onun əlamətinin və ya müəyyən proses, hərəkət və onun müxtəlif cəhətlərinin və s. arasındakı obyektiv münasibətlərin müəyyən cəhətlərinin ifadə edilməsi təşkil edir. Sözlər arasındakı mənə əlaqələrinin əsasən 4 növünü ayırmaq olar: 1. predikativ əlaqə - tələbə yazır, günəş çıxır və s.; 2. obyekt əlaqəsi - dəftəri qaldırmaq, kinoya baxmaq və s.; 3. atributiv əlaqə - ətirli çiçək, gözəl qız və s.; 4. relyativ əlaqə - tez-tez danışmaq, gülə-gülə getmək və s.

Sözlər arasındakı əlaqələrin II cəhətini əlaqələrin ifadə formaları təşkil edir. Əlaqələrin ifadə formaları əlaqələrin formal cəhəti hesab olunur və qrammatik əlaqələr və ya sintaktik əlaqələr adlanır. Sintaktik əlaqəyə girdikləri zaman sözlər morfoloji cəhətdən dəyişməyə uğrayır və sintaktik cəhətdən birləşirlər. Sintaktik əlaqələr onların üsullarından asılı olaraq birtərəfli, ikitərəfli və bilavasitə ola bilər. Məsələn, yanaşma əlaqəsində tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və əvvəldə gəlir. Burada sintaktik əlaqə bir tərəfli və bilavasitə olur. Uzlaşma əlaqəsində isə ikitərəfli və bilavasitə əlaqə vardır. İdarə əlaqəsi birtərəfli, bilavasitə əlaqədir.

Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: tabelilik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi.

Tabletsizlik əlaqəsi məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan sözlər arasında mövcuddur. Tabletsizlik əlaqəsi ilə bağlanan sözlər bərabərhüquqlu olur və bir-birini aydınlaşdırmır. Müasir Azərbaycan dilində cümlənin həmcins üzvləri arasındakı əlaqə tabelilik yolu ilə düzəlir. Dilimizdə tabelsiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələr arasındakı əlaqə də tabelsizlik əlaqəsidir. Bundan əlavə həmcins xitablar arasındakı və qoşa sözlərin komponentləri arasındakı (yorğan-döşək, dərə-təpə) əlaqə də tabelsizlik əlaqəsinə aiddir. Məsələn: Qız-gəlinlər *sarı, qırmızı, yaşıl* parçalardan əlvan paltar geyib, təzə ipək kəlağayı örtmüşdülər (İ. Əfəndiyev). Yağış aramla yağır və günəş buludların arxasından boylanırdı. *Ey vətən oğulları, ey vətən qızları* alın Qarabağda tökülən şəhid qanlarını (Habil).

Aralarında tabelsizlik əlaqəsi olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərlə münasibəti (yəni əlaqələri) onlar arasındakı tabelsizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir, məsələn: kitab və dəftər almaq. Burda “kitab və dəftər” sözləri ikidə “almaq” felinə tabedir, amma bu onlar arasındakı tabelsizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir.

Tabesizlik əlaqəsi heç bir formal əlamətə malik deyil, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadəsini tapır. Tabesizlik bağlayıcıları cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. Tabesizlik bağlayıcıları öz mənalarına görə 4 qrupa bölünür: bitişdirmə, qarşılıq, bölüşdürmə və aydınlaşdırma bağlayıcıları.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında mövcud olur. Tabelilik əlaqəsi ilə bağlanan sözlərdən biri digərinə tabe olur, biri digərini aydınlaşdırır. Tabeedən söz tabe olan söz vasitəsilə öz xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Tabelilik əlaqəsi cümlə üzvlərindən mübtəda və xəbər, təyin və təyinolunan, tamamlıq və zərfliliklə xəbər arasında özünü göstərir. Bu əlaqə tipi bağlama, məsdər, feli isim və feli sifət tərkiblərini əmələ gətirən sözlər arasında, qoşmalarla onların qoşulduğu sözlər arasında da olur. Müasir Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsi ilə sözlərin bir-birinə bağlanması müxtəlif yollarla olur: 1) tabelilik əlaqəsi bağlanan sözlərdən biri digərinin formasını qəbul edir və bu zaman tabeedicisi ,həm də tabe söz eyni qrammatik formaya malik olur; 2) tabeedicisi sözün tələbi ilə tabe söz müəyyən hallara düşür, lakin tərəflər eyni qrammatik formaya malik olmur; 3) tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən tabeedicisi sözə yanaşır, burda sözlərin yanaşması əsas götürülür; 4) tabelilik əlaqələrinin bir qismi isə, qarşılıqlıdır.

Yuxarıda göstərdiklərimizə əsasən müasir Azərbaycan dilində tabelilik yolu ilə düzələn sintaktik əlaqələrin 3 növünü göstərmək olar: uzlaşma, idarə, yanaşma.

Müasir ingilis dilində də sözlər və ya söz qrupları arasında sintaqmatik əlaqələr mövcuddur. İki element arasında əlaqələrin 3 tipi fərqləndirilə bilər: hər iki element bir-birindən asılı deyil (tabesizlik əlaqəsi); birinci element ikinci elementdən asılıdır, ikinci element isə birinci elementdən asılı deyil (tabelilik əlaqəsi); birinci element ikinci elementdən asılıdır və ikinci element də öz

növbəsində birinci elementdən asılıdır. Bu tip əlaqə “interdependence” (qarşılıqlı asılılıq) termini ilə adlandırılır. Bu əlaqələr çox abstraktdır və elementlərin sintaktik funksiyalarını xarakterizə etmərlər, onların bir-birinə qarşı münasibətdə statusunu müəyyən edirlər. Hər üç tip əlaqənin xarakteristikası bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur və müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur.

Tabesizlik əlaqəsi - qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu olan komponentlər arasındakı əlaqədir, bu vaxt müəyyən bir qrupun sintaktik funksiyası onun ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir üzvünün sintaktik funksiyası ilə eyni olur. Əvvəllər dilçilər belə hesab edirdilər ki, tabesizlik əlaqəsinin elementləri tam sərbəstdirlər, bir-birindən asılı deyillər və istənilən vaxt bir-birlərini əvəz edə bilirlər. Hal-hazırda bu fikir şübhəlidir. Dilçilər belə bir nəticəyə gəliblər ki, tabesizlik əlaqəsinin elementləri həmişə bir-birini əvəz edə bilmirər. Bu faktla əlaqədar olaraq mütənasib və qeyri mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələr ayrılır. Mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri bir-birini əvəz edə bilir. Qeyri-mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri isə bir-birini əvəz edə bilmir. Qeyri-müəyyən tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri müəyyən mövqeyə malik olur. Tabesizlik əlaqəsi ilə birləşmiş iki elementli birləşmələrdə birinci yerdə həmişə azhecalı söz dayanır, məsələn: “men and women” (kişilər və qadınlar), “red and green” (qırmızı və yaşıl) və s. “The man and the woman shifted their hands accordingly, tightly gripping the sides of the car, and Gerry slowly and carefully released the brake” (Jack London). Bu qaydaya müstəsna hallar da mövcuddur. Bu qayda müxtəlif etiket qaydalarında, nəzakət xatirinə pozula bilər, məsələn: “my sister and I” (mən və mənim bacım).

Ayrı-ayrı dilçilərin tabesizlik əlaqəsi haqqında fikirləri müxtəlifdir. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki , yalnız tabesizlik əlaqəsinin tərkibinə daxil olmayan hər hansı üçüncü bir vahidə tabe olan iki element arasındakı əlaqəni tabesizlik əlaqəsi hesab etmək olar, məsələn: “The weather was rainy and windy” – “Hava yağışlı və küləkli idi” - cümləsindəki “rainy” (yağışlı) və “windy” (küləkli)

arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsi hesab olunur, çünki hər iki söz “was” (idi)-la əlaqədardır.

Tabelilik əlaqəsi haqqında dilçilərin fikirləri daha yekdildir. Tabelilik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu olmayan komponentlər arasındakı əlaqədir. Bu tip əlaqədə elementlərdən biri əsas, digəri isə asılıdır. Üstün, əsas element tabeli söz birləşməsinin nüvəsi adlandırılır və istənilən nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Əsas element anlayışı nisbi xarakter daşıyır, yalnız tabe olan elementin varlığı onu tabeedicidir.

Tədqiqatçıların fikrinə əsasən ingilis dilində, başqa Hind-Avropa dillərində olduğu kimi tabelilik əlaqəsinə malik olan strukturlar tabesizlik əlaqəsinə malik olan strukturlara nisbətən daha çox işlənir. Tabelilik əlaqəsinə malik olan strukturlar daxili quruluşuna görə 2 qrupa ayrılır: 1. reqressiv tabeli birləşmələr, 2. proqressiv tabeli birləşmələr. Reqressiv tabeli birləşmələrdə asılı elementlər nüvədən solda yerləşir, məsələn: “an old stone house” (köhnə daş ev) – “an old stone” (asılı elementlər), “house” (nüvə). Proqressiv tabeli birləşmələrdə isə, asılı elementlər nüvədən sağda yerləşir, məsələn: “bad for the health” (sağlamlıq üçün zərərli) – “bad” (nüvə), “for the health” (asılı elementlər). Bu iki qrupdan əlavə nüvəsi mərkəzdə yerləşən tabeli birləşmələr də var, məsələn: “a folded sheet of paper” (bükülmüş kağız parçası) – “a folded” (asılı elementlər), “sheet” (nüvə), “of paper” (asılı element).

Nəzəri olaraq belə hesab edilir ki, tabesizlik əlaqəli birləşmələri istənilən qədər genişləndirmək olar. Amma son illərə qədər belə hesab olunurdu ki, tabelilik əlaqəli birləşmələrin hamısının həcmi müəyyən limitə malikdir. Tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, ismin özündən sonra yer mənəli təyini varsa belə birləşmələri istənilən qədər genişləndirmək olar, məsələn: “the woman in the car...”, “the woman in the car near the bridge...”, “the woman in the car near the bridge in the town...”.

Predikativ əlaqə isə, cümlənin baş üzvləri mübtəda və xəbər arasındakı əlaqədir. Cümlədə cümlə üzvləri arasında əlaqələrdən ən sərbəsti predikativ əlaqədir. Bu tip əlaqə “he” (o) və “is a teacher” (müəllimdir), “my mother” (anam) və “cleaned” (təmizlədi) - arasındakı əlaqədir. Xəbər predikatlıq ifadə edir və predikatın subyektlə əlaqəsini bildirir. Mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi xüsusi xarakterə malikdir. O, ayrılmaz surətdə predikatın ifadə vasitəsilə bağlıdır. Bu tip əlaqəni cümlələrin əksəriyyətində müşahidə etmək olar, çünki cümlə bu əlaqə vasitəsilə düzülür və bitmiş bir fikir ifadə edir. Predikativlik əlaqəsi sərbəst olduğu üçün cümlə daxilindəki digər üzvlər arasında münasibət yaratmır. Bu əlaqə o qədər sərbəstdir ki, zəifləməsi mümkün deyil. Bu əlaqə ya mövcuddur, ya da mövcud deyil, məsələn: “*He lay with his head touching the rear wall of the large room*”.

Sintaktik cəhətdən təşkil olunmuş qruplarda elementlər arasında qarşılıqlı asılılığı xarakterizə etmək üçün bəzən bu üç tip əlaqə azlıq edir. Baxmayaraq Yelmslev iddia edirdi ki, iki element arasında yalnız və yalnız üç tip əlaqə mövcud ola bilər, onun mülahizələri yalnız məntiqi cəhətdən tam həqiqətə uyğundur. Yazı materialında isə məntiqi cəhətdən təsbit olunmuş bu üç əlaqə tipi qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş strukturlardakı əlaqə tiplərinin rəngarəngliyini tam əks etdirməyə qadir deyil.

Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı dilçilik məktəblərində sintaktik əlaqələrə geniş yer ayrılır, “əlaqə” termini dəqiqləşdirilmir və bu terminə heç bir xarakteristika verilmir. Fəlsəfi baxımdan şərh etməyib, sırf sintaksis baxımından yanaşsaq “əlaqə” sözünü formal ifadəyə malik olan və ya olmayan qarşılıqlı asılılıq kimi xarakterizə etmək olar. Belə bir birləşməni götürək: “to write his friend a letter” (dostuna məktub yazmaq) - bu birləşmədə friend (dost) və letter (məktub) sözləri müəyyən əlaqəyə malikdirlər və qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırlar. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu onların yerini dəyişdikdə birinin formasında dəyişiklik olması ilə sübut edə bilərik, yəni “to write a letter to his friend”. Bu iki element arasındakı əlaqəni nə tabelilik, nə tabelilik, nə də predikativ əlaqə adlandırmaq olmaz. Nəzərdən keçirilən iki element bərabər hüquqlu qarşılıqlı

əlaqədə deyil, nə “and” bağlayıcısı, nə də hər hansı bir tabesizlik əlaqəsi ilə bağlana bilməz. Bu da onlar arasında tabesizlik əlaqəsinin olmadığını göstərir. Həmçinin iddia etmək olmaz ki, bu elementlərdən biri əsas, digəri isə asılıdır. Bu da bu elementlər arasında tabelilik əlaqəsinin də olmadığını sübut edir. Demək olmaz ki, bu elementlər qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdır, çünki onlar ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilirlər, to write a letter, to write to his friend. Qarşılıqlı asılılıq əlaqəsində olan elementlər bu imkandan məhrumdurlar.

Bu elementlər arasındakı əlaqə yalnız bu struktura daxil olmayan başqa bir elementin fonunda aydınlaşa bilər. Bu görə də bu tip əlaqəni akumulativ əlaqə adlandırmaq olar. Bu əlaqəyə verilən ad özlüyündə əlaqənin formasızlığını, şəkilsizliyini əks etdirmək məqsədi daşıyır. “Akumulativ” sözü latın sözü olan “accumulo” sözündəndir və “hara gəldi, necə gəldi yığmaq”, “üst-üstə qalamaq” və s. mənalar ifadə edir. Akumulativ əlaqə yalnız eyni tipli tamamlıqlar üçün xarakterik deyil, bu əlaqə təyini birləşmələrdə də geniş yayılıb. Təyini birləşmələrdə bu tip əlaqə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş təyinlər arasında müşahidə olunur, məsələn: “these important (decisions)” - bu vacib qərarlar, “some old (books)” - bəzi köhnə kitablar.

Belə ki, bu birləşmələrdə təyin zəncirinin hər elementinin xüsusi təyin olunmuş mövqeyi var və onlar yerlərini dəyişə bilməzlər, yəni “important these (decisions)”, “old some (books)” olmaz. Dəyişməz mövqe tutmaları onu göstərir ki, elementlər arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur. Təyin zəncirinin elementləri arasına hər hansı bir tabesizlik bağlayıcısının qoyulması qeyri-mümkün olduğu üçün, əlaqəni tabesizlik əlaqəsi adlandırmaq olmaz. Təyin zəncirinin elementləri arasında tabelilik və predikativ əlaqənin də mövcud olmaması, onu iddia etməyə imkan verir ki, yuxarıda qeyd etdiyim tip təyini birləşmələr akumuliyasiya əsasında qurulub.

Əgər təyini söz birləşmələrində təyin edən tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş həmcins təyinlərdən ibarətdirsə, onda həmin elementlər arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsidir. Çünki həmin elementlər “and” tabesizlik bağlayıcısı

ilə bağlana bilərlər, məsələn: “a windy and rainy day” - küləkli və yağışlı gün. Əgər təyini söz birləşməsində təyin edən tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş həmcins olmayan təyinlərdən ibarətdirsə, bu elementlər arasındakı əlaqə akumulativ əlaqə hesab oluna bilər, məsələn: “that green bag” - o yaşıl çanta, “that” və “green” arasındakı əlaqə akumulativ əlaqədir.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik əlaqələri tədqiq edərək belə nəticəyə gəldik ki, müxtəlif quruluşlara malik olsalar da, hər iki dildə sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında sintaktik əlaqələr mövcuddur. Bu dildə sintaktik əlaqələrin oxşar və fərqli cəhətləri var. İngilis dilində, əsasən, üç əlaqə tipi var: tabelilik, tabesizlik, predikativ. Azərbaycan dilində isə, iki əlaqə tipi vardır: tabelilik, tabesizlik.

Hər iki dildə tabelilik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olmayan komponentlər arasında, tabesizlik əlaqəsi isə, bərabərhüquqlu komponentlər arasında əlaqədir. İngilis dilindəki predikativ əlaqə isə, cümlənin baş üzvləri arasında, yəni mübtəda və xəbər arasında əlaqədir. Azərbaycan dilində isə, mübtəda və xəbər arasında tabelilik əlaqəsi vardır.

Müasir ingilis dilində Azərbaycan dilində olmayan akumulativ, kopulyativ, atributiv və kompletiv əlaqələr də fərqləndirilir. Kopulyativ əlaqə həmcins üzvlər arasında əlaqədir, Azərbaycan dilindəki həmcins üzvlər arasında əlaqəyə oxşardır. Atributiv əlaqə, Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinin arasında olan əlaqəni xatırladır. Amma Azərbaycan dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlə üzvü olarkən ayrılır və cümlənin bir üzvü olur, atributiv əlaqəli birləşmələrin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvü yerində işlənir.

Kompletiv əlaqə ən çox zərflik və tamamlıq üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində isə, xəbərlə tamamlıq və zərflik arasındakı əlaqə idarə əlaqəsidir. Akumulativ əlaqəyə isə, Azərbaycan dilində rast gəlinmir. Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələrin əsas ifadə vasitələri söz sırası, sözdəyişmə formaları, köməkçi sözlər və intonasıyadır.

Azərbaycan dilində əsas ifadə vasitələri ingilis dilindəki sözdəyişmə formalarına uyğun gələn uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələridir. Müasir ingilis dilində hal kateqoriyası demək olar ki, aradan çıxdığı üçün, söz sırasının sintaktik əlaqələrin ifadəsində çox mühüm əhəmiyyəti var. İngilis dilində sözlər arasında sabit söz sırası var və sözlərin yerini dəyişdikdə həm cümlənin ümumi mənası, həm də sözlərin sintaktik funksiyası dəyişilir. Amma Azərbaycan dilinə söz sırası sözlərin sintaktik funksiyasına, demək olar ki, təsir göstərmir. İngilis dilində sözdəyişmə formaları olan uzlaşma və idarə çox zəifdir. Çünki bunlar hal kateqoriyası ilə bağlıdır.

Müasir ingilis dilində hal kateqoriyası pozulmuşdur. Nə müasir Azərbaycan, nə də ingilis dilində cinsə görə uzlaşma yoxdur. Şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma hər iki dildə var. İngilis dilində say və isim arasında uzlaşma Azərbaycan dilində yoxdur. Yəni “three books” – üç kitab. (üç kitablar demək olmaz). İngilis dilində hal kateqoriyasının əvəzləyicisi kimi sözönüləri çıxış edir. Amma onları hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki onlar qrammatik mənadan əlavə leksik mənaya da malikdir. Azərbaycan dilində sözönülərinə təsadüf olunmur. Sintaktik əlaqələrin ifadə vasitələrinə aid olan bağlayıcılar hər iki dildə var və iki qrupa bölünür: tabelilik bağlayıcıları, tabelsizlik bağlayıcıları.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik bağlılıq dilin morfoloji quruluşundan asılı olub onunla birlikdə dəyişir.

Bibliografiya:

1. Abdullayev A. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr, Bakı, 1956.
2. Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dilinin sintaksisi, Bakı, 1978.
3. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər, 1-ci cild, Bakı, Patronat-S, 1999.
4. English Syntax, A Grammar for English language professionals, London,

Oxford University Press, 1995.

5. Fleron S. A Course of Theoretical English Grammar, London, 2001.

6. Həsənov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, 1981.

7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Aspoliqraf LTD MMC, 2004.

8. Leichty V.E. Discovering Syntax, Moscow, V.S., 1982.

9. Roberts R. English Syntax, M., V.S., 1980.

10. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1987.

11. Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения, Изд. Львовского Университета, 1956.

2007

Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri

Dilçiliyin mühüm və geniş sahələrindən biri felin şəxsiz formalarından olan məsdər və məsdər tərkibləridir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkibləri həmişə dilçi alimlərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olub. Məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə oynadığı rolu nəzərə alaraq, hər iki dildə onun müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Məsdər və məsdər tərkibləri tədqiqat obyektini kimi seçilməsində əsas məqsəd onların dilçilikdə işıqlandırma dərəcəsini və onun ingilis və Azərbaycan dillərində oynadığı rolu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışdan onlar nə qədər sadə görünsələr də öz qrammatik quruluşuna görə, semantik xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlif və geniş imkanlara malikdir.

Bildiyiniz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdurlar. İngilis dili analitik (fleqmatik), Azərbaycan dili isə agglütinativ dil

qrupuna daxildir. Buna görə də bu dilləri bir-biri ilə tutuşdurmaq ümumi və fərqli cəhətləri aşkar etmək çətin məsələdir. Buna baxmayaraq hər iki dildə felin şəxsiz formalarından olan məsdər müqayisəli şəkildə öyrənmək vacibdir. Bu mövzu ilə əlaqədar rus və ingilis dillərində əhəmiyyətli dərəcədə elmi ədəbiyyat olduğu halda, felin şəxsiz formaları haqqında Azərbaycan dilində verilən məlumatlar elmin bu sahəsinə olan tələbatı ödəmir. Buna görə də tədqiqatın mövzusu öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, məsdər hər iki dildə felin şəxsiz formalarından biridir. Felin şəxsiz formaları dünyanın digər dillərində olduğu kimi, dövrümüzə necə var elə gəlməmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış və yeni formada bu günümüze gəlib çıxmışlar. Felin şəxsiz formaları haqqında dilçi alimlər çoxlu tədqiqatlar aparmış, maraqlı faktlar aşkara çıxarmışlar. Həmin dilçi alimlərdən İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsovun felin şəxsiz formaları haqqında fikirləri maraqlı olar: “Əgər cümlə daxilində felin şəxsi formaları yalnız bir sintaktik funksiyanı yerinə yetirmək iqtidarındadırlar, felin şəxsiz formaları bir sıra sintaktik mövqeləri əvəz etmək imkanlarına malikdir. Bu imkanlar arasında onların cümlədə xəbər ola bilmək imkanlarını istisna etmək lazımdır. Onlar (verballar) cümlə daxilində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, məsdər felin digər şəxsiz formalarına nisbətən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir”. Felin şəxsiz formaları dildə ilk əvvəl şəxsi formalar kimi mövcud olmuş, lakin tədricən dilin inkişafı nəticəsində onlar fellərə meyl etmiş və feli xüsusiyyətlər olan fel növü, məlum və məchulluq kateqoriyası kəsb etmiş və feli birləşmədə təşkil etmişlər (11, s.10-11).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində felin şəxsiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. Belə ki, ingilis dilində felin şəxsiz formaları məsdər, feli sifət və cerunddur, Azərbaycan dilində isə felin şəxsiz formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama daxildir. Buradan aydın olur ki, ingilis dilində feli bağlama adlı felin şəxsiz forması və Azərbaycan dilində isə cerund adlı felin şəxsiz forması yoxdur. Hər iki dildə də felin şəxsiz formalarından biri məsdər digərlərinə nisbətən

daha çox diqqəti cəlb edir. Məsdərin yaratdığı modellər, frazeoloji birləşmələrin, tərkiblərin Azərbaycan dilində variantlarının tapılması yeni elmi bilikləri əldə edilməsini tələb edir.

Müasir ingilis dilində məsdər özünəməxsus yer tutan felin şəxsiz formalarından biridir. Onun əsas göztəricisi “to” ədatıdır. Məsdər tarixən fel kökündən düzələn isim olub. Müasir ingilis dilində məsdərin iki formasının (“to” və “to”-suz) mövcudluğu onunla izah olunur ki, onlar iki müxtəlif hal formasına malikdir. Qədim ingilis dilində məsdərin iki halı var idi: adlıq və yönlük. Məsələn, adlıq hal – ceasan, yönlük hal – ceasenne (to choose – “seçmək” mənasında), adlıq hal – libban, yönlük hal – libbenne (to live – “yaşamaq” mənasında), adlıq hal – sprecaan, yönlük hal – spreccenne (to speak – “danışmaq” mənasında).

Yönlük halında olan məsdər adətən məqsəd və istiqamət bildirən “to” sözünü ilə işlədilirdi. Məsdərin sonrakı inkişafında hər iki suffikslər (-an, -enne) ixtisar olunmuş və bir forma “to live” halına gəlib çıxmışdır. Məsdərin hal sonluğunu və “to” sözünü ilə adlıq hal xüsusiyyətlərinin itirməsi nəticəsində, “to” sözünü onun əsas göstəricisinə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədimingilis dilində məsdərin ismi xüsusiyyətləri onun feli xüsusiyyətlərindən daha qabarıq şəkildə görünürdü. Onun feli xüsusiyyətləri bəzi funksiyalarında özünü göstərirdi. Felin şəxsləşmə forması kimi, məsdər vasitəli tamamlıq götürə bilirdi və onlar zərfləri ilə təyin oluna bilirdi. Məsələn, Ne can ic hoht sinzan (I can't sing) – Mən oxumağı bacarmıram.

M.Y.Bloxun fikrincə: “By virtue of its general process-naming function, the infinitive should be considered as the head – form of the whole paradigm of the verb. (Məsdərin əsas funksiyasını, yəni hərəkətin adını göstərdiyinə görə və onun bütün fellərin paradigmlərinə görə əsas forma kimi hesab olunmalıdır). Bu keyfiyyətə görə yaxşı inkişaf etmiş dillərdə məsdər ismin adlıq halına oxşadıla bilər”. A.A.Şaxmatov isə məsdəri “verbal nominative” adlandırmışdır (13, s.105).

Baxmayaraq ki, məsdər mənşəcə ismi feldir, lakin dilin inkişafı nəticəsində o, felin xüsusiyyətlərini alıb və indi fel və isim arasında bir vasitədir. Bu da onun sintaktik funksiyasında özünü biruzə verir.

İsim kimi məsdər cümlədə mübtəda funksiyasında işlənir. Məsələn: *To skate is pleasant*. İsim kimi tamamlıq funksiyasında işlənir. Məsələn: *He tried to walk through the dark walls but he hurt his nose* (J.London). Predikativ funksiyasında. Məsələn: *The best thing he could do was to get out there* (Abrahams).

Baxmayaraq ki, məsdər feli xüsusiyyətlərini daha sonra qazanmışdır indi o, daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər məsdərin ancaq bir forması var idi. Onun məchul növü sonradan inkişaf etdi. Qədim məsdərin məlum növü müasir dövrümüzdə də cümlələrdə rast gəlinir. Məsələn: *They were to blame = to be blamed*. Məsdərin zaman kateqoriyasına gəldikdə isə onu demək olar ki, felin şəxslı formalarından bir o qədər də fərqlənmir. Belə ki, məsdərin qeyri-müəyyən zaman forması onun ifadə etdiyi hərəkəti şəxslı formada işlənən felin ifadə etdiyi hərəkətə eyni vaxtda icra edildiyini bildirir. Məsələn: *I saw him come into the room*. İndiki zamanla əlaqədar olan “to expect, to hope, to intent, to want” kimi fellərlə qeyri-müəyyən məsdər hərəkəti gələcəyə aid olur. Məsələn: *I expect to go there tomorrow. I hope to find him in this town*.

Modal fellər və onların ekvivalentləri ilə bağlı olan qeyri-müəyyən məsdər gələcəyə aid olan hərəkəti bildirir. Məsələn: *John told him that he must learn about the world* (J.London). *It may rain tomorrow*.

Perfekt məsdər ifadə etdiyi hərəkətin felin əsas fel ilə ifadə olunan hərəkətdən əvvəl icra olunduğunu bildirir. Məsələn: *I am glad to have taken your advice*. Məsdərin davam forması ifadə etdiyi hərəkətin əsas fel formasının hərəkəti ilə eyni vaxta icra olunduğunu göstərir. Məsələn: *She seemed to be listening*. Məsdərin davam edib bitmiş forması onun ifadə etdiyi hərəkətin felin şəxslı formasının bildirdiyi hərəkətdən əvvəl müəyyən müddət davam edib bitdiyini və

ya həmin anda davam etdiyini göstərir. Məsələn: *They must have been working for five hours.*

Bu fikirlər bir çox müəlliflər tərəfindən qəbul olunsada bir sıra fərqli fikirlərdə mövcuddur. Məsələn, B.İ.İlyiş məsdərin qeyri-müəyyən forması və davam forması, bitmiş və davam edib bitmiş forması arasında ziddiyyət olduğunu göstərir. O, qeyri-müəyyən forma ilə davam forması arasındakı fərqi “love” felindən istifadə etməklə aşağıdakı cümlələrdə göstərmişdir: “I can recollect yet how I loved him and can dimly imagine I *could still be loving* him if – No, no!” (Ch.Brönte). – Mən xatırlayıram ki, mən onu necə sevmişəm və mən dumanlı şəkildə təsəvvür edirəm ki, əgər o mənə yox, yox desə belə mən onu yenə də sevcəyəm. Bu cümlə qeyri-müəyyən formada aşağıdakı kimi olacaqdı: “I can recollect yet how I loved him and can dimly imagine I *could still love* him”. Bu iki cümlədə fərq ondan ibarətdir ki, davamedici qeyri-müəyyən formadan fərqli olaraq sevginin hələ də davam etdiyini göstərir. Bu isə qeyri-müəyyən formadan daha da güclüdür. Bu onu göstərir ki, eyni hissi davam formasında daha güclü şəkildə ifadə etmək mümkündür (17, s.190).

Bundan başqa R.L.Kovner məsdərin perfekt forması ilə əlaqədar fikir söyləmişdir. Onun bildirdiyinə görə, bəzi keçmiş qeyri-müəyyən zamanda işlənən “to mean, to expect, to intend, to hope” kimi ümid və niyyət bildirən fellərdən sonra məsdərin perfekt forması baş tutmadığını bildirir. Məsələn: *I meant to have gone there.* – Mən ora getmiş olmalı olduğumu bilirdim (amma getmədim). Eyni zamanda ümid və niyyət bildirən fellər qeyri-müəyyən formasından istifadə etdikdə də məna dəyişilməz qalır. Məsələn: *I had meant to go there.* – Mən ora getmək niyyətində idim.

Təsirli fellərin məsdəri, felin şəxsi forması kimi növ kateqoriyasına malikdir. O, həm məlum, həm də məchul növdə işlənə bilər. Məsələn: *The desire to write was stirring in Martin once more* (J.London). – Martinin başında hələ də yazmaq arzusu dolaşırdı.

Məsdərin digər feli xüsusiyyətlərindən biri də felin şəxslı formaları kimi təsirli felin məsdərindən sonra tamamlıq mənasını verirlər. Məsələn: Mrs.Stricland was glad *to show* me the children (W.S.Maugham). – Cənab Stricklənd öz uşaqlarını mənə göstərməyə şad oldu.

Məsdər felin şəxslı forması kimi, zərflə təyin oluna bilir. Məsələn: Even now I *can hardly believe* (W.S.Maugham).

Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modallıq bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellər adi fellərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malik deyil. Adi fellərdən fərqli olaraq onlar indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxsin sonunda “-s” şəkilçisini qəbul etmir, onların məsdər və analitik formaları yoxdur. Bu kimi xüsusiyyətlərə görə fellər şox vaxt defektiv feli deyilir. Modal fellər məsdərlə işləndikdə hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gərəkliyini, lazımlığını və s. bildirir.

Müasir ingilis dilində modal fellər aşağıdakılardır: “can, may, must, shall, will, should, would, ought, need, dare”. Bunlardan əlavə “to be + infinitive”, “to have + infinitive” kimi modal birləşmələr də vardır. “To be + Infinitive” birləşmələri öhdəlik, vəzifə mənasında işlənir. Bu birləşmə iki zamanda işləyə bilər: indiki qeyri-müəyyən (the Present Indefinite) və keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması (the Past Indefinite). Məsələn: I *am to be shot* at sunrise tomorrow (Voynich). – Mən sabah gün doğanda güllələnəcəyəm. They *were to go* to Spain for the honeymoon.- Onlar bal ayında İspaniyaya getməli idilər.

“To be + Infinitive” birləşmələrdən istifadə edərək işin tənzimlənməsi üçün bir şəxsin digərinə verdiyi əmri ifadə etdikdə yalnız qeyri-müəyyən məsdərdən istifadə edilir. Məsələn: You *are to go* straight to your room. – Siz birbaşa otağınıza getməlisiniz. You *are to say* nothing of this to anyone. – Siz bu haqda heç kəsə heç nə deməməlisiniz.

“To be + Infinitive” işi “tənzimlənmək, qərarlaşdırmaq” mənasını ifadə etdikdə indiki qeyri-müəyyən və keçmiş qeyri-müəyyən məsdər işlədilir. “Perfekt + məsdər” isə hərəkətin baş tutmadığını göstərir. Məsələn: I am sorry Major we have an agreement I *was to do* the questioning. – Bağışlayın mayor, biz qərar aldığımız ki, sorğunu mən aparım.

“To be + Infinitive” mümkünlük mənasını əsasən “how” sual əvəzliyi ilə başlayan cümlələrdə bildirir. Məsələn: How *are they to know*. - Onlar necə bilirlər.

R.L.Kovner “to be + Infinitive” birləşməsi haqqında iki qeyd vermişdir: 1. “To be + Infinitive” birləşməsi “if” bağlayıcısından sonra işləndikdə “istəmək” (to want) feli ilə eyni mənə verir. Məsələn: If we *are to remain* friends you must tell me the truth. – Əgər dost qalmağınızı istəyirsiniz siz gərək mənə həqiqəti deyəsiniz. 2. “Mən necə edim?”, “Mən nə edim?” ifadəsini “to be + məsdər” ilə ifadə etmək olar. Məsələn: What *am I to do?* (19, s.182-186).

“To have + Infinitive” məcburiyyətdən, vəziyyətdən irəli gələn hərəkəti ifadə edir. Məsələn: Bind knew that if Willoughby demanded it, he *had to give* the report (Heym). – Bənd bilirdi ki, əgər Uillibi tələb etsə, o, hesabat verməlidir.

“To have + Infinitive” modal birləşməsi indiki qeyri-müəyyən, keçmiş qeyri-müəyyən və gələcək qeyri-müəyyən zamanda işlənə bilər. Məsələn: I *have to get up* at 6 every day. – Mən hər gün səhər saat 6-da durmalıyam. Bu birləşmənin sualı “do” köməkçi feli ilə düzəlir. Məsələn: Did you *have to walk* on the way home. Bu birləşmə ilə yalnız indiki qeyri-müəyyən məsdərin məlum və məchul növü işlənə bilər. Məsələn: I had imagined we should *have to hold* a large house-party for the occasion. I wouldn’t look through the letters – disappointment *had to be postponed* hope kept alive as long as possible (Greene).

Bundan əlavə danışmaq dilində, əsasən ingilis dilinin amerikan variantında xas olan “have got + Infinitive” ifadəsindən istifadə edilir. Bu modal ifadə ancaq qeyri-müəyyən zaman formasında işlənilir. Məsələn: Dick, we *have got to keep* awake, we

have got to watch things and be ready. Bu birləşmənin sual və inkarı heç bir köməkçi feldən istifadə etmədən düzəlidir. Məsələn: *Have you got to do all this work yourself? I have not got to work so much.*

L.S.Barxudarov və D.A.Ştellingin fikrinə görə, lazım formada işlənən modal fellərdən sonra işlənən məsdərin perfekt forması hərəkətin sadəcə olaraq baş vermə ehtimalını olduğunu, lakin baş vermədiyini göstərir. Məsələn: He felt a twingle of disappointment. Rain or not Alice *might have come* along (J.Lindsay).

Məsdərin perfekt forması ilə modal fellərin əlaqəsi haqqında V.L.Kauşanskaya və B.İ.Roqovskaya fərqli fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə məsdərin bitmiş zaman forması modal fellərlə əlaqləndikdə aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1. Hərəkət keçmişdə baş verərsə məsdər də keçmişə aid olur. Məsələn: *Why did she go away so early last night? She may have been ill* (perhaps she was ill). 2. Hərəkətin müəyyən vaxtda artıq baş verdiyini və bundan sonra ortaya çıxan nəticəni göstərir. Məsələn: *Why doesn't she come? She was not have arrive yet* (perhaps she has not yet arrived).

B.S.Xaymoviçə görə, “shall, might, ought” kimi modal fellər keçmiş qeyri-müəyyən zamanda məsdərin perfekt forması baş tutmayan umid, arzu və s. göstərir (14, s.212). Məsələn: My father *might have made* millions in the theatres and film studios (Shaw). Bundan əlavə B.S.Xaymoviç bildirirdi ki, “to have written, to have stayed” kimi formalar “hoped, ought” felləri ilə real olmayan modal anlayış ifadə edir. Perfekt formada olan məsdər indiki qeyri-müəyyən formada olan modal fellərdə işləndikdə ehtimal olunan hərəkət haqqında danışanın hökümünü bildirir (18, s.189). Məsələn: He *must arrived*.

Müasir ingilis dilində məsdərin iki təqdimat forması mövcuddur. Birinci onun ənənəvi olaraq “to” ədatı ilə işlənməsi, digəri isə məsdərin “to”suz işlənməsi. Buna ingilis dilində “bare infinitive” də deyirlər. Dilçilik baxımından daha uyğun olaraq “unmarked infinitive” də deyirlər.

Məsdərin “to” hissəciyi həmişə ədat adlanır. Ancaq ədat bölməsində buna rast gəlinmir və ədatın xüsusiyyətlərinə daxil edilmir. Çünki ədatın leksik-grammatik mənası onun emfatik xüsusiyyətli olmasıdır. Ancaq məsdərin “to” hissəciyi heç bir şeyi xüsusi olaraq göstərmir və dəqiqləşdirmir. “To” sadəcə olaraq məsdərin morphem qrupudur. Eyni zamanda “-ing, -en, -s” kimi morphem qruplarından fərqlənir. O, bir sıra morphem sözlər kimi bütün analitik sözü əvəzləyə bilər (18, s.187-188).

L.S.Barxudarov və D.A.Ştellingin “to” ədatı ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Onların fikirlərinə əsasən məsdərin “to” hissəciyi və onsuz işlənməsi məsdərin VIII-X əsrlərdə iki müxtəlif hal formasında işlənməsi olub. D.A.Ştelling və L.S.Barxudarov məsdərin isimdən əmələ gəldiyini və vaxtilə ismin adlıq və yönlük hallarında işləndiyini hesab etmişlər. Adlıq hal – drincan, yönlük hal – drincenne “to drink” feli mənasında. Onların fikrincə, yönlük halda məsdər forması “to” hissəciyi ilə işlədilirdi və məqsəd, istiqamət bildirirdi (10, s.215). Məsələn: Manige coman to bycgeanne tha thing. – Çoxları gəldilər bu əşyaları alsınlar.

O.İ.Musayevin “to” ilə bağlı qeydi var: “Müasir ingilis dilində “to” ədatı ilə omonim olan “to” sözünü də vardır. Buna görə də qarşısında “to” işlənən sözü məsdər hesab etmək doğru olmaz. Qarşısında “to” işlənmiş sözü məsdər olub – olmamasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən “to”dan sonra gələn söz hərəkət bildirərsə, əsasən məsdər əşya bildirərsə isim olur. Buna müvafiq olaraq “to” birinci halda ədat, ikinci halda isə sözünü adlandırılır” (6, s.173). Məsələn: He begins *to work* at 8 o’clock yesterday. He goes *to work* at 8 o’clock every day.

Müasir ingilis dilində “to” ilə məsdəri məqsəd, arzu, cəhd ifadə edən fellər əvəz edə bilər. Məsələn: Perhaps, you can do something. He said drilly: “I *intend to*” (J.Aldridge). You are welcome to acquaint yourself with any of the document if you *want to*.

Əgər cümlədə həmcins üzvü olan bir neçə məsdər iştirak edərsə, adi danışıqda “to” ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlənir. Məsələn: Mother did her utmost *to keep* us clean and *teach* us of manners (Walsh).

Əgər cümlə emosional nitqdə təqdim olunarsa, o zaman cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” ədatı işlənir. Məsələn: It was sufficient *to sit* there, *to breath*, *to look* at the river and trees, simply *to exist*.

Bəzən elə hallar olur ki, danışıqda məsdərin nominativ mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur. Belə halda məsdərin əsas hissəsi buraxılır, ancaq “to” ədatı işlənir. “To” bütövlükdə onu əvəz edir, əgər sonrakı mənası başa düşülərsə. Məsələn: I did it for him – because he asked me *to* (Voynich).

M.Ganşına və N.Vasilyevskaya “to” ədatı ilə bağlı yazmışdılar: “Əvvəllər “to” məqsəd və istiqamət bildirmək üçün məsdərin qarşısında sözünü idi. Lakin dilin inkişafı ilə əlaqədar “to” öz məqsəd və istiqamət bildirən mənasını itirmiş və məsdərin bir göstəricisinə çevrilmişdir. Ancaq indi də bəzi hallarda o köhnə məqsəd mənasını saxlamışdır” (14, s.213). Müqayisə üçün: I *like to read*. I *went to* the library (məqsəd).

Məsdərə xas olan xüsusiyyət onun “to” ilə yanaşı işlənməsidir. Morfem sözlər kimi “to” da analitik sözdən başqa söz və ya sözlər vasitəsilə ayrıla bilər. Bu o halda baş verir ki, cümlədə mənanı qüvvətləndirmək üçün məsdərlə “to” arasına zərf qoyulur. Bu da məsdərlə bir söz birləşməsi yaradır. Buna dilçilikdə “split infinitive” deyirlər. Məsələn: I should like you *to clearly understand* that I must have a free ham (J.Galsworthy).

İngilis dilində “split infinitive” ədəbi əsərlərdə rast gəlmək olar. Bir sıra yazıçılar “split infinitive”dən boyun qaçırırdılar. Əvvəl bu bir çox məşhur yazıçılar tərəfindən işlənilib və son əlli ildə bədii ədəbiyyatda, publisistik əsərlərdə, qəzetlərdə və danışıq dilində də rast gəlmək olar.

“Split infinitive” haqqında L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling qeyd etmişlər ki, “split infinitive” ədəbi dildə istifadə olunur (10, s.217).

V.L. Kauşanskayanın fikrinə görə, bəzən qeyri-müəyyənlikdən qaçmaq üçün “split infinitive”dən bir o qədər də çox istifadə etmək lazım deyil. Məsələn: They were willing to wholly manufacture new goods. Bu cümlədə “wholly” sözü “to”dan sonra işlənsəydi, “new” sözünü onunla birləşdirəcəkdi və mənə dəyişəcəkdi (14, s.115).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “split infinitive” məsdərlə “to” arasına zərf qoyulur. E.M.Gordon, İ.P.Krılova öz qeydlərində ən çox hansı zərflərin işləndiyini qeyd etmişlər. Belə ki, “never, ever, fully, really, even” zərfləri “split infinitive”lə olan cümlələrdə tez-tez rast gəlinir (16, s.172). Məsələn: She was the first person to ever understand me. Ümumiyyətlə, “split infinitive” müasir ingilis dilində nadir hallarda işlənir.

Bildiyiniz kimi, məsdərin əsas göstəricisi “to”dur. Lakin elə hallar olur ki, məsdər “to” ədatsız işlənir. Bu məsdərin cümlədə feli mühitindən asılıdır. Belə ki, məsdər “to” sız aşağıdakı hallarda işlənir:

1. felin analitik formalarında (gələcək zaman formasında, felin lazım formasında və keçmişdə gələcək zaman formasında), məsələn: I *shall do* it tomorrow. He *would go* there if he had time.

2. “ought to, to be (to), to have (to)” və bəzən lazımlıq mənasında olan “need, dare” modal fellərində başqa bütün modal fellərdə, məsələn: The cub felt that he *must fight* (J.London).She *could hear* the howl of her cup and ran straight towards them. She seemed *to be hurt* for him and for herself and to know how things really stood (E.Hemingway).

3. frazeoloji birləşmələrdə “had better + infinitive”, “would rather + infinitive”, “would sooner + infinitive”:

a) seçim, üstünlük mənasında, məsələn: *We had better get home in time* (J.Galsworthy).

b) seçimin olmaması mənasında, məsələn: *There was nothing left to do but wait* (M. Wilson).

c) qaçılmaz vəziyyət, bir şeyi eləməyin qeyri-mümkünlüyü, “cannot help but + infinitive”, “cannot choose but + infinitive”, məsələn: *I can't help but tell him everything* (M. Wilson).

4. L.S.Barxudarov və D.A.Ştelling “to”suz məsdərin ritorik suallarda “why not” və “how”dan sonra işlədiyini qeyd edirlər (10, s.217), məsələn: *But why not tell them?* (J.Galsworthy). *How leave he them?* (J.Galsworthy).

5. “to see, to hear, to know, to watch, to observe, to behold” fiziki qavrayış ifadə edən fellərdən sonra. L.S.Barxudarov qeyd edir ki, “to know” feli “to”suz o halda işlənər ki, o “bilmək” mənasında yox, “bir şey haqqında eşitmək” mənasında işlənsin. “To observe, to feel” felləri də əqli qavrayış mənasında deyil, ancaqfiziki qavrayış mənasında işlənə bilər. Lakin L.S.Barxudarov, D.A.Ştellingdən fərqli olaraq O.Musayev bu fellərin əqli qavrayış mənasında “to”suz işlədiyini qeyd edir (6, s.163). M.Ganşına da hesab edirik, əgər “to feel, to observe” felləri əqli qavrayış ifadə edərsə məsdərin əvvəlində “to” işlənir, məsələn: *I felt it to be true.*

6. “to let, to make, to have, to bid” fellərdən sonra, məsələn: *What made you get up so early?* (R.Kipling). *Let me tell the all truth.*

R.L.Kovner ümumi deyilənlərə yanaşı aşağıdakıları da qeyd etmişdir: “to have” feli “icazə verməmək, razı olmamaq” mənasını bildirdikdə ondan sonra “to” hissəciyi işlənmir (12, s.188). “To have” feli inkar cümlələrdə “will” və ya “would” modal fellərindən sonra işlədilir, məsələn: *I will not have you call him Daniel any more. I would not have you think that I am selfish* (Trollope).

“To know” feli “to see”, “to observe” fellərinə yaxın mənə bildirdikdə ondan sonra məsdər “to”suz işlənir. Felin indiki qeyri-müəyyən zamanında heç vaxt bu

mənanı vermir. Məsələn: I *have* so often *known* a change of medicine work wonders (J.B.Shaw). Lakin bəzi hallarda “to” hissəciyi işlənə də bilər. Məsələn: I *have* never *known* her *to lie* before (Cronin).

O.İ.Musayevdən fərqli olaraq R.L.Kovner, L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling, M.A.Ganshina “to hear, to see, to make, to know” fellərindən sonra məchul növdə “to” hissəciyi işləndiyini vurğulayır. Məsələn: He *was heard to mention* your name several time. They *were to seen* in the house early in the morning. The child *was made to obey*. “To bit” feldən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlənir. Məsələn: I bowed and waited, thinking she *would bit* me take a seat (Ch.Brönte).

R.L.Kovnerin bildirdiyinə görə, “to bit” feli köhnəlmiş sözdür və danışıq dilində işlədilmir. Bundan başqa “to do” köməkçi feli sual və inkar cümlələrindən sonra məsdər “to”suz işlənir. Məsələn: What *do* you *mean*? Why *don't* you *go* with him?

M.Hüseynzadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilində məsdər zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkil əlaməti vasitəsi ilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilər. Hər bir şeyin adı olduğu kimi, iş və hərəkətin də adı vardır. “Oxumaq” bir işin adı, “yazmaq” isə başqa bir hərəkətin adını bildirir. Lakin felin bəsit qismi belə, heç bir xarici əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən məzmunca müəyyən şəxs və müəyyən zaman ifadə edir. Bütün fel kökləri, hətta heç bir şəkilçisi olmayan və parçalanması qeyri-mümkün olan ən bəsit fel kökü yenə də məzmunca ikinci şəxsin təkini və nisbətən gələcək zamanı ifadə edir. Odur ki, fellərdən zaman və şəxs məfhumunu ləğv edib, onları isim halına, yəni yalnız fellərin adlarını bildirmək iqtidarına malik olmaq halına salmaq üçün dildə xüsusi şəkli əlamətlər yaranır. Dilimizdəki “-maq / -mək” şəkilçiləri fellərin adlarını bildirmək üçün yeganə vasitə olaraq meydana çıxır (3, s.229-230).

Bəzi dillərdə çox haqlı olaraq məsdərlər isimlərə daxil edilir. Azərbaycan dilində də məsdərlər fel adlarını bildiren isimlərdən başqa bir şey deyildir. Məsdərlərin iş və hərəkət adları bildiren adlar olmasına aşağıdakı dəlillər vardır:

1. Fel kökləri “-maq / -mək” şəkilçiləri qəbul etdikdən sonra felə məxsus olan bir sıra xüsusiyyətlərindən məhrum olur: yəni zaman və şəxs məfhumlarını itirməklə bərabər, felə aid olan heç bir forma şəkilçisi qəbul edə bilmir.

2. Məsdərləri əmələ gətirən “-maq / -mək” şəkilçilərindən sonra əlavə olunan şəkilçilərin hamısı ismə məxsus olan şəkilçilərdən ibarətdir; yəni ismin daşdığı xüsusiyyətləri eyni məsdərlər də daşıyır. Başqa sözlə desək, məsdərlər də isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir və cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər.

Məsdər isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər, məsələn: oxumağım, oxumağımız, oxumağın, oxumağınız, oxumağı, oxumaqları, bilməyim, bilməyimiz, bilməyin, bilməyiniz, bilməyi.

İsmlər kimi məsdərlər də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra yenidən hallanır. Məsdərlər həm mənsubiyyət şəkilçisindən, həm də hal şəkilçisindən sonra ancaq xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs şəkilçisini qəbul edə bilər. Məsdərlər də isimlər kimi qoşmalarla işlənir və ifadə olunur, məsələn: oxumaq üçün, oxumağa görə, oxumaqdan ötrü və s. Məsdərlər də II və III növ təyini söz birləşməsinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi ola bilər. İsmlər kimi məsdərlər də cümlənin mübtədası, xəbəri və tamamlığı vəzifəsini daşıya bilər.

Doğrudur, məsdərlər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, qoşmalarla işlənirsə də, isimlərin tam eyni olmur. İsmlərlə məsdərlər arasında müəyyən cəhətdən fərq də vardır. İsmlərin kəmiyyət kateqoriyası olduğu halda, məsdərlərin kəmiyyət kateqoriyası yoxdur, yəni məsdərlər cəmlənə bilmir. Digər tərəfdən, isimlərdən müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə başqa nitq hissəsi əmələ gətirmək mümkün olduğu halda, məsdərlərdən başqa nitq hissəsi düzəltmək olmur, çünki məsdərlər yalnız sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edə bilər. “-maq / -mək” şəkilçilərindən sonra heç bir sözdüzəldiçi şəkilçi mümkün deyildir.

İngilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli linqvistik təhlilinə həsr olunmuş dissertasiyada, məsdərin, felin şəxssiz

formalarından biri kimi, özünəməxsus əlamətlərinin təhlili, məsdər tərkiblərdə sözlərin sintaktik əlaqələrinin izahı, onların struktur-semantik təhlili, işlənmə dairəsi, işlənmə xüsusiyyətləri olan nitqdə məsdər tərkiblərinin tədqiqatı, mövzu ilə bağlı gətirdiyimiz misal və şərhlərin yekunu kimi bizə aşağıdakı nəticələrə gəlmək imkanını vermişdir.

Belə ki, tədqiqat işində əsas aspektlər ayrıca və geniş şəkildə təzahür olunur. Bunlar aşağıdakılardır: a) müqayisə olunan dillərdə felin şəxssiz formaları arasında məsdərin yeri və mövqeyi; b) müxtəlif sistemli dillərdə məsdərin əsas xarakterik xüsusiyyətləri; c) ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkiblərində felin rolu və mövqeyi; ç) tədqiq edilən dillərdə məsdər tərkiblərinin növləri; d) məsdər tərkiblərinin daxili strukturu; e) məsdər və məsdər tərkiblərinin kontekstdə mövqeyi; ə) məsdər tərkiblərinin potensial imkanları və onların xarici mütəhərrikdə təzahürü; f) məsdər və məsdər tərkiblərinin mətni idarəetmə qabiliyyəti; g) məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə mövqeyi; ğ) məsdər tərkiblərinin tərkibində iştirak edən fellərin qrammatik kateqoriyaları; h) məsdər və məsdər tərkiblərinin ən çox işləndiyi sahələr; x) məsdər və məsdər tərkiblərinin milli və beynəlmiləl xarakteri.

Dərin tarixə malik məsdər və məsdər tərkiblərinin materialı əsasında dilin keçdiyi inkişaf yolları və bədii estetik deyim tərzini təhlil edilmişdir.

Məsdər tərkiblərinin struktur-semantik təhlili aparılarkən, imkan daxilində Azərbaycan dilinə müraciət edilmiş, ingilis ədəbiyyatı əsasında qarşılıqlı əlaqələr şərh edilərkən, bir çox məxəzlərdən istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, yazılı ədəbiyyatın bədii qolunun müxtəlif janrlarından ta qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər olan nümunələri də tədqiqatdan kənarda qalmamışdır.

Tədqiqat işinin ayrı-ayrı fəsillərində və yarım fəsillərində: a) dilçilikdə məsdər və məsdər tərkiblərinin tədqiqat tarixi; b) müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formaları sistemində məsdərin yeri; c) məsdər tərkibləri və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri; ç) tamamlıq məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; d) mübtədə məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; e) “for” sözlü məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; ə) müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və

onların əsasında yaranan tərkiblər; f) müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri: ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə, bədii ədəbiyyatda işlənməsi; g) məsdər və məsdər tərkiblərin kontekstual şəraitdə fəallığı, onların nitqdə işlənməsi, təsir dairəsi; ǧ) məsdər və məsdər tərkiblərin bədii ədəbiyyatda işlənməsinin üslubi imkanları; h) müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar və fərqli cəhətləri təhlil olunmuşdur.

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin şəxssiz formlarından biri olan, məsdər və məsdər tərkibləri özünün leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, üslubi, frazeoloji və etimoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi, çoxcəhətliyi, genişliyi, fərdliyi ilə başqa felin şəxssiz formlarından əsaslı şəkildə seçilir.

2. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini, kəmiyyətini, zamanını, formasını göstərmir.

3. Müasir Azərbaycan dilində məsdər “-maq / -mək” şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Müasir ingilis dilində məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən “to” ədatıdır.

4. Müqayisə edilən hər iki dildə məsdərlər də feli sifətlər kimi ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən, isimlərə, digər tərəfdən isə fellərə yaxınlaşır. Başqa sözlə desək, məsdər fellər və isimlər üçün səciyyəvi olan bir sıra əlamətləri özündə birləşdirir.

5. Müasir Azərbaycan dilində məsdər hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, qoşma, köməkçi söz, bağlama və modal sözlərlə işlənir, həm də növ, təsirlik və təsirsizlik, inkarlıq kateqoriyalarına malik olur, bütün fellər üçün səciyyəvi olan iş, hal, hərəkət, vəziyyət və s. kimi semantik mənaları özündə saxlayır.

6. Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, müasir Azərbaycan dilində məsdər tam isimləşmədiyi üçün kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir və məsdər tabe sözü (ismi və ya isimləşən digər nitq hissələrini) idarə edir.

7. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün felə aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: a) inkarlıq kateqoriyası; b) növ kateqoriyası; c) təsirlik kateqoriyası. Müasir ingilis dilində məsdər şəxslə fel kimi zaman, tərz və növ xassələrinə malikdir.

8. Müasir Azərbaycan dilində məsdər ismə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir: a) hal kateqoriyası; b) mənsubiyyət kateqoriyası.

9. Tədqiqat işində müqayisə edilən dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin formaları öyrənilmişdir ki, bunlar müasir ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi, “for” sözlü məsdər tərkibi variantlarında təsnif edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də məsdər tərkib əmələ gətirir. Məsdər tərkiblərin struktur-semantik cəhətdən komponentlərlə zənginləşməsi müşahidə olunur.

10. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkiblərin başlıca sırasında sabitlik, komponentlərin strukturunun açıqlığı, predikativlik əsas yer tutur. Predikativlik onların birinci struktur-semantik xüsusiyyəti sayılır.

11. Müasir Azərbaycan dilində məsdər isim kimi cümlədə mübtəda və tamamlıq ola bilir və bu halda ismin sualına (nə?) cavab verir. Müasir ingilis dilində isə məsdər isim kimi mübtəda, predikativ, tamamlıq, mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi, təyin, zərflilik (məqsəd, nəticə zərfliliyi) funksiyalarında işləyə bilər. İngilis dilində məsdər mürəkkəb feli xəbərin hissəsi funksiyasında da işləyir.

12. Müasir ingilis dilində məsdərin “to” ədatı ilə və “to” ədatsız işlədilməsi mövcuddur. Məsdərin “to” ədatı ilə və “to” ədatsız işlənmə xüsusiyyətləri geniş şərh olunur:

a) adi danışmada “to” ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlədilir, sonra gələn məsdərin qarşısında “to” ədatı işlənmir;

b) emosional nitqdə cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” ədatı işlədilir;

- c) danışiq dilində bəzən məsdərin nominativ mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur və belə halda həmin məsdərin əsas hissəsi buraxılır, ancaq “to” ədatı işlədilir, “to” feli bütövlükdə əvəz edə bilər;
- ç) “can, may, must, shall, should, will, would” modal fellərindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- d) “shall, will, do / does” köməkçi fellərindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- e) hissi qavrayış ifadə edən fellərdən “to hear, to see, to feel” və s. sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- ə) “to let” felindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- f) “məcbur etmək” mənasında işlədilən “to make” felindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- g) “had better, had best, would rather, cannot ...but, does nothing ...but” cə s. ifadələrindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir.

13. Müasir Azərbaycan dilində məsdərdən əvvəl zərf işlənir, ingilis dilində isə məsdərdən sonra.

14. Müasir Azərbaycan dilində məsdərdən əvvəl feli bağlama gəlir, ingilis dilində isə bu hal mövcud deyil.

15. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və frazeoloji məsdər tərkibləri mövcuddur və onlar hər iki dildə ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə, bədii ədəbiyyatda geniş işlədilir.

16. Tədqiqat zamanı aşkar oldu ki, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər inkarlıq kateqoriyasına malik olduğu halda, bu dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri: a) yalnız təsdiqdə işlənir, onların inkarda işlənən variantı mövcud deyildir; b) yalnız inkarda işlənir, onun təsdiqdə işlənən variantı yoxdur; c) onları həm təsdiq, həm də inkar şəklində işlətmək mümkündür.

17. Tədqiqatda məsdər tərkiblərin ən çox işləndiyi sahələr üç yerə bölünür: 1) ümumxalq danışiq dilində; 2) Kitab-mətbuat, bədii ədəbiyyatda; 3) Publisistik dildə, yəni ictimai-siyasi üslubda.

18. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, məsdərlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Xalq danışiq dilində, bədii əsərlərdə, mətbuat dilində və s-də.

Araşdırma nəticəsində əldə edilən bütün nəticələr, ümumiyyətlə, dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı üçün qiymətlidir.

Bibliografiya:

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfologiya, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, Nurlan, 2004.
3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III h., Bakı, Maarif, 1973.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan Dilçiliyi Problemləri, I c., (3 cildə), Bakı, Elm, 2004.
5. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1979.
7. Müasir Azərbaycan dili, II c., AEA, Bakı, Elm, 1980.
8. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
9. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2000.
10. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973.
11. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, Высшая школа, 1981.

12. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка, Ленинград, «Просвещение», 1973.
13. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983.
14. Ganshina M., Vasilevskaya N. "English Grammar", Moscow, 1964.
15. Gordon E.M. Krylova I.P. The English Verbals, Moscow, 1973.
16. Gordon E.M. Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986.
17. Ilyish B.A. "The Structure of Modern English", Leningrad, 1981.
18. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English Grammar, Moscow, 1967.
19. Kovner R.L. English Grammar, Leningrad, 1973.

2005

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli söz birləşmələri

Feli sifət komponentli söz birləşmələrində feli sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. V.L.Kauşanskaya qeyd edir ki, felin şəxssiz formalarının əmələ gətirdikləri söz birləşmələri ətrafındakı sözlərlə birlikdə bir cümlə üzvü funksiyası daşıyır.

Feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. V.L.Kauşanskaya yazır ki, söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir, məsələn: "Granny tried to

soothe her grandchild by reading songs” – cümləsində “by reading songs” feli sifət komponentli söz birləşməsidir, tərzli hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

Başqa bir misalı nəzərdən keçirək: “The windows of the drawing-room opened to a balcony overlooking the garden”. Bu cümlədə “overlooking the garden” feli sifət komponentli söz birləşməsidir və cümlədə “balcony” sözünün təyini funksiyasını daşıyır.

Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümlədə təyin funksiyasında həm prepozitiv, həm postpozitiv vəziyyətdə işləyə bilər. Prepozitiv vəziyyətdə feli sifət adətən təyin etdiyi isimdən əvvəl gələrək təklikdə işlənir. Məsələn: “a charming woman, an amusing child”.

Postpozitiv vəziyyətdə təyin bir qrup sözlə indiki zaman feli sifət və ondan asılı olan sözlərlə ifadə olunduqda işlənir. Burada da həm müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan, həm də müşahidəsi mümkün olmayan hal-hərəkət bildirən indiki zaman feli sifətlər işlənir. Dil materialları göstərir ki, postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət təsadüfi hallarda həmcins üzvsüz işlənir. O çox vaxt başqa təyinlərlə yanaşı gəlir. İndiki zaman feli sifət postpozitiv vəziyyətdə işlədikdə həm müşahidə momenti zamanı hərəkət və vəziyyətlə bağlı olan əlaməti və həm də keyfiyyət əlamətini – təyin olunanın xüsusiyyətini, xassəsini və bacarığını ifadə edən və müşahidə momentindən xaric baş verən hərəkətlə az-çox bağlı olan əlaməti ifadə edir.

Postpozitiv təyin vəzifəsində çıxış edən indiki zaman feli sifət tək və ya bir neçə təyinedici sözlə təyin qrupunun axırında dayana bildiyi kimi, təyin qrupunun əsas məna daşıyıcı üzvü kimi də işləyə bilər:

a) Tək və ya bir neçə təyinedici sözlə postpozitiv təyin qrupunun axırında dayanan indiki zaman feli sifət və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, məsələn: There was the sound of rocking a chair in the room, and of a woman singing (Greenwood, “True History of a Little Ragamuffin”).

Bu cümlədə indiki zaman feli sifət müəyyən zaman ərzində tamamlanmış hərəkətin əlamətini və ya müəyyən müddət ərzində konkret müşahidəsi mümkün olan vəziyyətin əlamətini ifadə edir. Bu xüsusiyyət cümlənin məzmunundan, təyin olunanın semantikasından və indiki zaman feli sifətdə ifadə olunmuş konkret hərəkət və vəziyyət arasındakı əlaqədən asılıdır. Bu cümlədə indiki zaman feli sifət Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifət kimi tərcümə olunur: “Otaqda stulun və oxuyan qadının səsi eşidilirdi”.

Bəzən “and of a woman singing” birləşməsində indiki zaman feli sifət əvvəlki vəzifəsini tərcümədə xəbər əlaqəsində də işlənə bilər. Məsələn: “Otaqda bir stulun cırıltısı eşidilir, bir qadın isə oxuyurdu”.

Əlbəttə, bunu bütün hallara aid etmək olmaz, belə hallarda mətn böyük rol oynayır. Məsələn: “There broke out the wailing of a baby and skirl of a concertiana rising and falling” (J.Galsworthy, “The Inn of Train”).

Bu birləşmələrdə indiki zaman feli sifət qalxan və düşən səsin intensivliyini bildirir, hərəkətə və müşahidə momentinə görə əlaməti ifadə edir. Hərəkətlə olan əlaqə qalır, çünki bu hərəkət müşahidə momenti zamanı baş verir və əlamətin keçici, müvəqqəti olduğunu göstərir.

b) Postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət həm təyin qrupu kimi, həm də indiki zaman feli sifət tərkibi kimi işlənə bilər.

Qrammatistlər bu tərkiblərə ancaq onun təyin budaq cümləsinə uyğun olması baxımından yanaşırlar. Onlar indiki zaman feli sifətin təyin qrupu kimi çıxış edərkən hansı əlamət ifadə etdiyinə, leksik mənalarına görə, əsasən, təyin qrupunun əsas üzvü kimi çıxış etdiyinə, istər prepozitiv, istərsə də postpozitiv vəziyyətdə ifadə etdiyi əlamətlər arasındakı fərqlərə və təyin qrupunun əsas üzvü kimi hansı xüsusiyyətlərə malik olduğuna əhəmiyyət vermirlər.

Dil materiallarından görüldüyü kimi, indiki zaman feli sifətin xüsusiyyəti təyin qrupu kimi, onun prepozitiv vəzifəsindən fərqli olaraq, təsadüfi hallarda sifət

və indiki zaman feli sifətlə birlikdə postpozitiv vəziyyətdə işlənməsidir. Məsələn: “Only the policeman patrolling slowly and at intervals took an interest in that waiting figure” (J.Galsworthy, “Man of Property”).

Burada indiki zaman feli sifət təyin edənin ifadə etdiyi obyektiv hərəkətin, vəziyyətin və ya müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan hal-hərəkət bildirən felin əlamətini ifadə edir və Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifət kimi tərcümə olunur: “the policeman patrolling – postunu gəzən polis nəfəri”.

Nümunə gətirilən cümlələrdəki indiki zaman feli sifətlərin çoxu təyin edənin ifadə etdiyi obyektiv hərəkətin, vəziyyətin və ya müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan hal-hərəkət bildirən fellərin əlamətini ifadə edərək prepozitiv vəziyyətdə işlənir. Postpozitiv vəziyyətdən fərqli olaraq, prepozitiv vəziyyətdə onların çoxu keyfiyyət əlamətini bildirir. Məsələn: “crawling”, “creeping” və s. indiki zaman feli sifətlər prepozitiv təyin vəzifəsində çıxış edərkən eyni dərəcədə həm müəyyən zaman ərzində müşahidə olunan hərəkət və vəziyyətin əlamətini, həm də keyfiyyət əlamətini – “crawling things”, “creeping things” – ifadə edir. Postpozitiv vəziyyətdə isə belə hallar müşahidə olunmur.

Postpozitiv təyin vəzifəsində indiki zaman feli sifətlər hərəkətin yerini, xarakterini və s. bildirən izahedici sözlərlə birlikdə çıxış edərkən sözünü ilə gələ bilər ki, bu da həmin vəzifədə indiki zaman feli sifətin fellik əlamətini bildirir, çünki prepozitiv vəziyyətdə o, fellik xüsusiyyətini itirir.

Hərəkət və vəziyyət bildirən fellərdən əmələ gətirilmiş indiki zaman feli sifətlər təyin qrupunun əsas üzvü kimi təyin vəzifəsində işləyərkən felin əsas mənasını saxlayır, təyin olunan şəxsi və ya əşyanı ifadə etdiyi hərəkətə və vəziyyətə görə aydınlaşdırır.

Deyilənlərdən görüldüyü kimi, indiki zaman feli sifət həm prepozitiv vəziyyətdə, həm də Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, postpozitiv vəziyyətdə işlənir. Azərbaycan dilinə həm indiki zaman feli sifət, həm də leksik-semantik vahidlərlə tərcümə olunur.

Participle I cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle I cümlənin axırında durur və Azərbaycan dilinə eyni sintaktik vəzifə daşıyan zərflər və feli bağlamalar vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: “He came up to the well running. – O, quyunun yanına qaça-qaça gəldi”. “The engine started off shuddering. – Mühərrik titrəyərək işə düşdü”.

Participle I cümlədə səbəb zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle I cümlənin əvvəlində və ya axırında durur, Azərbaycan dilinə “üçün, görə” qoşmalarından birinin iştirakı ilə düzələn və eyni sintaktik vəzifə daşıyan fel tərkibləri şəklində tərcümə edilir, məsələn: “Having plenty of time we didn’t hurry. – Vaxtımız çox olduğu üçün biz tələsmirdik”.

Participle I cümlədə müqayisə zərfliyi də olur. Bu halda Participle I “as if, as though” bağlayıcıları ilə işlədilir. Müqayisə zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle I Azərbaycan dilinə həm müqayisə zərfliyi, həm də müqayisə budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər, məsələn: “She didn’t move as if waiting for my sign. – O mənim işarəmi gözləyirmiş kimi yerindən tərpənmədi”. Yaxud: “O yerindən tərpənmədi, sanki mənim işarəmi gözləyirdi”.

Participle I davamedici zamanda xəbər əsas hissəsi olur. Belə hallarda onun qarşısında həmişə “to be” felinin şəxsi formalarından biri durur. Participle I xəbər əsas hissəsi olduqda dilimizə təklikdə deyil, özündən əvvəlki “to be” feli ilə birlikdə xəbər şəklində tərcümə edilir, məsələn: “I am reading a book. – Mən kitab oxuyuram” kimi tərcümə edilir.

Keçmiş zaman feli sifəti - Participle II cümlədə təyin, zərflik və xəbər əsas hissəsi olur. Azərbaycan dilində daşdığı sintaktik vəzifədən asılı olaraq aşağıdakı kimi tərcümə edilir:

1. Participle II təyin vəzifəsində işlədildikdə təyin etdiyi sözdən həm əvvəl, həm də sonra dura bilər. Participle II təklikdə təyin olursa, təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir, məsələn: “the exploited wells – istismar olunan quyular”. Participle II hər hansı bir ismi təklikdə deyil, özündən başqa bir və ya bir neçə sözlə birlikdə

təyin edirsə, həmin isimdən sonra gəlir, məsələn: “the wells exploited last year – keçən il istismar olan quyular”.

Təyin vəzifəsində olan Participle II (cümlədə yerindən asılı olmayaraq) dilimizə “-mış, miş, muş, müş; - an, -ən, - yan, -yən” şəkilçiləri ilə düzülən və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli sifət tərkibləri şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The exploited masses in capitalist countries are fighting against the bosses. – Kapitalist ölkələrində istismar olunan kütlələr sahibkarlarla mübarizə edirlər”. “Materials used in construction are quite various. – Tikintidə işlədilən materiallar tamamilə müxtəlifdir”. “He has many books translated from English. – Onun ingiliscədən tərcümə olunmuş çoxlu kitabı var”.

Təyin vəzifəsində çıxış edən Participle II mənaca bəzən sifətə yaxınlaşır. Belə hallarda Participle II Azərbaycan dilinə sifət kimi tərcümə edilir, məsələn: “a broken jug – sınıq kuzə, a cultured man – mədəni insan, written translation – yazılı tərcümə, an educated girl – savadlı qız”. Təyin vəzifəsində çıxış edən “Participle II + by + isim” (used by man) birləşmələri Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə oluna bilər: “isim + feli sifət tərkibi ilə” – insanın işlətdiyi, “isim + tərəfindən + feli sifət” – insan tərəfindən işlədilən, məsələn: “The first building materials used by a man were stone and timber. – İnsanın istifadə etdiyi ilk tikinti materialları daş və ağac olmuşdu”.

2. Participle II cümlədə zaman zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle II cümlənin əvvəlində və ya axırında durur və çox vaxt onun qarşısında “when, while” sözlərindən biri işlədilir. Zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II Azərbaycan dilinə “-anda, -əndə; -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə” şəkilçiləri ilə düzülən və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli bağlamalar şəklində tərcümə olunur, məsələn: “When wounded he was taken to the hospital. - Yaralandıqda onu xəstəxanaya götürdülər”. “Water must be clean when used for washing things. - Əşyaları yumaq üçün işlədikdə su təmiz olmalıdır”.

3. Participle II cümlədə şərt zərfliyi də ola bilər. Bu halda onun qarşısında həmişə “if” bağlayıcısı olur. Participle II şərt zərfliyi kimi işlədildikdə, Azərbaycan dilinə şərt budaq cümləsi şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The glass is useless if broken. – Şüşə sınımışdırsa, faydasızdır”. “We heard much about her if spoken she would suffer. – Biz onun haqqında çox şey eşitmişdik, əgər deyilsəydi, o zərər çəkərdi”.

4. Participle II müqayisə zərfliyi ola bilər. Bu halda isə onun qarşısında “as if” bağlayıcısı işlədilir.

5. Güzəşt zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II dilimizə əsasən güzəşt budaq cümləsi şəklində tərcümə olunur, məsələn: “The glass was not broken, though fallen. – Şüşə düşmüş olsa da sınımamışdı”. “The machine didn’t work well though repaired. – Maşın təmir edilmiş olsa da, yaxşı işləmirdi”.

6. Participle II felin məchul növü ilə ifadə olunmuş xəbər əsas hissəsi vəzifəsində də çıxış edir. Belə hallarda onun qarşısında “to be” felinin şəxsi forması olur. Participle II xəbər əsas hissəsi olduqda zündən əvvəlki “to be” feli ilə birlikdə xəbər şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The letter was written. – Məktub yazılmışdı”.

7. Participle II isim və ya əvəzliliklə birlikdə mürəkkəb tamamlıq əmələ gətirir. Bu zaman Participle II ümumi halda olan isimdən və ya obyekt halda olan əvəzlilikdən bilavasitə sonra gəlir, məsələn: “him changed; the glass broken”. Belə mürəkkəb tamamlıqlar Azərbaycan dilinə əsasən tamamlıq budaq cümlələri şəklində tərcümə olunur, məsələn: “I found him changed. – Mənə elə gəldi ki, o dəyişilmişdir”. “They saw the derrick fallen. – Onlar gördülər ki, buruq yıxılmışdı”.

8. Participle II çox zaman elliptik ara cümlələr əmələ gətirir. Belə hallarda onun qarşısında “as” sözü olur, məsələn: “Edison, as stated in his biography, was in contact with Russian inventors”. Burada “as stated...” elliptik ara cümlədir, ona görə ki, burada “it is” sözləri buraxılmışdır (“as it is stated”).

Müasir ingilis dilində geniş işlədilən felin şəxssiz formalarından biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, indiki zaman feli sifətdir. O, felin, sifətin, zərfin və Azərbaycan dilində olan feli bağlamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Azərbaycan dilindəki indiki zaman feli sifət isə felin və sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək, ingilis dilindəki indiki zaman feli sifət, həm feldən əmələ gələn sifət (feli sifət), həm də feldən əmələ gələn zərf (feli bağlama) xüsusiyyətlərinə malikdir. Feli sifətin həm də növ kateqoriyası vardır. Sintaktik funksiyasına görə feli sifət əslində heç də sifətdən fərqlənmir. O da sifət kimi, ismə aid olub təyin vəzifəsində çıxış edir.

İngilis dilindəki indiki zaman feli sifət, sifət, zərf və Azərbaycan dilində olan feli bağlama xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədəki sintaktik funksiyası müxtəlifdir. O, təyin, zərflik, predikativ və s. vəzifələrdə çıxış edə bilər.

Müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifətin morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri tərcümə prosesində nəzərə alınmalıdır.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti izah etmək üçün birinci növbədə sifət ilə indiki zaman feli sifət arasındakı fərqi izah etmək, feli sifətin təyin etdiyi ismin əlamətini, indiki zaman feli sifətin müvəqqəti proses əlamətini bildirdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

İngilis dilində başqa dillərə nisbətən cümlədə sabit söz sırası vardır və bu cümlədə sözlərin sintaktik vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir ingilis dilində təyin, adətən təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir, lakin bir sıra hallar olur ki, o, təyin etdiyi sözdən sonra da gələ bilər. Xarici dilçilərdən O.Jespersen, G.Kerm, İ.Kreyzinga, H.Poutsma, H.Svit, G.N.Vorontsova, B.A.İliş, A.İ.Smirnitski və başqaları öz əsərlərində indiki zaman feli sifətin ikili xüsusiyyətini, sintaktik cəhətdən çoxvəzifəli olduğunu, cümlədəki yerindən asılı olaraq semantik müxtəlifliyini göstərir və qeyd edirlər ki, o, dildə mürəkkəb və müxtəlif leksik-qrammatik əlaqələrə malikdir.

İndiki zaman feli sifəti Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra problemlərə rast gəlirik. Həmin çətinliklər ingilis dilindəki qrammatik materialı ana dilində olan qrammatik material ilə müqayisə etdikdə qarşıya çıxır.

İngilis dilindəki indiki zaman feli sifəti Azərbaycan dilində olan indiki zaman feli sifət ilə cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq müqayisə etmək maraqlıdır. Onun məna incəliklərini cümləni təhlil edərkən cümlədəki vəziyyətindən, başqa sözlərlə əlaqəsindən başa düşmək olur. Tərcümə zamanı leksik-qrammatik əlaqələri pozmaq, yəni eyni hüquqlu ekvivalentləri tapmaq lazımdır.

Xarici dilçilərdən bir çoxu göstərir ki, tərcümə orijinalı şikəst edir, onun incəliklərini, əsas xüsusiyyətlərini verə bilmir. Lakin rus tərcüməçiləri göstərir ki, hər hansı bir əsəri, hətta ən çətin üsluba malik olan əsəri belə başqa dilə aşağıdakı hallarda səhvlərə yol verilir: 1) xarici dildə kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmadıqda; 2) xarici dilin və ana dilinin qrammatik formalarını və sintaktik konstruksiyalarını fərqləndirə bilmədikdə; 3) istər xarici, istərsə də ana dilində olan leksik-qrammatik əlaqələri başa düşmədikdə; 4) ana dilində eyni hüquqlu ekvivalentləri tapa bilmədikdə, və s.

Bibliografiya:

1. Barxudarov İ.S., Ştelling D.A. Грамматика английского языка, Москва, 1973.
2. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983.
3. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English, Moscow, 1979.
4. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of present-day English, Moscow, 1986.
5. İvanova İ.P., Burlakova V.V., Poçeptsov Q.Q. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, V.Ş., 1981.
6. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others, A Grammar of the English language, Leningrad, 1973.

7. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar, Moscow, 1967.
8. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Morphology, Moscow, Higher School Publishing House, 1985.
9. Layonz J. Введение в теоретическую лингвистику, Москва, В.Ş., 1978.
10. Strand B.M. Modern English Syntax Structure, London, 1998.
11. Thomson A.J., Martinet A.K. A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1986.
12. http://www.eslmonkeys.com/student/essay/all_com/lf_verb/tense.php
13. <http://www.goshen.edu/english/Lit-Writing/stylerevise.html>
14. <http://online.ohlone.cc.ca.us/mlieu/passive/samples.html>

2007

Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində əsas fellər şəxslə və şəxssiz olmaqla iki qrupa bölünür. Şəxslə fellər təsrifləndiyi halda, şəxssiz fellər təsriflənmir. Məsdər, feli sifət, cerund felin şəxssiz formalarıdır. Məsdər və cerund həm ismi, həm feli xüsusiyyətlərə malikdir.

Feli sifət feli, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Feli sifətin feli xüsusiyyətləri onun nisbi zaman, tərz, növ kateqoriyalarına malik olması və tamamlıq və zərflik funksiyası daşıyan sözlərlə distributiv əlaqəyə qırməsi ilə əlaqədardır. Feli sifətin zaman anlayışı dedikdə indiki zaman feli sifəti (Present Participle - writing) və keçmiş zaman (Past Participle - written) nəzərdə tutulur.

Feli sifətin sifət xüsusiyyəti onun cümlədə təyin funksiyası ilə ölçülür. Məsələn: “The car running along the road is my uncle’s”. Bu cümlədə “running” feli sifəti “car” sözünü təyin edir.

Feli sifətin zərf xüsusiyyəti onun cümlədə zərflik funksiyası ilə ölçülür. Məsələn: “He came up to me running”. Bu cümlədə “running” feli sifəti “came up” felini müəyyənləşdirir və tərzi-hərəkət funksiyası daşıyır.

Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri aşağıdakılardır: “the Subjective Participial Construction”; “the Objective Participial Construction”, “the Nominative Absolute Participial Construction”, “the Nominative Absolute Construction”. Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur, məsələn:

“The mistress being dead, Jane Eyre had to look for a new place” – cümləsində “the mistress being dead” feli sifət tərkibini digər formalarda transformasiya etmək olar. Məsələn:

“The mistress being dead” → “the mistress was dead” → “as the mistress was dead” → “because mistress was dead”.

Müqayisədən göründüyü kimi feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir.

Feli sifət tərkiblərinin bir növü də müstəqil feli sifət tərkibləridir. Məsələn: “The weather being fine, the family went for a walk” cümləsində “the weather being fine” müstəqil feli sifət tərkibidir. Müasir ingilis dilində bir sıra vahidlərin fərqləndirilməsi çətinlik törədir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) feli birləşmələr; 2) verbal tərkiblər; 3) budaq cümlələr; 4) absolyut tərkiblər və s.

Feli birləşmələrə misal olaraq “He went to take a book from the library” cümləsində “to take a book from the library” feli birləşməsini misal göstərmək

olar. Bu cümlədə “to take” məsdəri məqsəd zərfliyidir. “A book” sözü “to take” felinin tamamlığı, “from the library” isə yer zərfliyidir. Burada “to take a book from the library” ümumilikdə məsdər birləşməsi kimi qəbul edilə bilər.

“He was expected to take a book from the library” cümləsində “he ... to take a book from the library” sintaktik vahidi məsdər tərkibidir. Burada “he ...to to take a book from the library” vahid bir sual tələb edir, ismi və feli komponentlərə malikdir. İsmi tərəf feli tərəfdən əvvəl gəlir və bunlar arasında pedikativlik əlaqəsi vardır.

Budaq cümlələrin tərkibdən fərqi onda əks olunur ki, budaq cümlədə predikativlik öz əksini xəbərlə mübtəda arasında tapır. Məsələn: 1) “When the lesson was over, we went home”. 2) “The lesson being over, we went home”.

Birinci halda “when the lesson was over” budaq cümləsi, ikinci halda “the lesson being over” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

Subyekt hal feli sifət tərkibi cümlədə mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır. Məsələn: “They were seen playing football at the stadium”. – Onları futbol oynayan görüblər. / Görüblər ki, onlar futbol oynayırlar. / Onların futbol oynadığını görüblər.

Göründüyü kimi, bu cümlədə “they ... playing football” subyekt hal feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə aşağıdakı şəkillərdə tərcümə oluna bilər: 1) onları futbol oynayan; 2) onların futbol oynadıqlarını; 3) onlar futbol oynayırlar.

Birinci halda subyekt hal məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi (onları futbol oynayan), ikinci halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi (onların futbol oynadıqlarını), üçüncü halda isə tamamlıq budaq cümləsi (onlar futbol oynayırlar) kimi tərcümə edilmişdir.

“To seem, to appear, to chance, to prove, to happen, to turn out” kimi fellərlə subyekt hal məsdər tərkibi məlum növdə işlənir. Məsələn:

“The solution proves changing its colour at higher temperature”. – Gərək ki, məhsul nisbətən yüksək temperaturada öz rəngini dəyişir.

Bu fellərlə əsasən subyekt hal feli sifət tərkibi işlənir.

Obyektiv hal feli sifət tərkibi məlum növdə tamamlıq funksiyasında işlənir. Məsələn: “She had her shoes repaired”. – O, ayaqqabılarını təmir etdirdi.

“To have, to get” felləri işlədilən obyekt hal feli sifət tərkibləri Azərbaycan dilinə felin icbar növünə müvafiq olaraq tərcümə edilir.

Başqa bir misal: “She watched the guests dancing and singing”. Bu cümlədə “the guests dancing and singing” obyekt hal feli sifət tərkibidir. Bu tərkibi Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar: - O, qonaqların necə rəqs etdiklərini və mahnı oxuduqlarını müşahidə edirdi. / O, baxırdı ki, görsün qonaqlar necə rəqs edir və mahnı oxuyurlar.

Nominativ absolyut feli sifətlərin tədqiqi və tərcüməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir ingilis dilində bir sıra verbal tərkiblərlə yanaşı, müstəqil feli sifət tərkibi də işlənir. Digər feli sifət tərkiblərindən fərqli olaraq müstəqil feli sifət tərkibi cümlədən vergüllə ayrılır. Məsələn:

“The train having arrived, the passengers got off the train and hurried along the platform”. – Qatar gəlib çatandan sonra sənişinlər qatardan düşdülər və platforma boyu tələsdilər.

Nominativ absolyut feli sifətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tərkib ismi və feli olmaqla iki komponentdən ibarət olur. Feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf ad bildirən nitq hissəsi ilə ifadə olunmuş birinci tərəflə predikativ əlaqədə olur. Məsələn: “She now turned and looked upon him in full, the instincts of self-protection and coquetry mingling confusedly in her brain” (Th.Dreiser, “Sister

Carrie”). – Kerri çevrilib düz onun üzünə baxdı, qızda özünü qorumaq hissilə qadın şuxluğu arasında mübarizə gedirdi.

İngilis dilində verilmiş cümlədə “the instincts of self-protection and coquetry mingling confusedly in her brain” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir. Bu tərkibin daxilində verilmiş ismi tərəf “the instincts of self-protection and coquetry” birləşməsi ilə, feli tərəf “mingling confusedly in her brain” feli sifət birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibinin bütövlükdə cümlədə bir funksiyası vardır və bütövlükdə bir cümlə üzvünün sualına cavab verir. Məsələn:

“The door and the window of the room being open, we looked in” (Ch.Dickens). – Otağın qapısı və pəncərəsi açıq olduqda biz içəri baxdıq.

“When did we look in?”. “The door and the window of the room being open” – “otağın qapısı və pəncərəsi açıq olduqda” feli sifət tərkibidir və cümlədə zaman zərfliyi funksiyası daşıyır.

“The strange greetings being over, old Jolyon seated himself in a wicker chair”. – Qəribə görüşmələr qurtaranda qoca Colyon stulda əyləşdi.

“When did old Julian seat himself in a wicker chair?”. “The strange greetings being over” – “qəribə görüşmələr qurtaranda” ingilis dilində nominativ absolyut feli sifət tərkibidir, Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi kimi tərcümə olunur və zaman zərfliyi funksiyası daşıyır.

“The strange greetings being over, old Jolyon seated himself in a wicker chair”. Bu cümləni Azərbaycan dilinə tabesiz mürəkkəb cümlə kimi də tərcümə etmək olar: “Yad görüşlər qurtardı, qoca Colyon stulda əyləşdi”.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibi cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: “The weather being cold and frosty, the children stayed at home”. – Hava soyuq və şaxtalı olduğundan uşaqlar evdə qaldılar.

“Why did the children stay at home?”. “The weather being cold and frosty” – “hava soyuq və şaxtalı olduğundan” feli sifət tərkibi səbəb zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. Bu fikri həmin tərkibi budaq cümləyə çevirməklə də sübut etmək olar. Məsələn: “As the weather was cold and frosty, the children stayed at home”. – Uşaqlar evdə qalmalı oldular, çünki (ona görə ki) hava soyuq və şaxtalı idi.

Nominativ feli sifət tərkiblərinin qarşısında “with, without” önlükləri işlənə bilər. Məsələn: “The daughter sat down, her eyes fixed on the ground”. – Qız gözləri yerə dikilmiş halda oturmuşdu.

Bu cümlədə “her eyes fixed on the ground” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir. Bu sintaktik vahidin qarşısında “with” sözünü işlətməklə onu sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibinə çevirmək mümkündür. Məsələn:

“The daughter was sitting, with her eyes fixed on the ground”. – Qız gözlərini yerə dikmiş halda oturmuşdu. Bu cümlədə “with her eyes fixed on the ground” sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

Bəzi dilçilər müstəqil feli sifət tərkibindən ayrılıqda bəhs edir və göstərir ki, müasir ingilis dilində elə feli sifət birləşməsi var ki, o cümlənin heç bir konkret üzvü ilə əlaqəyə girmədən müstəqil işlənir və bütünlükdə cümləyə aid olur. Məsələn: “I stood quietly looking at him”.

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparanda zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feli sifət komponentli söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, feli sifət cümlələri.

Feli sifət komponentli söz birləşmələrində feli sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur.

Feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. Söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində

felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir.

Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur. Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir.

Müstəqil feli sifət tərkiblərindən feli sifət cümlələri törəmişdir. Məsələn: “The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming, lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements”. Bu feli sifət cümlələridir. Feli sifət cümlələri müstəqil nominativ feli sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Bibliografiya:

1. Close R.A. Reference Grammar for the Students of English, M., 1979.
2. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964.
3. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, M.-L., 1965.
4. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Morphology, Moscow, Higher School Publishing House, 1985.
5. Kobrina N.A. An English Grammar Syntax, Moscow, 1986.
6. Leech G. A Communicative Grammar of English, M., 1983.
7. Natanson E.A. Practical English Grammar by Correspondence, M., 1973.
8. Strand B.M. Modern English Syntax Structure, M., 1987.
9. Quirk R. A Grammar of Contemporary English, London, 1973.

10. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language, L., 1985.

2007

Müasir ingilis dilində feli sifət cümlələri

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparan zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feli sifət komponentli söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, feli sifət cümlələri.

Feli sifət cümlələri müstəqil feli sifət tərkiblərindən törəmişdir. Məsələn: “The bell rang, the lesson began. There was a silence. The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming”.

Yaxud başqa bir misal. “What a glorious scene it was. Lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements”. (The Green Years).

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə “The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming. Lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements” – feli sifət cümlələridir.

Feli sifət cümlələri müstəqil nominativ feli sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Buraya yuxarıda qeyd olunan “lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements” kimi cümlələri aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər nominativ absolyut feli sifət tərkibi (her eyes fixed on the ground), istərsə də sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibi (with her eyes fixed on the ground) Azərbaycan dilinə eyni şəkildə tərcümə olunur.

Sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibinə başqa misallar də gətirmək olar: “They were walking on again, Hugh calmly drawing at his pipe”. – Onlar irəliləyirdilər, Hyu sakitcə qəlyanını sümürürdü.

Nominativ absolyut feli sifət tərkiblərinin ikinci tərəfi keçmiş zaman feli sifət ilə - Participle II ifadə oluna bilər. Məsələn: “The work done, they went home”.

Bu cümləni Azərbaycan dilinə felin məchul növünə tərcümə etmək lazımdır, bu halda feli bağlama tərkibi Azərbaycan dilinə “sonra” qoşması ilə işlədilir. Məsələn: “İş görüldükdən sonra onlar evə getdilər”.

“The machines having been tested, they put them into use”. – Maşınlar sınaqdan keçirildikdən sonra onları istismara verdilər.

“The student having translated the text I verified his translation”. – Tələbə mətni tərcümə etdikdən sonra mən onun tərcüməsini yoxladım.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibi, qeyd etdiyimiz kimi, səbəb zərfliyi funksiyasında çıxış edə bilər. Buraya daha bir neçə misal aid etmək olar. Məsələn: “It being now pretty late, we took our candles and went upstairs”. – Artıq çox gec olduğundan biz şamları götürüb yuxarı mərtəbəyə qalxdıq.

“A knock had come to the door, and there being nobody else to answer it, Clare went out”. – Qapı döyüldü, cavab verməyə başqa bir adam olmadığından Kler çölə çıxdı.

Bu cümlədə “there being nobody else to answer it” – “evdə cavab verməyə başqa bir adam olmadığından” – hər iki dildə feli sifət tərkibidir.

“We were walking by ourselves for an hour, George having remained behind in the hotel to write a letter to his aunt”. – Corc mehmanxanada qalıb xalasına məktub yazmalı olduğundan, biz bir saat idi ki, tənha gəzirdik.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibi hal-vəziyyət funksiyasında da işləyə bilər və Azərbaycan dilinə hal-vəziyyət zərfliyi kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

“He turned and went, we, as before, following him”. – O, dönüb getdi, biz də əvvəlki kimi onun ardınca.

“One morning he stood in front of the tank, his nose almost pressed to the glass”. – Bir səhər o, vitrinin qarşısında dayanmışdı, burnu az qala şüşəyə toxunacaqdı.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibi şərt zərfliyi funksiyasında da işləyə bilər. Məsələn: “Weather permitting, we shall start tomorrow”. – Hava imkan versə sabah yola düşəcəyik.

“Conciliation failing, force remains, but force failing, no further hope of conciliation is left”. – Razılıq işə keçmərsə, güc qalır, güc keçmərsə, ümid yeri qalmır.

Bu cümlədə “weather permitting” – “hava imkan versə”, “conciliation failing” – “razılıq işə keçmərsə”, “force failing” – “güc keçmərsə” ifadələri ingilis və Azərbaycan dillərində nominativ absolyut feli sifət tərkibidir və cümlələrdə müvafiq olaraq şərt zərfliyi funksiyasında çıxış edirlər.

Müasir ingilis dilində tərkibində feli sifət işlədilməyən iki növ absolyut tərkib vardır: 1) söznüzsüz nominativ absolyut tərkib; 2) söznülü absolyut tərkib.

Söznüzsüz nominativ absolyut tərkibin iki komponenti olur. Birinci komponent müxtəlif mənalarda işlədilən isimlərlə ifadə olunur, ikinci komponent isə sifət, söznülü birləşmə, zərflə ifadə oluna bilər.

Nominativ absolyut tərkiblərin cümlədə aşağıdakı funksiyaları vardır: 1) zaman zərfliyi; 2) hal-vəziyyət zərfliyi.

Nominativ absolyut tərkibin qarşısında sözünü olmadığına görə bəzən onu sözünsüz absolyut tərkib də adlandırırlar.

Sözünsüz absolyut tərkiblər zaman zərfliyi funksiyasında işləndikdə, zaman zərfliyinin suallarını tələb edir və onun bütün funksiyalarını daşıyır. Məsələn: “Breakfast over, he went to the counting house”. – Səhər yeməyi qurtaranda o, kontora getdi.

Bu cümlədə “breakfast over” sözünsüz absolyut tərkibidir və aşağıdakı suala cavab verir: “When did to the counting house? – Breakfast over”.

Nominativ absolyut tərkib asanlıqla nominativ feli sifət absolyut tərkibinə çevrilə bilər. Məsələn: “Breakfast over, he went to the counting house”.

“Breakfast being over, he went to the counting house”.

Sözünsüz absolyut tərkiblər nominativ absolyut feli sifət tərkibinə çevrilə bildikləri kimi, zərflik budaq cümləsinə də transformasiya oluna bilərlər. Məsələn:

“Breakfast over, he went to the counting house”.

“Breakfast being over, he went to the counting house”.

“When breakfast was over, he went to the counting house”.

Birinci cümlədə sözünsüz absolyut tərkib, ikinci cümlədə nominativ absolyut feli sifət tərkibi, üçüncü cümlədə isə zaman budaq cümləsi müvafiq olaraq “breakfast over” (1), “breakfast being over” (2), “when breakfast was over” (3) formalarında öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözünsüz absolyut tərkib (breakfast over), nominativ absolyut feli sifət tərkibi (breakfast being over) və zaman budaq cümləsi

(when breakfast was over) ingilis dilində sintaktik sinonimlərdir və Azərbaycan dilinə aşağıdakı formalarda tərcümə oluna bilər:

Səhər yeməyi qurtaranda o, kontora getdi.

Səhər yeməyi qurtaran zaman o, kontora getdi.

Sözənüsüz absolyut tərkiblər Azərbaycan dilinə həm zaman budaq cümləsi, həm də feli bağlama kimi tərcümə oluna bilər.

Sözənüsüz absolyut tərkiblər cümlədə hal-vəziyyət bildirən zərflik funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: “Manston went homeward alone, his heart full of strange emotion”.

Bu cümləni Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

Manston tək-cə evə tərəf gedirdi, onun qəlbi qəribə hisslərlə dolu idi.

Qəlbi qəribə hisslərlə dolu halda, Manston tək-cə evə tərəf gedirdi.

Göründüyü kimi, sözənüsüz absolyut tərkiblər hal-vəziyyət zərfliyi funksiyasında ya müstəqil cümləyə, ya da “halda”, “vəziyyətdə” sözləri artırılmış feli bağlama tərkiblərinə tərcümə edilir. Başqa bir sözənüsüz absolyut tərkibə baxaq: “There he stood, his face to the south-east, his cap in his hand”.

Bu cümləni müxtəlif variantlarda tərcümə etmək olar:

- 1) O, üzü cənub-şərqə tərəf, papağı əlində dayanmışdı.
- 2) O, əlində papaq, üzü cənub-şərqə olduğu vəziyyətdə dayanmışdı.
- 3) O, əlində papaq dayanmışdı, üzünü cənub-şərqə tutmuşdu.

Sözənüsüz absolyut tərkiblərinin əsas cümlə ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün transformasiya metodu vasitəsilə həmin tərkibləri tabesiz mürəkkəb cümləyə çevirmək mümkündür.

Sözönülü absolyut tərkiblərin qarşısında “with, without” sözönüləri işlədilir. Məsələn: “Tom was walking along the road, his hands being in his pockets”. – Tom əlləri cibində yolla gedirdi.

Bu cümlədə “his hands being in his pockets” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

“His hands being in his pockets” nominativ absolyut feli sifət tərkibini feli sifətsiz “his hands in his pockets” nominativ absolyut tərkib şəklində də işlətmək olar. Məsələn: “Tom was walking along the road, with his hands in his pockets”. – Tom əlləri cibində yolla gedirdi. / Tom əlləri cibində olduğu halda yolla gedirdi. / Əlləri cibində olduğu vəziyyətdə Tom yolla gedirdi.

Bu cümlədə “his hands being in his pockets”, “his hands in his pockets”, “with his hands in his pockets” absolyut tərkiblərdir.

Başqa bir misal: “Presently he came to a standstill with his hands deep plunged into his pockets”. – İndi o, çıxılmaz vəziyyətə düşdü, əlləri dərin ciblərində idi.

“I found him ready and waiting for me, with a stick in his hand”. – O, hazır idi və məni gözləyirdi, əlində əsa var idi.

Göründüyü kimi, “with a stick in his hand” – “əlində əsa tutmuş halda”, “əlində əsa olduğu halda”, “əlində əsa”, “əsas əlində” kimi tərcümələr mümkündür.

İngilis dilində münasibət və hökm ifadə edən absolyut tərkib və ya konstruksiyalar semantik cəhətdən əvvəlki cümlə ilə çox zəif əlaqədə olarsa, onlar Azərbaycan dilinə müstəqil cümlələrlə tərcümə olunur. Məsələn:

“They had agreed it was best to walk that morning at least, to see Carry could do it every day – sixty cents a week for care fare being quite an item under the circumstances”. – Onlar Kerrinin hər gün piyada gedib-gələ biləcəyini

müəyyən etmək üçün onun heç olmasa bu səhər piyada getməsini qərara almışdılar. Həftədə altmış sent konkaya vermək dörd dollar yarım əməkhaqqı müqabilində böyük xərcdir.

Bu cümlədə “sixty cents a week for care fare being quite an item under the circumstances” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir, Azərbaycan dilinə “həftədə altmış sent konkaya vermək dörd dollar yarım əməkhaqqı müqabilində böyük xərcdir” – müstəqil cümləsi ilə tərcümə edilmişdir.

Digər bir nominativ absolyut tərkibi nəzərdən keçirək: “She was painting and thinking – thinking being her special occupation these days”.

Bu cümlədə “thinking” sözü iki dəfə təkrar olunmuşdur. Birinci dəfə əvvəlki hissəyə aid olub “she was painting and thinking” cümləsində xəbər bir hissəsidir. İkinci “thinking” sözü “thinking being her special occupation these days” nominativ absolyut feli sifət tərkibinin ad bildirən tərəfidir.

Əvvəlki absolyut tərkiblər kimi bu cümlədə verilmiş absolyut tərkib də o qədər xüsusiləşmişdir ki, onu ayrıca cümlə şəklində tərcümə etmək mümkündür: “Qız peyzaj çəkir və hey fikirləşirdi. Son vaxtlar fikirləşmək onun üçün (Berenis üçün) ən sevimli məşğuliyyət olmuşdu”.

İngilis dilində verilmiş “thinking being her special occupation these days” nominativ absolyut tərkib Azərbaycan dilinə - “Son vaxtlar fikirləşmək Berenis üçün ən sevimli məşğuliyyət olmuşdu” – müstəqil cümlə kimi tərcümə edilmişdir.

Buradakı absolyut konstruksiya əvvəlki cümlədəki ümumiləşmiş mübtədanın bu və ya digər hissəsinə aid olan məlumatı dəqiqləşdirmək funksiyasını daşıyır.

Bağlayıcısız işlənən absolyut tərkiblər cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq münasibət ifadə edir. Məsələn: “For by now he was convinced that he knew just how Mason Clyde had actually slain Roberta; something in his manner and mood convincing him and he was determined to drag it out of him if he could”.

Bu cümlədəki “something in his manner and mood convincing him” nominativ Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi tərcümə olunur. – “İndi Meyson Klaydın Robertanı necə öldürdüyünü dürüst bildiyinə əmin idi. Klaydın üzünün ifadəsi və davranışı Meysonda belə bir qənaət yaratmışdı və o qərara almışdı ki, müqəssiri mütləq onu boynuna almağa məcbur etsin”.

Göründüyü kimi “something in his manner and mood convincing him” nominativ absolyut Azərbaycan dilinə - “Klaydın üzünün ifadəsi və davranışı Meysonda belə bir qənaət yaratmışdı” – tabesiz mürəkkəb cümləyə tərcümə edilmişdir.

Digər bir cümləyə nəzər salaq: “He had already understood that her name was not to be mentioned – high politics demanding this”. – O artıq anlamışdı ki, o qızın adı heç yerdə çəkilməməlidir, guya bunu yüksək siyasətin mənafeyi tələb edirdi.

İngilis dilində verilmiş cümlədə “high politics demanding this” nominativ absolyut tərkib əvvəlki cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq hökm ifadə edir. Ona görə də bu absolyut konstruksiya Azərbaycan dilinə kompleks məna ifadə edən – “guya bunu yüksək siyasətin mənafeyi tələb edirdi” – şəkildə tabesiz cümlə komponenti kimi tərcümə edilmişdir.

Bibliografiya:

1. Close R.A. Reference Grammar for the Students of English, M., 1979.
2. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964.
3. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, M.-L., 1965.
4. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Morphology, Moscow, Higher School Publishing House, 1985.
5. Kobrina N.A. An English Grammar Syntax, Moscow, 1986.

6. Leech G. A Communicative Grammar of English, M., 1983.
7. Natanson E.A. Practical English Grammar by Correspondence, M., 1973.
8. Strand B.M. Modern English Syntax Structure, M., 1987.
9. Quirk R. A Grammar of Contemporary English, London, 1973.
10. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language, L., 1985.
11. Thomson A.J., Martinet A.K. A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1986.
12. Вейхман Г.А. Новое в Английской Грамматике, Москва, В.ш., 1990.

2007

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mübtəda budaq cümləsi

Cümlə probleminə və eləcə də tabeli mürəkkəb cümlə mövzusunda ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatika kitablarında və ayrı-ayrı elmi əsərlərdə geniş yer verilmişdir. Bizə məlum olan dilçilik ədəbiyyatı ilə tanışlıq göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində ancaq tamamlıq budaq cümləsinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili D.N.Yunusov tərəfindən aparılmışdır. Digər mübtəda və xəbər budaq cümlələrinin hər iki dildə allomorf və izomorf cəhətləri müqayisəli halda tədqiq olunmamışdır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bir komponentini təşkil edən budaq cümlə mövzusu, bu sintaktik vahidlərin təsnifatı, sintaktik tərkiblərdən fərqi A.İ.Smirnitskiy, B.A.İlyiş, B.S.Xaymoviç, N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva,

Ə.Z.Abdullayev, O.İ.Musayev kimi bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq olunsa da, hələ də bu məsələ ilə bağlı mübahisəli məqamlar mövcuddur.

B.A.İlyiş hesab edir ki, tabesiz mürəkkəb cümləni tabeli mürəkkəb cümlədən fərqləndirən fərq ondan ibarətdir ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabər hüquqludur, səviyyəyə biri digərindən asılı deyil və koordinativ əlaqəyə malikdir.

Sindetik tipli mürəkkəb cümlələr də iki qrupa bölünür. Formal əlamətlər öz xüsusiyyətlərinə və cümlədəki sintaktik funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənir. Sindetik tipli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bağlayıcılar, bağlayıcı və nisbi əvəzlilər, bağlayıcı və nisbi zərflər vasitəsi ilə baş cümləyə bağlana bilər. Bu xüsusiyyət tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə eyni deyildir, məsələn:

The weather was getting dark and it was likely to rain. - Hava qaralırdı və yağış yağa bilərdi. Bu cümlələrdə “and-və” bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Eyni ilə də tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edən budaq və baş cümlələr bağlayıcıları vasitəsilə bağlana bilər, məsələn: He said that he would go to the airport to meet the delegation. – O dedi ki, o, aeroporta nümayəndə heyətini qarşılamağa gedəcək.

B.A.İlyişə görə, elə tabesiz mürəkkəb cümlələr vardır ki, onların mənaca bölgüsünü aparmaq çətinidir. Elə tabesiz mürəkkəb cümlə də vardır ki, onların bir komponenti nəqli cümlə, digər komponenti isə nida cümləsidir, məsələn: He wanted to tell a lot, but what? – O, çox şey demək istəyirdi, lakin nələri?

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti nəqli cümlə, ikinci tərəfi isə sual cümləsidir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin həm nəqli cümlə, həm sual cümləsi xüsusiyyətinə malik olması onu göstərir ki, bu tip cümlələrin mənaca müəyyənləşdirilməsi çətinlik törədir.

Belə halda cümlənin əsas cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır. Burada tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərin xüsusiyyəti, bağlayıcıların semantik mənası nəzərə alınmalıdır. Tabeli mürəkkəb cümlə bir baş cümlə və ən azı bir budaq cümlədən ibarətdir ki, budaq cümlənin kəmiyyəti çox da ola bilər (9, s.276-280).

Tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqələri daha mürəkkəb xüsusiyyətə malikdir. Zaman, yer, şərt, güzəşt, məqsəd və s. kimi əlaqələr tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında mövcud olur.

Bir çox alimlər ingilis dilində budaq cümlələri üç qrupa bölür: ismi budaq cümlələr, təyin budaq cümləsi, zərflik budaq cümlələri. İsmi budaq cümlələr cümlədə ismin daşdığı funksiyalara görə təsnif olunur. İsmi budaq cümlələr baş cümlənin mübtədası, baş cümlədə işlədilən bağlayıcı felin predikativi və baş cümlədə işlədilən feli xəbərin tamamlığı funksiyasında işlənir. Cümlədə daşdıqları funksiyalarına görə ismi budaq cümlələr üç qrupa bölünür: mübtəda budaq cümləsi – the subject clause, xəbər budaq cümləsi – the predicative clause, tamamlıq budaq cümləsi – the object clause.

Azərbaycan dilinin akademik qammatika kitablarında budaq cümlələr aşağıdakı şəkildə təsnif olunur: mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflik budaq cümləsi (4, s.394).

Cümlədə daşdıqları struktur mənalara görə ismi budaq cümlələr baş cümləyə bağlı olur. Budaq cümlələrin pozisiyasını dəyişdikdə cümlənin mənası dəyişə bilər.

Müasir ingilis dilində mübtəda budaq cümlələri aşağıdakı bağlayıcı vasitələrlə bağlanır: bağlayıcılarla - “that, if, whether, because, the way”; qoşa bağlamalarla - “either ... or, whether ... or”; bağlayıcı əvəzliliklərlə - “who, whom,

whose, what, which, whoever, whatever, whichever”; bağlayıcı zərflərlə - “when, who, why, how, whenever, wherever” və s.

Həm müasir ingilis, həm də Azərbaycan dillərində cümlə bir baş, bir budaq cümlədən ibarətdir, məsələn: That she was beautiful was known to everybody. – Hamıya bəlli idi ki, o, gözəldir. Burada “was known to everybody - hamıya bəlli idi” – baş cümlə, “that she was beautiful - o gözəldir” mübtəda budaq cümləsi baş cümlədən asılı fikri bildirir.

İlk baxışda sindetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi asan gəlir. Lakin hansı budaq cümlənin koordinativ əlaqə, hansının subordinativ əlaqə ilə birləşməsi o qədər də asan deyil.

Cümlədəki pozisiyalarına görə mübtəda budaq cümlələri iki qrupa bölmək olar: prepozitiv budaq cümlələri və postpozitiv budaq cümlələri. Prepozitiv mübtəda budaq cümlələr baş cümlənin xəbərindən əvvəl işlənir, məsələn:

What I need is a piece of good advice. – Mənim ehtiyacında olduğum bir yaxşı məsləhətdir.

Yuxarıda nümunə üçün verilən cümlə - tabeli mürəkkəb cümləsidir. “What I need” – mübtəda budaq cümləsidir, baş cümləyə “what” əvəzliyi ilə bağlanmışdır. Bu cümlənin Azərbaycan dilində qarşılığı “Mənim ehtiyacında olduğum bir yaxşı məsləhətdir” sadə cümlədir. Burada “mənim ehtiyacında olduğum” feli sifət tərkibi mübtəda qrupu, “yaxşı bir məsləhətdir” xəbər qrupudur.

Whether I talked or not made little difference. – Mən danışdım, danışmadım, az fərq edirdi.

Bu cümlədə “whether I talked or not” mübtəda budaq cümləsidir, “made little difference” baş cümlədir, özü də bir xəbərdən ibarətdir. Bu cümlənin Azərbaycan dilində qarşılığı “Mən danışdım, danışmadım, az fərq edirdi” cümləsi sadə geniş cümlədir.

Because I ask too many questions does not mean I am curious. – Mənim həddən artıq sual verməyim mənim aludə olmağım demək deyil.

“Because I ask too many questions” mübtəda budaq cümləsidir, “does not mean I am curious” baş cümləsinə “because” tabeli bağlayıcısı ilə bağlanmışdır və bütövlükdə bu budaq cümlə “does not mean” baş cümlə funksiyasında işlənən xəbərin mənasını tamamladığına görə tamamlıq budaq cümləsidir. Bu cümlənin Azərbaycan dilində qarşılığı “Mənim həddən artıq sual verməyim mənim aludə olmağım demək deyil” sadə geniş cümlədir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində mübtəda budaq cümləsinin ikinci növü postpozitiv mübtəda budaq cümləsidir. Postpozitiv mübtəda budaq cümlələrində mübtəda budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və belə halda tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ingilis dilində “it” əvəzliyi ilə ifadə olunur, məsələn:

It seemed unfair to him that he should suffer more than anybody in life. – Burası ona ədalətsiz görünürdü ki, o, həyatda başqalarına nisbətən çox əziyyət çəkməlidir.

Bu cümlədə “it seemed unfair to him - burası ona ədalətsiz görünürdü” ingilis və Azərbaycan dillərində baş cümlə, “that he should suffer more than anybody in life - o, həyatda başqalarına nisbətən çox əziyyət çəkməlidir” isə hər iki dildə mübtəda budaq cümləsidir. Bu halda mübtəda budaq cümləsi ilə bağlı hər iki dildə izomorfik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, baş cümlə əvvəldə, budaq cümlə isə sonrakı pozisiyada işlənir. Digər bir oxşarlıq ondan ibarətdir ki, hər iki dildə baş cümlə formal sözlərlə başlanır. İngilis dilində baş cümləni başlayan formal söz “it” əvəzliyi, Azərbaycan dilində isə “burası (orası, bu, o)” formal sözlərdir.

İngilis dilində əvvəldə gələn mübtəda budaq cümləsi Azərbaycan dilinə bəzən sadə cümləyə də tərcümə olunur:

That modern science allows such experiments is understood. – Müasir elmin bu cür təcrübələrə imkan verməsi başa düşüləndir.

Bu cümlənin Azərbaycan dilində “başə düşüləndir” – xəbər, “müasir elmin bu cür təcrübələrə imkan verməsi” məsdər tərkihi ilə ifadə olunmuş üçüncü növ təyini söz birləşməsidir və sadə geniş cümlənin mübtədası kimi ingilis dilində yuxarıda verilmiş “that modern science allows such experiments” – mübtəda budaq cümləsinin qarşılığı kimi işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində nida cümlələrində formal “it” əvəzliyi atıla bilər, məsələn:

How wonderful it is that they should meet at last! – Necə də gözəldir ki, onlar nəhayət görüşüblər.

How wonderful that they should meet at last! – Onların nəhayət görüşməsi necə də gözəldir.

Bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində “how wonderful” “it is” birləşməsi atılmışdır. “How wonderful that they should meet at last!” tabeli mürəkkəb cümləsinə Azərbaycan dilinə “Onların nəhayət görüşməsi necə də gözəldir” sadə geniş cümləsinə də çevirmək olar. Burada “necə də gözəldir” – xəbər qrupu, “onların nəhayət görüşməsi” – məsdər tərkihi ilə ifadə olunmuş üçüncü növ təyini söz birləşməsi sadə geniş cümlənin mübtədası funksiyasında işlənmişdir.

İngilis dilində mübtəda budaq cümlələri polifunksional sözlər vasitəsi ilə baş cümləyə bağlanır. Polifunksional sözlərin funksiyası onun leksik-qrammatik mənası ilə bağlıdır. Sözünl leksik mənası öz əksini onun əşyavi mənasından, qrammatik mənası isə öz əksini onun formalarında, başqa sözlərlə birləşməsində, cümlədəki funksiyasında tapır. İngilis dilində sözdəyişdirici şəkilçi az olduğundan, digər analitik formalarla yanaşı eyni bir söz bir neçə funksiya yerinə yetirə bilər.

Eyni bir söz cümlədə müxtəlif cümlə üzvü funksiyası yerinə yetirdikləri kimi eyni bir cümlə üzvü müxtəlif sözlərlə ifadə oluna bilər. Dilçilik ədəbiyyatında cümlə üzvü anlayışı geniş mənada bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin cümlədəki funksiyasını, dar mənada isə bir sözün cümlədəki funksiyasını bildirir.

Müasir ingilis dilində polifunksional sözlər sırasında “who, whose, whom, which, what” və s. əvəzlilikləri xüsusi yer tutur. Mübtəda budaq cümlələri, qeyd edildiyi kimi, baş cümləyə “who, what, whoever” bağlayıcı əvəzliliklərlə və “when, where, why, how” bağlayıcı zərflərlə bağlana bilər, məsələn:

Who teaches you English? – Mr. Brown. Who is that scratching at the door? – The dog – Regby. Who is the author of our national opera? – The great Uzeyir Hajibayov. Who are the authors of the novel “On the Farthest Coasts”? – Hasan Sayidbayli and Imran Qasimov. Who will get the first prize is not settled yet. Who steals his purse steals trash. What he had seen surprised as well as alarmed him. And whoever else wishes to follow her, may go too. Where they will go for the summer is not settled yet.

Mübtəda budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri də “that” bağlayıcısıdır. Dilin morfoloji səviyyəsinin mənalı kiçik vahidləri kimi leksik səviyyənin vahidləri də çoxfunksiyalı ola bilər. Belə polifunksional leksik vahidlərdən biri ingilis dilində “that” sözüdür, məsələn:

That was his house. That was his old mother. This apple is from that apple tree in our garden. That was the end of the war. That the train will be late is quite evident. That rose was lovely. That she had made a mistake was obviously no reason for her sufferings.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1959-cu ildən başlayaraq Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında mübtəda budaq cümləsinin təhlili verilmişdir. Bunu M.Ş.Şirəliyevin əsərlərində görmək olar.

Mübtədə budaq cümləsi ya baş cümlədə olmayan, ya da əvəzliklə ifadə olunan mübtədanın məzmununu konkret surətdə şərh edir, məsələn:

Ancaq onun heç ağına gəlməzdi ki, bu təzə ev Aydangilindir.

Bu misalda baş cümlənin “Ancaq onun heç ağına gəlməzdi” mübtədası yoxdur. Baş cümlədən sonra işlənən cümlə “bu təzə ev Aydangilindir” isə baş cümlədə olmayan mübtədanın əvəzinə işlədilir.

Baş cümlədə mübtədə buraxılmaya da bilər. Belə mübtədalar adətən əvəzliliklə ifadə olunur, məsələn:

O da məlumdur ki, dahi Bülbül şərqin ilk vokalistidir.

Bu baş cümlədə “O da məlumdur” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə iştirak edir. Belə halda danışanın nəzərdə tutduğu mübtədanın ümumi şəkildə ifadə edirlər. Buna görə də bunu konkret surətdə şərh etməli olan mübtədə budaq cümlələri işlədilir.

Mübtədə budaq cümlələri “kim, nə, hara” əvəzlilikləri ilə də başlaya bilər, məsələn: Kim ki başqasını xoşbəxt etməmişdir, o özü də heç vaxt xoşbəxt ola bilməz! Haranı daha çox arzu etsən, ora yaxşıdır.

Beləliklə, ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Mübtədə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələri, baş və budaq cümlələrin yerini nəzərə aldıqda, mübtədə budaq cümlələrini müxtəlif tiplərə ayırmaq olar.

Azərbaycan dilində baş cümlədə mübtədə olmur, budaq cümlə buraxılmış mübtədanın əvəzində işlədilir. Sadə cümlədə mübtədanın daşdığı funksiyanı mürəkkəb budaq cümləsi yerinə yetirir. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlib, ona bağlayıcısı və tabeəddi əlaqə ilə bağlanır, məsələn:

Keçən həftə qərara alınmışdı ki, bütün işçilər istirahət günü fəhlələrə köməyə getsinlər. – Last week it was decided that all went to help the workers on Sunday.

On beş gündən çox idi ki, ata oğlundan məktub almırdı. – It was more than 15 days that father hadn't got a letter from his son.

Heç cəmisi bir saat olmaz ki, bu şəhərə gəlmişəm. – It is not an hour yet that I have come.

İngilis və Azərbaycan dillərində baş cümlə danışanın budaq cümlədəki fikrə münasibətlərini (maraq, təəccüb, razılıq, inam, narazılıq və s.) də ifadə edə bilər, məsələn: Qərribə idi ki, polis ondan qorxur. – It was strange that police were afraid of him. Belə məlum oldu ki, o, kənd həyatından xəbərsizdir. – It became clear that he was unaware of the village life.

Bibliografiya.

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974.
2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996.
4. Müasir Azərbaycan dili, III c., Sintaksis, AEA, Bakı, 1981.
5. Tağızadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, API, 1960.
6. Şirəliyev M.A., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Mürəkkəb cümlənin təsnifi, Bakı, 1959.
7. Bibber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar on spoken and written English, Pearson Education Limited, 1999.
8. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English, M., Prosvesceniye, 1979.

9. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, Leningrad, Prosvescheniye, 1971.

10. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004.

2008

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində xəbər budaq cümləsi

Xəbər budaq cümləsi ismi budaq cümlələrin bir qrupunu təşkil edir. Azərbaycan dilindəki xəbər budaq cümləsinin qarşılığı ingilis dilində predikativ budaq cümlə - “predicative clause” adlanır. Belə ki, xəbər budaq cümləsi mürəkkəb ismi xəbərin ancaq bir hissəsini – ad hissəsini təşkil edir ki, bunun adı ingilis dilçilik ədəbiyyatında “predicative” adlanır.

Xəbər budaq cümləsi Azərbaycan dilinin məktəb qrammatikalarında 1951-ci ildən daxil edilmiş və burada göstərilmişdir ki, xəbər budaq cümləsi baş cümlənin “budur, odur, elədir” işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xəbərini izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında yazılan elmi-tədqiqat əsərlərində də xəbər budaq cümləsi barədə danışılmışdır.

N.A.Kobrina və E.A.Korneyeva qeyd edirlər ki, xəbər budaq cümləsini baş cümləyə “that, because, whether, as if, as though, the way” – bağlayıcıları, “who, whoever, what, whatever, which” – bağlayıcı əvəzlilikləri, “where, wherever, when, whenever, how, why” – bağlayıcı zərfləri ilə bağlanır, məsələn: That is what he wants you to think. - İş sizin nə düşünmək istəməyinizdədir. The fact was that his sister Rose had married beneath her. - İş burasında idi ki, onun bacısı Roza özündən aşağısına ərə getmişdi.

Yuxarıda verilmiş tabeli mürəkkəb cümlələrdə “that is”, “the fact was” – baş cümlə, “what he wants you to think”, “that his sister Rose had married beneath her” - xəbər budaq cümlələridir.

Xəbər budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitələrin işlənməsi baş cümlədə işlənən mübtədanın mənası ilə bağlıdır, məsələn, “whether” bağlayıcısı – “şübhə, seçmə” mənası ilə bağlıdır, “when, where” bağlamalarının işlənməsi “zaman” və “yer” anlayışı bildirən – “vaxt, gün, axşam, an” yaxud “yer” sözlərinin mənalari ilə bağlıdır.

Predikativ budaq cümlələr quruluşca ismi xəbərin ad hissəsi kimi baş cümlənin mənasını tamamlayır. Sindetik tipli predikativ cümlələri baş cümlədən vergüllə ayrılır. Asindetik tipli predikativ budaq cümlələr baş cümlədən vergüllə, tire ilə ayrılır ki, bu da predikativ budaq cümlələrin baş cümlədən fasilə ilə ayrıldığını göstərir, məsələn: The evil simply was – he had missed his vocation: he should have been a soldier, and circumstances had made him priest. – Sadəcə bəla burasında idi ki, o onun çağırışını unutmuşdu: o gərək əsgər olaydı və vəziyyət onu dindar etmişdi.

Yuxarıda verilmiş tabeli mürəkkəb cümlədə “the evil simply was” – baş cümlə, “he had missed his vocation” və “he should have been a soldier, and circumstances had made him priest” – predikativ budaq cümlələrdir və baş cümləyə bağlayıcı əlamətsiz bağlanmışdır.

C.O.Körm qeyd edir ki, predikativ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsi qalxan tonla tələffüz edilir, məsələn: The fact is, he has already come. – Fakt budur ki, o artıq gəlib.

Predikativ budaq cümlələr quruluşca iki tipli cümlələrin hissələri kimi işlənə bilər:

1) predikativ budaq cümlələr baş cümlədə işlənən əsas nitq hissələri ilə ifadə olunmuş mübtədadan sonra işlənə bilər, məsələn: The rule was that they walked

down to the cliffpath. - Qayda burasında idi ki, onlar qaya cığırına doğru addımlayırdılar.

2) predikativ budaq cümlə baş cümlənin mübtədası şəxssiz “it” mübtədası ilə ifadə olunduqda və “this, that” əvəzlilikləri olduqda, baş cümlədən sonra işləne bilər, məsələn: And it seems that there is no cure. – Elə görünür ki, heç bir qayğı yoxdur.

Demək lazımdır ki, predikativ budaq cümlələr baş cümləyə “to be, to feel, to look, to seem” bağlayıcı fellərlə, bəzən də “to appear, to remain, to become, to sound” sözləri ilə bağlana bilər, məsələn: He looked as if he hadn't slept the whole night. - O elə görünürdü, sanki bütün gecəni yatmamışdı. Mother seemed as if she were much younger than her daughter. - Ana elə görünürdü, sanki qızından xeyli cavan idi.

Əgər tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində “the fact is, the result is, the consequence is” kimi ifadələr işlənirsə, belə halda predikativ budaq cümlələr baş cümləyə asindetik yolla, yəni bağlayıcı vasitəsiz bağlana bilər, məsələn: The result was (that) he got the first prize. – Nəticə bu idi ki, o birinci mükafatı aldı.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində belə hallarda predikativ budaq cümlə baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, predikativ budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması vahid bir hökm vermək olmaz. Əgər baş cümlədə işlənən mübtəda “əmr, təklif, xahiş, hazırlıq, arzu” bildirərsə, belə tabeli mürəkkəb cümlənin predikativ budaq cümləsi baş cümləyə “that” bağlayıcısı ilə bağlanır və budaq cümlənin xəbəri felin “suppositional” formasında işlənir, məsələn: Our proposal is that you should join us. – Təklif budur ki, siz bizə qoşulasınız. The regulation was that the first examination should be done in writing. – Qayda belə oldu ki, birinci imtahan yazılı aparılsın.

“It” əvəzliyi ilə başlanan xəbər və mübtəda budaq cümlələrini də bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Misallara nəzər salaq: It seems that there is no doubt about it. – Elə görünür ki, sanki bu haqda şübhə yoxdur. It seems evident that there is no doubt about it. – Bu aydındır ki, bu haqda şübhə yoxdur. Birinci cümlənin baş cümləsində “it” – mübtəda, “seems” – bağlayıcı felin mənasını tamamlayan “that there is no doubt about it” – predikativ budaq cümlədir. İkinci cümlədə “it” – formal mübtəda, “seems evident” – ismi xəbərdir.

Bir sıra qrammatiklər, o cümlədən də L.V.Kauşanskaya, N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva və başqaları belə hesab edirlər ki, “to be” bağlayıcı felindən solda gələn hissə mübtəda budaq cümləsidir, sağda gələn hissə predikativ budaq cümlədir, məsələn: What he says is that he will leave the country. – Onun dedikləri budur ki, o, ölkədən çıxıb gedəcək.

Tərkibində xəbər budaq cümləsi işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr formal “it” əvəzliyi ilə başlanı bilər, məsələn: It seemed as if a good view were no longer to be taken from the top of a high hill, and that a clear blue sky was no longer a proof of a fine day. Bu cümlədə iki xəbər budaq cümləsi iştirak edir, “it seemed” – baş cümlədir, “as if a good view were no longer to be taken from the top of a high hill” – birinci xəbər budaq cümləsidir, “that a clear blue sky was no longer a proof of a fine day” – ikinci xəbər budaq cümləsidir. Bu iki budaq cümlələr bir-birinə “and” bağlayıcısı ilə bağlanır.

Bəzən ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində ikidən çox budaq cümlə işlətmək mümkündür, məsələn: It is whether one loved at all, and how much that love cost, and what was its reception then, that mattered. Bu cümlədə baş cümlə ilə yanaşı dörd budaq cümlələr var.

Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləsi baş cümlənin əvəzliklə ifadə olunan xəbərini izah etmək üçün işlədilir. Baş cümlənin xəbəri işarə, təyini əvəzliliklərlə ifadə olunduqda, onun məzmununu konkret surətdə vermək lazım gəlir ki, bunu budaq cümlə ifadə edir, məsələn: Kişi odur ki, həmişə haqqa tərəf çıxsın. –

The man is who stands for the right. Buradakı budaq cümlə baş cümlənin “odur” sözü ilə ifadə olunan və məzmunu konkret olmayan, əvəzliyin xarakterinə görə ümumilik bildirən xəbəri konkret surətdə şərh edir.

Azərbaycan dilində baş cümlədə xəbər vəzifəsində işlənməsi mümkün olan sözlərə görə bu tipə daxil olan tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı rəngarəngliklərini göstərmək olar:

1. Baş cümlənin xəbəri “o” və “bu” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunur, mübtədaya və ya onun əlamətinə ümumi şəkildə işarə edir. “O” və “bu” işarə əvəzliyinə “-dur” şəkilçisi əlavə olunur, yaxud başqa hallarına ahəngə uyğun olaraq, həmin şəkilçinin digər bir variantı birləşib, xəbər kimi işlədilir:

a) Xəbəri “o” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan baş cümlələr, məsələn:

İgid odur ki, dərddli gündə özünü itirməsin. – The bravest man is who is not at a loss in hard times. Mənim dediyim odur ki, sən hökumətə elə sabah da lazım olacaqsan. – What I mean is that the government will need you just tomorrow.

Buradakı baş cümlələrin xəbərləri təsdiq aspektində işlənmişdir. Belə cümlələrdə baş cümlənin xəbəri inkar aspektində də işlədilir və bu məqsədlə də “deyil” sözündən istifadə edilir, məsələn: Yeni adam o deyildir ki, yalnız şəklini və qiyafəsini dəyişmiş olsun. – The new man is not who changes his appearance and clothes.

b) “Bu” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan belə xəbərlərin “budur, bunadır, bundadır, bundandır” formaları və “-idi, -imiş” bağlamaları, “olmaq” feli ilə işlənən formaları vardır, məsələn: İş bunda idi ki, iclas gec başlayacaqdı. – The thing was that the meeting was to begin later.

Əgər “o” işarə əvəzliyi uzaqdakına işarə edirsə, “bu” əvəzliyi yaxındakına işarə edir. Lakin bunlardan birincisi baş cümlənin xəbəri kimi daha çox işlənir.

Baş cümlənin xəbəri “burası, orası” əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Bu xəbərlər ümumi şəraitin mübtədaya aid olan qismini işarə edir, məsələn: Qəribə burasıdır ki, oğlunun biri razı deyil, amma atası və o biri oğlanları razıdırlar. – The strangeness is that one of his sons does not agree, but his father and the other sons are satisfied.

“Orası, burası” sözləri xəbər vəzifəsində daha çox “burasıdır, orasıdır, burasındadır, orasındadır, burası idi, orası idi, burasında idi, orasında idi” və s. formalarında işlədilir, məsələn: Təəccüblü burası idi, Polad əmi də heç yanda görünmürdü. – The strangeness was that Uncle Polad was not seen anywhere.

Bu cümlənin xəbəri “elə, belə” əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu cür xəbərlər baş cümlədəki mübtədanın keyfiyyətini ümumi şəkildə göstərir, budaq cümlə isə həmin xəbərin məzmununu konkret surətdə şərh edir, məsələn: Sizin gümanınız belədir ki, kənd yerində avamlar yaşayır. – Your imagination is that only the uneducated live in the village.

Baş cümlənin xəbəri az miqdarda da olsa, “ora, bura” sözləri ilə ifadə olunur. Həmin sözlər yerlik halda – “-dır” şəkilçisini qəbul edərək, xəbər vəzifəsi daşıyır, məsələn: Xoşbəxtlik buradadır ki, qız da Arifi çox istəyir. – The happiness is that the girl likes Arif too.

Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlədə “kim, hər kim, hər kəs” bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edirsə, onda baş cümlənin xəbəri “o” əvəzliyi ilə ifadə olunur, məsələn: Kimin pulu vardısı, dövləti vardısı, söz onun idi. – The word is who has money and property.

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin məzmunundan asılı olaraq, bəzi mənə çalarlıqları məqsəd, şərt, müqayisə, sıra arzu, xahiş, hal-vəziyyət də ifadə edir.

Bibliografiya:

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974.

2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996.
4. Müasir Azərbaycan dili, III c., Sintaksis, AEA, Bakı, 1981.
5. Tağızadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, API, 1960.
6. Şirəliyev M.A., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Mürəkkəb cümlənin təsnifi, Bakı, 1959.
7. Bibber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar on spoken and written English, Pearson Education Limited, 1999.
8. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English, M., Prosvetseniye, 1979.
9. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, Leningrad, Prosvetseniye, 1971.
10. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004.

2008

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümləsi

Tabesiz mürəkkəb cümlədən fərqli olaraq tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edən budaq cümlələr baş cümləyə köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcılarla bağlandıqları kimi, əsas nitq hissələri də bağlana bilər. İstər ismi budaq cümlələrin, istərsə də budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayan əvəzlilər və zərflər ikili funksiya daşıyır. Bir tərəfdən bu sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində budaq cümləni baş cümləyə bağlayır, digər tərəfdən özləri də budaq cümlənin tərkibində hər hansı bir

cümlə üzvü funksiyasına malik ola bilirlər, məsələn: Elephant's child had never seen a crocodile and didn't know what crocodile was like. – Filin balası əvvəllər timsah görməmişdi və bilmirdi ki, timsah nəyə oxşayır.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədəki xəbər funksiyasında işlənən felin şəxslə formasının, bəzən də xəbərin bir hissəsi kimi işlənən felin şəxssiz formalarının mənasını tamamlayır, məsələn: He knew that he could defend himself. – O bilirdi ki, o özünü müdafiə edə bilər. Bu cümlənin ingilis variantı Azərbaycan dilində işlənən variantla həm struktur, həm mənə, həm də bağlayıcılı olma baxımından tam şəkildə oxşardır. Hər iki dildə baş cümlə və budaq cümlə arasında aşağıdakı izomorfik cəhətlər vardır.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlana bilər:

1. bağlayıcılarla – “that, if, whether, lest”;
2. qoşa bağlamalarla – “either ... or, whether ... or”;
3. bağlayıcı əvəzlilərlə - “who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever” və s.;
4. bağlayıcı zərflərlə - “where, wherever, when, whenever, why, how”.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə işlədilən felin həm şəxslə, həm də şəxssiz formalarına aid ola bilər, məsələn: John followed, wondering if he had offended her.

I don't know why I like you so much. – Mən bilmirəm mən səni niyə belə çox sevirəm.

She often reproached herself for not speaking up about what she had seen. – O, özünü tez-tez məzəmmət edirdi ki, o niyə gördüklərini açıb danışmayıb. Ya da - O, gördüklərini nə üçün açıb danışmadığına görə tez-tez özünü məzəmmət edirdi.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən görünür ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsinin qarşılığı həm tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, həm də feli bağlama, yaxud da məsdər tərkibli sadə geniş cümlədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələr pozisiyalarına görə iki qrupa bölünür: 1. prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri; 2. postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri.

Prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə sindetik yolla, yəni bağlayıcı əlamətli birləşir, məsələn: What she thinks it would be impossible to say. - O nə düşünür, bunu demək çətindir.

Postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədən sonra işlənir, məsələn: That he would come to lunch at Brown's, he said two days ago.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədə işlənən qavrayış, arzu, hiss, əminlik bildiren “certain, sure, sorry, pleased, desirous, fealous, anxious” və “aware, afraid” kimi vəziyyət bildiren nitq hissələrdən sonra gəlir və bu sözlərin mənasını tamamlayır, məsələn: He was sorry, he was late. – O, təəssüfləndi ki, gecikib.

Bir sıra hallarda baş cümlənin xəbərinin predikativi funksiyasında işlənən “glad, sorry, happy” hal-vəziyyət bildiren sifətlərdən sonra gələn budaq cümlələrin növlərinin tamamlıq budaq cümləsi, yaxud da səbəb budaq cümləsi olması mübahisəli xarakter daşıyır, məsələn: I am sorry that I disturbed you. – Üzr istəyirəm ki, mən sizi narahat etdim.

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva qeyd edirlər ki, baş cümlənin ismi xəbərinin predikativ hissəsində işlənən “anxious, determined, interested” kimi sifətlərdən sonra işlənən tamamlıq budaq cümlələri bəzən məqsəd zərfliyi funksiyasında işlənir.

Demək lazımdır ki, əksər qrammatika kitablarında feli isimlərdən sonra “of” sözlü birləşmə təyin funksiyası daşıyır. Lakin N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva feli isimlərdən sonra “of” sözlü birləşmələrin tamamlıq budaq cümləsi olması ehtimalını irəli sürürlər, məsələn:

She had green eyes and a spattering of what Joseph called American freckles.

Bu cümlədə “she had green eyes and a spattering” – baş cümlədir, “of what Joseph called American freckles” – budaq cümləsidir. Budaq cümləsinin “tamamlıq budaq cümlə” adlandırılması mübahisəli görünə bilər, çünki bu budaq cümləyə tamamlığın sualını vermək mümkün olmur, ancaq asanlıqla təyini sualını vermək mümkündür. “What spattering had she?” – “Of what Joseph called American freckles”.

Bu cümləni Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, “Onun yaşıl gözləri Cozefin Amerika çilləri adlandırdığı səpgilər var idi” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilində “Cozefin Amerika çilləri adlandırdığı” – feli sifət tərkibinə aiddir və “spattering” – “səpgilər” sözünün təyini funksiyasında işlənir. Buradan belə nəticə çıxır ki, “of what Joseph called American freckles” – budaq cümləsi tamamlığın deyil, təyini sualını tələb etdiyinə və cümlədə təyin funksiyasında çıxış etdiyinə görə bu tip budaq cümlələri tamamlıq budaq cümləsi deyil, təyin budaq cümləsidir.

Sadə cümlənin tərkibində tamamlığın müxtəlif növləri işləndiyi kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin də tərkibində tamamlıq budaq cümlələri müxtəlif pozisiyalarda və münasibətlərdə işləyə bilər. Tamamlıq budaq cümləsi aid olduğu feldən sonra işləyə bilər, məsələn:

He understood that the problem would be settled. – O başa düşdü ki, problem həll olunacaq.

İngilis dilində bəzən cümlədə iki tamamlıq işlənir – vasitəsiz və sözönlü tamamlıq. Belə halda hər bir tamamlıq ayrılıqda aid olduğu sözün yanında durur, məsələn:

He said he had never heard of it. – O dedi ki, o heç vaxt bu barədə eşitməyib.

He asked me if I should be present. – O məndən soruşdu ki, mən iştirak edəcəyəmmi.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə özündən sonra obyekt – predikativ işlənən “objective predicative” formal “it” əvəzliyindən sonra işlənir, məsələn:

I think it necessary that you should go there at once. – Mən onu vacib hesab edirəm ki, sən dərhal oraya getməlisən.

İngilis dilində vasitəli tamamlıq funksiyasında işlənən tamamlıq budaq cümləsinə çox az rast gəlmək olar, məsələn:

You may give whoever you like any presents. – Siz istədiyiniz insana istədiyiniz mükafatı verə bilərsiniz.

Lakin ingilis dilində elə hallar mövcuddur ki, tamamlıq budaq cümləsi daxili tamamlıq “cognitive object” funksiyasında işlənə bilər, məsələn:

He and his mother knew very few people lived what might have been thought very lonely lives. – O və onun anası bilirdi ki, çox az adam, belə düşünülə bilər ki, tənha həyat yaşayır.

Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsi ən çox işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır və “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümləsi funksiyalarına görə hər iki dildə oxşardır, müqayisə olunan dillərdə tamamlıq funksiyası daşıyır. Pozisiyalarına görə prepozitiv və postpozitiv vəziyyətdə işlənə

bilir. Formal-qrammatik bağlanma vasitəsinə görə bağlayıcılar, bağlayıcı əvəzlilər və zərflər vasitəsi ilə bağlanır. Struktur-semantik xüsusiyyətinə görə vaciblik, əmr, xahiş, təəccüb bildirə bilər.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə işlənən həm şəxsi felle işlənən xəbərə, həm də baş cümlədə işlənən sifətə, felin şəxssiz formalarına – feli sifət, məsdər, cerund, feli bağlamaya aid ola bilər. İngilis dilində olan tamamlıq budaq cümləsi Azərbaycan dilində bəzən sadə cümlə kimi də tərcümə oluna bilər.

Bibliografiya:

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 1999.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974.
3. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.
4. Ağayeva F. Azərbaycan danışiq dilinin sintaksisi, Bakı, 1978.
5. Axundov A. Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis, Bakı, 2002.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 2007.
7. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Nurlan, 2003.
8. Bibber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar on spoken and written English, Pearson Education Limited, 1999.
9. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Syntax, Moscow, Higher School Publishing House, 1986.

Actual problems of language typology

Language, mind and communication

High-speed computers with vast memories and incredibly fast computing capabilities have revolutionized many areas of science, technology, and commerce. Yet these machines, with all their computing power, cannot do what a child of only two or three can do: they cannot understand and produce simple, ordinary human conversation. In the late 1950-s the availability of computers raised hopes for the eventual design and production of machines that could scan a printed text and convert the patterns of light and dark on the printed page into sounds, enabling the blind to “read”. In the last decade such machines have become a reality. For example, a Kurzweil machine can scan the pages of a book or magazine and convert the optical information into reasonably comprehensible speech. The synthesized speech that it produces, however, sounds dull and somewhat mechanical. More importantly, this machine has no understanding of what it is reading, so it cannot decide how to pronounce such words as “lead” in the meaning of “to guide” and “lead” in the meaning “a heavy metal”. A great deal of effort has also been devoted to developing computer programs that could translate material automatically from one language into another and that could understand the meaning of either printed or spoken language. Neither of these more complicated efforts has yet fully succeeded.

When the first attempts to duplicate human speech capabilities on computers were made, we were relatively ignorant about the complexity of human language. Now we know much more about how people perceive speech sounds and interpret the meanings of those sounds, and thus we now know some of the problems and difficulties that are involved in designing language-understanding machines. Because holding an ordinary conversation seems as easy and natural to us

breathing or walking, it has taken us a long time to appreciate how complex human language use really is. But when we look carefully at the nature of human language and the mental activities that must take place when we speak or listen to speech, we become aware of the complexity of the processes involved. As we describe the activities involved in language, keep in mind the sorts of things a machine or computer program would have to “know” to deal efficiently and appropriately with ordinary human discourse.

On the surface, languages such as Chinese and Turkish seem quite different from one another. They sound different, seem to have different grammatical rules, and, to a native English speaker, may not even sound like languages at all. The stream of speech coming from someone speaking a totally unfamiliar language sometimes sounds like a continuous rush of gibberish rather than separate words.

However, beneath the surface differences all natural human languages (languages that arose naturally in human society as contrasted with artificially constructed ones such as computer programming languages) share some fundamental properties. The most important of these is productivity. Natural languages are productive in two senses.

First, in every human language there is no upper limit to the number of novel sentences that can be created. The capacity of hundreds of thousands of words and complex grammatical rules to generate an infinite number of different sentences should not be surprising. Just consider the possibilities we have for composing new melodies and musical compositions from the few notes of the ordinary musical scale.

The second way in which all languages are productive is that the same ideas or thoughts can be expressed in any language. What can be said in English can also be said in French, in Azerbaijani or in Russian. Of course, if a language doesn't have a word for a particular concept, then several words may be needed to express the concept.

Underlying the productivity of languages are certain shared fundamental features of design. As it is known, all languages use a limited number of speech sounds, called *phonemes*, (the phoneme is the basic unit of speech sound; English has about 45 phonemes, Azerbaijani has about 38 phonemes); combinations of phonemes to form countless words; meanings assigned arbitrarily to words; words combined in systematic ways to form a theoretically infinite number of sentences. Because all languages share these features, any idea or concept that can be expressed in one language can also be expressed in any other language.

The *morpheme* is the smallest unit of speech that has meaning. A morpheme may be a word or a part of a word. Common prefixes and suffixes, as in the words “*nonsense*, *jumped*, *lessons*” are one type of morpheme. These morphemes must always be used with at least one other morpheme to form a word, so they are called bound morphemes. Free morphemes correspond roughly to words: words like “*man*” and “*page*” are simultaneously single morphemes and words. Finally, many words consist of several morphemes put together, both free and bound, such as “*de* + *composed*, *counter* + *attacked*” and so on.

Morphemes and words are made by combining phonemes according to the morphophonemic rules of the language. The grammar of a language contains rules for the allowable sequences of sounds and for morpheme combinations, but, as we mentioned earlier, there are essentially no rules for assigning meanings to words. With a very few exceptions, the meanings of words are assigned arbitrary – the words bear no physical resemblance to the things they name. Because meanings are assigned arbitrary, we can have as many words as we need.

Words such as “*and*, *or*, *on*, *of*” are function words. Their function is to specify relations among things, and they are the parts of speech known as prepositions and conjunctions. Nouns, verbs, adjectives, and adverbs are content words. Content words symbolize at least two different kinds of meanings, denotative and connotative. The denotative meaning of a word is the thing or class

of things the word can label. The connotative meaning reflects how we feel about the thing the word stands for.

The semantic differential is a rating scale of the three major dimensions of connotative meaning: evaluation, activity, and potency. Using the semantic differential in many different cultures and languages, including American English, Dutch, French, Finnish, and Japanese, the same three major dimensions of connotative meaning appear again and again.

In every language words are combined into sentences according to rules. These word-combining rules form the **syntax** of a language, and they can be used to generate all the grammatical sentences of a language. To date, no such complete grammar has been written for any language, but theoretical linguists such as Noam Chomsky (1957) have argued convincingly that any such grammar would need at least two types of rules - phrase-structure rules and transformational rules.

Phrase-structure rules govern the organization of various parts of a sentence; transformational rules specify the relationships between sentences and spell out how one type of sentence can be transformed into another. Sentences have both a surface structure (particular words and phrases) and a deep structure (underlying organization or meaning). The surface structure of a sentence is known as its surface form.

Until Noam Chomsky revolutionized linguistics with his theory of transformational generative grammar, people believed that language was learned in the same ways that other simpler skills and habits are learned. Speech sounds were learned by imitation. Word meanings were learned by associating the sound of a word with the thing that the word named. Finally, syntax – the set of rules for combining words to form sentences – was learned by forming associations between words. Chomsky's contribution to the psychology of language acquisition was to demonstrate convincingly that some aspects of language could not, in principle, be learned by conditioning or by imitation. Instead, they required knowledge of

complex rules. Rules are involved at every level of language learning, from sounds of language to the grammar.

Chomsky believes that children are born with an innate language-acquisition device. Others believe that children discover basic linguistic rules as part of growing up in a speaking community. By the sixth month, infants engage in reduplicated babbling. In the next phase they use expressive jargon, vocalizations that sound like adult speech but are unintelligible.

The one-word utterances of children are called holophrastic utterances because just one word can express a whole phrase or sentence. A child's first sentences, which are two-word utterances, are telegraphic in the use of words – only the most important words are included.

One of the non-communicative uses of language is to help solve conceptual problems; being able to label things and to express what we have learned in words helps in thinking and problem solving.

Whorf's linguistic-relativity hypothesis – that differences in languages cause important differences in the way people perceive and conceptualize the world – has not been borne out by recent experiments.

As we know using and manipulating coded information can take many different forms. At one extreme is the conscious, idle daydreaming that we all do occasionally. At the other is the creative thought, usually unconscious, of scientists, writers, and artists – thought that produces new ideas, inventions, literature, and art. While the complexity and the products of these two kinds of thinking are quite different, they do have something in common with all thought: the manipulation of coded information in memory. The coded information is a symbolic representation of a past experience, of state of the world, or even of an imaginary state of the world. These symbolic representations are the contents of

thought. Thus, thinking is the manipulation of symbolic representations. These representations may be verbal, imaginable, or abstract.

For example, one of the forms thinking is like talking. If you're planning to go to the beach next weekend, you might talk silently to yourself, listing all the things you need to pack. When the content of thought consists of imagery, then thinking can be like perceiving. For instance, you may have coded the location of objects in your room in terms of visual imagery. If you are then asked whether the door is to the right or left of your bed, you can generate a visual image of the room, inspect it in your mind's eye, and then know the answer. There is a third kind of coding that is neither verbal nor imaginable. This is the code we use when we think but are not consciously aware of thinking in either words or images. Indeed, when we think in this abstract mode, we are unable to describe exactly what is going on. All that we are usually aware of is beginning to work on some problem or another, and then suddenly coming up with an idea or a solution. This kind of thinking is the most difficult to study because it is open to introspection or conscious report. Nevertheless it is an important mode of information processing – perhaps the most important – because it is not limited to a particular form of coding. This language of mind may be the basis for the more concrete manifestations of thought in words and images.

It must be mentioned that the information which people have about their language is their linguistic competence. The information about the situation and about the people involved in the conversation is contextual knowledge. Both linguistic competence and contextual knowledge are necessary for understanding, but they are not enough. People must also know the principles of conversational exchanges. Grice (1975) was among the first philosophers of language to point out that people who participate in a conversation follow the "Cooperative Principle". Speakers are assumed to be informative, truthful, relevant, and concise. Listeners assume that speakers do try to be informative, truthful, relevant, and concise. When a speaker seems to violate these maxims of conversation, the listener is led

to seek some alternative interpretation. This is known as a conversational implicature.

People also go beyond both the literal and conveyed meanings of utterances to draw inferences about matters that are related to an utterance. Whenever we deal with speech in meaningful ways, we bring to bear our knowledge of the language and the world, and, perhaps most of all, our beliefs about ourselves and other people.

References:

1. Chomsky N. Current issues in linguistic theory, In: The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language, New Jersey, 1965.
2. Clark H.H., Clark E.V. Psychology and Language. An Introduction to Psycholinguistics, New York, 1977.
3. Darley John M., Glucksberg Sam, Kinchla Ronald A. Psychology, Princeton University, 3-rd edition, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, printed in the USA, 1986.
4. Miller G.A. Language and Speech, San Francisco: W.H.Freeman and Co., 1981.
5. Skinner B.F. Verbal behavior, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1957.
6. Smith E.E., Medin D.L. Categories and concepts, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.
7. Wertheimer M. Productive thinking, New York: Harper, 1959.

2010

The relationship of the language and culture

The purpose of this article is to focus on teaching culture in the context of foreign language education. It is necessary to emphasize that culture plays a role in language teaching in two important ways. First, culture is significant in the linguistic dimension of the language itself, affecting the semantic, pragmatic, and discourse levels of the language. Second, culture is operative in a pedagogical sense in that choices need to be made regarding the cultural content of language materials and the cultural basis of the teaching methodology.

The role of cultural learning in the foreign language auditorium has been the concern of many scholars and teachers and has sparked considerable controversy, yet its validity as an equal complement to language learning has often been overlooked or even impugned.

Up to now, two main perspectives have influenced the teaching of culture. One pertains to the transmission of factual, cultural information, which consists in statistical information, that is, institutional structures and other aspects of the target civilization, highbrow information, that is immersion in literature and the arts, and lowbrow information, which may focus on the customs, habits, and folklore of everyday life (1, p.24). This preoccupation with facts rather than meanings, though, leaves much to be desired as far as an understanding of foreign attitudes and values is concerned, and virtually blindfolds learners to the minute albeit significant aspects of their own as well as the target group's identity that are not easily divined and appropriated. All that it offers is "mere book knowledge learned by rote" (2, p.177). The other perspective, drawing upon cross-cultural psychology or anthropology, has been to embed culture within an interpretive framework and establish connections, namely, points of reference or departure, between one's own and the target country. This approach, however, has certain limitations, since it can only furnish learners with cultural knowledge, while leaving them to their own devices to integrate that knowledge with the assumptions, beliefs, and

mindsets already obtaining in their society. Prior to considering a third perspective it is of consequence to briefly sift through the relevant literature and see what the teaching of culture has come to be associated with.

It is evident that much as the element of culture has gained momentum in foreign language learning, most educators have seen it as yet another skill at the disposal of those who aspire to become conversant with the history and life of the target community rather than as an integral part of communicative competence and intercultural awareness at which every educated individual should aim.

The idea of teaching culture is nothing new to second language teachers. In many cases, teaching culture has meant focusing a few lessons on holidays, customary clothing, folk songs and food. While these topics may be useful, without a broader context or frame they offer little in the way of enriching linguistic or social insight, especially if a goal of language instruction is to enable foreign language learners to function effectively in another language and society.

Understanding the cultural context of day-to-day conversational conventions such as greetings, farewells, forms of address, thanking, making requests, and giving or receiving compliments means more than just being able to produce grammatical sentences. It means knowing what is appropriate to say to whom, and in what situations, and it means understanding the beliefs and values represented by the various forms and usages of the language.

Culture must be fully incorporated as a vital component of language learning. Second language teachers should identify key cultural items in every aspect of the language that they teach. Foreign language learners can be successful in speaking a second language only if cultural issues are an inherent part of the curriculum.

Language and culture are so intricately related that their boundaries, if any, are extremely blurred and it is difficult to become aware of the assumptions and

the assumptions and expectations that we hold. It should be reiterated that language teaching is culture teaching. Language and culture go hand in hand.

Many scientists have attempted to show that language and culture are from the start inseparably connected. The reasons why this should be the case are: language acquisition does not follow a universal sequence, but differs across cultures; the process of becoming a competent member of society is realized through exchanges of language in particular social situations.

As it is well-known language is a means of forming and storing ideas as reflections of reality and exchanging them in the process of human intercourse. Undoubtedly, language is social by nature not only as it is inseparably connected with the people who are its creators and users, but also, we must mention that it grows and develops together with the development of society. It is naturally that depending on different circumstances each language has its own development.

It is necessary to mention that mutual connections of the different languages and their mutual influence on the historical development of the peoples during all periods were not the same. Only as the consequence of the mutual relations one language borrows lexical, phonetic and morphological features from another one. Vocabulary of any language is enriched by all these borrowing features and it is developed by means of cooperation of countries.

Today we investigate foreign language learning. In our days the English language is one of the most important language in the intercultural communication. As it is not our native language, the role of its learning is greater up today.

Foreign language learning is comprised of several components, including grammatical competence, communicative competence, language proficiency, as well as a change in attitudes towards one's own or another culture. Foreign language learning is foreign culture learning.

“Culture” is “the whole way of life of the foreign country, including but not limited to its production in the arts, philosophy and high culture” (3, p.15). Really, culture covers a wide territory. Culture includes such areas as literature, the arts in general, history, music, folklore, customs, habits and traditions, human’s behaviour, gestures, social relationship. This can be considered a problem deriving from the complicated nature of culture.

Culture in language learning is not an expendable fifth skill, tacked on, so to speak, to the teaching of speaking, listening, reading, and writing. It is always in the background. The teaching of culture is not akin to the transmission of information regarding to people of the target community or country, even though knowledge about the target group is an important ingredient. It would be nothing short of ludicrous to assert that culture is merely a repository of facts and experiences to which one can have recourse, if need be.

To learn foreign language is not merely to learn how to communicate but also to discover how much leeway the target language allows learners to manipulate grammatical forms, sounds, and meanings, and to reflect upon, or even flout, socially accepted norms at work both in their own or the target culture.

The cultural basis of English teaching has been closely linked to the culture of native-English-speaking countries. The fact that English has become an international language offers a serious challenge to this approach. In dealing with the linguistic and pedagogical aspect of culture in language teaching, what is needed is a full recognition that English today has become denationalized. Hence, it is local educators who need to determine what linguistic information, cultural content, and teaching methodology are most appropriate for the local context so that learners will be able to use English to tell others about their own culture.

When we speak about integration of foreign language teaching with culture we should remember that the teaching of culture has certain goals and is of and in itself a means of accomplishing them. There are: to help students to develop an

understanding of the fact that all people exhibit culturally-conditioned behaviours; to help students to develop an understanding that social variables such as age, sex, social class, and place of residence influence the ways in which people speak and behave; to help students to become more aware of conventional behaviour in common situations in the target culture; to help students to increase their awareness of the cultural connotations of words and phrases in the target language; to help students to develop the ability to evaluate and refine generalizations about the target culture, in terms of supporting evidence; to help students to develop the necessary skills to locate and organize information about the target culture; to stimulate students' intellectual curiosity about the target culture and to encourage empathy towards its people.

The aim of teaching culture is “to increase students’ awareness and to develop their curiosity towards the target culture and their own, helping them to make comparisons among cultures” (4, p.19).

Culture and communication are inseparable because culture not only dictates who talks to whom, about what, and how the communication proceeds, it also helps to determine how people encode messages, the meanings they have for messages, and the conditions and circumstances under which various messages may or may not be sent, noticed, or interpreted. Culture is the foundation of communication (5, p.24).

Teaching culture in language class is already a concept accepted by language teachers the world over and this concept has been put into practice for a long time.

Teaching culture has been considered important in foreign language instruction for almost a century. It is important to point out that the reference here is made to culture integrated in foreign language teaching, English in particular, in auditorium situated in a different linguistic environment, in this case, looking at the foreign language as a part of learners’ education. Foreign language teaching as referred to learning in a non-native language environment (6) is very complex. The

focus will fall on culture as a valuable component to which often attention is paid by course book writers on one hand, and teachers on the other. However, it was not until more recent years that teaching culture in language courses has been widely emphasized in high schools and universities.

Now most scholars in second language acquisition have operated with the assumption that learning a language means acquiring the set of pragmatic norms and cultural values embodied in the target language. Brooks states: "Turning to culture, we deliberately shift focus away from language as such towards the people who use the language: where and how they live, what they think, feel, and do. It is nowadays a commonplace in a language pedagogy that language and culture are intertwined, that it is possible to teach language without culture, and that culture is the necessary context for language use" (7, p.45).

The cultural dimension in language learning is nothing new, but in the traditional models of language education culture means mainly highly culture. It occupies a prominent but isolated position (8). This component is usually given little importance if it is considered at all. Recent models have tended to put more emphasis on the behavioural aspects of culture and its role in communication (9, p.63-75). It is recently that the concept of culture has become fashionable in language teaching (10). At present, the need for learning about culture is widely recognised, as it is seen that it is inadequate to teach the language only in itself.

In order to get meaningful results when integrating culture in foreign language learning, it is necessary to look at the process and the small particular aspects of it. Truly, learners want to have a good command of the foreign language, therefore, they need competence in grammar and vocabulary.

However, learners need more in order to communicate in the foreign language. In addition linguistic knowledge, a vast amount of cultural information is needed. The role of cultural background knowledge that derives from textbooks, pictures and realia is seen as essential. Cultural knowledge makes it easier to

understand texts (11, p.11-17). If we consider culture as knowledge, this body of knowledge should be conveyed to the learner. In order to find the key to success, we need to understand the very process of conveying as well as encountering.

It must be stressed here that when we teach a language, one encounter follows the other. As far as the process of becoming adapted to the new culture (acculturation) is concerned, research has found that there are four stages. First, euforia, which refers to the time when knowing little about the foreign language can be a source of excitement; second, culture shock that goes with feelings of irritability and anxiety; third, gradual recovery that means gaining confidence with the language; fourth, adaptation or assimilation related to language awareness and high level of competence. Needless to say, the role of the teacher is extremely important in each stage in order to help learners through the process of acculturation.

Narrowing the scope, however, every time we meet culture there is a cognitive and affective process of seeing the cultured self and the cultured other, therefore, perception is seen as crucial. The assumption is that schemas, cues, values and cultural experience influence perception. The picture will be incomplete without making a point of how important it is for teachers to refer their students to schematas and beliefs that they possess in their own culture.

Furthermore, broad stereotyping is necessary in order to establish self-identity. Response to the language can be due to positive or negative perceptions. The negative ones as well as cross-cultural misunderstandings are related to perceptual mismatches and differences perceived. How people perceive others is further related to the notions of identity, role and voice (12). According to Kramsch these three factors constitute someone's culture and they find their realisation through discourse.

The concept is that knowledge about culture helps discourse and enables people to communicate. The communicative approach to language learning is now

the prevailing method in foreign language teaching. One of the main reasons for the acceptance of anything communicative is that language is seen as means of communication or passing messages between people. The communicative approach to language learning provides relevant teaching and is better means of motivating pupils.

The communicative approach has given us a more complete view of language, a more realistic view of what our teaching goals are. Inevitably, there is a strong demand for linguistic fluency but cultural fluency is also needed. There are good reasons for stressing that language is above all means of communication, but successful cultural as well as intercultural competence are necessary.

On balance, actions taken with the communicative approach have become a lot better but at the same time everything is more complicated, and it is harder than ever to prioritise. What communication or miscommunication are about is that it is not only a question of finding the right words to fit what you want to say but trying to see things as others see them. It is particularly useful to develop various strategies. In this respect the role of ethnography is believed as crucial. Shifting the perspective, the ultimate aim to surpass the native speaker model and have the intercultural speaker and prepare the learners for intercultural communication.

It is necessary to point out that dealing with cultural knowledge and understanding only is not sufficient. Truly, much more is needed in order to gain success in language teaching. In addition to cultural knowledge and understanding, the weight comes down on cultural awareness and interpretation. It should be made clear that the aim of raising cultural awareness is to promote learning as well as to increase the motivation of learners. Using culture as subject matter not only provides enjoyment and a clearer self concept to the students, but it also allows the teacher to learn about the students through their eyes. The teacher can gain a general idea of their assumptions about school and teachers, home and family, which would be impossible for him or her to arrive at through library research or asking students even the most expertly phrased questions.

Recent research in the field of foreign language teaching has pointed out that students' motivation and interest are among the most important factors for the learning of a foreign language. There are several means to improve the teaching effectiveness and to raise the interest and motivation of the students. It is especially useful to be conscious of thick and thin ego boundaries of students. This leads us to the role of the affective domain in language learning and in this respect tolerance of ambiguity which is crucial to success in auditorium. And also recorded tapes, sound films, songs, comics, newspapers and magazines are familiar to teachers and students and they have proved to be very effective especially when cultural background is presented.

We may conclude that the need to integrate culture into language learning has long been recognised. Apparently, it is not enough to get information about culture elements and evaluate only them. We should go beyond this and try to interpret the elements connected with culture. Thus, a demand has been created for teachers with a great deal of experience and knowledge about what is relevant to be discussed and how it is to be discussed.

Cultural information should be presented in a nonjudgmental fashion, in a way that does not place value or judgement on distinctions between the students' native culture and the culture explored in the auditorium.

It is also important to help foreign language learners understand that cultures are not monolithic. A variety of successful behaviors are possible for any type of interaction in any particular culture. Teachers must allow students to observe and explore cultural interactions from their own perspectives to enable them to find their own voices in the second language speech community.

Cultural activities and objectives should be carefully organized and incorporated into lesson plans to enrich and inform the teaching content. Using authentic sources from the native speech community helps to engage foreign language learners in authentic cultural experiences. Sources can include films,

news broadcasts, television shows, web sites, photographs, magazines, newspapers, restaurant menus, travel brochures and other printed materials. Teachers can adapt their use of authentic materials to suit the age and language proficiency level of the learners.

Discussion topics might include nonverbal behaviors, for example, the physical distance between speakers, gestures, eye contact, societal roles and how people in different social roles relate to each other. Foreign language learners might describe the behaviors they observe and discuss which of them are similar to their native culture and which are not and determine strategies for effective communication in the target language.

Using proverbs as a way to explore culture also provides a way to analyze the stereotypes about and misperceptions of the culture, as well as for students to explore the values that are often represented in the proverbs of their native culture. Discussion of common proverbs in the target language could focus on how the proverbs are different from or similar to proverbs in the students' native language and how differences might underscore historical and cultural background.

Foreign language learners can be presented with objects, for example, jewelry, art, figurines, or images that originate from the target culture. The students are then responsible for finding information about the item in question, either by conducting research or by being given clues to investigate. They can either write a brief summary or make an oral presentation to the class about the cultural relevance of the item. Such activities can also serve as a foundation from which teachers can go on to discuss larger cultural, historical and linguistic factors that tie in with the objects. Such contextualization is, in fact, important to the success of using culture capsules.

One of the effective way for foreign language learners to study about the target language and culture is to send them into their own community to find information. Learners can carry out ethnographic interviews with native speakers

in the community, which they can record in notebooks or on audiotapes or videotapes. Discussion activities could include oral family histories, interviews with community professionals, and studies of social groups. It is important to note that activities involving the target-language community require a great deal of time on the part of the teacher to help set them up and to offer ongoing supervision.

Literary texts are often replete with cultural information and evoke memorable reactions for readers. Texts that are carefully selected for a given group of students and with specific goals in mind can be very helpful in allowing foreign language learners to acquire insight into a culture.

Film and television segments offer foreign language learners an opportunity to witness behaviors that are not obvious in texts. Film is often one of the more current and comprehensive ways to encapsulate the look, feel and rhythm of a culture. Film also connects students with language and cultural issues simultaneously such as depicting conversational timing or turn-taking in conversation. At least one study showed that students achieved significant gains in overall cultural knowledge after watching videos from the target culture.

Thus, language is the carrier of culture and vocabulary is the basic ingredient of language. The cultural difference will inevitably exhibited on the vocabulary, and the explanation of vocabulary will also reflect the national or cultural difference. In a word, culture is a comprehensive composite with abundant implication and each factor in it may be exhibited on words. Learning vocabulary, while paying attention to cultural factors, is vital and crucial.

It's obvious that the teaching situation and teaching methods used in English language teaching in Azerbaijan need to be changes to involve culture instead of language knowledge only. To account for the roles culture plays in language learning and teaching, it is necessary to demonstrate the functions it may perform in the components of language learning and teaching, such as listening, speaking, reading and translating.

References:

1. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching, Oxford, Oxford University Press, 1993.
2. Huebener T. How to Teach Foreign Languages Effectively, New York, New York University Press, 1959.
3. Byram M. Cultural Studies in Foreign Language Education, Clevedon: Multilingual Matters, 1989.
4. Tavares R. & Cavalcanti I. Developing Cultural Awareness in EFL Classrooms, English Forum, 34: 3, July-September, 1996.
5. Samovar L., Porter R. & Jain N. Understanding Intercultural Communication, Belmont, CA: Wadsworth, 1981.
6. Valdes J.M. Culture-Bound: Bringing the Cultural Gap in Language Teaching, CUP, 1986.
7. Brooks N. Teaching Culture in the Foreign Language Classroom, Foreign Language Annals, 1, 1968.
8. Byram M. & Fleming M. Language Learning in Intercultural Perspective, Approaches through drama and ethnography, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
9. Morgan C. Attitude Change and Foreign Language Culture Learning. In: Language Teaching 26, 1993.
10. Tomalin B. & Stempleski S. Cultural Awareness, Oxford University Press, 1993.
11. Brown G. Cultural Values: The Interpretation of Discourse. In: ELT Journal, vol. 44, 1990.
12. Kramsch C. Identity, Role and Voice in Cross-Cultural (Miscommunication), In: J. House & G. Kapaer (eds.). Misunderstanding in Everyday Life. Longman, 2000.

Culture through proverbs

Fossil discoveries in South African rocks show that life existed on earth 3,4 billion years ago. Yet man is the only species that talks. He is *Homo loquens*. There are some pseudo-linguistic theories about how man first acquired speech.

It is well-known that there are thousands of languages and dialects throughout the world. Language is a means of forming and storing ideas as reflections of reality and exchanging them in the process of human intercourse. Language is social by nature not only as it is inseparably connected with the people who are its creators and users, but also, we must mention that it grows and develops together with the development of society. Language is oral, arbitrary, recurrent and adequate. It is also a non-instinctive method of communication.

Natural human languages are productive in two senses. First, in every human language there is no upper limit to the number of novel sentences that can be created. The capacity of hundreds of thousands of words and complex grammatical rules to generate an infinite number of different sentences should not be surprising. Just consider the possibilities we have for composing new melodies and musical compositions from the few notes of the ordinary musical scale. The second way in which all languages are productive is that the same ideas or thoughts can be expressed in any language. What can be said in English can also be said in German, in French, in Azerbaijani or in Russian. Of course, if a language doesn't have a word for a particular concept, then several words may be needed to express the concept.

Language is closely connected with thinking though is not identical with it. One can often observe the wrong interpretation of the subjective when the subjective is treated as something distorting the true reflection by man of the surrounding world. Whereas the role of the subjective in the reflection of the

surrounding world is great. A certain amount of the subjective is always present in any reflection and the true understanding of the objective without the elements of the subjective would be impossible. This problem needs a special study and explanation.

As we know using and manipulating coded information can take many different forms. At one extreme is the conscious, idle daydreaming that we all do occasionally. At the other is the creative thought, usually unconscious, of scientists, writers, and artists thought that produces new ideas, inventions, literature, and art. While the complexity and the products of these two kinds of thinking are quite different, they do have something in common with all thought: the manipulation of coded information in memory. The coded information is a symbolic representation of a past experience, of state of the world, or even of an imaginary state of the world. These symbolic representations are the contents of thought. Thus, thinking is the manipulation of symbolic representations. These representations may be verbal, imaginable, or abstract.

For example, one of the form thinking is like talking. If you're planning to go to the beach next weekend, you might talk silently to yourself, listing all the things you need to pack. When the content of thought consists of imagery, then thinking can be like perceiving. For instance, you may have coded the location of objects in your room in terms of visual imagery. If you are then asked whether the door is to the right or left of your bed, you can generate a visual image of the room, inspect it in your mind's eye, and then know the answer. There is a third kind of coding that is neither verbal nor imaginable. This is the code we use when we think but are not consciously aware of thinking in either words or images. Indeed, when we think in this abstract mode, we are unable to describe exactly what is going on. All that we are usually aware of is beginning to work on some problem or another, and then suddenly coming up with an idea or a solution. This kind of thinking is the most difficult to study because it is open to introspection or conscious report. Nevertheless it is an important mode of information processing – perhaps the most

important – because it is not limited to a particular form of coding. This language of mind may be the basis for the more concrete manifestations of thought in words and images.

Gordon E., Raymond G. in the book “Ethnologue: Languages of the World” showed that Ethnologies lists 6,912 living languages in the world today.

Languages with over 100 million speakers.

Languages	Speakers (in millions)		total
	1-st language	2-nd language	
Mandarin	873	178	1,051
English	340	168	508
Hindi / Urdu	242	224	466
Arabic (all varieties)	206	246	452
Spanish	322	60	382
Russian	145	110	255
Bengali	171	34	211
Portuguese	177	15	192
Indonesian	23	140	163
German	95	28	123
Japanese	122	1	123
French	65	50	115

These languages are spoken by over 4,041,000,000 people, or 61% of the current world population (1).

It must be mentioned that the information which people have about their language is their linguistic competence. The information about the situation and about the people involved in the conversation is contextual knowledge. Both linguistic competence and contextual knowledge are necessary for understanding, but they are not enough. People must also know the principles of conversational exchanges. Grice was among the first philosophers of language to point out that people who participate in a conversation follow the “Cooperative Principle” (2). Speakers are assumed to be informative, truthful, relevant, and concise. Listeners assume that speakers do try to be informative, truthful, relevant, and concise.

When a speaker seems to violate these maxims of conversation, the listener is led to seek some alternative interpretation. This is known as a conversational implicature.

We are also influenced by the situation in which we receive messages, by our cultural and social relationship with the participants, by what we know and what we assume the sender knows. These factors take us beyond the study of language, in a narrow sense, and force us to look at other areas of inquiry - the mind, the body, society, the physical world - in fact, at everything. There are good arguments for limiting a field of study to make it manageable.

Philosophical grammarians had typically maintained that languages vary little in their deep structures, though there may be wide variability in surface manifestations. Thus there is, in this view, an underlying structure of grammatical relations and categories, and certain aspects of human thought and mentality are essentially invariant across languages, although languages may differ as to whether they express the grammatical relations formally by inflection or word order, for example. Furthermore, an investigation of their work indicates that the underlying recursive principles that generate deep structure were assumed to be restricted in certain ways. For example, by the condition that new structures are formed only by the insertion of new "propositional content," new structures those themselves correspond to actual simple sentences, in fixed positions in already formed structures. Similarly, the grammatical transformations that form surface structures through reordering, ellipsis and other formal operations must themselves meet certain fixed general conditions. In short, the theories of philosophical grammar, and the more recent elaborations of these theories, make the assumption that languages will differ very little, despite considerable diversity in superficial realization, when we discover their deeper structures and unearth their fundamental mechanisms and principles.

The issue raised by Whitney against Humboldt and philosophical grammar in general is of great significance with respect to the implications of linguistics for

general human psychology. Evidently, these implications can be truly far-reaching only if the rationalist view is essentially correct, in which case the structure of language can truly serve as a “mirror of mind,” in both its particular and its universal aspects. It is widely believed that modern anthropology has established the falsity of the assumptions of the rationalist universal grammarians by demonstrating through empirical study that languages may, in fact, exhibit the widest diversity. Whitney’s claims regarding the diversity of languages are reiterated throughout the modern period. Martin Joes, for example, is simply expressing the conventional wisdom when he takes the basic conclusion of modern anthropological linguistics to be that languages can differ without limit as to either extent or direction.

I think that if we contemplate the classical problem of psychology, that of accounting for human knowledge, we cannot avoid being struck by the enormous disparity between knowledge and experience, in the case of language, between the generative grammar that expresses the linguistic competence of the native speaker and the meagre and degenerate data on the basis of which he has constructed this grammar for himself. In principle the theory of learning should deal with this problem; but in fact it bypasses the problem, because of the conceptual gap. The problem cannot even be formulated in any sensible way until we develop the concept of competence, alongside the concepts of learning and behavior, and apply this concept in some domain. The fact is that this concept has so far been extensively developed and applied only in the study of human language. It is only in this domain that we have at least the first steps toward an account of competence, namely the fragmentary generative grammars that have been constructed for particular languages. As the study of language progresses, we can expect with some confidence that these grammars will be extended in scope and depth, although it will hardly come as a surprise if the first proposals are found to be mistaken in fundamental ways.

We also know that the grammars that are in fact constructed vary only slightly among speakers of the same language, despite wide variations not only in intelligence but also in the conditions under which language is acquired. As participants in a certain culture, we are naturally aware of the great differences in ability to use language, in knowledge of vocabulary, and so on that result from differences in native ability and from differences in conditions of acquisition; we naturally pay much less attention to the similarities and to common knowledge, which we take for granted. But if we manage to establish the requisite psychic distance, if we actually compare the generative grammars that must be postulated for different speakers of the same language, we find that the similarities that we take for granted are quite marked and that the divergences are few and marginal. What is more, it seems that dialects that are superficially quite remote, even barely intelligible on first contact, share a vast central core of common rules and processes and differ very slightly in underlying structures, which seem to remain invariant through long historical eras. Furthermore, we discover a substantial system of principles that do not vary among languages that are, as far as we know, entirely unrelated.

The central problems in this domain are empirical ones that are, in principle at least, quite straightforward, difficult as they may be to solve in a satisfactory way. We must postulate an innate structure that is rich enough to account for the disparity between experience and knowledge, one that can account for the construction of the empirically justified generative grammars within the given limitations of time and access to data. At the same time, this postulated innate mental structure must not be as rich and restrictive as to exclude certain known languages. There is, in other words, an upper bound and a lower bound on the degree and exact character of the complexity that can be postulated as innate mental structure. The factual situation is obscure enough to leave room for much difference of opinion over the true nature of this innate mental structure that makes acquisition of language possible. However, there seems to me to be no doubt that

this is an empirical issue, one that can be resolved by proceeding along the lines that I have just roughly outlined.

Language is the means of the forming, developing and keeping of the culture. Culture lives and develops in the language. But at the same time the language develops in the culture. So, language and culture are closely interrelated.

People must possess a certain level of global competence to understand the world they live in and how they fit into this world. This level of global competence starts at ground level – the university and its faculty with how they generate and transmit cross-cultural knowledge and information to people. The core of cross-cultural communication is to establish and understand how people from different cultures communicate with each other. Effective communication with people of different cultures is especially challenging. Cultures provide people with ways of thinking, seeing, hearing and interpreting the world. Thus the same words can mean different things to people from various cultures, even when they talk the same language. When the languages are different and translation has to be used to communicate, the potential for misunderstanding increases. The study of cross-cultural communication is fast becoming a global research area. As a result cultural differences in the study of cross-cultural communication can already be found.

Intercultural learning develops in learners the knowledge for recognising, valuing and responding to linguistic and cultural variability through processes of inferring, comparing, interpreting, discussing and negotiating meaning. Going beyond cross-cultural education, interlectual learning requires not only observation, description, analysis and interpretation of phenomena in the context of human communication and interaction, but also requires active participation in explaining and interpreting. Learning other languages gives the learners insight into the people, culture and traditions of other countries and helps them to understand their own language and culture.

Intercultural dialogue is not a conversation between two cultures, but a close interaction of them. Intercultural dialogue is a process that comprises an open and respectful exchange of interaction between individuals, groups and organizations with different cultural backgrounds or world views. Intercultural dialogue is the communication between the representatives of the various cultures from different countries. In multicultural society several cultures live together and co-exist. For example, Oxford Brookes University has a student body of approximately 18,000 of whom 17% are international. The University has in recent years made substantial efforts to internationalize its curriculum in order to develop cross-cultural capability and global perspectives amongst its UK and international students. The research shows that the student experience becomes more authentically internationalized because the task invites a more international perspective and the students have to develop strong cross-cultural communication skills and boost intercultural dialogue. English language proficiency is not considered by staff and students to be the only determinant of success in tertiary education (3).

Our Azerbaijan Republic is multicultural as it is the acceptance and encouragement of many cultures in a society. Living in multicultural society has also some advantages. People can get to know many cultures, their lifestyles, traditions, habits, cuisine and music. Experiencing and understanding different cultures is the first part of acceptance. In a truly multicultural society one can find people of different backgrounds or religions living together and even getting married. In our country you can easily find just married couples from different religions, cultures, nations. And we respect all of them.

Some countries welcome foreign cultures more than other. For instance, in Azerbaijan you can find information written in many different languages, however, in Germany you will mainly find information in German and sometimes in English. Today the USA is obviously a melting pot of different societies. The USA

has certainly developed into one big multicultural society as with many cultures, so with various languages.

It is very important to know that cultural awareness is the foundation of communication and it involves the ability of standing back from ourselves and becoming aware of our cultural values, beliefs and perceptions. I think, as we live in the 21-st century we have to be a cultural awareness in order not to fall in cultural shock when we'll meet the different representatives of various nations. Cultural awareness becomes central when we have to interact with people from other cultures. Increasing cultural awareness means to see both the positive and negative aspects of cultural differences.

Cultural diversity is a defining feature of human societies, and different approaches to accommodating diversity have sparked heated debates all over Europe. Although the questions framed and discussed specifically as multicultural ones vary across time and place, the notion of culture equality has developed into site of controversy in several countries. Cultural diversity could be a source of problems, in particular when the organization needs people to think or act in a similar way. Diversity increases the level of complexity and confusion and makes agreement difficult to reach. On the other hand, cultural diversity becomes an advantage when the organization expands its solutions and its sense of identity, and begins to take different approaches to problem solving.

It is interesting to observe that the period of German romanticism was, of course, much preoccupied with the diversity of cultures and with the many rich possibilities for human intellectual development. Thus, Wilhelm von Humboldt, who is now best remembered for his ideas concerning the variety of languages and the association of diverse language structures with divergent world-views, nevertheless held firmly that underlying any human language we will find a system that is universal, that simply expresses man's unique intellectual attributes. For this reason, it was possible for him to maintain the rationalist view that language is not really learned, certainly not taught, but rather develops from within, in an

essentially predetermined way, when the appropriate environmental conditions exist. One cannot really teach a first language, he argued, but can only provide the thread along which it will develop of its own accord, by processes more like maturation than learning. This Platonist element in Humboldt's thought is a pervasive one. For Humboldt, it was as natural to propose an essentially Platonist theory of learning as it was for Rousseau to found his critique of repressive social institutions on a conception of human freedom that derives from strictly Cartesian assumptions regarding the limitations of mechanical explanation. And in general it seems appropriate to construe both the psychology and the linguistics of the romantic period as in large part a natural outgrowth of rationalist conceptions.

It is the reality that every language has its own beauty and peculiarities. As is generally known, the map of the world has not changed, but the close connection and the interaction of the languages influenced on the ways of the expression of the borrowings.

When we discuss the mutual influences in the languages and the processes connected with the borrowed words, it is necessary to mention that in our days the native language has borrowed words which are taken from the non-kindred languages. But this process has taken place in different ways. Together with the notion the new borrowed word may have also the other meaning. Mutual influence among the world languages and the borrowings – all these processes has happened very often. So, it gives the reason to analyze all these processes.

It is well-known to the historical-comparative Linguistics that Phonetics, Lexics and Syntax are the most mobile levels of the language. The problem of borrowings in different languages is given special attention because all the borrowings are done by people.

Translation is one of the components of intercultural dialogue. BA and MA programs on translation offer a special course on “Country studies and intercultural dialogue”. Written translation gives a broader access to different information

sources, thus pursuing intercultural dialogue. Events promoting intercultural dialogue is an essential part of learner's campus life. This is especially important when the higher education becomes more globalized and internationalized. The students of foreign languages department make celebrations of many religious and national holidays of the country they study, such as Christmas, Halloween's day, etc. In their turn foreign students are active participants of Novruz and other Azerbaijani national holidays celebrations. In this way we demonstrate mutual tolerance and respect to each other's religious and national heritage.

Conferences, round tables, visiting homes of native families, participating in parties and many other similar events also promote intercultural understanding. The role of joint educational projects which AUL has with the universities in Norway, UK, USA, France, Germany, Israel and India in expanding cross cultural relations should be emphasized.

Creating the atmosphere of tolerance and mutual respect to national identities and valuing them is especially important now, when international terrorism, separatist movements are real dangers to humanity. As Hans Köchler says: "... there simply exists no alternative to what we call the intercultural dialogue model of education" (4).

English plays a central role in the globalization and it has become the language of choice for communication between the various peoples of the Earth. Globally it is imposing itself as the language of business, scientific research, aviation and so on. The ideal which remains within reach would be accept English as a practical tool of communication without ceasing to strive for the maintenance and strength of other languages in symbiosis with their own cultures. English language reflects the creativity of the human race. Knowing this fact that in our days the English language is one of the most important languages in the process of intercultural communication and as it is not our native language, the role of the translation is greater up today. Needless to say that nation acquires each other's culture through translation literatures and it reflects nations' cultures. Thus,

translation has been instrumental in transmitting culture, sometimes under unequal conditions responsible for distorted and biased translations, ever since countries and languages have been in contact with each other.

As it is known, translation as a means of intercultural communication, is a kind of moral, cultural and spiritual wealth and activity of human. It goes back down to ancient history. It played always a significant role in the cultural history of some nations and the world culture on the whole. In our days translation activity obtained unprecedented scope thanks to the increased international contacts. The right choice of the word for a complete transformation of the meaning of the word in the text is one of the complicated objectives in the translation process. The difficulty of this task is conditioned by the complex nature of the word and its versatile and semantic value. The word as a lexical unit in Azerbaijani and Turkish, English and German, Italian and French, Arabic and Russian languages don't always coincide. Too often one word in the Azerbaijani or Russian may correspond a composite word or a whole word combination of English.

When we speak about culture through proverbs, we must mention that phraseology is a fuzzy part of language. It embraces the conventional rather than the productive or rule-governed side of language, involving various kinds of composite unit and idioms, fixed phrases and collocations. Phraseological units or idioms, as they are called by most western scholars, represent what can probably be described as the most picturesque, colourful and expressive part of the language's vocabulary.

Analyzing the idioms of English, Azerbaijani and Russian peoples, we came to conclusion that their material-moral values are alike. There are several examples illustrated these investigations. For example:

Cut your coat according to your cloth. / Stretch your legs according to your coverlet. / Cf. Put your hand no further than your sleeve will reach. – Ayağını yorğanına görə uzat. – Протягивай ножки по одежке.

Enough is as good as feast. – Xıdır-xıdır - həmişə. / Kifayət də bərəkətdir. /
Bolluğa şiltaq atma. / Az olsun həmişə olsun. – Хорошенького - понемножечку.

Better one-eyed than stone-blind. / Among the blind the one-eyed is king. / In
the land of the blind the one-eyed is king. / In the realm of the blind the one-eyed is
king. / Half a loaf is better than no bread. / A bit in the morning is better than
nothing all day. / There's a small choice in rotten apples. / Any port in a storm. –
Qazan olmayan yerdə, güvəc də qazandır. – Лучше кривой, чем слепой. /
Кривой - не слепой, меж слепых и кривой зрячий. / На безрыбье и рак - рыба.

On the one hand those proverbs express uncertainty, but on the other hand
all express the sober common sense of economy.

The other example:

A bargain is a bargain. / Be slow to promise and quick to perform. / Promise
is debt. / If you pledge, don't hedge. / A promise is a promise. – Sözləşmə puldan
bahadır. / Söhbət danışıqdan keçər. – Уговор дороже денег. / Если не удержался
от обещаний, следует быть верным своему слову.

Be slow to promise and quick to perform. / Cf. Promise is debt. / If you
pledge, don't hedge. / A promise is a promise. – Söz vermə, verdin - üstündə dur. –
Не давши слова - крепись, а давши - держись. / Давши слово, держись, а не
давши, крепись.

Deeds no words. / Action speaks louder than words. – Sözlə yox, işlə göstər.
– Дела говорят громче, чем слова. (5)

Those proverbs mean that an honest man has to be a man of word.

Many more examples can corroborated the conclusion that different peoples
have alike material-moral values. Thus, if we learn not only foreign languages, but
also versatile foreign cultures, we can better understand each other and this

tendency will come to common understanding and mutual respect between peoples throughout the world.

References:

1. Gordon, Raymond G. *Ethnologue: Languages of the World*. 5-th edition, Dallas, 2005, Online version: <http://www.ethnologue.com/>
2. Grice H.P. *Logic and Conversation*, in Cole and Morgan, New York, Academic Press, 1975.
3. Edward Bressan. Can we really design an effective task in internationalized multicultural group assessment? AUL, Materials of the International Conference on Intercultural Dialogue: Linguistic, Pedagogic and Literary Dimensions, Baku, 2010, p.14-15.
4. Hans Köchler, “Education and Intercultural dialogue”, A Philosophical Perspective I.P.O. online Publications, 2008, <http://i-p-o.org/koechler-education-dialogue-IOP-OP-2008.htm>.
5. Veliyeva N.Ch. *Azerbaijani-English-Russian Dictionary of Idioms*. Baku, Azər nəşr, 2010.

Intercultural pragmatics

It is necessary to notice that if we have discussed theories of the pragmatic interpretation of language, we must investigate how people create meaning and make sense of what is said in specific circumstances. The fact that meaning is not constructed from the formal language of the message alone is crucial in explaining what it is that makes people perceive some stretches of language as coherent discourse and others as disconnected jumbles. It is also important for the successful teaching and learning of foreign languages.

The importance of pragmatic theories in language learning is really twofold. Firstly, the divergence of function and form means that we cannot rely upon teaching only form. In production, learners need to choose the words which most suitably realize their intention, and this does not always entail the most closely related form. In reception of language, given the human penchant for indirection, they also need to be able to move from the form to the function. There are times when making language function effectively is more important than producing perfectly pronounced, grammatically correct sentences.

Secondly, the linking of form to function may help learners to orientate themselves within a discourse. All learners of a foreign language are familiar with the disturbing sensation of understanding every word, and the literal meaning, but somehow missing the point. The underlying structure of the discourse may be a progression of functional units, and a breakdown in pragmatic interpretation may easily lead to a learner losing his or her way. We shall need to go further in examining how functional units interact to create discourse, and how the learner may be guided through them.

These two points raise the issue of the extent to which pragmatic interpretation and discourse structure are culture specific, and the extent to which they need to be or can be taught. In order to “do things with words” either actively

as language producers or passively, as language understanders, we clearly need more tools than the formal language system, though we do need that too. The needs of the language user might be represented as:

U S E R

language system	paralanguage	knowledge	reasoning
pronunciation, grammar, vocabulary	voice, face, body	cultural world	
goal	goal	goal	goal

Traditionally, language teaching has concentrated only on the three levels of the formal language system – pronunciation, grammar, vocabulary and the way in which they function within the sentence, on the assumption that other aspects of communication will follow fairly automatically. It remains true, that the formal system of a foreign language is very obviously different from that of the learner's first language, that it therefore forms the basis of any full communication and that it needs to be acquired in some way. However, it is not all that is needed for communication. In our search for the forces which create coherence, we have examined some of the other factors in communication.

It is useful to mention the importance of world knowledge and social knowledge in the production and reception of discourse. Existing knowledge in the receiver of a message, and the correct assessment of the extent of that knowledge by the sender, are essential for successful communication.

In recent years the role of knowledge in discourse production and comprehension has been significantly stimulated by findings in the field of “artificial intelligence”, which, among other endeavors, attempts to program computers to produce and understand discourse. As we have seen, this involves far more than the language being used; it involves pre-existent knowledge of the world. Artificial intelligence tries to understand how this knowledge and language interact, and to reproduce the process in computers.

For discourse analysis, the most important idea to come out of the field of artificial intelligence is that of knowledge “schemata”. These are mental representations of typical situations, and they are used in discourse processing to predict the contents of the particular situation which the discourse describes. The idea is that the mind, stimulated by key words or phrases in the text, or by the context, activates a knowledge schema, and uses it to make sense of the discourse. To program a computer to understand a discourse, artificial intelligence researchers need to reproduce this process, and to give computers both the necessary language knowledge, and the necessary schemata. The suggestion is that computers can be programmed to process discourse in a similar way to human beings, though the complexity of human language competence and human knowledge are far greater than those of any existing computer.

Considering the complexity of the interaction of minds, language, and the world, the description is highly simplified. Actual discourse is unlikely to be interpretable with reference to a single schema. In reality the mind must activate many schemata at once, each interacting with the other. It must be capable of moving rapidly from one to another, of using more than simultaneously, of focusing on a sub-schema. It must be capable of building new schemata, and of ditching old ones.

Schemata need not be limited to unordered catalogues of people and things within a stereotyped situation, or stereotyped sequences of events and things within a stereotyped situation, or stereotyped sequences of events telling us what is likely to happen next. They may also predict stereotypical roles and relationships of participants, or they can be stereotypical text types, predicting plot structure or conversational development. Participants in conversation have certain, no doubt highly culture-bound, assumptions about possible courses for a conversation, length and type of turn, total duration and so on. Less reciprocal discourse will also activate schemata. When we watch a TV police thriller, we match it against a schema which contains certain characters, playing particular roles in certain

sequences of events, in a plot with certain episodes and a particular outcome. Our pleasure or displeasure depending on our taste or mood will derive either from the high degree of conformity of the individual example to the schema, or from its divergence.

As it is known, schemata are data structures, representing stereotypical patterns, which we retrieve from memory and employ in our understanding of discourse. The successful communicator selects just those features which differ from this schema, enabling the receiver to adjust it and to bring it closer to the individual instance which is being described.

Schema theory can go a long way towards explaining the sender's choice and arrangement of information in communication. It can also elucidate some of the vaguer notions of pragmatic theory. One of Grice's maxims tells us to "be relevant", but it does not attempt to explain the notion of relevance. Speech act theory, by attempting to single out the pieces of shared knowledge which enable us to interpret the function of what is said, also assumes that we can distinguish which factors in the situation are relevant, but again it does nothing to explain how we distinguish the relevant from the irrelevant.

The idea that conversation proceeds according to a principle, known and applied by all human beings, was first proposed in a limited form by the philosopher Paul Grice (1), who put forward what he described as the co-operative principle. According to this principle, we interpret language on the assumption that its sender is obeying four maxims. We assume speaker is intending to be true (the maxim of quality), brief (the maxim of quantity), relevant (the maxim of relevance) and clear (the maxim of manner). Using this assumption, combined with general knowledge of the world, the receiver can reason from the literal, semantic meaning of what is said to the pragmatic meaning and induce what the sender is intending to do with his or her words.

In 1986 Sperber and Wilson have used a model of communication which is very closely related to schema theory to explain the concept of relevance (2). Human minds, they say, have a long-term aim: to increase their knowledge of the world. In each encounter with discourse, we start with a set of assumptions, whose accuracy we seek to improve. Information is relevant when it has a significant effect on our assumptions, in other words, when it will allow us to alter our knowledge structures to give us a more accurate representation of the world. On the other hand, successful communication must work within the framework of the receiver's existing knowledge; it must not make too many demands.

So, relevant information adjusts our picture of the world very subtly. It is, say Sperber and Wilson, information which yields the greatest change in our knowledge for the least processing effort. Successful communication gives us new information, but works within the framework of the receiver's assumptions.

Schemata allow human communication to be economical. It would be hard to see how communication could take place if we could not take some sort of mutually shared knowledge for granted, if every discourse had to begin from scratch.

The idea of pre-existing schemata will thus explain Grice's other maxims too. If we provide information which is already known to the receiver, then we are too long-winded; if we take knowledge for granted, we are too brief. In either case we violate the maxim of brevity. Communication also suffers when people make false assumptions about shared schemata, and it is then that they cease to "be clear". Lastly, our perception of the truth of discourse is also a comparison of the schemata it evokes its assumptions and our own.

Misjudgments and mismatches of schemata are particularly likely when people try to communicate across cultures and across languages. The resulting misunderstandings are endemic in the foreign language classroom. For this reason

schema theory is of as great importance in language teaching as it is discourse analysis.

We also know how knowledge of the world or of the culture enables people to make their language function as they intend and to understand how others do the same to them. To connect their knowledge with the language system people use reasoning and pragmatic theories go some way towards explaining how people reason their way from the form to the function and thus construct coherent discourse from the language they receive.

What we need to decide as language teachers is the degree to which other components of communication need teaching. All human beings have reasoning power, world knowledge and knowledge of at least one culture, but the divisions between these categories and the nature of their contents are not always clear. How far do conversational principles and the interpretation of speech acts proceed differently in different cultures, for example? We also need to help learners integrate the components of communication one with another. It is no good teaching them as discrete units and hoping that the learner, suddenly faced with a communicative situation, will be able to integrate them all with immediate success. Whatever cultural variation there may be in pragmatic interpretation, we may be sure that its interaction with form is language specific. It does need teaching, though we must be careful not to go to the opposite extreme, as many courses do, and patronizingly treat adult learners like new-born babes. They bring with them immense reasoning power, knowledge of the world, and a sophisticated skill at implementing through their own language and culture the complex needs of all humans, to relate to others, and to act with them.

The pragmatic theories we have examined leave a number of unanswered questions, and they are in need of considerable extension before they can be fruitfully applied to discourse analysis and language teaching. It is not always clear, for example, where the context of an utterance ends (3), and even when that is established we are still left with the vagueness of the central concept of

relevance. Another weakness is the implicit assumption that underlying meaning can always be formulated in words. Speech act theory assumes that there is one neat, verbally expressible illocution to each locution.

The theories of pragmatic language use are from philosophy rather than linguistics, and the examples used are invented and stylized. They concern spoken discourse in which sender and receiver interact with each other rapidly, and they tend to be short and deal with a few turns at most. This is not a criticism of the theories in themselves, but if discourse analysis is to incorporate them, and to demonstrate their relevance to the language learner, it will need to test their value in interpreting language which has actually occurred, to select what is relevant from context rather than invent a few elements of it, to account for writing as well as speech, and to account for discourse where there is no constant feedback from the receiver who may not even be present. And it will need to deal with long stretches of language, rather than handfuls of utterances.

When we talk about people following the co-operative principle, this does not mean that they can consciously and explicitly formulate it to themselves. It means rather that people act as though they know the principle just as they act as though they know the rules of grammar, though very few people can even begin to formulate them, and nobody can formulate them completely.

Trying to understand the process by which two or more people come together through text to create discourse and thus communicate can be a very stimulating and exciting investigation. But there are also times when it can seem depressing. Increasingly, we seem to be talking about the unity and meaningfulness of discourse in terms of conformity: to another person's view of the world, to shared stereotypes. If communication is characterized as a successful attempt to alter the mental state of another human being, it seems that the most successful communication will take place where there is already a considerable coincide between mental states, and the alteration achieved is only minimal. People who see

the world differently, and therefore need to communicate, both for mutual education and to avoid conflict, may seem the least likely to be able to do so.

What happens to those who step outside the predictable patterns and regularities? Some are vilified and some are glorified. Some are called mad, disturbed, maladjusted, rebellious, even criminal; others are called individualists, poets, comedians, philosophers. It is easy to escape this issue by saying that the discourses of the two groups have little in common. But discourse analysis should teach us that it is as likely to be our attitude to what they say that categorizes them. Yet however we may judge deviation, whether negatively or positively, being a social outsider is very much a case of non-conformity to the norms and regularities of discourse structure.

Language learners are social outsiders of a different kind, standing outside one community by virtue of belonging to another. They may fail to understand or to make themselves understood because they lack the social knowledge which enables them to make text into discourse in the language they are learning. They may come out with oddities, and again we may judge this negatively or positively.

The discourse strategies of a foreign speaker may seem refreshing exactly because they do not conform to conventions of the culture whose language they are learning. On the other hand they may cause serious misunderstanding and breakdown of communication. The task of the language teacher is a difficult one: to facilitate a degree of socialization which will enable learners to send and receive text as discourse, while also guarding their right to be different and to enrich others through that difference, bringing to the language they are learning the wealth of their own individuality and culture. As in the case of deviation within the social group: we do not have to judge difference negatively.

Success in communication depends as much upon the receiver as on the sender. Between speakers of different languages it depends as much upon the native speaker as on the foreign learner.

References:

1. Grice H.P. Logic and Conversation, New York, Academic Press, 2005.
2. Sperber D., Wilson D. Relevance, Oxford, Blackwell, 1986.
3. Cook G. Problems and solutions in the transcription of context for discourse analysis, Recherches asnglaises et Norde Americaines XIX, 1986.
4. Levinson S. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
5. Nolasco R., Arthur L. Conversation, Oxford, Oxford University Press, 1987.

2011

Semantics and pragmatics

It is well-known that semantics is the study of meaning. As a distinct field of investigation it has a history of over a hundred years. Linguistics in its recent history has approached semantics with great caution and for a period had rejected it almost completely as a study within the framework of linguistics.

It is necessary to notice that if we have discussed theories of the pragmatic interpretation of language, we must investigate how people create meaning and make sense of what is said in specific circumstances. The fact that meaning is not constructed from the formal language of the message alone is crucial in explaining what it is that makes people perceive some stretches of language as coherent discourse and others as disconnected jumbles. It is also important for the successful teaching and learning of foreign languages.

In the twentieth century many linguists, particularly in America, argued that linguistics should confine itself to the study of the observable linguistic forms so much so that one linguist, Charles Fries, complained that for many students of

linguistics meaning had almost become anathema. Linguists have never denied that it is the essence of language to be meaningful. The question was whether meaning was a proper subject for scientific enquiry.

The importance of pragmatic theories in language learning is really twofold. Firstly, the divergence of function and form means that we cannot rely upon teaching only form. In production, learners need to choose the words which most suitably realize their intention, and this does not always entail the most closely related form. In reception of language, given the human penchant for indirection, they also need to be able to move from the form to the function. There are times when making language function effectively is more important than producing perfectly pronounced, grammatically correct sentences.

Secondly, the linking of form to function may help learners to orientate themselves within a discourse. All learners of a foreign language are familiar with the disturbing sensation of understanding every word, and the literal meaning, but somehow missing the point. The underlying structure of the discourse may be a progression of functional units, and a breakdown in pragmatic interpretation may easily lead to a learner losing his or her way. We shall need to go further in examining how functional units interact to create discourse, and how the learner may be guided through them.

During the sixties it was increasingly recognized that, since language cannot function without meaning, linguistics must pay attention to the problem of meaning. But the questions of meaning which relate words and sentences to each other and to states processes and objects in the universe are so complex that they deserve special consideration.

Once this was recognized the interest in semantics and the relationship between semantics and other branches of linguistics grew rapidly. Some of the curriculum reforms in language teaching, particularly those advocated in Europe in the seventies, are attempts to organize second language curricula on semantic rather than grammatical principles. In other words, instead of arranging a language course primarily in terms of the noun, the article, verb tenses, agreement of

adjectives, and the basic categories of meaning should constitute the essential framework of the course. For example, Wilkins's scheme includes notions of time, space, quantity, and so on, as well as the communicative functions which learners need in the foreign language, such as enquiring, informing, requesting, greeting and so forth.

In recent years the role of knowledge in discourse production and comprehension has been significantly stimulated by findings in the field of "artificial intelligence", which, among other endeavors, attempts to program computers to produce and understand discourse. As we have seen, this involves far more than the language being used; it involves pre-existent knowledge of the world. Artificial intelligence tries to understand how this knowledge and language interact, and to reproduce the process in computers.

For discourse analysis, the most important idea to come out of the field of artificial intelligence is that of knowledge "schemata". These are mental representations of typical situations, and they are used in discourse processing to predict the contents of the particular situation which the discourse describes. The idea is that the mind, stimulated by key words or phrases in the text, or by the context, activates a knowledge schema, and uses it to make sense of the discourse. To program a computer to understand a discourse, artificial intelligence researchers need to reproduce this process, and to give computers both the necessary language knowledge, and the necessary schemata. The suggestion is that computers can be programmed to process discourse in a similar way to human beings, though the complexity of human language competence and human knowledge are far greater than those of any existing computer.

Considering the complexity of the interaction of minds, language, and the world, the description is highly simplified. Actual discourse is unlikely to be interpretable with reference to a single schema. In reality the mind must activate many schemata at once, each interacting with the other. It must be capable of moving rapidly from one to another, of using more than simultaneously, of

focusing on a sub-schema. It must be capable of building new schemata, and of ditching old ones.

As it is known, schemata are data structures, representing stereotypical patterns, which we retrieve from memory and employ in our understanding of discourse. The successful communicator selects just those features which differ from this schema, enabling the receiver to adjust it and to bring it closer to the individual instance which is being described.

Schema theory can go a long way towards explaining the sender's choice and arrangement of information in communication. It can also elucidate some of the vaguer notions of pragmatic theory. One of Grice's maxims tells us to "be relevant", but it does not attempt to explain the notion of relevance. Speech act theory, by attempting to single out the pieces of shared knowledge which enable us to interpret the function of what is said, also assumes that we can distinguish which factors in the situation are relevant, but again it does nothing to explain how we distinguish the relevant from the irrelevant.

The pragmatic theories we have examined leave a number of unanswered questions, and they are in need of considerable extension before they can be fruitfully applied to discourse analysis and language teaching. It is not always clear, for example, where the context of an utterance ends, and even when that is established we are still left with the vagueness of the central concept of relevance. Another weakness is the implicit assumption that underlying meaning can always be formulated in words. Speech act theory assumes that there is one neat, verbally expressible illocution to each locution.

The theories of pragmatic language use are from philosophy rather than linguistics, and the examples used are invented and stylized. They concern spoken discourse in which sender and receiver interact with each other rapidly, and they tend to be short and deal with a few turns at most. This is not a criticism of the theories in themselves, but if discourse analysis is to incorporate them, and to demonstrate their relevance to the language learner, it will need to test their value in interpreting language which has actually occurred, to select what is relevant

from context rather than invent a few elements of it, to account for writing as well as speech, and to account for discourse where there is no constant feedback from the receiver who may not even be present. And it will need to deal with long stretches of language, rather than handfuls of utterances.

When we talk about people following the co-operative principle, this does not mean that they can consciously and explicitly formulate it to themselves. It means rather that people act as though they know the principle just as they act as though they know the rules of grammar, though very few people can even begin to formulate them, and nobody can formulate them completely.

Trying to understand the process by which two or more people come together through text to create discourse and thus communicate can be a very stimulating and exciting investigation. But there are also times when it can seem depressing. Increasingly, we seem to be talking about the unity and meaningfulness of discourse in terms of conformity: to another person's view of the world, to shared stereotypes. If communication is characterized as a successful attempt to alter the mental state of another human being, it seems that the most successful communication will take place where there is already a considerable coincide between mental states, and the alteration achieved is only minimal. People who see the world differently, and therefore need to communicate, both for mutual education and to avoid conflict, may seem the least likely to be able to do so.

Language learners are social outsiders of a different kind, standing outside one community by virtue of belonging to another. They may fail to understand or to make themselves understood because they lack the social knowledge which enables them to make text into discourse in the language they are learning. They may come out with oddities, and again we may judge this negatively or positively.

References:

1. Levinson S. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
2. Lyons J. Semantics, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

3. Transformations, Style and Meaning. Lexington, Mass.: Xerox College Publishing, 1971.
4. Ullmann S. The Principles of Semantics, Oxford, Basic Blackwell, 2007.
5. Yule G. Pragmatics. Oxford, Oxford University Press, 1996.

2011

Lexico-semantic variation in the modern English language

Today there are from three to six thousand languages, considerably more than existed millennia ago. They presumably derived from earlier ones. Through a scholarly process called reconstruction, where known existing forms are used to reconstruct earlier and unattested forms perhaps of the parent language, each language can invariably be traced back to earlier stages. Reconstruction has definitely proved that Spanish and French have derived from Latin, so that general sources like encyclopedias record the fact without qualification. History explains why Spanish, rather than French or Portuguese, is the language of Puerto Ricans, Cubans and Mexicans.

With the importance of English in the world today and the demand to teach learners a working command of English to satisfy various communicative needs in their life, English, undoubtedly, plays a great role in the globalization.

Some people think that using a foreign language to a certain extent is violating their own national identity. Language should not be linked too closely with national identity. Language is especially important in the age of globalization for communication. Every language has its place in the system and no languages threaten the place of the national language. So much people learn English because of the economic globalization.

Today the modern linguist recognizes and accepts without value judgment the existence of language varieties, such as regional dialects and social dialects.

Here again school traditions have tended to emphasize a single correct standard form, to inculcate that standard and to downgrade variations. Linguistics acknowledges as a social fact that a certain dialect may be treated by society as a standard form – British English, standard North American English, and is regarded as prestigious by some members of a society as for example, King’s English, Oxford accent, whereas another is treated as socially inferior or condemned as “provincial, lower class, vulgar”. But the interest of the linguist can be focused without condescension or condemnation, or non-prestigious as well as prestigious language varieties.

But it is necessary to mention that linguists in recent decades have become more and more interested in the language of people who by a rigid conception of a standard language don’t talk properly, as for example: the language of foreigners. Since 1970 a language variety that has been examined as a language system with its own rules and characteristics is the variety that second language learners develop. Such studies are usually referred to as “interlanguage” studies or the study of “learner languages”. The concept of interlanguage was suggested by Selinker in 1972 in order to draw attention to the possibility that the learner’s language can be regarded as a distinct language variety or system with its own particular characteristics and rules.

It is important to note that communication enabled by the Internet is even less tied to standard forms of English, as communication in English, is exchanged between partners in both English speaking and non English speaking countries. One needs to evaluate just how important learning standard and nonstandard usage of the phrases. But first of all we’d like to do some historical linguistic excursion.

After Queen Victoria’s death in 1901 America had decisively defeated Spain and emerged as a world power. Guam, the Philippines, Cuba and Puerto Rico were new American possessions, into which English spread as a competitor to Spanish and other tongues. The British began the eventual crushing of the Boers in South Africa. That British victory expended the last of late nineteenth-century imperialism. The Union of South Africa was established in 1910. Overall, English

replaced French as the diplomatic language, and it became the medium of international influence on the twentieth-century history of modern languages. The further spreading of English around the world is a familiar theme to us, because Americans or other native speakers of English have settled permanently in countries like France, Italy, Israel, Thailand, and Japan.

Two other familiar themes persisted during the early decades of the twentieth century: linguistic nationalism and widening lexical differences between American and British speech. Mencken's title "the American Language" (1919), is borrowed from Webster's title "An American Dictionary of the English Language". Mencken went considerably further than Webster, predicting that the divergence of American would soon make it and English mutually unintelligible. The four major sources of Americanisms were continuing to pour words into the lexicon, although borrowing was not quite as extensive as in the Renaissance. By his fourth edition (1936), Mencken was even more bombastic: world events had denigrated England, he emphasized, while America was rising. Future scholars, he said, may find themselves studying English as a dialect of American. There is a slight basis for his prediction that American would overwhelm British English. We need only note the general British outrage at the Americanisms flooding into London English, despite some equally jingoistic efforts by the British to reject the Americanisms as degraded and barbarous.

Mencken may have overemphasized the American tide, for British dialect continued its own sturdy development after 1900. Joseph Wright's "English Dialect Dictionary" in 6 volumes (1898-1905) and "English Dialect Grammar" (1905) list British dialectal expressions seldom found in the United States. Wright collected some five hundred thousand word-slips in the process. His conclusion was that pure dialect speech is rapidly disappearing from even the rural areas because of the spread of education and modern communications media. Americans didn't begin their "Dictionary of American Regional English" until 1965. It is designed to collect the greater part of the expressions, pronunciation, and meanings

of native American English speakers in a thousand local and regional speech-communities in fifty states up to the date of publication.

The computer-based project is expected to store up to five million word-slips, many of which will naturally be repetitions of the same word. Unquestionably this important work will discover many American elements not occurring in British speech and writing.

We shouldn't be surprised that each individual's speech is somewhat different from that of every other English speaker. The human organism is both complex and unique, and each person's language and personality is his very own. Native speakers of English differ considerably from one to another in the use of the overall language. As we have no particular difficulty in understanding them, the differences between any two speakers are evidently superficial. The major syntactic rules are the same for all native speakers of the language. The variation comes from the minor rules that are surface structure.

Every language has at least one dialect. The dialectal variations can be conveniently grouped into three broad kinds or components: phonological, semantic and syntactic. The differences between British and American English raise the question of regional and social dialects. Because the Middle English dialects have continued historical development in Britain, differences in speech are ordinarily more acute within England, Wales and Scotland than among the various American regions today.

When we consider the American dialects it is useful to note that they have developed primarily from the original settlers' speech according to region. Speaking about American regional dialects we can mention that there are clear lexical distinctions:

Northern	Midland	Southern
pail	bucket	bucket
spider	skillet	skillet, frying pan
swill	slop	slop

whippletree	singletree	singletree
you	you-all	you-all
darning needle	snake feeder	snake doctor, mosquito hawk

Metropolitan influences and social variations within single region complicate the three broad belts of regional dialects. Cities like Boston, New York, Charleston and San Francisco have extensive cultural effects on adjacent areas. Within metropolitan areas, class distinctions are often rather rigid. Part of the cleavage is a person's speech, which seems to be considerably determined by education, whether in a city or in rural parts of Nebraska. Today one of the major problems in the United States is the proper attitude toward what we'll term nonstandard social dialects.

We must emphasize that some people erroneously generalize Negro speech as a nonstandard social dialect. Really, Negro speech isn't a separate dialect of American English at all, and certainly many blacks speak Standard English. It's as impossible to characterize black speech as it is to characterize white, although the Southern dialect is probably used by most blacks in the United States. The many exceptions are those blacks brought up in northern metropolitan areas like Chicago, Detroit, and New York. Over the telephone, a black's Southern dialect can seldom be distinguished from a white's Southern dialect, assuming equal education and culture. Unfortunately, many blacks have been deprived of educational and cultural opportunities. When their parents speak nonstandard English and they themselves have been deprived of the chance to associate with speakers of Standard English, their structures may frequently omit the copula. The omission is, of course, a matter of usage, not a sign of inferiority. Still, the omission is nonstandard and may be a feature of the speech of both deprived whites and blacks.

When we speak about nonstandard speech we must take into consideration that the difficulty is compounded by the fact that what is acceptable and what is unacceptable vary significantly with the situation and the audience.

It is also important to notice that the already complex problem of nonstandard social dialects is complicated for anyone whose first language is not English. Unknowingly, he substitutes elements of his native language. Thus, there are some phonemic substitutions.

The well-known fact is that there will be some differences in every speech community. Otherwise, we must recast our definition of the term “language” as man’s creative possession endowing each individual with a unique idiolect. One person will always know some words that his neighbor doesn’t know. There are several kinds of necessary lexical variations.

Despite the existence of the special lexical variations and of regional and social dialects, dialectal differences remain superficial. They may be somewhat narrower in the future. For one thing, the international spirit after World War II has apparently stopped the diverging. Heretofore, the general history of languages has been the eventual separation of dialects into mutually unintelligible tongues. We don’t know how many languages there are now. Probably there are not nearly as many as the three thousand to six thousand estimated today, some of which have millions of speakers. If we count only native speakers, Mandarin Chinese comes first with 460 million, followed by English with 250 million. Hindustani has 160 million; Spanish, 140 million. Russian is fifth, with 130 million. In order, there follow German, Japanese, Arabic, Bengali, Portuguese, and French. Italian is the twelfth largest, with 55 million.

The trend toward dialectal separation seems to have been reversed. English, one of the five United Nations languages, is used by Americans, Britishers, Egyptians, Indians, South Africans, and many other people at the UN. Sometimes speeches are broadcast around the world. The UN has its own radio station in New York. Imagine the general dialectal “equalizing” that indirectly results when a Californian hears the English of a New Yorker, a Rhodesian, or a Burmese on the UN station. International radio and television carry the actual speech of a London longshoreman to America, and our speech back to him. Widespread use of movies and television in Canada, Great Britain, and the United States further contributes

toward the growth of some uniformity. The flood of tourists also does its part, as do world commerce and international politics. Movement toward greater language uniformity may even be accelerating a bit.

There are some commonplace American words then unknown in England, along with their British equivalents equally unknown in the United States: apartment – flat; baby carriage – pram; beer – lager; biscuit – scone; carnival – fun fair; cracker – biscuit; dry goods – drapery; fall – autumn; flashlight – torch; French fries – chips; gas – petrol; holdup man – raider; ice cream – ice; line – queue; movies – flicks; newsstand – kiosk; oatmeal – porridge; overcoat – greatcoat; potato chip – crisp; racetrack – race course; subway – underground; truck – lorry, and so on.

For instance, the British say “in hospital” instead of “in the hospital”, and “the government are” instead of “government is”. Americans immediately notice these syntactic differences just as Englishmen note the American structures. In an oversimplified sense, the English spoken in the United States and much of Canada can be described as a collection of dialects loosely termed American English. The language in Kent, Cornwall, and Yorkshire and so on can be called British English. At least most Americans can quickly recognize an Englishman over the telephone and vice versa. However, we shouldn't conclude that language is tightly and internally similar, either within the United States or within the British Isles. To prove the point, one need only ask for a spider in an Atlanta variety store, a frying pan in Boston, or a skillet in New York. These are differences in vocabulary, in the semantic component.

As we know, various situations, different interests, occupations or social roles demand different uses of language. A number of concepts are employed in linguistics, especially in that branch of linguistics which relates the study of language to the study of society, sociolinguistics to indicate these functional variations and choices within one language: style, register and code.

As English is no more complex than other languages, it has several features which may create difficulties for learners. Any document written in Global English

will be grammatically correct and relatively easy for international readers to understand. Important differences exist between plain English and Global English. A problem with plain English is that no standard specifies plain English. Global English readability is dependent on the following two things: the number of words in a sentence and the number of mini words in a sentence. Some scientists specify a mini word as word of one, two or three letters. Long sentences and mini words cause many of the problems that international readers have. The principles of Global English are easy to use after some practice.

The British Isles, historical home of English, has significant regional language differences in pronunciation, accent, vocabulary and grammar. Therefore it is fundamentally essential for men to learn English from a young age in this rapidly globalizing world. English knowledge will help to open many opportunities for them in the future and it will be invaluable in their future careers.

References:

1. Gordon, Raymond G. *Ethnologue: Languages of the World*. 5-th edition, Dallas, 2005, Online version: <http://www.ethnologue.com/>
2. Hans Köchler, "Education and Intercultural dialogue", A Philosophical Perspective I.P.O. online Publications, 2008, [http://i-p-o.org/koechler-education-dialogue-IOP-OP-2008 htm](http://i-p-o.org/koechler-education-dialogue-IOP-OP-2008.htm).
3. [http:// www.britannica.com](http://www.britannica.com)

The origins of discourse analysis

Much language study, and a good deal of language teaching, has always been devoted to sentences. Yet we all know, even if we submit to this approach as a temporary, and perhaps very fruitful measure, that there is more to using language, and communication successfully with other people, than being able to produce correct sentences. Not all sentences are interesting, relevant, or suitable, that is why one cannot just put any sentence after another and hope that it will mean something. People do not always speak or write in complete sentences, yet they still succeed in communicating. Knowing what is supposed to make a sentence correct, and where that sentence ends, though it may be important and worth teaching and learning, is clearly not enough.

Discourse has its roots in Latin as do so many other words. Discourse from Latin “discursus” - "running to and from" means either "written or spoken communication or debate" or "a formal discussion of debate". The term is often used in semantics and discourse analysis. The word could be translated from Latin also “as argument” or “conversation”. In the work of Michel Foucault, and social theorists inspired by him, discourse has a special meaning. It is "an entity of sequences of signs in that they are enouncements (enounces)". An enouncement (often translated as "statement") is not a unity of signs, but an abstract matter that enables signs to assign specific repeatable relations to objects, subjects and other enouncements. Thus, a discourse constitutes sequences of such relations to objects, subjects and other enouncements. A discursive formation is defined as the regularities that produces such discourses. Foucault used the concept of discursive formation in relation to his analysis of large bodies of knowledge, such as political economy and natural history.

Studies of discourse have been carried out within a variety of traditions that investigate the relations between language, structure and agency, including

feminist studies, anthropology, ethnography, cultural studies, literary theory, and the history of ideas. Within these fields, the notion of "discourse" is itself subject to discourse, that is, debated on the basis of specialized knowledge. Discourse can be observed in the use of spoken, written and sign language and multimodal / multimedia forms of communication, and is not found only in "non-fictional" or verbal materials.

The term "discourse" has several definitions. In the study of language, discourse often refers to the speech patterns and usage of language, dialects, and acceptable statements, within a community. It is a subject of study in peoples who live in secluded areas and share similar speech conventions.

Sociologists and philosophers tend to use the term discourse to describe the conversations and the meaning behind them by a group of people who hold certain ideas in common. Such is the definitions by philosopher Michel Foucault, who holds discourse to be the acceptable statements made by a certain type of discourse community. This explanation will primarily consider the definition pertaining to sociology.

A discourse community can be defined as people who share similar thoughts and ideas. The fan base of the Rolling Stones for example, might constitute a discourse community. Within this fan base, certain attitudes would be considered unacceptable and outside of the community. For example, someone who did not hold the song Brown Sugar in the same high esteem as other members of the discourse community might be summarily tossed out on his ear. Ideology defines what can be discussed.

Discourse in this manner can exist over time and represents the total of all written / spoken / recorded thoughts that the community claims. Thus early analysis of the Rolling Stones is as valid as opinions held today by modern fans. When discourse applies to a larger philosophical ideal, like Marxism, discourse

explaining Marxism, predating Marxism, and applying Marxism to today would all be part of the community, and some study the history of such discourse.

Discourse is flexible to the degree to which a discourse community allows such. For example the discourse of the post-structuralists tends to be wide open to new interpretations and ideas, as well as vehement attacks on the contribution of others. As long as some members of the community accept new discourse, then it forms part of the community and thus exists without a time line.

Rhetoricians and philosophers often speak of competing discourses. We can see such an example in the Christian right movement and the liberal left. Each group has a discourse that competes with other thoughts and beliefs and each has a history. Some study the times when certain competing discourses begin to emerge and become more popular. For example, a philosopher or political scientist might look at the predominant religious right and question how this discourse influenced presidential elections.

The same analysis of competing discourses might be applied to approaches to literature or art. For example, for a while, post-modernist discourse tended to be most influential in the study and interpretation of art. This has led to a backlash from formalist critics and their discourse community. Philosophers like Foucault see competing discourses as something akin to war. In fact, real war can be often attributed to competing discourses.

Others liken discourse and its communities to an essential need for humans to express belonging and share beliefs. The variety of discourse communities is essential because of a person's individual needs. Evaluation of discourse helps us to discover trends in all discourse communities.

Studies may also exist to determine how words within discourse can express viewpoints. The words couch potato has negative connotations and is primarily employed by those who view watching television as an inferior activity. Contrasting this to the words avid television fan shows how feelings about a

subject are often expressed in words. A liberal person might employ the term bible thumper, where a person belonging to the religious right might employ the term religious right. Language choice frequently defines where our thoughts and allegiances lie.

Some effort has been made to nullify insulting language and discourse communities through what is frequently termed political correctness. However, the language of political correctness is now its own discourse community. Those employing this language believe that words should exist without sexism or racism. By using politically correct speech, such members actually are making statements that sexism and racism are not acceptable. Anti-politically correct discourse communities now battle it out with those who consider themselves politically correct. Thus, the two discourse communities are very much as Foucault described, fighting wars of words to express ideology.

As we know, in linguistics semantics is the subfield that is devoted to the study of meaning, as inherent at the levels of words, phrases, sentences, and larger units of discourse (referred to as texts).

Discourse Representation Theory (DRT), as the name implies, has taken the notion of an intermediate representation as an indispensable theoretical construct, and, as also implied, sees the main unit of description as being a discourse rather than sentences in isolation. One of the things that makes a sequence of sentences constitute a discourse is their connectivity with each other, as expressed through the use of pronouns and ellipsis or similar devices. This connectivity is mediated through the intermediate representation, however, and cannot be expressed without it. The kind of example that is typically used to illustrate this is the following: “A computer developed a fault”. A simplified first order representation of the meaning of this sentence might be: “exists” (X , computer (X) and develop a fault (X)). “There is a computer X and X developed a fault”. This is logically equivalent to: “not (for all (X , not (computer (X) and develop a fault (X)))”. “It isn't the case that every computer didn't develop a fault”. However, whereas the first sentence can be

continued thus: “*A computer developed a fault. It was quickly repaired*”. Its logically equivalent one cannot be: “*It isn't the case that every computer didn't develop a fault. It was quickly repaired*”.

Thus the form of the representation has linguistic consequences. DRT has developed an extensive formal description of a variety of phenomena such as this, while also paying careful attention to the logical and computational interpretation of the intermediate representations proposed. It contains detailed analyses of aspects of noun phrase reference, propositional attitudes, tense and aspect, and many other phenomena.

Discourse analysis is the examination of language use by members of a speech community. It involves looking at both language form and language functions and includes the study of both spoken interaction and written texts. It identifies linguistic features that characterize different genres as well as social and cultural factors that aid in our interpretation and understanding of different texts and types of talk. A discourse analysis of written texts might include a study of topic development and cohesion across the sentences, while an analysis of spoken language might focus on these aspects plus turn-taking practices, opening and closing sequences of social encounters, or narrative structure.

The study of discourse has developed in a variety of disciplines—sociolinguistics, anthropology, sociology, and social psychology. Thus discourse analysis takes different theoretical perspectives and analytic approaches: speech act theory, interactional sociolinguistics, and ethnography of communication, pragmatics, conversation analysis, and variation analysis. Although each approach emphasizes different aspects of language use, they all view language as social interaction.

This digest focuses on the application of discourse analysis to second language teaching and learning. It provides examples of how teachers can improve their teaching practices by investigating actual language use both in and out of the

classroom, and how students can learn language through exposure to different types of discourse. Detailed introductions to discourse analysis, with special attention to the needs and experiences of language teachers, can be found in Celce-Murcia and Olshtain (2000), Hatch (1992), McCarthy (1992), McCarthy and Carter (1994), and Riggenbach (1999).

Discourse analysis examines how stretches of language, considered in their full textual, social, and psychological context, become meaningful and unified for their users. It is a rapidly expanding field, providing insights into the problems and processes of language use and language learning, and is therefore of great importance to language teachers. Traditionally, language teaching has concentrated on pronunciation, grammar, and vocabulary, and while these remain the basis of foreign language knowledge, discourse analysis can draw attention to the skills needed to put this knowledge into action and to achieve successful communication.

We have two different kinds of language as potential objects for study: one abstracted in order to teach a language or literacy, or to study how the rules of language work, and another which has been used to communicate something and is felt to be coherent. This latter kind of language – language in use, for communication – is called discourse; and the search for what gives discourse coherence is discourse analysis.

It is important to notice that the distinction between these two kinds of language is often more a question of the way we use or think about a particular stretch of language, than the way it is in itself. It is possible to take a stretch of language which someone has used in communication and treat it as a sentence for a translation exercise, or an object for grammatical analysis. Conversely, it is possible to take a sentence from a language teaching or linguistics textbook, go to the country where the language is spoken, say it to someone in a suitable situation, and achieve something by saying it. The two approaches are not mutually exclusive. Discourse may be composed of one or more well-formed grammatical sentences, and indeed it often is, but it does not have to be. It can have grammatical

“mistakes” in it, and often does. [For example, the British politician Geoffrey Howe said in an interview on television: “We thought it was right to come to a decision when I next met them last night”. This worked as a part of the discourse he was involved in even if he did use a grammatical construction which might well have got a red line through it if he had written it as part of a school essay.

Discourse treats the rules of grammar as a resource, conforming to them when it needs to, but departing from them when it does not. It sometimes does the same with conventional meanings too. When a waiter asked me, and the people I was eating with, in the sentence “Which of you people is the fish?”, we understood him, even though, in textbook terms, his words might seem to be nonsense. Discourse can be anything from a grunt or single expletive, through short conversations and scribbled notes right up to Tolstoy’s novel “War and Peace”, or a lengthy legal case. What matters is not its conformity to rules, but the fact that it communicates and is recognized by its receivers as coherent. This leads us to the disturbing conclusion that there is a degree of subjectivity in identifying a stretch of language as discourse – it may be meaningful and thus communicate to one person in a way which another person does not have the necessary knowledge to make sense of, yet in practice we find that discourse is usually perceived as such by groups, rather than individuals.

We have two approaches to language: sentence linguistics and discourse analysis. It is not a question of setting these two up as irreconcilable enemies, trying to make one a hero and the other a villain, for both have an invaluable contribution to make to the understanding of language, and both ultimately need each other. The distinction, though convenient for us at the moment, is not absolute, and just as we cannot communicate with only the rules of semantics and grammar, so we just as surely cannot communicate very well without them. Leaving this aside for the moment though, let us set up a contrast between the two as follows:

Sentence linguistics data	Discourse analysis data
Grammatically well-formed	Achieving meaning
Isolated sentences	Any stretch of language felt to be unified
Without context	In context
Invented or idealized	Observed

If we accept this division two different approaches to the search for order and regularity in language, it is not accurate to regard the second, discourse analysis, as something totally new, without any kind of pedigree in the language study of the past. The first known students of language in the Western tradition, the scholars of Greece and Rome, were aware of these different approaches too, and divided grammar from rhetoric, the former being concerned with the rules of language as an isolated object, the latter with how to do things with words, to achieve effects, and communicate successfully with people in particular contexts.

Ironically, some schools of discourse analysis often thought of as one of the newest disciplines of language study employ terms from classical rhetoric, one of the oldest. And there have always been, throughout history, studies of language in context, under various guises. In 20-th century linguistics, alongside sentence linguistics, there have also been influential approaches which studied language in its full context, as part of society and the world.

In North America, in the early decades of this century, exciting work on language was conducted by people, who were at once both anthropologists and linguists and are claimed by both disciplines, often involved in research into the languages and societies of the native Americans (Indians).

In Britain a similar tradition developed in the work of J.R.Firth, who saw language, not as an autonomous system, but as part of a culture, which is in turn responsive to the environment. These traditions together with others outside the English-speaking world have plenty of insights to offer to discourse analysis. In addition, there are many other disciplines, such as philosophy, psychology and psychiatry, sociology and anthropology, artificial intelligence, media studies, literary studies, which often examine their object study: the mind, society, other cultures, computers, the media, works of literature through language, and are thus carrying out their own discourse analysis, very often some of the best. This entanglement of different disciplines can be very confusing, and seems to suggest that discourse analysis is not really a separate activity at all, but a pursuit in danger of evaporating into others. Perhaps the most useful distinction is to think of other disciplines as studying something else through discourse; whereas discourse analysis has discourse as its prime object of study, and though it may take excursions into many different fields, must always be careful to return to the main concern.

It is necessary to mention that it was a sentence linguist who both coined the term “discourse analysis” and initiated a search for language rules which would explain how sentences were connected within a text by a kind of extended grammar. This was Zellig Harris. In 1952, in an article entitled “Discourse Analysis”, he analysed an advertisement for hair tonic from which he coyly omitted the brand name and set about searching for grammatical rules to explain why one sentence followed another. The conclusions of his investigation are interesting. At the beginning of the article he observed that there were two possible directions for discourse analysis. One was “continuing descriptive Linguistics beyond the limits of a single sentence at a time”.¹ This was what he aimed to achieve. The other was “correlating culture and language” (i.e. non-linguistic and linguistic behavior). Being a sentence linguist, this was something he did not regard as his concern. But having weighed up the two options, at the end of the

article, he concluded: "...in every language it turns out that almost all the results lie within a relatively short stretch which we may call the sentence...Only rarely can we state restrictions across sentences".²

If we are to find the answer to the problem of what gives stretches of language unity and meaning, we must look beyond the formal rules operating within sentences, and consider the people who use language, and the world in which it happens as well. Yet before we do so, it would be as well to see just how far formal, purely linguistic rules can go in accounting for the way one sentence succeeds another.

Even with the most communicative approaches, the second language classroom is limited in its ability to develop learners' communicative competence in the target language. This is due to the restricted number of contact hours with the language; minimal opportunities for interacting with native speakers; and limited exposure to the variety of functions, genres, speech events, and discourse types that occur outside the classroom. Given the limited time available for students to practice the target language, teachers should maximize opportunities for student participation. Classroom research is one way for teachers to monitor both the quantity and quality of students' output. By following a four-part process of Record-View-Transcribe-Analyze, second language teachers can use discourse analytic techniques to investigate the interaction patterns in their classrooms and to see how these patterns promote or hinder opportunities for learners to practice the target language. This process allows language teachers to study their own teaching behavior - specifically, the frequency, distribution, and types of questions they use and their effect on students' responses.

A discourse analysis of classroom interactions can also shed light on cross-cultural linguistic patterns that may be leading to communication difficulties. For example, some speakers may engage in overlap, speaking while someone else is taking a turn-at-talk. For some linguistic groups, this discourse behavior can be interpreted as a signal of engagement and involvement; however, other speakers

may view it as an interruption and imposition on their speaking rights. Teachers can use the Record-View-Transcribe-Analyze technique to study cross-cultural interactions in their classrooms, helping students identify different communication strategies and their potential for miscommunication.

Although some variables of language learning are beyond the control of second language teachers, discourse analysis can be a useful analytic tool for making informed changes in instructional practices. Mainstream teachers, especially those with second language learners, can also use this technique to study classroom interactions in order to focus on the learning opportunities available to students with limited English proficiency. In fact, discourse analysis can be an integral part of a program of professional development for all teachers that includes classroom-based research, with the overall aim of improving teaching.

References:

1. Harris Z.C. Discourse Analysis. In “Language” № 28, 1952.
2. Harris Z.C. Discourse Analysis. In “Language” № 28, 1952.
3. Celce-Murcia M. and Olshtain. The Grammar Book, 2-nd edition, 2000.
4. Finch G. Linguistic Terms and Concepts. St. Martin’s Press, INC, New York, 2000.

2010

Discourse and language teaching

It is necessary to notice that, traditionally, language teaching has divided discourse into two major categories, the spoken and the written, further divided into the four skills of speaking and listening, writing and reading. Many courses try to provide a balanced coverage.

When we speak about sentence study in language teaching and linguistics, it is important to mention that in defense of concentrating on the sentence, different teachers and learners give different answers. Teachers of mother tongue students might argue that their students already have oral and communicative skills, that what they need is to learn and demonstrate literacy that putting full stops in the right place and writing grammatical sentences is a sign of this literacy. They might also point out that these skills, rightly or wrongly, are demanded by examination boards, and are often considered a sign of acceptable language behavior by the world at large. Foreign language teachers might say that their students already know how to communicate and interact in their own language; what they need in the foreign language are formal skills and knowledge – pronunciation, vocabulary, grammar which will provide the basis for communicating and interacting. Exercises, whether for translation or other kinds of manipulation, can be neatly presented in sentences, with a tick or a mark for each one, and this way everybody knows where they are going, how far they have come in developing the necessary formal basis. Given practice and exposure, it is argued, and maybe a trip to the country where the language is spoken, the rest will follow of its own accord.

It is sometimes argued that even if the sentences analyzed in linguistics are abstractions, which sometimes sound very odd, they are still the best material for language study, because they isolate it from its context. Furthermore, it is said, as native speakers of a language seem able to recognize correct and incorrect sentences, the idea of there being language rules exemplified in such sentences does seem to correspond to some kind of reality, even if people don't always speak according to these abstracted rules. Some might go further and add that, contrary to popular and some scholarly belief, people do, in any case, usually speak in well-formed sentences. Halliday claims that "impeccably well formed language is typical of casual spontaneous speech including that of children" (1, p.35). In this view he is completely at odds with Chomsky (2, p.31), who assumes that actual language is degenerate and deviates from the rules of grammar.

It might also be argued that the treatment of language in terms of sentences has been quite successful in revealing how language works, that within the sentence we can establish rules and constraints concerning what is and is not allowed, whereas beyond the sentence, such rules seem either to disintegrate or turn into rules of a different kind social rules or psychological rules, which are not within the area of linguistic study at all. So linguists too tend to come up with grammatically correct.

All these arguments, from people involved in different ways in the study of language, have weight, and should not be ridiculed or dismissed out of hand, as has become rather fashionable in some language teaching circles. There are types of language use which demand the ability to formulate grammatical, correctly bounded sentences, and being able to exploit the formal sentence grammar is one of the most important elements in being able to communicate in a language. Yet if we are going to approach language as isolated artificially constructed sentences, even if only occasionally and for limited purposes, we do need to make a case for this, and just do it because that is the tradition: in mother tongue classroom, for the foreign language learner, or in linguistics. We should also recognize that there is more to producing and understanding meaningful language to communicating that knowing how to make or recognize correct sentences. A person who could do only that and did so without any other considerations, would be as the Dell Hymes has said “likely to be institutionalized” for saying all kinds of inappropriate, irrelevant, and uninteresting things (3, p.277). Being a communicator, having what Hymes calls communicative competence, involves much more.

If the sentence begins with “The...”, there are rules which limit what word can follow it, perhaps there are also rules which limit what kind of sentence follow another. We can also investigate the possibility that grammar extends beyond sentences. If we violate the internal rules of sentences we produce examples which would be dismissed as wrong. We can identify three kinds of sentence which are considered wrong, in addition to those with writing errors of spelling and

punctuation. Morphological errors: where the word endings are wrong. For example, “The knight kills a dragons”. Syntactic errors: where the word order is wrong. “The a knight dragon killed”. Semantic errors: where the meaning is wrong. “The knight killed a teaspoon”. Although in this last case we should note that it is much harder to talk of the sentence being “wrong”. There are circumstances when people validly violate semantic norms.

In the same way that there are rules within sentences, limiting which words can follow others, so there might also be rules within discourses, limiting which sentence can follow another one, if there is a sentence “The knight killed the dragon”, then there might be limits, or constraints, on what can be put as the next sentence. “The knight killed the dragon. He cut off its head with his sword” and this would seem quite reasonable. “The knight killed the dragon. The pineapple was on the table.” It is unlikely. In other words, the two sentences might go together, but the reasons are not strictly linguistic, they are to do with our knowledge of the world where these events take place.

It is necessary to mention that, we have seen how our feeling that a particular stretch of language in some way hangs together, has unity that is discourse, cannot be accounted for in the same way as our feeling for the acceptability of a sentence. In order to account for discourse we need to look at features outside the language: at the situation, the people involved what they know and what they are doing. These facts enable us to construct stretches of language as discourse, as having a meaning and unity for us. The way we recognize correct and incorrect sentences is different. We can do this through our knowledge of grammar without reference to outside facts.

We can describe the two ways of approaching language as contextual, referring to facts outside language, and formal, referring to facts inside language. A way of understanding this difference may be to think of formal features as in some way built up our minds from the black marks which form writing on the page, or from the speech sounds picked up by our ears, while contextual features are

somewhere outside this physical realization of the language in the world, or pre-existing in the minds of the participants. Stretches of language treated only formally are referred to as text.

Now although it is true that we need to consider contextual factors to explain what it is that creates a feeling of unity in stretches of language of more than one sentence, we cannot say that there are no formal links between sentences in discourse. There are some, although language teaching and mainstream linguistics has traditionally concentrated only upon those formal features which operate within sentences, discourse analysis may suggest ways of directing teachers' and students' attention to formal features which operate across sentences as well.

Formal links between sentences and between clauses are known as cohesive devices. Another link within discourse is affected by parallelism, a device which suggests a connection, simply because the form of one sentence or clause repeats the form of another. This is often used in speeches, prayers, poetry, and advertisements. It can have a powerful emotional effect. Referring words are the words whose meaning can only be discovered by referring to other words or to elements of the context which are clear to both sender and receiver. The most obvious example of them is third person pronouns as "she – her – herself". Repetition of words can create the same sort of chains as pronouns, and there are sometimes good reasons for preferring it. In Britain, mother tongue learners of English are discouraged from using repetition on the grounds that it is "bad style" and encouraged to use a device known as "elegant repetition", where synonymous or more general words or phrases are used. The kind of link we choose will depend upon the kind of discourse we are seeking to create, and elegant repetition is not always desirable. It may sound pretentious in casual conversation or create dangerous ambiguity in legal document. As teachers, we need to sensitize students to the interplay of discourse type and choice between referring expressions, repetition and elegant repetition.

Another kind of formal link between sentences is the substitution of words like “do” or “so” for a word or group of words which have appeared in an earlier sentence. It would be very long-winded if we had always to answer a question like “Do you like oranges?” with a sentence like “Yes, I like oranges” or “Yes, I think, I like oranges.” It is much quicker and it means the same if we say “Yes, I do” or “Yes, I think so.” Unfortunately, much traditional language teaching, in its zeal for practicing verb tenses and using new vocabulary, has concentrated exclusively on longer forms and deprived students of briefer, more authentic options. Sometimes we don’t even need to provide a substitute for a word or phrase which has already been said. We can simply omit it, and know that the missing part can be reconstructed quite successfully. Instead of answering “Would you like a glass of water?” with “Yes, I would like a glass of water” we can just say “Yes I would” knowing that “like a glass of water” will be understood. Omitting part of sentences on the assumption that an earlier sentence or the context will make the meaning clear is known as ellipsis.

The other type of formal relation between sentences is provided by those words and phrases which explicitly draw attention to the type of relationship which exists between one sentence or clause and another. These are conjunctions. These words may simply add more information to what has already been said or elaborate or exemplify it.

As teachers, we should notice that a clear understanding of the formal connections between sentences may help to explain one of the ways in which foreign language students sometimes write supposedly connected sentences, each of which is well-formed in itself, but which somehow add to very strange discourse. It can also help us to identify why a student is not achieving the stylistic effect he or she is seeking. It should be clear that the correctness and the effect of some expressions cannot only be judged within the sentence, but must be judged in connection with other sentences in the discourse as well.

So, we have two possible answers to the problem of how we recognize a stretch of language as unified and meaningful. One is that we employ language rules of the type studied by grammarians and taught in most language textbooks, and that these rules operate between sentences as well as within them. The other is the knowledge of the world, of the speaker, of social convention, of what is going on around us as we read or listen in order to make sense of the language we are encountering.

References:

1. Halliday M.A.K. Dimensions of discourse analysis, vol. 2, London, Arnold, 1985.
2. Chomsky N. Aspects of the theory of Syntax, Cambridge, The M.I.T. Press, 1965.
3. Hymes D. On Communicative Competence. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971.
4. Cole P., Morgan J.L. Syntax and Semantics, vol.3, Speech Acts, New York, Academic Press, 1975.

2011

General discourse activities

With the need for general discourse practice in mind, it is well to examine any language teaching activity for the practice it provides in the elements of discourse, so that students may have varied practice, either within one activity or over a range of them. We'll assess one activity in this way as an example, which draws on an exercise that is a staple of communicative language teaching (1). The role of it is the re-ordering of jumbled sentences. This is by now a fairly

commonplace pedagogic activity, though this fact in itself should count neither for nor against it. This task involves more than simple rearrangement. The procedure is as follows: each student is given a piece of paper on which is written one sentence of story. By talking together, they must decide on the original order, and solve the problem. As in other recombination activities in the book, the following rules must be obeyed: you can read your paper out to the group, but you must not show it to anyone; don't write; only ask the teacher language questions.

The teacher is recommended to avoid intervention in the task by, for example, pre-teaching vocabulary, sitting outside the group, avoiding eye-contact, only intervening if absolutely necessary and then only by writing on the blackboard. This apparently simple activity is both motivating and entertaining, for puzzles and problems of this kind have an intrinsic interest, even for native speakers, and are widely popular. It also involves students in a wide range of discoursed activity, involving both spoken and written language, production and processing, and several discourse types: negotiation, conversation, narrative and riddle. If the rules are followed, the activity will involve students in all of the following discourse and language skills: negotiation of relationships and roles within the group; discussion of procedure; turn-taking without control by the teacher; application of schemata; knowledge of narrative structure; reading aloud with accurate enough pronunciation to be understood; the handling and repetition of new vocabulary in context; repetition of correct sentences; assessing hypotheses; arguing a point of view; reaching a consensus as a group; presentation of a group decision to an outsider – teacher.

It may also involve regulation of relationships within the group: urging another student to participate, curbing a domineering student; conflict and argument with other students; dispute with the teacher; discussion of wider issues raised by the story, for example, politics, lateral thinking, and the role of the teacher.

One of the reasons that this activity generates such a wide range of practice is its restructuring of the traditional lines of communication in the auditorium between teacher and students. This gives the student both a wider range of relationships, and conversational autonomy, bringing a corresponding variety of discourse.

The least desirable approach to this activity is perhaps to predict difficulties and explain them beforehand, as this disrupts one of the advantages of this kind of activity: that language knowledge is sought only when necessary for language use. To answer questions when requested runs the gauntlet of re-involving the teacher. So, perhaps the best solution, when no student knows and guesses fail, is to allow students to do what they would do in authentic communication when no one around them knows an important word: use a dictionary. The teacher may also point out and discuss pronunciation, grammatical and discourse's problems which arose in the activity after it is finished.

Pair work is invaluable in maximizing the involvement of all pupils. Individual capabilities vary but even less able pupils will be more active and involved in their own learning than if the teacher is asking all the questions. Initially pair work may be time consuming but a little initial patience in using the above techniques will be greatly rewarded (2, p.3).

The activity though it may not have been designed with discourse in mind, has been chosen here as an example of an enjoyable and motivating activity which generates a wide range of discourse's practice. When choosing activities from existing materials, it can only be to the good to assess the practice which they offer in the various elements structuring discourse, ensuring that students, in the course of their studies, experience a variety of senders and receivers, social relationships, schemata, discourse types, topics, and functions, as well as gaining practice in orientating themselves within the internal structure of discourses and with conversational mechanisms and cohesion. Only by exposure to a wide selection of

these elements, interacting in a multitude of ways, can students become fully competent users of the language they are learning.

The lowest level which falls within the domain of discourse is cohesion. This is an area which is of relevance to all discourse, spoken and written, one-way and two-way alike, although the choice of appropriate cohesive ties is profoundly affected by whether the discourse is spoken or written and by the discourse type.

Cohesion has often been neglected in language teaching, where sentences have been created, manipulated, and assessed in isolation. It has been assumed that student difficulties arise primarily from lack of vocabulary or the complexity of grammatical structure at sentence level, whereas difficulties can as easily arise from problems with cohesion: finding the referent for a pronoun, for example, or recovering a phrase or clause lost through ellipsis.

The results of this neglect are familiar to teachers and learners at all levels, for they affect both production and processing. In production they can result in the creation of a stretch of language in which every sentence, in isolation, is faultless, yet the overall effect is one of incoherence or inappropriateness. In processing they manifest themselves in a sensation known to all language learners: that of understanding every word and every construction in each individual sentence, but still not understanding the whole.

The neglect of cohesion arises partly from a simple lack of awareness. Although grammar has been extensively studied, Anglo-American linguistics in the middle decades of this century, believing the sentence to be the highest unit amenable to formal analysis, paid little attention to cohesion. The current revival of interest dates only from the mid 1970-s and in particular, from the publication of Halliday and Hasan's "Cohesion in English" (3). Where there has been knowledge of cohesion in language teaching, there has sometimes been an implicit assumption that cohesive links must operate between sentences in the same way in the first and second language, in other words, through straightforward translation equivalents.

Even now, when extensive research has been done on cohesion, there is still a reluctance to give it much prominence in language pedagogy. In part this stems from a bottom-up approach. Cohesion between sentences is too easily seen as an aspect of language use to be developed after the ability to handle grammar and words within sentences.

In addition, the situation is made worse by the traditional approach which prefers a use to be right or wrong. The cohesion between sentences is not as easily assessed as the grammar within them. It is often a matter of style, different uses being appropriate to particular discourse types. This role of cohesion in creating style is yet another reason for its neglect, for style is often considered to be the concern of advanced students only. This belief is unfortunate, for an error of style can so antagonize an interlocutor that it will negate the positive effects of lower accuracy. Style should be a major concern of all students.

Activities focusing on cohesion will need to consider every intersection. They should, however, avoid confusing the use of cohesion with knowledge about cohesion. There is no need to burden students with the cumbersome terminology for analyzing cohesion used in linguistics. As teachers we will need to approach any stretch of language in two ways. We need first to analyze its cohesive devices and their stylistic effect, and secondly, to devise activities which will develop their use and understanding by the student. But the two stages should not be confused.

We need always to remember that the final goal of the language student is to operate the interlocking systems of discourse, vocabulary, grammar and pronunciation in their entirety.

References:

1. Melville M., Langenheim L., Rinvoluceri M., Spaventa L. *Towards the Creative Teaching of English*, London, 1980.
2. Ashworth J., Clark J. *Stepping Stones 1*, London, 1989.

3. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English, London, Longman, 1976.
4. Cook G. Texts, extracts and stylistic texture. University of Leeds, 1986.
5. Grice H.P. Logic and Conversation, New York, Academic Press, 2005.

2011

Conversation analysis

Conversation analysis, which is sometimes regarded as distinct from discourse analysis (1, p.286), is a branch of study which sets out to discover what order there might be in this apparent chaos. It is often associated with a group of scholars in the USA known as ethnomethodologists: because they set out to discover what methods people use to participate in and make sense of interaction.

Spoken language happens in time, and must therefore be produced on line. There is no going back and changing or restructuring our words as there is in writing; there is often no time to pause and think, and while we are talking or listening, we cannot stand back and view the discourse in spatial or diagrammatic terms. Nevertheless, despite these general observations about the difference between spoken and written language, there are many types of speech which are planned in advance or structured by custom and rule.

There are also many discourse types which are intermediate cases between writing and speech: spoken language which is read or learnt from a script (like plays) or based on written notes (like lectures). The range of possibilities can be better represented by a cline than a sharp division. We should also remember that the tape recorder and the video camera can to some extent free the processing if not the production of speech from the domination of time, and with their help it is now

possible to go back over what was said, and to pause and think about it too. And no longer can only lightning-fingered stenographers transcribe it.

A further weakness in the traditional division of language into the two major categories of speech and writing is that it disguises an even more important division within the category of spoken language, between “one-way” speech, for example, a lecture, and “two-way” speech, for example, a conversation. In other words, a division between speech with a high degree of reciprocity and speech with a low one. There are ways in which “one-way” speech has more in common with writing than with “two-way” speech.

So we can place instances of spoken discourse on one of the following clines: planned – unplanned; socially structured – less socially structured; aided by writing – unaided by writing; less reciprocal – more reciprocal (two-way). However, we categorize spoken discourse, casual conversation as defined a discourse type. Conversation, being unplanned, relatively unpredictable, unaided by writing and involving frequent turn-taking, is different from other discourses, and needs a different treatment in the classroom.

Teaching conversation is notoriously difficult and can seem almost a contradiction in terms. The characteristic features of conversation include greater spontaneity and freedom, and a greater equality among participants than in other discourse types. All these features are at odds with the nature of the classroom, where language is directed towards a specific purpose and where one person (the teacher) is traditionally in charge of the others (the students).

It is necessary to mention that if difficulty with “conversation classes” is widespread, so too is the desire of students to converse successfully in the language they are learning. This is especially true in the contemporary world where chances of contact with native speakers are more likely.

Conversation involves far more than knowledge of the language system and the factors creating coherence in one-way discourse. It involves the gaining,

holding, and yielding of turns, the negotiation of meaning and direction, the shifting of topic, the signalling and identification of turn type, the use of voice quality, face, and body.

Conversation analysis has provided many insights into these features, and should dispel any lingering convictions, left over from the days before the advent of the tape recorder, that conversation is just the same as other discourse types, though perhaps served up faster, with a generous helping of idioms. But the problem is that conversation analysis is an academic study not a pedagogical one, and some of the mechanisms which it reveals, because they happen at speed and are among the features of language which are least accessible to consciousness, are extremely difficult to teach.

Despite the problems outlined before there are many ways in which the insights of conversation analysis can be exploited in the classroom. Most obviously the phrases, words, and noises associated with particular turn types, as well as with the getting, holding, and passing of turns may be taught quite explicitly. Thus the following kinds of association between mechanism and realization can be made. Other means of turn-taking which do not associate with phrases, words or noises, such as pause or overlap, changes in voice quality, elongation of syllable, pitch rise, and all the signals of body, face and eyes, are of course not so easily taught, but here there is the possibility of exploiting the cassette or video recorder, either to observe native speaker interaction, or to record students' own conversation and then overtly discuss the success or appropriateness of the strategies employed, as well as reasons for misunderstandings, and differences between the students' culture and that associated with the language they are learning.

Recordings can bring some aspects of native speakers' conversation into the classroom, and transcripts can bring them out of time and on to the page where they can be seen and discussed. Yet whether we use invented, unscripted, or authentic material, there are many important visual aspects of conversation which cannot be captured on cassette or in writing. For those institutions rich enough to

have video equipment, the observation of video conversation may provide even better material. It is true that, like tape recording, the act of video recording to some extent destroys an important aspect of conversation, making it for an outside audience rather than private to the participants, yet even such highly public interactions as TV chat shows and interviews preserve many of the features of self-contained conversation, as do those unscripted soap operas and films in which actors improvise with a knowledge of plot.

Nolasco R. and Arthur L. in their book "Conversation" suggest dividing activities developing conversation into four types (2). They also give detailed and various activities within each category. There are: controlled activities, awareness activities, fluency activities, feedback activities.

Controlled activities include many quite traditional "closed" activities, in which speech is rigorously limited by instructions, such as: the giving and eliciting of personal information by substitution; memorizing dialogue and repeating it either along with the original recording or with another student acting as prompter; caricatured, exaggerated imitation of native speaker sounds and intonation; information gap activities, sometimes involving movement around the classroom, for example, students are given half of an exchange and have to find the student with the other half; questions likely to elicit target grammatical structures; using of flow diagrams, giving the topic or function of each utterance, but not its realization.

Awareness activities, making extensive use of tape and video recordings of native speakers in conversation, such as: identifying words and phrases used as turn-taking mechanisms; watching vision without sound or hearing sound without vision and guessing at the contents of the missing channel.

Fluency activities, making use of communicative activities such as role play, games, and discussion.

Feedback activities, in which students, using tape, video, or observation of each other, analyse their own interaction, for example: note the presence or absence of features identified by awareness activities, note the strategies they have used to achieve certain purposes, overtly discuss communication problems in the culture of the language they are learning.

It is well-known that more than any other discourse type, conversation raises the vexed issue of the need and justification for effecting cultural as well as linguistic changes in student behaviour. Whatever the universality of the principles of cooperation and politeness, it is clear that the realization of the politeness principle in communication varies greatly from culture to culture (3), particularly in interaction whose prime motive is establishing and maintaining social relationships.

It is therefore possible to make general statements about the culturally variable implicature of almost any aspect of conversation: of the significance of overlap and interruption, of repetition of offers, of phatic noises during a long turn, of the distance between speakers, of the conversational rights of women and men, or old and young. Instances of such differences are well documented, and well known to any person who has had the enriching experience of social interaction in more than one culture. The problem really is twofold: firstly, any statement about contrastive pragmatics will be open to question and debate, secondly, even if we can identify differences, we may not wish to teach them, and our students may not wish to learn them. Students may feel that a feature of the conversational mechanisms of their own culture is intrinsically good, or a part of their cultural identity which they do not wish to yield. Many languages, moreover, and the English language in particular, are native languages in diverse cultures or may be used as a means of communication in interactions in which none of the participants belongs to an English-speaking culture. These are broad issues, of course, on which every student and teacher must make up his or her own mind.

It is possible, however, to generalize and categorize it as follows: cultural elements in communication may be universal and specific. In its turn specific elements in communication include open difference and hidden difference. Hidden difference in its turn include meaningful in specific elements, but meaningless in universal elements and different meanings in universal and specific elements. We may assume that some elements of communication are universal though these might have to be couched in such very general terms as causing physical pain is a sign of unfriendliness, and that others are culture specific. In this is the case, then universal features will cause no problem, only culture-specific ones. Among these, some differences will be immediately evident.

The Indian salutation with both palms pressed together in front of the forehead is a good example. It is clear that some signal is being sent, but this signal does not mean anything in many other cultures. However, there are differences which may not be so easily apparent.

Wearing shoes does not communicate any particular social meaning in British culture, but it may be offensive in certain categories of building in other cultures. A British person may therefore simply not realize that a signal is being sent and there will be a failure of communication.

Moreover, there are hidden differences which are not easily realized, and which mean different things in different cultures, in which case there is not only a failure of communication, but also communication of something which was not intended, or even, in the worse case, which is opposite of the intention. A clear example of this category is nodding by someone from a culture where nodding means “yes” in a culture where it means “no”.

Another example is critical distance, the distance which speakers should preserve between them if they are not to signal aggression or intimacy. It has been said that this shorter in Arab culture than in North American culture. Yet as the meaning of distance is present in both cultures, then a North American may

wrongly interpret the Arab speaker as aggressive or over-intimate, and Arab may interpret the North American as unfriendly or off-hand, without either being aware of the reason.

It seems reasonable to suggest, taking account of the respect which all human beings should have for the cultural identity of all others, that the foreign language learner entering another culture, and, equally importantly, native speakers in contact with people from other cultures, should be made especially aware of differences in category and certain instances of and as well. The decision on whether to adopt that feature is then their own.

References:

1. Levinson S. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
2. Nolasco R., Arthur L. Conversation, Oxford, Oxford University Press, 1987.
3. Brown P., Levinson S. Universals in language usage: politeness phenomena, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
4. Goody E.M. Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction, Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
5. Grice H.P. Logic and Conversation, New York, Academic Press, 2005.

2011

Discourse analysis

As we know, dialogue comes first, both for the human species, and for the human individual. We have no hard evidence of the origins of language in prehistoric communities, but it seems reasonable to assume that speech preceded writing and dialogue preceded monologue. Interestingly, some of the earliest written texts of Western European culture, the Socratic dialogues, present as

conversation what modern writers would present as monologue. Perhaps some of this preference remains in modern practices which favour face-to-face interaction: lectures, job interviews and news interviews. As with societies, so with each individual infant. Turn-taking and interaction are among the first communicative skills. Parents hold conversations, even with very young babies.

In discourse analysis it has been fairly common to distinguish between two fundamental types of discourse: reciprocal and non-reciprocal. Discourse is reciprocal when there is at least a potential for interaction, when the sender can monitor reception and adjust to it or to put it another way, where the receiver can influence the development of what is being said. In non-reciprocal discourse, sender and receiver may have no opportunity for interaction. The prototype of reciprocal discourse is face-to-face conversation. The prototype of non-reciprocal discourse is a book by a dead author. The distinction, however, is misleading.

If we assign positions to particular instances of discourse we find firstly that there are many intermediate cases, and secondly that absolutely non-reciprocal discourse is unlikely. Even writers working in solitude try to form some idea of the receiver of their work and adjust to it the meaningfulness of what they say can be viewed as a measure of the success of that prediction and adjustment. People on television often behave as though they are interacting with us; they look at the camera and address themselves to us, and though this seems to be a fiction, because we cannot interrupt or contradict, still we can switch off and over, and TV programmes are influenced by viewers' letters and ratings.

Talking about the reciprocity of all discourse in the broadest of terms, connecting it to the mechanisms of dialogue only generally by saying that monologues are often constructed with the receiver in mind, we must emphasize that this structuring of discourse along the patterns of dialogue has an effect at the most detailed, grammatical level.

One of the kinds of connection is formal lexical and grammatical connection. This kind of connection in monologic discourse is very intimately related to dialogue with an imagined receiver. We might even be justified as regarding the end of each sentence as the point at which the sender assesses the effect on a potential receiver, imagines a reply, and adjusts the next sentence accordingly. If we want to tell somebody a fact about the world, we have a number of ways in which we can put this into a sentence. For example, “Bob ate meat and chips”. But there are many other ways of saying the same thing: “It was Bob who ate meat and chips. What Bob did was eat meat and chips. The person who ate meat and chips was Bob. Meat and chips were eaten by Bob. Eating meat and chips is what Bob did. Meat and chips Bob ate. Meat is, what Bob ate, and chips.” Some of these seem very strange, and many people feel, when first confronted with examples like the last three, that they are odd, unlikely, or just downright wrong. But actual discourse provides a surprising number.

The strange thing about these different ways of arranging the same information is that they all apparently mean exactly the same thing. The information in all the versions is the same, no more and no less. One can say that the structuring principle of all discourse is dialogue.

Now we investigate information structure in discourse. There are in fact many interpretations and explanations of this aspect of communication, just as there are many names given to the phenomenon itself. Yet all interpretations, despite differences of terminology, agree that a prerequisite of the explanation is to divide each sentence or each clause into two. There are various technical terms for these two parts, and also differences of opinion as to where a particular clause divides, but still, this much seems agreed: the clause has a bi-partite structure, and the function of the choice as to what information we put in which part is to enable us to bring different bits of information into differing degrees of prominence.

One widely accepted explanation is that the ordering of information is determined by the sender’s hypotheses about what the receiver does and does not

know. With this interpretation we might divide information into two types, that which the sender thinks the receiver already knows, and that which the sender thinks the receiver does not already know, and label these two types given information and new information respectively.

Any unit of information may of course change status as the discourse proceeds, and what was new in one sentence becomes given in the next, precisely because it has just been said. Indeed, communication might be defined as the conversion of new information into given information, and a successful communicator as a person who correctly assesses the state of knowledge of his or her interlocutor. If we misjudge, and treat what is given as new, we will be boring; in the reverse case when we assume the new to be given, we will be incomprehensible.

A typical discourse proceeds roughly as follows: “given ...new”. Each given unit being already known by the receiver, or deriving from a preceding piece of new information. A boundary between the two types of information may well coincide with, or indeed define, the boundary of a language unit: a sentence, a clause, or a phrase. We can analyse biographical sketch of Ernest Hemingway.

Given: Ernest Miller Hemingway was born

New: in 1899 at Oak Park, a highly respectable suburb of Chicago.

The writer may well have assumed that most book buyers already know of the existence of a writer called Ernest Hemingway, and even if they did not before they picked up the book, they would already have seen his name on the cover before turning to read this biographical sketch inside. Even without previous knowledge or the sight of a cover or title, people often have to process new information at the very beginning of a discourse, though this is often mediated by a kind of meaningless dummy, like “there was” in the given slot at the beginning: Given “There was *a man called Ernest Hemingway*” New. The fact that E.

Hemingway was born can be treated as part of the given information because all human beings are born.

These are not the only interpretations of the information structure of discourse. The two-part structure of each clause may reflect the way the sender has organized the information in her own mind, more than the way she guesses it is being received in another. Alternatively, the sender may wish to make certain parts of the message the topic of what she is saying, the focus of attention and others simply comments. There may also be purely formal grammatical restrictions on what can go first.

In fact, all these explanations may be true, and interact with each other to produce an incredibly complex, elusive, but very suggestive effect. So far, we have dealt with only the ordering of information in writing. In speech the situation is further complicated by the way stress and intonation can draw attention to any part of an utterance, and indeed this whole subject has traditionally been dealt with as an issue in the study of spoken language.

No one fully understands the workings of these interlocking systems and we may forgive ourselves for having a sensation of something slipping through our fingers when we try to grasp them, but one thing is certain: the choices we make about the order of the information in discourse reveal our own assumptions about the world and about the people we are trying to communicate with. The truth of those assumptions gives unity to our discourse and success to our communication.

References:

1. Sinclair J. McH., Coulthard M. *Towards an Analysis of Discourse: The English used by teachers and pupils*, London, Oxford University Press, 1975.
2. Levinson S. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
3. Brown G., Yule G. *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

4. Coulthard M. An Introduction to Discourse Analysis. London: Longman, 1985.
5. Harris Z. Discourse Analysis. Language 28, 1952.

2010

Discourse typology

Examining the problem of how different kinds of discourse can be categorized and the parameters which are best used to distinguish them, we must notice that traditionally, language teaching has divided discourse into two major categories, the spoken and the written, further divided into the four skills of speaking and listening, writing and reading. Many courses try to provide a balanced coverage.

Spoken discourse is often considered to be less planned and orderly, more often to intervention by the receiver. There are some kinds of spoken discourse, however like lessons, lectures, interviews, trials, which have significant features in common with typical written discourse.

It must be mentioned that the Birmingham School approach examines spoken discourse, seeking to interpret it in terms of a rank structure and showing that when it is analysed after the event, there is more order and form in it than might at first be apparent.

According to the summary of the Birmingham School approach, these kinds of spoken discourse are also planned, and the possibilities for subordinate participants can be severely limited. It is clear that in reading a novel one cannot influence its development (that can be the pleasure or pain of reading), but it is

almost equally hard for a criminal to influence the direction of a trial, or for a primary school pupil to prevent the lesson progressing as the teacher intends.

Conversely, there are times when readers do have rights to affect written discourse. Writers respond to the market. Teachers send essays back to be rewritten. The editors of this book may ask me to cut out this sentence.

The traditional division of language into the spoken and the written is clearly and sensibly based on a difference in production and reception: we use our mouths and ears for one, and our hands and eyes for the other. Yet as far as discourse structure is concerned, a more fundamental distinction seems to be between formal, planned discourse, which may be either written or spoken, and less formal, unplanned discourse which is usually associated with speech.

Informal spoken discourse is something in which the modern foreign language learner, with opportunities for travel and social contact, is most likely to wish to succeed, but also the discourse type he or she is likely to find hardest, precisely because it is so informal and unpredictable. It is a common and enormously frustrating experience for foreign language learners, presented with the opportunity to participate in authentic conversation with native speakers, to fail to join in successfully, despite having a high level of proficiency in the classroom.

Conversation is fast, and to some extent this failure of the foreign language learner can be attributed to the slow processing of language knowledge. By the time the learner has formulated something to say, the conversation has moved on. Yet there are other reasons too.

It is well-known that the term “conversation” is widely used in a non-technical sense and people seem capable of distinguishing it from other kinds of talk. They mean, broadly speaking, that the talk is less formal. Discourse analysts are rather vague about what they mean by “conversation” too, and some seem to use the term to describe any kind of oral interaction.

The boundary between conversation and other discourse types is a fuzzy one, and there are many intermediate cases. A seminar, for example, might come somewhere between the two poles. We can represent the difference between the two as a cline or continuum, with extreme cases at either end and a range of intermediate possibilities in between: formal spoken discourse and conversation. There are many polar opposites in discourse classification, but they are usually best represented in this way.

Talk at the conversation end of the cline is difficult to mould to any overall structure like that proposed by Sinclair and Coulthard (1). Indeed it might seem initially that a part of the definition of conversation might be its unpredictability and lack of structure.

Conversation analysis, which is sometimes regarded as distinct from discourse analysis (2, p.286), is a branch of study which sets out to discover what order there might be in this apparent chaos. It is often associated with a group of scholars in the USA known as ethnomethodologists: because they set out to discover what methods people use to participate in and make sense of interaction.

Rather than try to impose large structures on what is happening from the outset, they begin at the most local level, trying to see how participants in interaction handle conversation: how they judge who can speak, and when. Working on corpora of North American conversational data, they proceed very much from the bottom-up trying to establish the smallest units first. Indeed they regard work like that of Sinclair and Coulthard as over-hasty “premature formalization” (2, p.287). Rather than wait until a discourse is finished, and then analyse it as a whole, from outside and with the benefit of hindsight, the ethnomethodologists try to understand how it unfolds in time. They view discourse as a developing process, rather than a finished product; and this, after all, is how the participants must be handling it and making sense of it, without the benefit of transcription and post hoc theorizing.

The ethnomethodologists' starting point is the very basic observation that conversation involves turn-taking and that the end of one speaker's turn and the beginning of the next's frequently latch on to each other with almost perfect precision and split second timing (3, p.696-735). Overlap of turns occurs in only about 5 per cent of conversation or less, strongly suggesting that speakers somehow know exactly when and where to enter (4). They signal to each other that one turn has come to an end and another should begin. Where there is overlap between turns it has some particular significance: signaling annoyance, urgency, or a desire to correct what is being said. Conversely, pauses between turns also carry particular meaning. Conversation analysis tries to describe how people take turns, and under what circumstances they overlap turns or pause between them.

The significance of this approach for the language learner is considerable. Turn-taking mechanisms, the way in which speakers hold or pass the floor, vary between cultures and between languages. Overlap in a given situation is more or less tolerated in some societies than in others. There are particular signals which enable speakers to get into and to get out of conversations, to pass the turn to somebody else, varying according to whom one is talking to and in what circumstances. These mechanisms cannot simply be lifted from one society to another and thus from one language via literal translation. This goes a long way towards explaining the awkwardness felt by the foreign learner in conversation – an awkwardness which does not seem wholly attributable to faulty or slow processing of grammar and vocabulary.

Efficient turn-taking also involves factors which are not linguistic. Eye contact is one strong means of signaling, and in British culture it can often be observed that speakers look away during their turn and then look interlocutor in the eye at the end. Body position and movement also play an important part, although the fact that turns latch on to each other successfully in telephone conversations seems to suggest that these factors, like gaze, are perhaps not as important as might at first appear. Intonation and volume contribute to turn-taking too.

The relative status of the speakers, or the role which one of them is playing, are also important. In formal situations roles can clearly give people special rights, but even in conversation where according to our definition unequal power is suspended, it is unlikely that knowledge of participants' social office or status will be wholly forgotten. Students fall silent when the professor speaks, in the bar as well as the seminar.

It is necessary to mention that one kind of turn alternation the ethnomethodologists describe is an adjacency pair (offer – acceptance (preferred) or refusal (dispreferred), assessment – agreement (preferred) or disagreement (dispreferred), blame – denial (preferred) or admission (dispreferred), question – expected answer (preferred) or unexpected answer (dispreferred)). This occurs when the utterance of one speaker makes a particular kind of response very likely. A greeting, for example, is likely to be answered by another greeting, a summons by an answer. If they are not, we are likely to interpret this somehow: as rudeness perhaps, or deafness, or lack of attention. In an adjacency pair, there is often a choice of two likely responses. A request is most likely to be followed by either an acceptance or a refusal. In such cases, one of the responses is termed the preferred response and the other the dispreferred response. A dispreferred response is usually marked in some way: by a slight pause, or by a preface like “Well” or “You see”, or by an explanation and justification of the response. Sometimes the second part of an adjacency pair can be delayed by an alternation of turns occurring within it.

Participants in conversation draw attention to, or prepare the ground for, the kind of turn they are going to take next. The utterances which do this are known as pre-sequences. They are rather like the markers teachers use to signal transitions in lessons: “Right!” or “Ok, let's get started!” In conversation, there are many kinds of pre-sequences. The following invented dialogue begins with a pre-request: – Are you free tonight? – Yes. – Like to go to that film?

We know that ethnomethodology depicts conversation as discourse constructed and negotiated between the participants, following pre-established

patterns, and marking the direction they are taking in particular ways: with pauses, laughter, intonations, filler words, and established formulae. These conventions enable the participants to orientate to what is happening, and rapidly make sense of the interaction. For the discourse analyst, it provides another way of accounting for sequences of utterances, though one apparently limited to discourse which is the mutual construction of more than one person. For the language teacher it provides powerful clues concerning the causes of the sensation of floundering in conversation to which we referred earlier. Culture-specific rules and procedures of turn-taking provide ample breeding ground for misunderstanding. Entering and leaving conversation, bidding for a longer turn, refusing without appearing rude, changing the topic, are all notoriously difficult for foreign learners: tasks for which the language classroom, where turns are patiently organized and controlled by the teacher, has hardly prepared them. Indeed the teacher who constantly interrupts the students' discourse to correct every grammatical mistake not only violates usual turn-taking procedures but may also hinder the students' acquisition of them.

Summarizing our investigation we come to conclusion that the two approaches to discourse may seem irreconcilable and applicable to very different kinds of interaction. The Birmingham School has dealt only with formal discourse, and with large structures which become evident after the event. The ethnomethodologists have eschewed these large structures and concerned themselves with local transitions and only with casual conversation. The possibility remains, however, that the two approaches may be developed and reconciled, and a work by Reichman has achieved some success in compiling exhaustive formulae for the combinations of moves in conversation, and linking these to particular turn-taking mechanisms (5). Interestingly, the largest structure in this formulation is not the exchange or transaction of the Birmingham School analyses, but a claim by one speaker which gives rise to fixed possibilities for moves of support or counter claim, in patterns referred to as context spaces. Movement within and between these context spaces can then be linked to specific turn-taking devices. But both

research and theory into the structure and mechanisms of conversation have a very long way to go.

References:

1. Sinclair J. McH., Coulthard M. Towards an Analysis of Discourse: The English used by teachers and pupils, London, Oxford University Press, 1975.
2. Levinson S. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
3. Sacks H., Schegloff E.A., Jefferson G. A simplest systematics for the organisation of turn-taking in conversation. *Language* 50, 1974.
4. Ervin-Tripp. Children's verbal turn-taking' in Ochs and Schieffelin, 1979.
5. Reichman R. Getting Computers to Talk Like You and Me: Discourse Context, Focus and Semantics. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985.
6. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
7. Coulthard M. An Introduction to Discourse Analysis. London: Longman, 1985.

2010

The lexico-grammatical problems of transformation

The vocabulary of any language is so large and heterogeneous that not any translator, not even the native speaker can know all the words and distinguishes all their meanings. A vague knowledge of the text, the deep meaning hidden under the surface structure obliges the translator to be in constant contact with dictionaries, because they do translators inestimable service in understanding the text more clearly.

The right choice of the word for a complete transformation of the meaning of the word in the text is one of the complicated objectives in the translation process. The difficulty of this task is conditioned by the complex nature of the word and its versatile and semantic value. The word as a lexical unit in Azerbaijani English and Russian languages don't always coincide. Too often one word in the Azerbaijani or Russian may correspond a composite word or a whole word combination of English. For example: “yelləncək – карусель – merry-go-round” or may happen vice-versa. Another example: “to stare – gözünü zilləmək – пристально смотреть”.

As it's generally known the word expresses the notion of a substance or the phenomenon of the reality, the whole complex of forms and meaning. There are a logical meaning, an emotional meaning and the named meaning. Very often even English monosemantic word doesn't coincide with the usage of the Russian or Azerbaijani words and as the result it's translated into Russian or Azerbaijani by different words. For example: “a young child – kövrə uşaq – маленький ребёнок; a young man – gənc – молодой человек; a young criminal – təcrübəsiz cinayətkar – неопытный преступник; the night was young – şəx qarışmışdır – ночь ещё только наступила.”

We may illustrate another example from the English vocabulary the word “stale”. For example: “stale bread – köhnəlmiş çörək, stale beer – turşumuş pivə, stale news – köhnə xəbər, stale water – iylənmiş su”.

In searching for the necessary word translator applies usually synonymic role in the native language. For example: She was very brave about it. – O bu barədə çox cəsarətli idi.

Here we can collect the following synonymic words: “cəsarətli – отважный, mərd – мужественный, güclü – сильный, cəsur – храбрый”.

The first two meanings of this word don't evidently fit the present case. Therefore, every translator is up to select and enlarges number of synonyms. The

meaning of the word “brave” is likely corresponds to: “Qadın bu işin öhdəsindən mərdliklə gəldi. – Она очень мужественно перенесла это.”

While choosing the word out of synonymic role, it's necessary to take into account not only the shades of the meaning, but also degree of intensity of meaning. The translator should always apply to the context to uncover the meaning of the word and suggest adequate translation in the process.

As we have very few absolute synonyms in the language that raise special objectives for a translator. Apart from that the synonyms are not always interchangeable: they are sometimes quite non-suitable. As we mentioned above the synonyms differ by their shade of meaning, degree of intensity, emotion coloring and affiliation to various layers of the dictionary. The English language is extremely rich in synonyms and as we know synonyms are used for strengthening the utterance and avoid any repetition.

Though identical in some cases the grammatical phenomena of any languages connected and conditioned by the laws of its development differ mostly from those of other languages which evoke certain difficulties in the process of translation both in the fields of morphology and syntax.

It is clear that the aim of translation is not to give a precise reproduction of the grammatical forms of the original. The aim is to convey the sense of original where the planes of expression of the Source Language (SL) and the Target Language (TL) do not formally coincide at all. Grammatical forms play an important role when they fulfill a certain stylistic function. Brevity, parallel arrangement and others directly or indirectly influence the sense or aesthetic aspect of the original, then the translator is obliged to seek for analogical means in the TL in order to achieve adequacy. Disparity between the structure of the source and target languages require grammatical and very often lexical transformations. The disparity in the grammatical structures of the English, Azerbaijani and Russian languages may be complete or partial. Complete non-coincidence is observed when

a certain grammatical category of one language is absent in the other, for example, gerund is a category inherent to English, but there are also cases when a category is present in both languages, but they do not fully coincide in content or another example, the category of number which is present in both of them, but the use of singular and plural do not always coincide. For example: “To prevent a thermonuclear war should be the supreme duty of every person of goodwill. – Nüvə müharibəsinin qarşısını almaq hər bir xeyirxah insanların müqəddəs vəzifəsi olmalıdır. – Не допускать развязывания термоядерной войны – первейшая обязанность всех людей доброй воли.”

In the following example we have plural in English and Azerbaijani, but singular in Russian: “Attentions of the demonstrators against racialism later turned to South Africa House where most of the ground floor windows were smashed. – Sonra rasizmə qarşı çıxış edən nümayiş iştirakçılarının diqqəti Cənubi Afrika nümayəndəliyinin aşağı mərtəbəsinin bütün pəncərələri sınımış binasına çevrildi. – Затем участники демонстрации против расизма обратили своё внимание на здание представительства Южной Африки, у которого почти все окна нижнего этажа были разбиты.”

Sometimes a grammatical category of English is broader than that of Russian and Azerbaijani. For example, the Past Indefinite Tense form of English is broader than the Past Tenses in Russian and Azerbaijani. It may correspond to the past tenses of all Russian or Azerbaijani verbs of all aspects and voices, therefore is conveyed into Russian in different ways: 1) “The marchers got within ten yards of their object, and then the police *pushed* them back, cutting the demonstration into two”. 2) “As the mounted policemen *pushed*, there was a crush against the opposite side of the road and a plate glass window was broken”.

The verb “to push” is encountered in both of these two sentences, but in both cases the Past Indefinite is translated differently: 1) “Демонстранты почти подошли к своей цели, оставалось каких-либо десять ярдов, но полиция оттеснила их, разделив на две части. – Nümayiş iştirakçıları nəzərdə tutulan yerə

on yard qalmış çatmışdırlar ki, polis nümayəndələri onları sıxışdırıb iki hissəyə böldülər.” 2) “Когда конная полиция начала теснить демонстрантов, из-за образования у противоположного тротуара давки было разбито зеркальное окно. – Süvari polis nümayişçiləri sıxışdırarkən üzbaş səkiddə basa-bas olduğundan güzgülü pəncərə sındı”.

One reveals those cases of partial correspondence when the given grammatical categories exist in both languages, but they correspond not in all their forms, for instance, let's take the English participle. There is no perfect form of participle in Russian and Azerbaijani and no past participle of intransitive verbs in English.

Thus, all the enumerated (the absence of corresponding forms, partial correspondence, difference in the character and others) call forth the necessity of grammatical transformations which are the following: transposition, replacement, addition and omission.

Transposition arises as a result of difference in the structures of sentences in the SL and the TL. Example: A general plan was operated by West German reactionaries to rehabilitate Nazi Criminals. – Qərbi Almaniyada əks qüvvələr tərəfindən faşist canilərinə geniş miqyaslı haqq qazandırma planı həyata keçirilirdi. – В Западной Германии реакционерами проводился в жизнь широкий план реабилитации фашистских преступников.

Here transposition is also connected with the use of indefinite article with the subject. But it is very often caused by the subject, especially if it is expressed by a large group of words or a whole sentence. Example: “A big wave of workers – skilled and unskilled, men and women, manual and non-manual for higher wages and equal pay, for shorter hours and a greater participation in shaping the environment at work has been unleashed in Britain. – İngiltərədə bütün qruplardan olan peşəkar və qeyri-peşəkar fəhlələrin, kişilərin və qadınların fiziki və əqli işlə məşğul olan işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsi, əmək haqqının bərabər

ödənilməsi, iş saatinin azaldılması və eləcə də iş şəraitinin yaxşılaşdırılması uğrunda güclü çıxış dalğaları başladı. – В Англии поднялась мощная волна выступлений всех групп рабочих – квалифицированных и неквалифицированных, мужчин и женщин, работников физического и умственного труда, требующих повышения заработной платы и равной оплаты труда, сокращения рабочего дня и большего участия в деле улучшения условий работы.”

Pure transposition is rarely met which is also evident from the example above. It is usually followed by other types of transformation namely by replacement of parts of speech, by addition of words and lexical replacement. For example: “*It was a common criticism of Faulkner, particularly in Britain, that he was a writer of unreal nightmares.* – Фолкнера обычно критиковали, особенно в Англии, за то, что он описывал нереальные кошмары. – Folkneri ona görə tənqid edirdilər ki, o, İngiltərədə olmayanları təsvir edirdi.”

Besides the restructuring of the sentence, the translation required the replacement of the type of the subject and parts of speech: “it was a common criticism – обычно критиковали; that he was a writer – что он описывал”.

Replacement of the parts of speech is caused by different reasons: by difference in the type of subjects, by difference of corresponding part of speech with desired lexical meaning, requirements of combinability and difference in the usage of words. The above given example is a good illustration of it. Replacement of the type of subject here is conditioned by the requirements of combinability. And it must also be noted that the volume of meaning of the word “writer” as well as usage is broader than that of Russian “писатель” – and Azerbaijani “yazıçı”.

As we have already said replacement of parts of speech is also caused by pure lexical reasons for example, by the absence of the corresponding meaning for a word in Russian and Azerbaijani. For instance: “In a display of loathsome servility the Foreign Secretary backed the US denials of the bombings of North

Vietnam, speaking in parliament of December 19.” “The English-Russian Dictionary” edited by V.K.Muller gives the following meanings for “display” as a noun: 1) “развёртывание перед глазами, выставляя, показывая (товары и т.п.), проявлять (храбрость и т.п.)”; 2) “выставка, выставление себя на показ, хвастовство”. But none of these meanings correspond the meaning of “display” in this context. In order to convey its meaning more exactly and adequately the translator is obliged to appeal to the meaning of the verb “display”. Prepositional group in a display can not be conveyed into Russian or Azerbaijani by a corresponding prepositional group, therefore, the translator appeals to grammatical and lexical transformation at the same time. “Выступая в парламенте 19 декабря, министр иностранных дел проявил отвратительное низкопоклонство перед Америкой, поддержав утверждение, что бомбардировки Северного Вьетнама не имели места. – Dekabr ayının 19-da Xarici İşlər Naziri parlamentdə çıxış edərkən Amerika qarşısında xoşa gəlməyən ehtiramla Vyetnamın bombardmana məruz qalmadığı fikrini təsdiqlədi.”

As we see from the given example, addition and omission are always followed by other types of transformations.

It is also necessary in translation as the omitted words often turn to be needless in Russian and perceived pleonasm. For example: “The storm was terrible while it lasted. – Tufan dəhşətli idi. – Буря была ужасная.” The subordinate clause “пока она продолжалась – davam etdiyi müddətdə” is quite needless and therefore omitted in Russian and Azerbaijani translation.

It must be noted that in the process of transformation there are such methods as replacement of subordination by coordination and vice versa, breaking and joining up of sentences in translation.

References:

1. Atford I.C. Linguistic theory of translation, Ldn., 1965.

2. Enkist N.E. On defining style, *Linguists and style*, L., 1967.
3. Fries Ch. *Meaning and Linguistic Analysis*, M., 1994.
4. Nida E. The nature of Dynamic Equivalence in Translating, *Fn. Acts du VII congers mondial de la FIT*, Montiral, 1987.
5. Provic A., Denec I. *Translation as Comparison*, Nitra, 1977.
6. Savory Th. *The Art of translation*, Ldn., 1998.
7. Васева И. Теория и практика учебного перевода, София, 1980.
8. Гачечиладзе Г. Вопросы теории художественного перевода, Тбилиси, 1964.
9. Левый И. Искусство перевода, Москва, 1994.
10. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода, Москва, 2004.
11. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика, Москва, 1973.
12. Rəhimov İ., Nağıyev V. İkitərəfli tərcümə, Bakı, Azərneşr, 1972.

2005

Stylistic problems of translation

The meaning or sense of any language unit is indivisibly connected with its emotional colour. While translating a word, word combination or a grammatical phenomenon, it is necessary to settle the problem what feelings and emotions are connected with the meaning or sense of these language units. Even the lack of emotional colour is stylistically of great importance, because it is an indication of

the fact that the given word or grammatical phenomenon is emotionally neutral and this neutral emotional colour must be preserved in translation.

As it is known, the adequate translation conveys not only the sense, but also the expressive-stylistic peculiarities of the original. Therefore, the problem of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena has always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation.

Nevertheless, in this practical work the translators face problems which may be called *stylistical* in essence. We speak of those cases when various expressive means are intentionally used to make the text more striking and emotional, to make it impress the reader more from the emotional point of view. This goal may be achieved by using lexical expressive means, as well as stylistic devices, by means of special combination of phrases and sentences, i.e. by using syntactical stylistic devices and expressive means. Each of these devices aimed at making the text stylistically coloured obliges the translator to turn to a number of special methods for solving them.

Moreover, the translator often encounters difficulties connected with the problem that the SLT (source language text) belongs to a definite speech style. Stylistic idiosyncrasy of certain genres in different languages does not coincide. The translator should know the main cases of such discoincedences and be familiar with the general principles of translation of text belonging to various genres.

Thus, stylistic problems of translation include three main groups of issues: lexico-stylistic, grammatico-stylistic problems and the problems connected with the stylistic peculiarities of various genres.

Differentiation of lexical and grammatical means used to achieve a certain stylistic effect does not mean that they have been separated by an unsurmountable barrier. Identical emotional background may be created by various stylistic devices. The task of the translator, first and foremost is to convey this background

by an adequate one, but not to copy or imitate the stylistic devices of the original, which is sometimes very impossible.

While conveying stylistic peculiarities of the original often the translator is obliged to substitute lexical expressive means by grammatical ones and vice-versa.

The heroine of the novel "Vanity Fair" by W.M.Thackeray describes the ignorance of Sir Pitt Crawley like this: "Serve him right", said Sir Pitt, "him and his family has been cheating me on that farm these hundred and fifty years..." Sir Pitt might have said, he and his family to be sure; but rich baronets do not need to be careful about grammar as poor governesses must be.

All the irony expressed in this extract is based on the wrong use of the form of the third person of the pronoun by Sir Pitt. Attempts to convey this wrong use in Russian or Azerbaijani grammar, i.e. by distorting the pronouns "он" and "о" or by any other grammatical forms is perhaps impossible. The best way to convey the non-literary speech of Sir Pitt is by means of lexical units. In one translation of this extract into Russian we read: "Он со своей семейкой облапошивал меня на этой ферме целых полтора года лет! Сэр Пит не мог бы, конечно, выразиться поделикатнее; но богатым баронетам не приходится особенно стесняться на счёт стиля, не то что нам, бедным гувернанткам".

The above-quoted English grammatico-stylistic device has been conveyed into Russian by means of the jargon "облапошивал" and "целых полтора года лет". The whole stylistic colour of the text has been transformed fully enough.

It is evident that in many cases the translator is obliged to involve descriptive translation to convey the stylistic colour of the original.

For instance, "In December 1945, President Truman, one of the more outspoken Jin goes, made the eagle scream with: - Whether we like it or not, we must recognize that the victory which we have won has placed upon the American people the continuing burden of responsibility of the world leadership" (W.Foster, "Outline of Political History of the America").

1945-ci ilin dekabr ayında qatı millətçilərdən biri olan prezident Trumen həddindən artıq həyasızlıqla elan etdi: - “Biz bunu istəsək də istəməsək də bunu etiraf etməliyik ki, əldə edilmiş qələbə Amerika xalqının üzərinə dünyaya bundan sonra ağılıq etmək cavabdehliyi düşür”.

В декабре 1945 года один из самых откровенных шовинистов в США, президент Трумен, напыщенно и нагло возопил: “Хотим мы этого или не хотим, мы обязаны признать, что одержанная нами победа возложила на американский народ бремя ответственности за дальнейшее руководство миром”.

However, the translator should always strive to convey adequately all colors of the SLT by using all methods and means which have been worked out by the theory and practice of translation.

Before beginning to analyse the ways how to convey the separate stylistic devices in translation it is necessary to focus attention on idiosyncrasies of the original. The translator must well know the essence of this method and use it skillfully depending on the nature of expressive means conveyable in translation.

Very often expressive means and stylistic devices of the SLT don't yield in translation by means of the same figures of speech. In reality such stylistic idiosyncrasies maybe considered intranslatable. We may refer to them most of all diversions from the norms the interaction of meanings of homonyms, devices based on the formal aspect of English words, etc. In a number of cases the translator appeals to contextual substitution of the expressive means, but not seldom this method also occurs to be useless.

It does not mean that the translator cannot convey such stylistic devices with the resources of the TL. To overcome these difficulties the translator may always turn to the method of compensation. The essence of this method is that when the translations suffer “losses” in conveying expressiveness the translator tries to compensate “these losses” by creating here or somewhere an identical means of the

same stylistic value. Thus, a certain extract of the TLT begins to correspond to the SLT from stylistic point of view wholly.

It is necessary to bear in mind that the translator should better provide the stylistic equality in translation than to preserve the stylistic device (SD) in the exact place. If the SLT abounds with SD like pun, zeugma and others, then the TLT must possess SD of the same nature. If in some places the translator is unable to convey these SDs with identical SDs, he must compensate these “losses” by creating identical SDs somewhere nearby in the TLT if possible.

Of course, the translator should turn to the method of compensation only in these cases when he is sure that not any other device is helpful to convey the stylistic idiosyncrasies of the SLT in the TLT. However, it is necessary for the translator to know the essence of this method and be able to make use of it.

For example, the hero of Ch. Dickens novel “David Copperfield” speaks of the first days of his stay at his eccentric aunt’s like this: “On the other day, still bundled up in my curious habiliments, I sat counting the time ...”.

The word “habiliment” is a lofty synonym of the word “dress”. This word is much stronger than the Russian word “одеяние” or Azerbaijani “geyim” moreover, the latter may have the same scornful tint which does not correspond the expressive colour of the original. Translators A. Krivtsova and E. Lann decided to compensate the loss of this loftiness by using in translation a verb much loftier than the noun used in the original, i.e. “облачатся” or “Я сидел, облачённый в свой странный костюм”. - “Mən özümün köhnə pəncəyimə bükülərək oturmuşdum”.

The method of compensation is particularly applied in conveying the disorted speech of the SLT used especially to characterize the language of speakers. For example, the nurse of the little Davy in the same novel by Ch. Dickens shown by above very often mispronounces English words. This feature of her speech is necessary to be conveyed in translation, moreover, this feature is particularly emphasized by the author “I ought to have made it, perhaps, but I

couldn't *azakly* that was always the substitute for *exactly*, in Peggotty's militia of words – bring my mind to it”.

If not to convey the mispronunciation of the word “exactly” then it is necessary to omit the author's words completely, which would be a serious diversion from the original. How to convey such a distortion in translation?

Phonetic form of possible Russian or Azerbaijani contextual correspondence of the English word “exactly” is very simple and, therefore, and if not be distorted in speech, but in this case it is not so important for us to translate the word “exactly” which is even not of great significance in the text, but used only to show that Peggotty mispronounces difficult words. Consequently, we can do without the precise translation of “exactly” and compensate this “loss” by using quite a different word which would be easy for an illiterate man to mispronounce from the point of view of the SL. In Russian translation A.Krivtsova and E.Lann it has been conveyed like this: “Может быть я должна была это сделать, но *категорически*, на языке Пегготти это всегда означало *категорически* – не могла собраться с духом”. – “Ola bilsin ki, mən bunu etməli idim, lakin qətiyyətlə cəsarətini toplaya bilmirdim”.

Some peculiarities of the colloquial English language are impossible to convey without the application of compensation, for example, addition and omission of vowels or consonants which are very characteristic in speeches of illiterate Englishmen, absence of agreement between subject and predicate or any other violation of the grammar rule.

Sometimes compensation is very easily conveyed. For instance, in B.Show's *Pygmalion* Eliza says: “I nothing to you – not so much as them slippers”. Higgins checks her: “Those slippers”. It is very difficult to make these two words (them - those) place each other in the Russian or Azerbaijani languages. But this “loss” can be easily compensated by the irregular form of the possessive case “туфли - аyaqqabı”. Thus, in Russian translation Eliza says: “Я для вас ничто, хуже вот этих туфель”, in Azerbaijani translation: “Mən sənin üçün bu ayaqqabılardan da

dəyərsizəm”, and Higgens checks her: “туфель”, and in this way the problem is solved.

As it is seen from the above-said, the method of compensation is one of the types of contextual substitutions. The main difference of such contextual substitution from other types of substitution is that contextual substitution is often used in a different place of translation. In this case substitution is used not only to convey a concrete expressive element or stylistic device, but to preserve the stylistic color inherent to the original. In this goal is achieved in translation, separate “losses” while conveying various expressive means and devices will be insignificant for the adequateness of translation as a whole.

The English simile “as old as the hills” is usually translated into Russian as “старо, как мир” and Azerbaijani “dağlar qədər qoca”. But Ch.Dickens uses this simile in his novel “David Copperfield” in a prolonged metaphor: “Quaint little panes of glass and quaint little windows though as old as the hills were as pure as any snow that ever fell upon the hills”.

If we translate it like: “Все эти причудливые оконца были стары, как мир” – “Bu qəribə pəncərələr lap qədimdən qalma idi”, what about the second part of the stylistic device? Then we are obliged to accept the literal translation of the simile. Can we say in Russian “старые” or “древние, как холмы”? As there is no such an idiom in Russian “ancientness” of hills is something self-evident. Such a statement in Russian is too general and unconvincing. Then, maybe, to restrict it and say that some concrete local hills are meant? In A.Krivtsova and E.Lann translation we read: “... хотя и были столь же древними, как Кентерберийские холмы, но казались чистыми, как снег, когда-либо эти холмы покрывавший”. – “Kenterberi tərələri kimi qədim olmasına baxmayaraq, bu zirvələr qardan sonrakı təmizliyi özündə saxlamışdı”.

There is such a metaphor in the book “In the Name of Peace” of A. Johnston: “Dirt for the millionaire scavengers is worth many times its weight in gold”. – “Грязь” may be retained in translation, as this word is widely used in

transferred meaning in Russian, but what to do with the word “scavengers”? It means “мусорщики” or “ассенизаторы”, but perhaps it is impossible to say in Russian “мусорщик высоко ценит грязь”. Such an image would be senseless, for its real base is not understandable. Besides the word “scavenger” is quite insulting in the text, but in Russian “мусорщик” can hardly be used with such an aim. Then it is necessary to change the image in translation. For instance, instead of “грязи” use the word “падаль”, this is as unpleasant as the former. But how can we name the people who estimate the “падаль”? Well, we may use the Russian “шакалами”, because it is often used as offending and abusive. Thus, “у миллионеров, шакалей породы, падаль ценится на вес золота”. - “Qurd nəslindən olan millionçular, qiymətsiz əşyalarını qızıl qiymətinə dəyərləndirə bilirlər”.

Besides the general principles of conveying of stylistic means in translation the translator must know the peculiarities of conveying of some more or less popular stylistic devices used in various associations connected with the lexical meaning of the word.

Expressiveness in speech is very often achieved by making stylistic use of lexical units. The author uses words in their transferred meanings, in the form of metaphors, metonymies, epithets, compares them with the meanings of other words, and opposes the meanings of one and the same word within one and the same context or the meanings of homonyms and so on. Such stylistic devices create certain difficulties for translators. Transferred use of words is conditioned in each language with its own idiosyncrasies of combinability of meanings in the semantic structure of polysemantic words, peculiarities of homonymic pairs and others. If it is comparatively easy to look for a corresponding meaning of the word in the TL, it is very difficult to find dictionary and transferred equivalents in SL and TL. And it is quite impossible to find identical homonymous parts in the two languages, because of correspondence of sound form of words.

Therefore, transformation of lexico-stylistic devices in translation requires a creative approach and skill from the translator in order to value the device used in the text from the point of view of its stylistic color in the text, and also his mastery to compare the functions of these devices in the source and target languages.

Stylistic devices like metaphor, metonymy, simile, occupy an important place in the stylistic organization of the text. The amount and character of expressive means and stylistic devices determine the degree of emotional impact exerted on the reader. The task of the translator is to convey the system of expressive means in translation in such a form that the transformed expressive means in translation should exert the same emotional impact on the reader.

The ways how to convey lexical figures of speech in translation depends, first and foremost, on whether the given figure of speech is common, i.e. peculiar to common language, or individual in nature. Each language has its system of metaphors, similes and others which are used by the native speakers in the process of communication. On the other hand, the author creates his own fresh image-bearing figures of speech peculiar only to him.

Hackneyed or common linguistic figures of speech often happen to be English phraseological units bearing some images. They are translated in the form shown for the translation of the phraseological units. In this case, it is necessary to search an image-bearing equivalent or image-bearing analogue, i.e. a common linguistic figure of speech in the TL having the same meaning.

Here are some English language metaphors and similes with their equivalents Russian and Azerbaijani: “white as a sheet – qar kimi ağ – белый как полотно; bright as day – gün kimi bəlli – ясный как день; pale as a ghost – kabus görkəmli – бледный как приведение; black as a crow – kömür kimi qara – чёрный как ворон; slippery as an eel – ilan balığı kimi sürüşkən – скользкий как угорь”.

But not seldom English image-bearing figures of speech are created on quite different images, though they have the same meanings in Russian and Azerbaijani:

“a ray of hope – ümid qığılıcı – проблеск надежды; to hit the nail on the head – düz hədəfə vurmaq – попасть в точку; to make a mountain out of a molehill – qarışqadan fil düzəltmək – делать из мухи слона; as like as two peas – elə bil bir almadır – как две капли воды; as thin as a rake – bir dəri, bir sümük – худой как шепка; cold as a stone – buz kimi soyuq – холодный как лёд; as old as hills – dağlar kimi qoca – старо как мир”.

As it is seen from the examples substitution of neutral figures of speech in translations is insignificant. It is important to preserve the image and convey the meaning of the speech figure.

In cases when there are no image-bearing figures of speech in the TL identical in meaning to those in the SL, the translator should create literal equivalents or use descriptive translation, for example: “as busy as a bee – arı kimi zəhmətkeş – трудолюбивый как пчела; as large as life – hüdudsuz iri – в натуральную величину; as dead as a doornail – daş kimi cansız – бездыханный”.

Transformation of expressiveness inherent to language is preformed on principles peculiar to the phraseological units. The problem becomes difficult when it concerns the transformation of individual expressive means and devices of an author. Here the translator should take into account the nature of the expressive means and stylistic devices, their role in the concrete context in order to decide whether it is worth to preserve them in the target text or substitute them by some other ones. As a rule, it is not so difficult to transform an ordinary metaphor in translation, but when it happens to be an author’s neologism, the translator should substitute the original one with something else. But while substituting the original one by something else in the translation the translator must strive to find an identical means of the same sphere.

For instance, Th. Dreiser describes the character of the famous American millionaire J. Morgan like this: “He proclaimed his wild individualism as fiercely as does a lion”. In Azerbaijani “şir” is the symbol of nobleness and bravery (şir kimi cəsur). Therefore, this simile cannot be translated literally. It is desirable to

use an identical simile with a wild animal involved, while substituting the simile, but with such an animal that the name of which could exert a negative emotion in the reader. In the translation of O. Kholmskaya it is like this: “Он утверждал свой бесчеловечный индивидуализм со свирепостью тигра”. – “O özünün qeyri insani fərdliyini pələng hərisliyi ilə təsdiq edirdi”.

Thus, nowadays the theory of translation as a branch of linguistics turned into complex and ramified scientific discipline and the necessity to determine its common, starting and basic position became compulsory.

References:

1. Барудзин С. О делах переводческих, Вопросы литературы № 2, 1979.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод, М., 1975.
3. Васева И. Теория и практика учебного перевода, София, 1980.
4. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике, М., 1978.
5. Гачечиладзе Г. Вопросы теории художественного перевода, Тбилиси, 1964.
6. Гусейнов Б. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского на азербайджанский язык, АКД, Баку, 1967.
7. Дюришин Д. Перевод как форма межлитературных связей. В кн. Сравнительное изучение литератур, Л., 1976.
8. Левый И. Искусство перевода, М., 1974.
9. Ревзин И., Розенцвейг В. Основы общего и машинного перевода, М., 1964.

The process of phraseologization in non-cognate languages and the problem of the translation's ways of the phraseological units

Language is a means of forming and storing ideas as reflections of reality and exchanging them in the process of human intercourse. Language is social by nature not only as it is inseparably connected with the people who are its creators and users, but also, we must mention that it grows and develops together with the development of society.

Approximately during two centuries English has been taught in Azerbaijani as a foreign language. There were times, when Azerbaijan was occupied by the Russian empire, the English language was taught as a third language. The main attention was paid to the teaching of Russian, even Russian was called mother tongue for us. As the result of it, the English language and its teaching were kept in the background. But nowadays, we have gained our independence from the Russian empire and the English language has become the main foreign language that we teach in our educational system. Therefore we need the mighty means of communication all over the world.

In every language besides words there are phrases which are more or less equivalents to the word and are also lexical units. Besides there are other terms denoting more or less the same linguistic phenomenon: set-expressions, set-phrases, fixed word groups, collocations.

It is necessary to draw attention to the phraseological units which occupy a considerable place in many languages. The difficulties of translating of the phraseological units are raised because very often the inexperienced translators forget the notion of usage and under the influence of familiar graphical form convey the word literally and thus violate the norms of the Target language in the field of the combinability of words. While the phraseological units associated and identified in two languages in the plane of expression do not correspond in the

plane of content or in usage or even do not correspond at all. Namely, therefore, the words of such type got the label “faux amis du traducteur” (tərcüməçinin yalançı dostları; ложные друзья переводчика) in French linguistics.

By the phraseological units we mean the phraseological combinations of words, proverbs, sayings, catch words and familiar quotations. Phraseological units are used by the speaker in a ready form. The whole phraseological unit has a meaning which may be quite different from the meaning of its components. Phraseological units or idioms, as they called by most western scholars, represent what can probably be described as the most picturesque, colorful and expressive part of the language's vocabulary.

In modern linguistics phraseology is considered as a fuzzy part of language. It embraces the conventional rather than the productive or rule-governed side of language, involving various kinds of composite units and idioms, fixed phrases and collocations.

It must be mentioned that English and American scholars treat set-expressions mostly as a problem of applied linguistics; they have concentrated their efforts on compiling dictionaries of idiomatic phrases. Their object in so doing is chiefly practical: they furnish anyone, native or foreigner, with a guide to colloquial phrases, considering them an important characteristic feature of natural spoken English and a stumbling block for foreigners. The approach is partly didactic, partly stylistic.

The phraseology of any language presents great differences as for studying language, also for interpreters. The phraseology is one of the main origin of enrichment of the language. To my mind, as word combinations, so sentences, including proverbs and sayings, may be the phraseological units. It is well known that various changes are formed by means of social-political events which had happened in economic-cultural life of every people, and these events have an influence on the mutual development of the languages, such as: English-

Azerbaijani; Azerbaijani-German; Russian-Azerbaijani; Azerbaijani-Turkish; on the enrichment of the word stock and the changes of internal structure of these languages. As the result of the international connections between different peoples and, correspondingly, their languages, the processes of the borrowings and loan-words have taken place.

Mutual connections of the different languages and their mutual influence on the historical development of the peoples during all periods were not the same. Only as the consequence of the mutual relations one language borrows lexical, phonetic and morphological features from another one. Vocabulary of any language is enriched by all these borrowing features and it is developed by means of cooperation of countries.

The meaning or sense of any language unit is indivisibly connected with its emotional colour. While translating a word, word combination or a grammatical phenomenon, it is necessary to settle the problem what feelings and emotions are connected with the meaning or sense of these language units. Even the lack of emotional colour is stylistically of great importance, because it is an indication of the fact that the given word or grammatical phenomenon is emotionally neutral and this neutral emotional colour must be preserved in translation.

It is well-known that depending on different circumstances each language has its own development. So it influences on semantic aspect of all languages. The matter is that not in all cases we find dictionary correspondences for all the words. There are cases that a word of the SL (Source Language) corresponds to a word of the TL (Target Language) in one meaning, but does not correspond in other meanings.

It is known that translation is of great importance as it's closely connected with cultural life, customs and habits, history of many nationalities all over the world and through it people get to know each other and acquaint the other nations with their own cultures and translation skills are perfected every year. Deep are the

roots of translation work of each nation and propositions of its essence and problems are known from ancient times. In these propositions attempts to define the role of translation in social life, in native culture and too many other features are reflected in details. But the concept “translation” refers to our century for it came to an existence in 1920. Every year translational skills are getting more and more improved. First it was applied only to the field of belles-lettres style. But the position of translation has been greatly changed at the beginning of 1950 when linguistics got interested and further more indulged in it.

It is necessary to remark that the term “theory of translation” became more visible not only in literary works but in system of language sciences as well. Consequently, together with belles lettres translation other kinds of translation activity and practice appeared those days which were in the process of development simultaneous interpreting referring to the middle of 1930 when it became an independent science. The great demands are laid on the work of translator. Above all translator would possess versatile knowledge. Lack of knowledge, for instance, leads to misunderstanding in translation or it may decolourise the translation depriving it of its national peculiarities. This mistake can also lead to great errors, creating false imagination of the country and its people. Translator should possess general knowledge in general linguistics because many problems found in translation can only be solved on the basis of philology. Therefore, translator should have a good command in both languages.

The theory of translation represents not a special collection of prescriptions. There can be some instances that require the translator in individual approach. It's fact that what can generally be recognized as correct and reasonable in prose translation, may be not suitable, for example, with respect to fiction.

As it is evident, the translation of scientific technical literature is characterised by using terms exact and monosemantic. It means that the translator ought to know the terminology in the field given as definite. As for emotional

colouring, for instance, it's missing in scientific and technical texts. In translation of official papers the interpreter will get in touch with analogical tasks.

Nowadays the art of translation as a branch of linguistics turned into complex and ramified scientific discipline and the necessity to determine its common, starting and basic position became compulsory.

We must remember that the object of translation is not the separately taken language unit, but the whole text. Therefore, the role of the broad context in the process of translation is great.

As the theme of the given article is the process of phraseologization in Germanic, Turkic and Slavic languages and the problem of the transformation of the phraseological units from Azerbaijani into English and Russian or vice-versa, I would like to draw your attention to this problem.

The meaning or sense of any language unit is indivisibly connected with its emotional colour. While translating a word, word combination or a grammatical phenomenon, it is necessary to settle the problem what feelings and emotions are connected with the meaning or sense of these language units. Even the lack of emotional colour is stylistically of great importance, because it is an indication of the fact that the given word or grammatical phenomenon is emotionally neutral and this neutral emotional colour must be preserved in translation.

The following forms or methods of translation are used to convey the meanings of English set-phrases: equivalent, analogue, descriptive translation, antonymic translation, calque or loan-translation, combined translation, supplementary translation.

The adequate translation conveys not only the sense, but also the expressive-stylistic peculiarities of the original. Therefore, the problem of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena has always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation.

Nevertheless, in this practical work the translators face problems which may be called stylistical in essence. We speak of those cases when various expressive means are intentionally used to make the text more striking and emotional, to make it impress the reader more from the emotional point of view. This goal may be achieved by using lexical expressive means, as well as stylistic devices, by means of special combination of phrases and sentences, i.e. by using syntactical stylistic devices and expressive means. Each of these devices aimed at making the text stylistically coloured obliges the translator to turn to a number of special methods for solving them.

Moreover, the translator often encounters difficulties connected with the problem that the SLT (source language text) belongs to a definite speech style. Stylistic idiosyncrasy of certain genres in different languages does not coincide. The translator should know the main cases of such discoincidences and be familiar with the general principles of translation of text belonging to various genres. Thus, stylistic problems of translation include three main groups of issues: lexicostylistic, grammatico-stylistic problems and the problems connected with the stylistic peculiarities of various genres.

Differentiation of lexical and grammatical means used to achieve a certain stylistic effect does not mean that they have been separated by an unsurmountable barrier. Identical emotional background may be created by various stylistic devices. The task of the translator, first and foremost is to convey this background by an adequate one, but not to copy or imitate the stylistic devices of the original, which is sometimes very impossible. While conveying stylistic peculiarities of the original often the translator is obliged to substitute lexical expressive means by grammatical ones and vice-versa.

Phraseological units are set-expressions, figurative set-expressions described as “idioms”. Such units have an important role to play in human communication. They produce a considerable expressive effect, because they affect the reader’s emotion his aesthetic perception, his literary and his cultural association.

Whenever the author of the source text uses an idiom it is the translator's duty to try and reproduce it with the utmost fidelity.

Sometimes the narrow context does not enable the translator to make a true choice of an equivalent, therefore he is obliged to turn to the facts present in the broad context. There are also cases when even a considerably broad context does not disclose in what meaning the polysemantic word is used, and what meaning we have to take as an equivalent to corresponding to that in the TL. In this case we are obliged to step over the boundaries of the language context and turn to the extra-linguistic situation in order to get the required information, i.e. the circumstances in which the act of communication takes place, second the subject of communication, i.e. the sum of facts described in the text, third the participants of communication, i.e. the speakers or readers. We must stress that only these factors are necessary conditions in majority of cases for the right choice of equivalents for this or that unit of the SL in the process of translation. The knowledge of extra-linguistic situation in translation is very important.

The elimination of polysemy of language unit and the choice of equivalent for translation are conditioned by a number of factors, i.e. by narrow and broad context and by extra-linguistic situation. Without due regard to these factors and their interaction it is impossible to understand the text and to translate it. Namely for this reason the linguistic basis of the theory of translation proceeds: 1) from linguistics of the text; 2) from macro-linguistic description of the language with due regards to the functioning of its systems in their interaction with the extra-linguistic factors which define the subject, the structure and the object of translation.

We know that in the process of translation a word of the SL may correspond to several words in the TL which are synonyms. Here the choice of the corresponding word depends: 1) on the differences in their meaning; 2) on their stylistic peculiarities.

It is doubtless that when we try to find correspondences for a word, first of all we look into the dictionaries. Most English words have Russian and Azerbaijani equivalents, especially in the field of terminology. But in many cases the dictionaries give a number of equivalents for a word and the translator is to make his choice among them. The conclusion is that any dictionary indicates to the common semantic direction on the basis of which the translator chooses independently the necessary to him word suiting his goal.

It is necessary to said that in lexical replacement one lexical unit of the SL is replaced by another lexical unit of the TL, which taken independently of its dictionary correspond, i.e. the unit of translation and its equivalent in translation have different referential meanings. The most typical lexical transformations are concretization and generalization of meanings, antonymic and metonymic translations.

In concretization we replace a word with the broader meaning by a word with a narrow, concrete meaning which fully discloses the essence of the thing in the question.

Generalization is the reverse side of concretization, it is replacement of the word with concrete meaning by a word with much broader meaning which is clear and understandable to the speaker of the TL. The translators appealed to generalization for the given context, because the exact indication of thermometer is not as important as the intolerance of heat.

Generalization is often used when a proper name is replaced by a word of common class, simply here we have metonymic translation, that is, very often in metonymy a proper noun being the name of a firm or something expresses not the producer, but the product. But these names of firms are not known to all our readers, therefore in translation we replace the names of firm very often by the products manufactured by them.

We know that words in the context may acquire additional lexical meanings not fixed in dictionaries. These meanings we call dictionary meanings or transferred meanings, for there is always an interaction between dictionary and contextual meanings of a word as a result of which a lexical stylistic device emerges. Very often during the translation we come across the words to which we don't find full or equal correspondences in the vocabulary of the TL. In this case we deal with lexical units that have not any equivalents. By it we understand the words and set-phrases of the SL which have neither full, nor partial correspondences in the lexical system of the TL. We divided them in the following groups:

1) Proper names, geographical names, the names of institutions, enterprises, organizations, newspapers, ships and others. Generally speaking, it is very difficult to distinguish those proper nouns, which have stable correspondences in the TL and those, which have not. These proper nouns without due correspondences may have them when they appear in a periodicals and fiction regularly. Thus, an occasional element turns into a usual. But still proper names and less familiar names form the group of the units which have not equivalents.

2) The so-called reality, i.e. the words of the SL, which denote concepts and situations absent in the practical life of people speaking in the TL. We refer to them the names of the objects denoting material and spiritual culture of one nation alone. They also include words and set-phrases characteristic for the social and political life of the country.

3) The so-called occasional lacunas, i.e. the words of the SL, which by some unknown reasons have no correspondence in the TL.

4) Antonymic translation, i.e. conveying the meaning of a negative construction by means of a positive construction or vice versa.

5) Metonymic translation. Very often phraseological units bearing some images. They are translated in the form shown for the translation of the

phraseological units. In this case it is necessary to search an image-bearing equivalent or image-bearing analogue, i.e. a common linguistic figure of speech in the TL having the same meaning.

By “the phraseological problems of translation” we mean the following forms and methods of translation of the proverbs, sayings, catch words, familiar quotations, briefly speaking, all kinds of the phraseological units.

As it is well-known, that “equivalent, analogue, descriptive translation, antonymic translation, calque or loan translation, combined translation” are the forms and methods of translation which are used to convey the meanings of set-phrases.

The distributional characteristic of the word plays an important role for establishing equivalency in translation.

We must notice that of great interest for translators are the transformation of prolonged metaphors. English authors very often play up with figures of speech creating on their bases a scene where everything are interconnected. In this case translator has two ways to convey the image: either he retains the basic figure of speech or changes it completely and creates his own prolonged imagery in translation.

Naturally, it is better try to preserve the figures of speech inherent to the original. While doing it, the translator very often is obliged to refuse the usage of the phraseological analogue which might have been possible to use, had not the figure of speech been prolonged, but single.

The idiom’s semantics is a complex entity and there are five aspects of its meaning. These aspects will influence the translator’s choice to find an equivalent in the target language. They are: a) the idiom’s figurative meaning; b) its literal sense; c) its emotive character; d) stylistic register; e) national coloring.

However, the figurative meaning is the basic element of the idiom's semantics. For instance, "red tape" means "bureaucracy", "to kick the bucket" means "to die", "to wash dirty linen in public" may be understood as "to disclose one's family troubles to outsiders".

Idioms can be positive, negative or neutral. It's clear that "to kill two birds with one stone" means in Azerbaijani "bir güllə ilə iki dovşan vurmaq" və ya "bir oxla iki dovşan vurmaq", in Russian "убить двух зайцев одним ударом" is a good and right decision; "to find a mare's nest" means in Azerbaijani "yersiz söz demək, mənasız danışmaq", in Russian "попасть пальцем в небо, попасть впросак" is "ludicrous mistake", while "Rome was not built in a day" means in Azerbaijani "Roma bir gündə qurulmamışdır", in Russian "Рим строился не в один день" is a simple and neutral statement of the fact.

Besides mentioned above, an idiom can be nationally colored and include some words which mark it as the product of a certain nation. For instance, "to set the Thames on fire" means "qeyri-adi bir hərəkət etmək" – "достать луну с неба", т.е. "сделать что-либо необычное, из ряда вон выходящее" and "to carry coal to Newcastle" means "Nyukasla kömür aparmaq" – "возить уголь в Ньюкасл", т.е. "возить что-либо туда, где этого и так достаточно" are undoubtedly British. Its equivalents in Azerbaijani is "Naхçivana duz aparmaq", but in Russian "ехать в Тулу со своим самоваром". Another example is "to discover America" means "Amerika kəşf etmək, yəni çoxdan hamıya məlum olan şeyi elan etmək" – "открыть Америку, т.е. говорить о том, что всем давно известно" is, of course, the American idiom. For example, "Avazın xoş gəlir, oxuduğun Quran olsa" means in English "to make a fool of someone" – "свежо предание, а верится с большим трудом, поёт куролесу (греч. «Господи, помилуй»), а несёт аллилуйю"; "Araz aşığındandır Kür topuğundan" means that "one can wade through any sea, someone is a devil-may-care fellow, not to give a damn, someone is a mad-brain", in Russian "Араз по щиколотку, Кура по лодыжку, море по колено, т.е. кому-либо всё до лампочки, безразлично"; "Araza susuz aparıb

susuz gətirər” means “to be a cunning, sly, ingenious, a crafty man” – “лис, т.е. очень хитрый человек” are naturally, the Azerbaijani phraseological units.

Transformation of expressiveness inherent to language is performed on principles peculiar to the phraseological units. The problem becomes difficult when it concerns the transformation of individual expressive means and devices of an author. Here the translator should take into account the nature of the expressive means and stylistic devices, their role in the concrete context in order to decide whether it is worth to preserve them in the target text or substitute them by some other ones. As a rule, it is not so difficult to transform an ordinary metaphor in translation, but when it happens to be an author’s neologism, the translator should substitute the original one with something else. But while substituting the original one by something else in the translation the translator must strive to find an identical means of the same sphere. For instance, Th. Dreiser describes the character of the famous American millionaire J. Morgan like this: “He proclaimed his wild individualism as fiercely as does a lion”. In Azerbaijani “şir” is the symbol of nobleness and bravery (şir kimi cəsur). Therefore, this simile cannot be translated literally. It is desirable to use an identical simile with a wild animal involved, while substituting the simile, but with such an animal that the name of which could exert a negative emotion in the reader. In the translation of O. Kholmetskaya it is like this: “Он утверждал свой бесчеловечный индивидуализм со свирепостью тигра”. – “O özünün qeyri insani fərdliyini pələng hərisliyi ilə təsdiq edirdi”.

Sometimes the complex character of the idiom’s semantics makes its translation no easy matter. There are also some other factors which complicate the task of identification, understanding and translation of idioms.

Firstly, an idiom can’t be mistaken for a free-word combination, especially if its literal sense is not exotic. For example, “to have butterflies in one’s stomach”, and rather trivial “to measure one’s length” that means “bir kəsin boyunu ölçmək”.

Secondly, an idiom of source language may be identical in form to a target language idiom, but have a different figurative meaning. Thus, the English “to lead someone by the nose” implies a total domination of one person by the other Russian “вести кого-либо на поводу, т.е. держать в подчинении” and “to stretch one’s legs” means in Azerbaijani “havaya çıxmaq”, in English “to take a stroll”, in Russian “размять ноги, т.е. прогуляться”.

Thirdly, source language’s idiom can be wrongly interpreted due to its association with a similar target language’s unit. For instance, “to pull the devil by the tail”, which means “to be in a trouble” may be misunderstood by the translator under the influence of the Russian idiom “бедствовать, сидеть без гроша” or “биться как рыба об лёд”.

Fourthly, source language’s idiom may have a broader range of application than its target language’s counterpart identical in form and meaning. For instance, the English “to get out of hand” is equivalent to the Russian “отбиться от рук” and Azerbaijani “həddini aşmaq”. The latter is often used to translate it. For example: The children got out of hand while their parents were away. – Valideynlər olmadığı üçün uşaqlar heç sözə baxmır. – В отсутствии родителей дети совсем отбились от рук.

The English idiom can be used whenever someone or something gets out of control, while the Russian idiom has a more restricted usage. For example: What caused the meeting to get out of hand? – Nəyə görə iclasda qarmaqarışıqlıq yarandı? – Почему собрание прошло не так организованно?

Fifthly, it is necessary to mention that some phraseological units have transnational peculiarities. For example: “Nuh əyyamında” – “Nikolayın vaxtında” – “when Queen Anna was alive” mean “in the year dot, in the past times – в давние времена”; “Allah qorusun!” – “Might be lucky!” – “ бог в помощь” mean “something may turn up, the wheel of fortune might turn in our favour”; “Ağrın mənə gəlsin! / Ağrın alım!” – Dear! / Honey! / Darling! – (ласковое обращение в

значении, чтобы все недуги перешли на говорящего) “дорогой! / мой милый!” mean “tender appeal to someone”; “Allah ağıl versin!” – “Be clever! / Be a good boy (girl)!” – “дай ему боже ума! / Господи образумь!”

The possibility of misinterpreting an idiom in the source text calls for a great deal of vigilance on the part of the interpreter.

The analyses of proverbs and sayings of the Azerbaijani, Turkish, English, German and Russian languages show that despite the fact that proverbs and sayings in investigated languages have different special features, peculiarities, they have the same meanings in different languages. For example: 1. Az.: Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. Turk.: Eski kurt yolunu şaşırılmaz. Eng.: An old wolf will not lose his path. Ger.: Der Bar schnappt stets nach Honiğ. Rus.: Старый волк знает толк. 2. Az.: Heç nəyi olmayan, heç nə itirməz. Turk.: Hiç bir şeyi olmayan, hiç bir şey kaybetmez. Eng.: He who has nothing, loses nothing. Ger.: Wer nichts hat dem nichts verlieren. Rus.: У кого ничего нет, тому нечего терять. 3. Az.: Oxumaq heç vaxt gec deyil. Turk.: Öğrenmenin yaşı yoktur. Eng.: There is no age limit to learning. It is never too late to learn. Ger.: Lernen ist nie spat. Rus.: Учиться никогда не поздно. Век живи, век учись. 4. Az.: Axtaran tapar. Turk.: Aktaran tapar. Eng.: Nothing seek, nothing find. Ger.: Flieğende Krahe findet allzeit etwas. Rus.: Кто ищет, тот найдёт. 5. Az.: Gənclik ən böyük dövlətdir. Turk.: Genclik en büyük devletdir. Eng.: Youth is the greatest prosperity. Ger.: Die Jugend ist der beste Reichtum. Rus.: Молодость – самое ценное богатство. 6. Az.: Atanmamış hop demə. Turk.: Çocuk doğmadan adını koymaya kalkışma. Eng.: Do not name your child before it is born. Ger.: Rufe nich “Hase”, bis du ihn im Sacke hast. Rus.: Не говори гоп, пока не перепрыгнешь. 7. Az.: Gözdən uzaq, könüldən iraq. Turk.: Gözden irak olan gönülden de irak olur. Eng.: Long absent, soon forgotten. Out of sight, out of mind. Ger.: Aus den Augen, aus dem Sinn. Rus.: Вон из глаз, вон из сердца. 8. Az.: Pul qocanı cavanlaşdırır. Turk.: İhtiyarı genceleşdiren paradır. Eng.: Money makes an old man younger. Ger.: Das Geld macht den alten Mann junger. Rus.: Деньги делают старца молодым. 9.

Az.: Ac qal, topal qal, kor qal, amma torpaqsız qalma. Turk.: Aç kal, topal kal, kör kal, fakat topraksız kalma. Eng.: Be hungry, be lame, be blind, but never be without land. Ger.: Bleibe hungrig, bleibe lalun, bleibe blind, aber bleibe nicht olme Heimat. Rus.: Будь голодным, будь хромым, будь слепым, но никогда не будь без земли.

Proceeded from the incomplete excursus, we come to the conclusion that the thoughts about the formation, the origin of proverbs and sayings of various languages and the last word is not said to the science from the point of view of linguistics and literary studies. Only making general revision these thoughts can be taken in consideration.

It is useful to investigate the phraseological units of Turkic, Germanic and Slavonic languages, firstly, for the purpose of studying the various stages of the historical development of the people's thinking; secondly, for the purpose of researching the reasons of the lexical-semantic similarity, identity; thirdly, to clear up a powerful influence of spiritual-aesthetic views of Turkic peoples on the culture of mankind; fourthly, to reveal the stages of development of initial philosophic views, to clear up an intercommunication of artistic and aesthetic mentalities, as the form of the social consciousness.

The proverbs and the sayings of Turkic, Germanic and Slavonic languages are being distinguished by its profundity of thought and intensity of expressing the feelings or thoughts and it must be marked that they take a special place in the genre of folklore.

Summing up our investigation, we'd like to emphasize that there are four methods to handle a SL's idiom in the translating process: 1) identical SL's idiom in all aspects, for instance, "to pull someone's chestnuts out of the fire" – "bir kəsə görə özünü oda vurmaq" – "таскать каштаны из огня"; 2) SL's idiom can be translated to TL's idiom by different image, for instance, "to make hay while the sun shines" – "dəmiri isti-isti döyərlər" – "куй железо пока горячо"; 3) SL's

idiom can be translated by word-for-word in TL, for instance, “people, who live in a glass houses should not throw stones” – “döymə taxta qapını döyərlər dəçir qapını” – “люди, живущие в стеклянных домах, не должны бросать камни”; 4) instead of translating the SL’s idiom, translator may try to explicate its figurative meaning, so as to preserve at least the main element of its semantics, for instance, in Azerbaijani – “Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma”, in English – “an apple-pie order”; in Russian – “шарашкина контора”.

Investigating the main sources of formation of the phraseological word combinations in the modern English language at end of the XX – the beginning of the XXI century, the most principal extralinguistic spheres of formation of the largest part of the phraseological block (frame) of the literary language were revealed. Analysis of the phraseological units clearly show the dependence of the development of the phraseology from the surroundings, environment, reality, material and spiritual life of the people.

Belles-lettres and publicistic literature is in a great need of a broad using the phraseological units of various languages which belong to different language families. Every national colloquial speech needs the using of the phraseological units, I think, metalanguage, too.

References:

1. Afford I.C. Linguistic theory of translation, Ldn., 1965.
2. Glaeser, Rosemarie. On the Phraseology of Spoken English: The Evidence of Recurrent Word-Combinations, Phraseology. Edited by Cowie A.P. Oxford, Clarendon Press, 1998.
3. Hacıyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology, Elm və Təhsil, Bakı, 2009.
4. Nida E. The nature of Dynamic Equivalence in Translating, Fn.Acts du VIII congers mondial de la FIT, Montiral, 1987.

5. Nida E. A Science of Translating, Leaden, 1994.
6. Savory Th. The Art of Translation, Leningrad, 1968.
7. Левый И. Искусство перевода, М., 1974.
8. Гачечиладзе Г. Вопросы теории художественного перевода, Тбилиси, 1964.
9. Ревзин И., Розенцвейг В. Основы общего и машинного перевода, М., 1964.

2010

Language in and out of context

It is well-known that Fossil discoveries in South African rocks show that life existed on earth 3,4 billion years ago. Yet man is the only species that talks. He is Homo loquens. There are some pseudo-linguistic theories about how man first acquired speech.

Language is a means of forming and storing ideas as reflections of reality and exchanging them in the process of human intercourse. Language is social by nature not only as it is inseparably connected with the people who are its creators and users, but also, we must mention that it grows and develops together with the development of society. Language is oral, arbitrary, recurrent, adequate. It is also a noninstinctive method of communication.

It is true that nonverbal communication concerns every aspect of man that sends messages to another person. On the basis of these messages, the other person forms an impression of you – an impression that will be quickly and firmly established. Nonverbal messages communicated by eyes, face, and body, also by clothes and other possessions one displays.

It is also necessary to mention that nonverbal communication occurs in a context. Contexts may be narrow (microcontext) and broad (macrocontext). By the narrow context we mean the context of a sentence, i.e. the language units that form the environment of the given word within the boundaries of the sentence. By the broad context we mean the language environment which is beyond the boundaries of the sentence, it is textual context, i.e. the sum of language units that surround the given unit beyond the boundaries of the sentence. It is impossible to define the exact boundaries of the broad context; it may consist of a group of sentences, a paragraph, a chapter or a whole story or novel.

The narrow context in its turn may be divided into syntactic and lexical. By syntactic context we understand the syntactic construction in which the given word, word combination or clause is used. By lexical context we mean the sum of concrete lexical units, words and set-phrases that surround the given language unit.

Like verbal communication, nonverbal communication exists in a context, and that context determines to a large extent the meanings of any nonverbal behaviors. The same nonverbal behavior may have a totally different meaning when it occurs in another context. For example, when we receive a linguistic message, we pay attention to many other factors apart from the language itself. If we are face to face with the person sending the message, then we notice what they are doing with their face, eyes, and body while speaking: maybe they smiled, or shook their fist, or looked away. In a spoken message we notice the quality of the voice as well: maybe the speaker's voice was shaking, or they had a particular accent, or hesitated, or slurred their words. These are the paralinguistic features of a spoken message, which are lost if we write the message down. They exist in written messages too, where they may be influenced by handwriting or typography, and by whether the message is in an expensive book or on a scrap of paper.

We are also influenced by the situation in which we receive messages, by our cultural and social relationship with the participants, by what we know and what we assume the sender knows. These factors take us beyond the study of

language, in a narrow sense, and force us to look at other areas of inquiry - the mind, the body, society, the physical world - in fact, at everything. There are good arguments for limiting a field of study to make it manageable; but it is also true to say that the answer to the question of what gives discourse its unity may be impossible to give without considering the world at large: the context.

In linguistics, especially in the English-speaking world between the 1930-s and 1960-s, there have been several schools of thought which believe that context, this knowledge of the world outside language which we use to interpret it, should be ruled out of language analysis as far as possible. In this way, it is believed, linguists will be able to make discoveries about the language itself, and its system of rules which exists quite independently of particular circumstances. Though there are variations of this view, and disagreements among its adherents, we may validly characterize it as sentence linguistics, because it confines its inquiries to what happens within sentences. Sentence linguists follow one of two procedures: they either invent their examples for analysis, using their own intuitive knowledge as native speakers (their linguistic competence) as a yardstick, or they take language which people have actually used and remove all the features which they believe to be irrelevant to their purposes. These processes, especially the first, are very similar to those used in creating practice sentences for language teaching.

This is best demonstrated by an example. A verbal exchange two people was recorded and part of it was written down. Inevitably, this involves loss, because it is not possible to reproduce on the page all the features of voices, movements, expressions, and of the situation; but it is possible to keep or discard differing amounts. At one point the exchange went something like this:

1. - Right, (hhh) who's goin' to lift the bottom? Well ...come o'
...someone's got to take' old of it.
2. I ain't goin' to.
1. Don't just ...Come on will you?

Without using any technical transcription system (the convention *hhh* simply means a sharply indrawn breath) we can capture quite a lot of detail: *goin'* instead of *going*, *'old* instead of *hold*, *ain't* instead of *am not* all indicate a dialect other than that of standard English. *O'* indicates the word *on* broken off. Though it is unfinished, the false start *Don't jus'* has meaning and perhaps suggests a sense of urgency and impatience. Yet sentence linguists would regard these features as unimportant: their objective being to analyse the rules of the English language, not the actual meanings which 1 and 2 are trying to convey in this particular situation, nor their departures from the standard form of the language. They would also omit any individual idiosyncrasies in an individual's language (known in linguistics as *idiolect*), and any purely physiological interference, like traffic noise outside or the effect of trying to speak while under physical strain. Lastly, they would remove what is undoubtedly, in the case above, the single most important feature needed to understand what is being said: the fact that these two people are involved in moving a piano and 1 (a middle-aged man trying to assert his authority) is already supporting its weight: hence, perhaps, his impatience, breathlessness, and desperate switch from ordering to pleading with 2, a youth who has only reluctantly agreed to come along and help. (It is worth noting that titles of discourses often supply a broad explanatory context; we might, for example, have called this extract "The Piano Movers", and immediately made it much more meaningful by doing so). By removing these sorts of features as hesitations, false starts, social or regional dialects, idiolect, interference, what people are doing and who they are, sentence linguists would argue that we take away what is incidental and variable in language and leave what is permanent and invariable. They might render the same exchange like this:

1. Who is going to lift the bottom? Someone has got to take hold of it.
2. I am not going to.
1. Come on, will you?

Interestingly, this process of eliminating the unique combination of circumstances in which language happens (a process known technically as *idealization*) results in the same kind of sentences as those invented examples for translation or grammatical analysis. For their purposes, the sentence linguists have a case. Yet for the discourse analyst it may be exactly these transient and variable features which enables us to understand the meaning of what is said, and the reason why the order of sentences proceeds in the way that it does. The language learner needs to be able to handle language which is not idealized - language in use. The language teacher needs, therefore, to decide on the extent to which idealized language may help the development of this ability.

References:

1. Baldwin T. Distributional Similarity and Preposition Semantics / Syntax and Semantics. Netherlands: Springer, 2006.
2. Bedingfield C. A pattern language for web usability, Jan Graham, Addison – Wesley, 2003.
3. Brinton L.J. The Structure of Modern English. A Linguistic Introduction. Amsterdam. Philadelphia: J.Benjamins, 2000.
4. Sapir E. Language, Culture and Personality, Berkley and Los-Angels, 2001.
6. [http: // www.3telus.net/linguisticsissues/modalsinteaching.html](http://www.3telus.net/linguisticsissues/modalsinteaching.html)
7. [http: // www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF](http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF)
8. [http: // www.wikipedya.com](http://www.wikipedya.com).
9. [http: // www.hi-edu.ru](http://www.hi-edu.ru)
10. [http: // www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline](http://www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline)

Body Language

Touch communication, also referred to as haptics (the study of human touch behavior), is perhaps the most primitive form of communication. Developmentally, touch is probably the first sense to be used; even in the womb the child is stimulated by touch. Soon after birth the child is caressed, patted, and stroked. In turn, the child explores its world through touch. In a very short time, the child learns to communicate a wide variety of meanings through touch.

Five of the major meanings of touch: positive affect, playfulness, control, ritual, task-relatedness are considered here.

Touch may communicate positive emotions. This touching occurs mainly between intimates or others who have a relatively close relationship. “Touch is such a powerful signaling system”, notes Desmond Morris (1974), “and it’s closely related to emotional feelings we have for one another that in casual encounters it’s kept to a minimum. When the relationship develops, the touching follows along with it”. Among the most important of these positive emotions are support, which indicates nurturing, reassurance, or protection; appreciation, which expresses gratitude; inclusion, which suggests psychological closeness; sexual interest or intent; and affection, which expresses a generalized positive regard for other person.

Touch often communicates our intention to play, either affectionately or aggressively. When affection or aggression is communicated in a playful manner, the playfulness de-emphasizes the emotion and tells the other person that it is not to be taken seriously. Playful touches serve to lighten an interaction.

Touch may also serve to direct the behaviors, attitudes, or feelings of the other person. Such control may communicate a number of messages. In compliance, for example, we touch the other person to communicate “move over,

hurry, stay here, do it". In attention-getting, we touch the person to gain his or her attention, as if to say "look at me" or "look over here".

Touching to control may also communicate dominance. Consider, as Nancy Henley suggests in her "Body Politics" (1977), who would touch whom – say, by putting an arm on the other person's shoulder or by putting a hand on the other person's back – in the following dyads: teacher and student, doctor and patient, master and servant, manager and worker, minister and parishioner, police officer and accused, business person and secretary. Most people brought up in our culture would say the first-named person in each dyad would be more likely to touch the second-named person than the other way around. In other words, it is the higher status person who is permitted to touch the lower status person.

Ritualistic touching centers on greetings and departures. Shaking hands to say "hello" or "good-bye" is perhaps the clearest example of ritualistic touching, but we might also hug, kiss, or put our arm around another's shoulder in meeting someone or in anticipating the person's departure.

Task-related touching is associated with the performance of some function; this ranges from removing a speck of dust from another person's face to helping someone out of a car or checking someone's forehead for a fever.

We must mention that there are cultural differences in touch communication. For example, students from the United States reported being touched twice as much as did students from Japan. In Japan, there is a strong taboo against strangers touching, and the Japanese are therefore especially careful to maintain sufficient distance.

Another obvious cross-cultural difference is in the Middle East, where same-sex touching in public is extremely common. Men will, for example, walk with their arms on each other's shoulders – a practice that would cause many raised eyebrows in the United States. Middle Easterners, Latin Americans, and southern

Europeans touch each other while talking a great deal more often than do people from “non-contact” cultures – Asia and northern Europe.

Even such seemingly minor nonverbal differences as these can create difficulties when members of different cultures interact. Northern Europeans or Japanese may be perceived as cold, distant, and uninvolved by southern Europeans, who in turn may be perceived as pushy, aggressive, and inappropriately intimate.

The other important kind of communication – is space communication. To our opinion, proxemics is the study of how people manage space, particularly the distances between themselves and others in interpersonal relationships.

Edward T.Hall, in “A System for Notation of Proxemic Behavior” (1963), defines proxemics as “the study of how man unconsciously structures micro-space – the distance between men in the conduct of their daily transactions, the organization of space in his houses and buildings, and ultimately the layout of his town”. In his analysis of the physical space between people in their interpersonal relationships, Hall distinguishes four distances that he feels define the type of relationship permitted. Each of these four distances has a close phase and a far phase, giving us a total of eight clearly identifiable distances. These four distances, according to Hall, correspond to the four major types of relationships: intimate, personal, social, and public.

In intimate distance, ranging from the close phase of actual touching to the far phase of 6 to 18 inches, the presence of the other individual is unmistakable. Each individual experiences the sound, smell, and feel of the other’s breath. The close phase is used for lovemaking and wrestling, for comforting and protecting. In the close phase, the muscles and the skin communicate, while actual verbalizations play a minor role. In this close phase, whispering, says Hall, has the effect of increasing the psychological distance between the two individuals. The far phase allows us to touch each other by extending our hands. The distance is so close that

it is not considered proper for strangers in public, and because of the feeling of inappropriateness and discomfort, the eyes seldom meet but remain fixed on some remote object.

Each of us, says Hall, carries a protective bubble defining our personal distance, which allows us to stay protected and untouched by others. In the close phase of personal distance (1 to 2 feet) we can still hold and grasp each other, but only by extending our arms. We can then take into our protective bubble certain individuals – for example, loved ones. In the far phase (2 to 4 feet) two people can touch each other only if they both extend their arms. This far phase is the extent to which we can physically get our hands on things; hence it defines in one sense the limits of our physical control over others. Even at this distance we can see many of the fine details of an individual – the gray hairs, tooth stains, clothing lint, and so on. However, we can no longer detect body heat. At times we may detect breath odor, but generally at this distance etiquette demands that we direct our breath to some neutral corner so as not to offend. At this distance we cannot perceive normal cologne or perfume. Thus, it has been proposed that cologne has two functions. First, it serves to disguise the body odor or hide it; and second it serves to make clear the limit of the protective bubble around the individual. The bubble, defined by the perfume, signals that you may not enter beyond the point at which you can smell me.

At the social distance, we lose the visual detail we had in the personal distance. The close phase (4 to 7 feet) is the distance at which we conduct impersonal business, the distance at which we interact at a social gathering. The far phase (7 to 12 feet) is the distance we stand when someone says: “Stand away so I can look at you”. At this distance, business transactions have a more formal tone than when conducted in the close phase. In offices of high officials, the desks are positioned so that the individual is assured of at least this distance when dealing with clients. Unlike the intimate distance, where eye contact is awkward, the far phase of the social distance makes eye contact essential – otherwise

communication is lost. The voice is generally louder than normal at this level, but shouting or raising the voice has the effect of reducing the social distance to a personal distance. It is at this distance we can work with people and yet not constantly interact with them. The social distance requires that a certain amount of space be available. In many instances, however, such distances are not available; yet it is necessary to keep social distance, psychologically if not physically. In order to achieve this, we attempt different arrangements with the furniture. In a small office, for example, people sharing an office might have their desks face in different directions so that each worker may stay separated from the other. Or they may position their desks against opposite walls so that each will feel psychologically alone in the office, and thus be able to maintain a social rather than a personal distance.

In the close phase of public distance (12 to 15 feet), an individual seems protected by space. At this distance, one is able to take a defensive action should one be threatened. On a public bus or train, for example, we might keep at least this distance from a drunkard so that should anything happen, we could get away in time. Although at this distance we lose the fine details of the face and eyes, we are still close enough to see what is happening in case we need to take defensive action.

At the far phase (more than 25 feet) we see individuals not as separate individuals but as part of the whole setting. We automatically set approximately 30 feet around public figures who are of considerable importance and we seem to do this whether or not there are guards preventing us from entering this distance. This far phase is, of course, the distance from which actors perform on stage; consequently, their actions and voices have to be somewhat exaggerated.

It is necessary to tell that it would be a mistake to assume that all nonverbal communication takes place behaviorally. Numerous nonverbal messages are communicated by clothing and other artifacts, such as jewelry, makeup, buttons, the car you drive, the home you live in, the furniture you have and its arrangement,

and in fact, just about every object with which you associate yourself. Your associations with an Alfa Romeo, Gucci leather, and cashmere sweaters say something very different from what your associations with a Volkswagen, vinyl, and polyester would say. A Rolex and a Timex may both give you the correct time, but each communicates differently about you. Whatever you wear and what you are associated with will communicate something about you.

We learn early to form impressions of people on the basis of their clothing. In a study by Michael Solomon (1986), children from the fourth and sixth grades wearers of a variety of types of jeans and shoes, in such dimensions as popularity, attractiveness, and friendliness. For example, when the children were shown wearers of three brands of jeans – Calvin Klein (designer type, high-priced), Levi Strauss (medium-priced), and Sears Toughskins (inexpensive), the children perceived the Levi Strauss wearers most favorably and the Sears wearers most negatively.

Undoubtedly, gift is one of the kinds of nonverbal messages. A number of theorists have recently pointed out how we communicate even in our gift-giving. One type of gift has been referred to as the Pygmalion gift, that is, the gift that seems to be designed to change the person into what the donor wants the person to become. (Pygmalion gift – is a gift that communicates the gift-giver's desire for the person to change his or her personality or life-style). The husband who buys his wife sexy lingerie may be asking his wife to be sexy; the wife who buys her husband a weight-lifting machine may well be asking the same thing. The parent who repeatedly gives a child books or scientific equipment, such as a microscope, may be asking the child to be a scholar. The problem with some of these gifts is that the underlying motives – the underlying displeasures – may never be talked about and hence never resolved.

This is not to say that all gifts are motivated by negative aspects of our personalities, only to suggest that even in gift-giving there are messages communicated that are often overlooked and that often function below the level of

conscious awareness. Such messages, however, may have considerable impact on the recipient, the donor, and the relationship itself.

Thus, nonverbal communication concerns every aspect of man that sends messages to another person. On the basis of these messages, the other person forms an impression of you – an impression that will be quickly and firmly established. Nonverbal messages communicated by eyes, face, and body, also by clothes and other possessions one displays.

References:

1. Edward T. Hall. A System for Notation of Proxemic Behavior, 1963.
2. Nancy Henley. Body Politics, 1977.
3. Desmond Morris. Touch communication, 1974.
4. E.Sapir. Language, Culture and Personality, Berkley and Los-Angels, 2001.
5. Frank Smith. Psycholinguistics and Reading, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.

2010

Universals of nonverbal communication - body language

It is necessary to mention that *nonverbal communication occurs in a context*. Like verbal communication, nonverbal communication exists in a context, and that context determines to a large extent the meanings of any nonverbal behaviors. The same nonverbal behavior may have a totally different meaning when it occurs in another context. A wink of the eye to an attractive person on a bus means something completely different from a wink of an eye to signify a lie.

Similarly, the meaning of a given bit of nonverbal behavior depends on the verbal behavior it accompanies or is close to in time. Pounding the fist on a table during a speech in support of a politician means something quite different from the same fist pounding in response to news of a friend's death. Of course, even if we know the context in detail, we still might not be able to decipher the meaning of the nonverbal behavior. In attempting to understand and analyze nonverbal communication, however, it is essential that full recognition be taken of the context.

As we know, *nonverbal behaviors are usually packaged*. Nonverbal behaviors, whether they involve the hands, the eyes, or the muscle tone of the body, usually occur in packages or clusters in which the various verbal and nonverbal behaviors reinforce each other, an occurrence referred to as congruence. We don't express fear with our eyes while the rest of our body relaxes as if sleeping; rather, the entire body expresses the emotion. We may, for the purposes of analysis, focus primarily on the eyes, the facial muscles, or the hand movement, but in everyday communication, these don't occur in isolation from other nonverbal behaviors. In fact, it is physically difficult to express an intense emotion with only one part of the body. Try to express an emotion with the face only. You will find that the rest of your body takes on the qualities of that emotion as well.

It is clear that *nonverbal behavior always communicates*. The observation that all behavior communicates is particularly important in regard to nonverbal communication. It is impossible not to behave; consequently, it is impossible not to communicate. Regardless of what one does or does not do, one's nonverbal behavior communicates something to someone (assuming that it occurs in an interactional setting).

Even small movements are extremely important in interpersonal relationships. We can often tell, for example, when two people genuinely like each other and when they are merely being polite. If we had to state how we know this, we would probably have considerable difficulty. These inferences, many of which

are correct, are based primarily on these small nonverbal behaviors of the participants – the muscles around the eyes, the degree of eye contact, and the way in which the individuals face each other, and so on. All nonverbal behavior, however small or transitory, is significant; all of it communicates.

It is necessary to draw attention to the fact that *nonverbal communication is governed by rules*. Nonverbal communication is rule-governed; it is regulated by a system of rules and norms that state what is and what is not appropriate, expected, and permissible in specific social situations. We learn both the ways to communicate nonverbally and the rules of appropriateness at the same time from observing the behaviors of the adult community. For example, we learn that touch is permissible under certain circumstances but not others, and we learn which type of touching is permissible and which is not. Shortly speaking, we learn the rules governing touching behavior. We learn that women may touch each other in public. For example, they may hold hands, walk arm in arm, engage in prolonged hugging, and even dance together. We also learn that men may not do this, at least not without social criticism. Furthermore, we learn that there are certain parts of the body that may not be touched and certain parts that may. As a relationship changes, so do the rules for touching. As we become more intimate, the rules for touching become less restrictive.

In the United States, direct eye contact signals openness and honesty. But in various countries of Latin America and among Native Americans, direct eye contact between, say, a teacher and a student, would be considered inappropriate, perhaps aggressive. Appropriate student behavior would be to avoid eye contact with the teacher. From this simple example, it is easy to see how miscommunication can easily take place. To a teacher in the United States, avoidance of eye contact by a Latin American or Native American could easily be taken to mean guilt, disinterest, or disrespect, when in fact the child was following his or her own culturally established rules of eye contact. Like the nonverbal behaviors themselves, these rules are learned without conscious awareness. We

learn them largely from observing others. The rules are brought to our attention only in formal discussions of nonverbal communication, such as this one, or when rules are violated and the violations are called to our attention – either directly by some tactless snob or indirectly through the examples of others. While linguists are attempting to formulate the rules for verbal messages, nonverbal researchers are attempting to formulate the rules for nonverbal messages – rules that native communicators know and use every day, but cannot necessarily verbalize.

It must be mentioned that *nonverbal behavior is highly believable*. For some reasons we are quick to believe nonverbal behaviors even when these behaviors contradict verbal messages. Nonverbal theorist Dale Leathers (1990) reports on research demonstrating that compared to verbal cues, nonverbal cues are four times as effective in their impact on interpersonal impressions and ten times more important in expressing confidence. From a different perspective, Albert Mehrabian (1976) argues that the total impact of a message is a function of the following formula: total impact = 7 % verbal + 38 % + 55 % facial.

This formula gives very little influence to verbal messages. Only one third of the impact is vocal (that is, paralanguage elements such as rate, pitch, and rhythm) and over one half of the message is communicated by the face. (Paralanguage – the vocal, but nonverbal, dimension of speech that can convey information, especially about a speaker's attitude). The formula, developed by Mehrabian and his colleagues from their studies on the emotional impact of messages, is not applicable to all messages. It is applicable only to the expression of feelings. Although it is interesting to speculate on what percentage of message impact is due to nonverbal elements in other kinds of messages, there is no valid and reliable answer at this time.

Why we believe the nonverbal message over the verbal message is not clear. It may be that we feel verbal messages are easier to fake. Thus, when there is a contradiction, we distrust the verbal and accept the nonverbal. Or it may be that the nonverbal messages function below the level of conscious awareness. We learned

them without being aware of such learning, and we perceive them without conscious awareness. Consequently, when such a conflict arises, we somehow get this “feeling” from the nonverbal messages. Since we cannot isolate its source, we assume that it is somehow correct.

One of the type of nonverbal communication is the gestural communication. In dealing with nonverbal body gestures or movements, sometimes called *kinesics*, a classification offered by Paul Ekman and Wallace V. Friesen (1969) seems the most useful. These researchers distinguish five classes of nonverbal movements based on the origins, functions, and coding of the behaviors: emblems, illustrators, affect displays, regulators, and adaptors.

Emblems are nonverbal behaviors that translate words or phrases rather directly. Emblems include the nonverbal signs for OK, peace, come here, go away, who me?, be quiet, I’m warning you, I’m tired, it’s cold. Emblems are nonverbal substitutes for specific verbal words or phrases and are probably learned in essentially the same way as are specific words and phrases, without conscious awareness or explicit teaching and largely through imitation. Although emblems seem rather natural to us and almost inherently meaningful, they are as arbitrary as any word in any language. Consequently, our present culture’s emblems are not necessarily the same as our culture’s emblems of 300 years ago or the same as the emblems of other cultures. The OK sign may mean “nothing” or “zero” in France, “money” in Japan, and something sexual in certain Latin American cultures. Just as the English language is spreading throughout the world, so too is English nonverbal language. The meaning of the thumb and index finger forming a circle meaning “OK” is spreading just as fast as English technical and scientific terms.

Emblems are often used to supplement the verbal message or as a kind of reinforcement. At times they are used in place of verbalization, when there is a considerable distance between the individuals and shouting would be inappropriate or when we wish to communicate something behind someone’s back.

Illustrators are nonverbal behaviors that accompany and literally illustrate the verbal messages. Illustrators make our communications more vivid and more forceful and help to maintain the attention of the listener. They also help to clarify and make more intense our verbal messages. In saying “Let’s go up”, for example, there will be movements of the head and perhaps hands going in an upward direction. In describing a circle or a square, you are more than likely going to make circular or square movements with your hands.

We are aware illustrators only part of the time; at times they may have to be brought to our attention and our awareness. Illustrators seem more natural and less arbitrary than emblems. They are partly a function of learning and partly innate. Illustrators are more universal; they are more common throughout the world and throughout time than emblems.

Affect displays are the movements of the facial area that convey emotional meaning – the facial expressions that show anger and fear, happiness and surprise, eagerness and fatigue. They are the facial expressions that “give us away” when we try to hide how we are really feeling, and that lead people to say “You look angry. What’s wrong?” We can, however, also consciously control affect displays, as actors do when they play a role. Affect displays are more independent of verbal messages than illustrators and less under conscious control than either emblems or illustrators.

Affect displays may be unintentional, as when they give us away, but they may also be intentional. We may want to show anger or love or hate or surprise, and, for the most part, we do a creditable job.

Regulators are nonverbal behaviors that “regulate” the speaking of another individual. When we listen to another, we are not passive. We nod our heads, purse our lips, adjust our eye focus, and make various paralinguistic sounds such as “mm-mm” or “tsk”. Regulators are clearly culture-bound and are not universal.

Regulators in effect convey to speakers what we expect or want them to do as they are talking – “Keep going”, “What else happened?”, “I don’t believe that”, “Speed up”, “Slow down”, and any number of other directions. Speakers often receive these nonverbal behaviors without being consciously aware of them. Depending on their degree of sensitivity, they modify their speaking behavior in line with the directions supplied by the regulators. Regulators would also include such gross movements as turning one’s head or leaning forward in one’s chair.

Adaptors are nonverbal behaviors designed to satisfy some need. Sometimes the need is physical, as when we scratch to satisfy an itch or when we push our hair out of our eyes. Sometimes the need is psychological, as when we bite our lip when anxious. Sometimes adaptors are directed at increasing comfort, as when we moisten dry lips. When these adaptors occur in private, they occur in their entirety. We scratch our head until the itch is gone; we pick our nose until we’re satisfied. But in public these adaptors usually occur in abbreviated form. For example, when people are watching us, we might put our fingers to our head and move them around a bit but probably not scratch with the same vigor as when in private. Because publicly emitted adaptors usually occur in abbreviated form, it is often difficult for an observer to tell what this partial behavior was intended to accomplish. For example, observing someone’s finger on one’s head, we cannot be certain for what this behavior was intended.

Adaptors usually occur without conscious awareness; they are unintentional movements that usually go unnoticed. Generally, researchers report, adaptors are signs of negative feelings. For example, we emit more adaptors when we feel hostile than when we feel friendly. Further, as anxiety and uneasiness increase, so does the frequency of adaptors.

Another type of nonverbal communication is the facial communication. Throughout our interpersonal interactions, our faces communicate, especially our emotions. Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Phoebe Ellsworth (1972) claim that facial messages may communicate at least the following eight emotions: happiness,

surprise, fear, anger, sadness, disgust, contempt and interest. Dale Leathers (1990) has proposed that in addition to these eight, facial movements may also communicate bewilderment and determination.

Try to communicate surprise using only facial movements. Do this in front of a mirror and attempt to describe in as much detail as possible the specific movements of the face that make up surprise. If you signal surprise like most people, you probably employ raised and curved eye-brows, long horizontal forehead wrinkles, wide-open eyes, a dropped-open mouth, and lips parted with no tension. Even if there were differences – and clearly there would be from one person to another – you could probably recognize the movements listed here as indicative of surprise. In facial affect scoring technique, the face is broken up into three main parts: eyebrows and forehead, eyes and eyelids, and the lower face from the bridge of the nose down. Judges then try to identify various emotions by observing the different parts of the face and writing descriptions similar to the one just given for surprise. In this way we can study more effectively just how the face communicates the various emotions.

The accuracy with which people express emotions facially and the accuracy with which receivers decode the expressions have been the objects of considerable research. One problem confronting this research is that it is difficult to separate the ability of the encoder from the ability of the decoder. Thus a person may be quite adept at communicating emotions, but the receiver may prove to be insensitive. On the other hand, the receiver may be quite good at deciphering emotions, but the sender may be inept. And, of course, there are tremendous differences from one person to another and with the same person at different times.

A second problem is that accuracy seems to vary with the method of the research. In some cases still photographs are used and people are asked to judge the emotions the people are experiencing. Some research uses live models or actors and actresses who have been trained to communicate the different emotions. Still others use more spontaneous methods. For example, individual judge views a

person who is herself or himself viewing and reacting to a film. The judge, without seeing the film, has to decode the emotion the viewer is experiencing. As can be appreciated, each method yields somewhat different results. Accuracy also varies with emotions themselves. Some emotions are easier to communicate and decode than others. Ekman, Friesen, and Carlsmith (1972) report, for example, that happiness is judged with an accuracy ranging from 55 to 100 percent, surprise from 38 to 86 percent, and sadness from 19 to 88 percent. All this is not to say that the results of these studies are of no value; it is merely to inject a note of caution in dealing with conclusions about facial communication.

Is facial communication universal or relative? It appears from cross-cultural research that facial expressions have a somewhat universal nature. For example, people in Borneo and New Guinea who have had little contact with Western cultures were able to match accurately emotions with pictures of facial expressions of Westerners. Further, their own facial expressions, posed to communicate different emotions, were accurately decoded by Americans. Similarly, in studies conducted with children who were born blind and who therefore could not see how others facially expressed the various emotions, the children seem to use the same facial expressions as their sighted peers. Studies such as this point to a universality among facial gestures. The wide variations in facial communication that we do observe in different cultures seem to reflect what is permissible and not permissible to communicate, rather than a difference in the way in which emotions are expressed facially. For example, in some cultures it is permissible openly and publicly to show contempt or disgust, but in others people are taught to hide such emotions in public and to display them only in private.

The other type of nonverbal communication is the eye communication. From the observations of poets to the scientific observations of contemporary researchers, the eyes are regarded as the most important nonverbal system. Mark Knapp (1978), as well as various other researchers, notes four major functions of eye communication.

1) To monitor feedback. In talking with someone, we look at the person intently, as if to say, “Well, what do you think?” or “React to what I’ve just said”. Also, we look at speakers to let them know that we are listening. In studies conducted on gazing behavior and summarized by Knapp and Hall (1992), it has been found that listeners gaze at speakers more than speakers gaze at listeners. The percentage of interaction time spent gazing while listening, for example, has been observed in two studies to be 62 percent and 75 percent, while the percentage of time spent gazing while talking has been observed to be 38 percent and 41 percent. When these percentages are reversed – when a speaker gazes at the listener for longer than “normal” periods or when a listener gazes at the speaker for shorter than “normal” periods – the conversational interaction becomes awkward and uncomfortable. You may wish to try this with a friend; even with mutual awareness, you will note the discomfort caused by this seemingly minor communication change.

2) To signal a conversational turn. A second and related function is to inform the other person that the channel of communication is open and that she or he should now speak. The clearest example of this is seen in the college classroom, where the instructor asks a question and then locks eyes with a student. Without any verbal message, it is assumed that the student should answer the question.

3) To signal the nature of the relationship. A third function is to signal the nature of the relationship between two people, for example, one of positive or negative regard. When we like someone, we increase our eye contact. Nonverbal researcher Michael Argyle (1988), for example, notes that when eye contact goes beyond 60 percent, the individuals are probably more interested in each other than in the verbal messages being exchanged. Another relational message that eye contact communicates is individual’s willingness to pursue the development of a relationship. When direct eye contact is made, held for a few moments, and when each person’s eyes sweep over the other’s body and then return to direct eye contact, we may reasonably predict (especially if accompanied by a smile) that

each would willingly pursue a get-together. If on the other hand, after direct eye contact is made, it is broken quickly and not returned, we may reasonably predict that it is not a relationship that will blossom very quickly.

4) To compensate for physical distance. Eye movements are often used to compensate for increased physical distance. By making eye contact, we overcome psychologically the physical distance between us. When we catch someone's eye at a party, for example, we become psychologically close even though we may be separated by considerable physical distance.

Eye avoidance functions are very interesting. The eyes, observed sociologist Erving Goffman in "Interaction Ritual" (1967) are "great intruders". When we avoid eye contact or avert our glance, we enable others to maintain their privacy. We frequently do this when a couple argues; say in the street or on a bus. We turn our eyes away (though our ears may be wide open) as if to say, "We don't mean to intrude; we respect your privacy". Goffman refers to this behavior as civil inattention.

Eye avoidance can signal disinterest in a person, a conversation, or some visual stimulus. At times, like the ostrich, we hide our eyes in an attempt to cut off unpleasant stimuli. Notice, for example, how quickly people close their eyes in the face of some extreme unpleasantness. Interestingly enough, even if the unpleasantness is auditory, we tend to shut it out by closing our eyes. Sometimes we close our eyes to block out visual stimuli and thus heighten our other senses; we often listen to music with our eyes closed. Lovers often close their eyes while kissing, and many prefer to make love in a dark or dimly lit room.

In addition to eye movements, considerable research has been done on pupil dilation. In the fifteenth and sixteenth centuries in Italy, women used to put drops of belladonna (which literally means "beautiful woman") into their eyes to enlarge the pupils so that they would look more attractive. Contemporary research seems to support the intuitive logic of these women; dilated pupils are in fact judged to be

more attractive than constricted pupils (Hess, 1975; Marshall, 1983). For example, the photos of women with small pupils drew responses such as cold, hard, and selfish; those with dilated pupils drew responses such as feminine and soft. The male observers, however, could not verbalize the reasons for the different perceptions. Pupil dilation and reactions to changes in the pupil size of others both seem to function below our level of awareness.

Pupil size is also indicative of one's interest and level of emotional arousal. One's pupils enlarge when one is interested in something or when one is emotionally aroused. Perhaps we judge dilated pupils as more attractive because we judge the individual's dilated pupils to be indicative of an interest in us.

References:

1. Sapir E. *Language, Culture and Personality*, Berkley and Los-Angeles, 2001.
2. Smith Frank. *Psycholinguistics and Reading*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
3. Solntsev V.M. *Language: a System and a Structure*. Moscow, Nauka Publishing House, 1983.
4. Thompson S.A. *Object Complements and Conversation: Towards a Realistic Account*. *Studies in Language*. Volume 26, Number 1, J.Benjamins Publishing Company, 2002.
5. De Vito Joseph A. *The Interpersonal Communication Book*. Fifth Edition. Harper Collins Publishers, Inc., 1989.

Актуальные проблемы языковой типологии

О соотношении языка и мышления

Большинство лингвистов и философов придерживаются той точки зрения, что человеческое мышление может совершаться только на базе языка. Сторонники этого направления выдвигают целый ряд аргументов, которые им представляются особо важными.

Общеизвестно, что язык тесно связан с мышлением, хотя и не совпадает с ним полностью, как это пытались утверждать некоторые учёные, в частности марристы.

Необходимо показать сложный характер человеческого мышления во всей совокупности его различных типов и точнее определить роль так называемого словесного мышления. Последователи Н.Я.Марра обычно пытались устранить в языкознании проблему имманентных законов развития языка.

Как известно, Н.Я.Марр утверждал, что любое изменение в языке отражает изменения в человеческом обществе. Утверждение о том, что в языке могут быть изменения, не зависящие от изменений в человеческом обществе, без каких-либо колебаний квалифицировалось как нечто противоречащее марксизму. Нет никакого сомнения в том, что борьба против имманентных законов развития языка отражает вульгарно социологическое представление о законах развития языка. Можно утверждать, в отдельных случаях на язык может оказать известное влияние история народа, и в то же время признавать имманентные законы развития языка. За примерами далеко ходить не надо. Давно, например, доказано, что звуковой комплекс может измениться, но значение остаться старым, ср. др. сканд. "in" и совр. норв. "i"

с тем же значением. Словесный знак также не стремится к абсолютно точному описанию обозначаемого им предмета, ср. рус. “медведь”, т.е. тот, кто ест мёд. Но ведь медведь не только питается мёдом.

Эти особенности языка отражают имманентные законы изменения словесного знака, которые сами по себе не зависят от изменений, происходящих в человеческом обществе. Такие изменения в языке, как ассимиляции, также не зависят от каких-либо изменений в человеческом обществе. Поэтому отрицание имманентных законов развития языка не имеет под собой абсолютно никакой почвы, оно отражает полное непонимание того, что в действительности происходит в языках.

Таким образом, этот труд имеет двойную направленность. С одной стороны, в нём выражено стремление представить некоторые процессы и явления языка в новом свете, с другой — освободить языкознание от пережитков марризма, которые, к сожалению, в отдельных случаях ещё имеют место.

Нужно отметить, что существуют различные типы мышления.

Абстрактное человеческое мышление, или подлинное мышление, может существовать только на базе языка. Чистых мыслей, обособленных от языка, не существует. Абстрактное мышление без слов невозможно. Звуковой комплекс является создателем понятия. До возникновения звуковой оболочки никаких понятий быть не могло. Звуковому комплексу приписывается функция фиксирования понятия. Понятие без фиксирования не могло бы существовать и рассыпалось бы как неплотное облако. Чувственному отражению действительности совершенно чуждо обобщение.

Нетрудно понять, что все доводы вербалистов, т.е. учёных, утверждающих, что мышление может происходить только на базе языка, довольно уязвимы. Абстракция не обязательно существует на базе языка, поскольку существуют разные типы абстракции, в том числе и неязыковые.

Существуют также понятия, так называемые авербальные понятия, не связанные с обязательным существованием звукового комплекса. Поэтому приписывание звуковому комплексу функции фиксирования понятия является по своей сущности не только не точным, но и неверным. Неверно также утверждение, что всему чувственному совершенно чуждо обобщение. Поэтому широко распространенный тезис о существовании мышления только на базе языка вряд ли можно считать правильным.

Гораздо больше оснований, по нашему мнению, имеет противоположная точка зрения. Эта группа лингвистов и психологов, признавая словесное мышление, допускает возможность мышления без языка. Вот что пишут по этому поводу И.М.Соловьева и Ж.И.Шиф: “Трудно согласиться с тем взглядом, который полностью отделяет мышление от прочей познавательной деятельности человека и противопоставляет его всем другим видам психической деятельности. Успехи психологической науки вынуждают подвергнуть сомнению гипотезу о полной независимости и самостоятельности интеллектуальной деятельности. Следует усомниться в том, что реализация мышления возможна лишь в строго очерченных пределах, включающих совершенно особый психический материал”.

Тезис о том, что осмысленность прочих психических процессов всегда и исключительно обязана включением со стороны обособленно стоящего мыслительного аппарата, также вызывает сомнения. Мышление не только и не просто вносится в память, деятельность памяти способна приобретать характер мышления. Не следует, однако, исключать возможность такой динамики, которая является по своему качеству мышлением. Все более накапливаются доказательства в пользу понимания мышления как своеобразного динамического процесса, который может осуществляться различным психическим материалом, происходить в любой “психической среде”, во всякой “области психики”.

Взгляд, рассматривающий мышление как познавательную деятельность, усматривающий в мышлении высшую ее форму, правилен, по нашему мнению. Мышление характеризуется не изоляцией от других компонентов познавательной деятельности, но и их охватом, своеобразным сочетанием и взаимодействием между ними. Мышление осуществляется не только в сфере абстрактно логического познания, но и в сфере познания чувственного, а в пределах последнего осуществляется материалом образов восприятия, понятия и воображения.

Придавая большое значение *абстрактно-логическому мышлению*, мы не забываем, что мышление имеет и другие виды, осуществляемые посредством иных форм отражения. При этом всякий анализ мышления обнаруживает, что качественные различия форм отражения действительности, осуществляемые психикой человека, отнюдь не препятствуют их взаимосвязи и кооперации при решении мыслительных задач, а напротив, весьма часто содействуют их успешному разрешению.

На точке зрения признания разных видов мышления стоял также психолог С.Л.Рубинштейн: “*Теоретическое мышление*, раскрывающее закономерности своего предмета, - замечает С.Л.Рубинштейн, - является высоким уровнем мышления. Но было бы совершенно неправильно сводить мышление в целом исключительно к теоретическому мышлению в абстрактных понятиях”.

По мнению Л.С.Выготского, “*речевое мышление* не исчерпывает ни всех форм мысли, ни всех форм речи. Есть большая область мышления, которая не будет иметь непосредственно отношения к речевому мышлению. Сюда следует отнести раньше всего, как указывает Бюлер, *инструментальное и техническое мышление* и вообще всю область так называемого практического интеллекта, который только в последнее время становится предметом усиленных исследований”.

По-видимому, *элементарное практическое мышление* признавал также И.П.Павлов. “Мышление обезьяны, - говорил И.П.Павлов, - “ручное”, его вы видите глазами в ее поступках, в действии”.

“Содержанием языка, - замечает А.Г.Руднев, - является жизнь мысли”, язык же в свою очередь представляет собой "только основ ной элемент мышления, но не единственный. Отличие мышления от языка состоит в том, что мышление имеет в качестве своей чувствительной основы не только язык, но и ощущения, восприятия, представления, которые возникают в процессе воздействия природы на органы чувств человека в процессе практической деятельности людей. Это значит, что язык и мышление не тождественны, что ощущения, восприятия, представления, порожденные воздействием вещей внешнего мира на органы чувств, и составляют, по мнению И.П.Павлова, первую сигнальную систему. Они не только представляют собой базу для мыслительного процесса глухонемых, но и используются в той или иной степени всеми людьми”.

Современная психология ясно показывает, что изготовление самого примитивного орудия невозможно без наличия мышления, совершенно сознательного, а не инстинктивного использования опыта, установления целого ряда причинных связей, обобщений и умозаключений. “Умозаключение, - справедливо замечает И.В.Копнин, - возникает из потребностей трудовой деятельности человека, специфическая особенность которой заключается в том, что в сознании человека еще до начала труда имеется предварительно готовый результат его. Прежде чем произвести вещь, он идеально воспроизводит весь производственный процесс от начала до конца. Этот процесс невозможен без умозаключения”. Отсюда следует, что, не умея мыслить, люди не могли трудиться.

Интересны высказывания Б.П.Ардентова о соотношении языка и мышления. “Если в мысли непременно все должно быть одето словом, то получается, что мыслить - это говорить про себя, а говорить - это мыслить

вслух. Значит, в мысли может возникнуть то, что уже есть в языке; чего нет в языке, то не может появиться в мысли (ведь без слова оно не может существовать в сознании). Таким образом, язык ограничивает мышление, является для него оковами. И тогда вообще непонятно, как в языке могут появляться новые слова, новые формы и т.д., т.е. непонятно, как может прогрессировать язык. Мышление в своем движении опережает язык, - иначе вообще был бы невозможен прогресс человечества. В мышлении создан образ, а в языке нет соответствующего слова для его обозначения (еще доказательство возможности существования в мысли чего-то, что не одето словом)”.

Наименование предмета совершенно немислимо без предварительного, хотя бы самого элементарного знания данного предмета. В связи с этим хотелось бы привести замечания Д.Н.Кудрявского: “Отвлечение слова предполагает многократное повторение однородных восприятий, которые человек научился отождествлять. Общее представление может быть создано только тогда, когда человек уже научился в каждом новом восприятии, например, данного дерева, находить общее со всеми прежними восприятиями других деревьев. Общее представление всегда является сознательным или бессознательным выводом из целого ряда однородных восприятий. Всё это несомненно указывает на то, что созданию слова предшествует: 1) долгий опыт и 2) классифицирующая работа ума”.

Большое значение для обоснования тезиса о появлении мышления до возникновения языка имеет признание мышления у животных. Наличие мышления у животных признавал Ф.Энгельс: “Нам общи с животными все виды рассудочной деятельности: *индукция, дедукция*, следовательно, также абстрагирование..., анализ..., синтез”. Такого же мнения придерживался и И.М.Сеченов: “У животных, помимо прирожденной машинообразной умелости производить известные действия, часто замечается умение

пользоваться обстоятельствами данной минуты, чего нельзя объяснить иначе как сообразительностью животного, его умением мыслить”.

Подобное высказывание можно найти и в работах Л.С.Выготского. “В опытах Келлера мы имеем совершенно ясное доказательство того, что зачатки интеллекта, т.е. мышление в собственном смысле слова, появляются у животных независимо от различия речи и вовсе не связано с ее успехами. Изобретение обезьян, выражающееся в изготовлении орудий и применении обходных путей при разрешении задач, составляет совершенно, несомненно, первичную фазу в развитии мышления, но фазу доречевую... Мышление и речь имеют, поэтому генетически различные корни”.

“Нужно понимать, - говорит И.П.Павлов, - что в коре может иметь место группированное представление явлений внешнего мира, т.е. форма конкретного мышления, животного мышления без слов”.

“Различие между интеллектом животного и человека, - замечает П.Ф.Протасеня, - состоит не в том, что люди мыслят, а животные нет. Мыслят в известных пределах и животные. Как раз это животное мышление предшествует человеческому целые миллионы лет”.

Явное несогласие с теорией о существовании мышления только на базе языка выражает Б.П.Ардентов. “Против тождества языка и мышления уже говорит тот факт, что в ходе филогенеза человека (его исторического развития как особого вида животных) мышление предшествует языку; язык появляется позже, одновременно с сознанием, высшим этапом развития мышления. Человек уже обладал всеми методами формальной логики, имел богатый жизненный опыт, и в момент самого появления мышления, куда было богаче по наличию образов, понятий и их связей и т.д., чем язык по своим возможностям выразить их словом уже в силу своей примитивности. И этот приоритет мышления над языком сохраняется и в дальнейшем, до наших дней: в мышлении, в самой практике, происходит непрерывное накопление

нового, которое не всегда находит в языке нужные средства для его выражения”.

То, что мышление - это практическая человеческая деятельность - не тождественно языку, доказывает и то, что в той его части, которая совершается автоматически, т.е. состоит из привычных, неоднократно повторяемых условных рефлексов, мышление человека обходится без языка. Например, обычное одевание утром: «Вот я должен встать, умыться, одеться, взять в руки пальто, причём взять именно таким, а не иным образом, просунуть правую руку в правый рукав, а затем левую руку в левый рукав, застегнуть и т.д. - мы просто совершаем эти действия. И даже можем при этом разговаривать о предметах, не имеющих к одеванию пальто никакого касательства».

Нам представляется, что утверждение о полиморфности человеческого мышления более близко к истине. Человеческое мышление фактически представляет комплекс его различных типов.

Всем известно, что язык исторически развивающееся явление. Язык изменяется. На протяжении многих тысяч лет язык может измениться до такой степени, что его современное состояние может стать непохожим или мало похожим на его первоначальное состояние. Этот факт является достаточно хорошо известным. Однако слишком быстрое и интенсивное изменение языка может стать пагубным для самого языка.

Поэтому язык не только исторически изменяется. Он одновременно оказывает сопротивление, какому бы то ни было изменению, стремится сохранить существующее в данный момент состояние. Эта тенденция не представляет чего-либо странного и необычного. Она порождается самой функцией общения. Говорящий на том или ином языке заинтересован в том, чтобы окружающие его поняли. Всякое внезапное и быстрое изменение языка несет в себе опасность превращения его в недостаточно удобное и

пригодное средство общения, и, наоборот, стремление сохранить систему привычных и коммуникативно отработанных языковых средств общения предохраняет язык от этой опасности.

В чем заключается основная причина возникновения диалектических противоречий в языке? Основная причина заключается в сложности человеческого языка. Фактически человеческий язык состоит из различных сфер. В каждой сфере действуют специфические законы и тенденции. Противоречие возникает тогда, когда действие закона одной сферы сталкивается с противоположно направленным законом другой сферы.

Некоторые лингвисты асимметрию лингвистического знака называют противоречием. На самом деле никакого противоречия здесь нет. Комплекс звуков, наделенный значением, ничего не имеет общего с природой того предмета, который он обозначает. Поэтому асимметрия языкового знака никакого вреда языку не приносит. Вместе с тем язык, лишенный знаков, оказался бы не в состоянии выполнять свою основную функцию — быть средством общения людей, поскольку мысли человека, чтобы быть переданными, должны получить материально чувственное выражение.

В.Г. Колшанский кардинальным противоречием языка называет противоречие между его формой и содержанием. По указанным соображениям такого противоречия также в языках не может быть. Противоречие между формой и содержанием может возникнуть только тогда, когда содержание и форма органически связаны между собой. Противоречие между базисом и надстройкой в обществе возникает обычно тогда, когда характер надстройки перестаёт соответствовать характеру базиса. Между звуковым комплексом и его содержанием такого органического соответствия нет, поскольку звуковой комплекс может наполняться любым содержанием.

Если оценивать слова и их формы в отношении их устойчивости, то каждое слово окажется состоящим из участков напряжения и участков

ослабления. Причины возникновения участков ослабления, равно как и участков напряжения, могут быть самыми различными. Сами звуки языка в зависимости от их свойств могут быть сильными и слабыми. Значительную роль играют различные просодические средства, например ударение. Определенные внутренние процессы все время создают различные участки напряжения, а противоположно действующие силы стремятся их ослабить. То же самое наблюдается также в области морфологии и синтаксиса.

Нельзя представлять дело таким образом, что уничтожение одного противоречия каким-либо способом полностью устраняет на данном участке все противоречивое. Неоднократно наблюдаются случаи, когда определенный способ устранения противоречия одновременно создает новое противоречие. Как известно, полисемия в значительной мере способствует тенденции к экономии, уберегая язык от чрезмерного разрастания словарного состава. В то же время полисемантическое слово воспринимается труднее. По этой причине в языках наблюдается обратная тенденция, ведущая к разгрузке полисемантических слов путем создания вместо одного слова нескольких слов.

Наличие противоречий в языке признается всеми лингвистами, но сама проблема остается малоизученной. Нет специальных работ, в которых бы на основе анализа конкретного лингвистического материала была раскрыта сущность противоречий в языке, детально изучен механизм действия в языке универсального закона о диалектическом развитии путем преодоления противоречий, закона о единстве и борьбе противоположностей. Имеющиеся высказывания часто носят слишком общий характер.

Так, Г.В.Колшанский правильно формулирует следующее положение: “Рассматривая противоречия языка, необходимо, прежде всего, отметить глобальный характер противоречий, присущих языку как таковому в целом и всем звеньям системы и структуры языка в отдельности. Кардинальным противоречием языка можно считать противоречие между его формой и содержанием, которое является диалектическим противоречием”.

Здесь напрашивается ряд других вопросов. При общей постановке вопроса создается впечатление, будто форма и содержание в языке находятся в постоянном противоречии, тогда как многие противоречивые явления самим языком преодолеваются. Кроме того, вопрос о форме и содержании в языке является особо трудным вопросом, поскольку многое здесь не укладывается в привычные нам представления о взаимоотношении формы и содержания.

“Противоречие между формой и содержанием, - пишет далее Г.В.Колшанский, - не могло остаться незамеченным лингвистами. Примечательна в этой связи попытка С.О.Карцеве как определить эти факторы и представить их в виде ассиметричного дуализма языкового знака, благодаря которому происходят все языковые изменения”. Но ассиметрия языкового знака не является реальным выражением противоречий. Сама по себе она является причиной всех изменений в языке.

Другим кардинальным противоречием является противоречие единичного и общего. Слово само по себе безотносительно всем другим его конкретным свойствам функционирует в языке только как это единство единичного и общего, и это свойство способно раскрывать внутреннюю противоречивость каждого высказывания. Важнейшим противоречием грамматической структуры языка на уровне предложения является объединение в структуре предложения таких качеств, как единичность существования грамматической формы и бес конечная наполняемость ее каркаса. Существенным признаком предложения в этом отношении является его способность объединять единичность и общность как внутренний признак высказывания.

Особо трудным вопросом является вопрос о понятии противоречия в диалектике.

Прежде чем говорить о противоречии в языке, необходимо определить, что мы называем противоречием и как мы его понимаем. “Неотъемлемым свойством диалектического противоречия, - как правильно замечает Т.П. Ломтев, является деятельное внутреннее соотношение противоположностей”. Недаром классики марксизма говорили, что ядром материалистической диалектики является закон единства и борьбы противоположностей. Следовательно, в единстве противоположностей всегда должен быть элемент борьбы, который будет наличествовать до тех пор, пока данное противоречие не будет устранено.

Диалектические противоречия всегда разрешаются, и их разрешением является приведение в соответствие одной стороны с той стороной, которая представляет собой ведущую противоположность.

В диалектическом противоречии всегда есть ведущая сторона. В единстве производственных сил и производственных отношений ведущей являются производственные силы общества, развитие одной из сторон - поражение не в смысле уничтожения одной стороны и сохранения другой, а в том смысле, что в одной стороне уничтожаются свойства, не совместимые с развившимися свойствами другой ведущей стороны. Установление общественного характера производственных отношений означает поражение частно-собственнического характера производственных отношений.

Диалектическое противоречие немислимо без единства противоположных сторон явления. Раздвоение единого и познание противоречивых частей его ... есть *суть* диалектики.

“Вопрос о противоречиях в развитии языка, - справедливо замечает Т.П.Ломтев, - привлекал внимание многих исследователей, которые находили различные противоречия в развитии языка и по-разному их формулировали... Все формулировки диалектического противоречия, которые предлагаются этими учеными, страдают существенными

недостатками: во-первых, остается невыясненным, в чем заключается само противоречие, какие свойства одной стороны противоречия требуют изменений в другой стороне; что в речи противоречит языку; что в речи противоречит мышлению и т.д., во-вторых, остается открытым вопрос о том, как должно разрешаться противоречие, что должно потерпеть поражение в языке или речи, что должно возникнуть в языке, чтобы было преодолено противоречие”.

Т.П.Ломтев предлагает следующую формулировку диалектического противоречия в развитии языка: Основным внутренним противоречием, преодоление которого является источником развития языка, источником образования и накопления элементов нового качества и отмирания элементов старого качества, является противоречие, возникающее между наличными средствами данного языка и растущими потребностями обмена мыслями”. Однако и это определение противоречия не свободно от серьезных недостатков. Но противоречия возникают только в процессе поступательного развития языка. Они не могут возникнуть и в тех случаях, когда язык не обнаруживает явных признаков поступательного развития. Как видно, понятие противоречия в языке нуждается в существенных уточнениях.

“В спорах о противоречии, - замечает А.А. Сорокин, - накопилось много путаницы и недоразумений, и, прежде всего это относится к определению, что такое противоречие. Широко распространено представление, согласно которому диалектика под словом противоречие имеет в виду совершенно иное, нежели традиционная логика, что речь идет о разных вещах, и поэтому между логикой (в традиционном смысле этого слова) и диалектикой нет и не может быть никаких споров и расхождений по поводу противоречия и его роли в мышлении, во всякой деятельности человека”.

“Признание того, что диалектические противоречия есть какие-то особые противоречия, отличные от тех, о которых говорит логика, приводит

к тому, что сама диалектика из теории общих определений действительности и мышления о ней превращается в рассуждения о некоторых особых формах ее существования, в частности не о противоречии вообще, а об особом диалектическом противоречии”.

Аристотель (а вслед за ним и вся традиционная логика) не отрицает того, что люди часто противоречат друг другу и себе самим, но в факте противоречия он видит только свидетельство ошибочности рассуждений, его несоответствие действительности (которая сама по себе не противоречива) и ничего более. Диалектика - это учение о противоречии в самой сущности предметов. При этом под "противоречием" имеется в виду то же самое, что и в традиционной логике, идущей от Аристотеля.

Противоречия, о которых говорит диалектика, - это вовсе не какой-то особый класс (или род) противоречий, принципиально отличный от “противоречий”, о которых говорит логика, а одна и та же реальность. Но это не означает, что понимание этого “одного и того же” в обоих случаях одинаково. Расхождения между диалектическим и недиалектическим пониманием противоречий начинается с объяснения того, каким образом возникают противоречия в составе знания, что является их причиной и каково должно быть наше сознательное отношение к факту их появления. Если старая логика рассматривает противоречия как результат не достаточной строгости рассуждения, как что-то случайное и внешнее по отношению к логическим нормам и их реализации, то диалектика утверждает, что противоречие возникает с необходимостью при самом строгом соблюдении всех исторических развитых норм мышления, его появление не зависит от чьей-либо воли. Противоречия, исторически выявляемые в науке, носят объективный характер, суть выражения противоречий самой действительности.

Традиционная логика в известном смысле права, когда она утверждает, что противоречия могут быть результатом неправильного мышления. Нельзя

забывать, что познание осуществляется людьми, которые в силу недостаточности соответствующих фактов, несовершенства техники, эксперимента, процесса измерения и т.п. могут делать не верные обобщения, образовывать понятия, связывать их в систему неудовлетворительным образом.

Так, утверждение некоторых тюркологов, будто бы причастные и деепричастные обороты в тюркских языках это те же придаточные предложения - ошибочно, поскольку причастные и деепричастные обороты не могут самостоятельно выступать как предложения и не имеют формы предложения.

Диалектические противоречия не являются результатом неправильного мышления. Они представляют свойства предметов и явлений окружающего нас мира. Хорошо известно, что поступательному развитию языка противостоит тенденция к сохранению существующего положения. Здесь явное противоречие. Но это противоречие никак не является результатом ошибочного человеческого мышления. Оно существует в языке объективно.

Противоречия могут возникать на, всех уровнях языка и во всех его сферах. Как известно, основная функция языка состоит в том, что язык является средством общения людей. В истории языка могут происходить такие случаи, когда структура языка и наличные средства общения не совсем соответствуют его роли как средства общения, в какой-то мере затрудняют общение. Тогда возникают противоречия. Единство противоречивых сторон состоит в том, что они сосуществуют и в то же время происходит борьба, целью которой является приведение в соответствие наличных ресурсов языка с потребностями общения. Потребности общения здесь представляют ведущую противоположность.

Революционизирующая сила потребностей общения возникает не только тогда, когда язык развивается. Она может возникнуть в любой момент

жизни языка, т.е. всякий раз, когда возникает конфликт между средствами выражения и самим выражением. Средства выражения должны быть пригодны для всех случаев общения. В результате борьбы противоположностей противоречие снимается, но могут в языке быть такие периоды, когда язык существует, но противоречие еще не преодолено. Все сказанное о противоречиях можно легко понять, если проанализировать приводимые ниже конкретные языковые примеры.

В современном азербайджанском языке существуют придаточные предложения, вводимые союзом *ки*. Этот союз может вводить придаточные предложения самых различных типов: определительные и дополнительные придаточные предложения, придаточные предложения времени, места, образа действия, цели и т.д. Эта особенность присуща турецкому языку и некоторым другим тюркским языкам, а также персидскому. Семантическая нерасчлененность союза *ки* несомненно является коммуникативным недостатком. Не исключена возможность то го, что в будущем этот коммуникативный недостаток будет преодолеваться, но в настоящее время он пока не преодолен.

Грамматическое чередование в сфере глагола, хорошо наблюдаемое в индоевропейских языках, в германских языках обнаруживало тенденцию к исчезновению в связи с появлением так называемого дентального претерита. Грамматическое чередование всё более и более устранилось, и многие сильные глаголы перешли в слабое спряжение. Это и понятно. При единстве функций существовала сильная контрастность самих способов выражения. Однако эта контрастность полностью не преодолена.

В развитии языков по причине различных фонетических преобразований может возникнуть гипертрофия отдельных звуков. Так, например, в современном чувашском языке необычайно распространены редуцированные гласные *a* и *ё*. В среднеобском диалекте хантыйского языка очень большое распространение имеет смычный согласный *да*, в марийском

и португальском языках наблюдается совершенно явная гипертрофия спиранта ш.

Г.К.Цыпф установил: каждый язык должен иметь достаточное разнообразие различных по своему характеру гласных, согласных и других фонемных единиц. Ни один звук не может иметь стопроцентной частотности. Любая фонема будет лишней, если ее будет содержать каждое слово. Каждая фонема должна иметь верхний порог терпимости. Если она перейдет этот порог, она будет ослабевать.

Учитывая эту закономерность, можно сделать вывод, что всякая гипертрофия фонем представляет их ненормальное состояние. Это состояние не только ненормальное, но и противоречивое, поскольку всякая гипертрофия фонем значительно снижает дистинктивные возможности языка. Однако в вышеуказанных языках эти противоречия не преодолены.

Вместе с тем в различных языках можно наблюдать случаи, когда противоречия преодолеваются.

Большинство противоречий в языке так или иначе преодолевается. Известно, что в древнерусском языке было довольно много прошедших времен, включая аорист, имперфект, перфект и плюсквамперфект. Некоторые из этих времен имели видовые значения.

Со временем, когда в русском языке стали развиваться виды и их иные способы выражения, прежние способы различения видовых значений путем употребления специализированных в видовом отношении времен стали лишними и избыточными, что привело к перестройке существующих глагольных времен, в результате чего в русском языке утвердилось фактически только одно прошедшее время на -л, развившееся на базе старого перфекта.

Каждый язык, чтобы быть полноценным средством общения, должен обладать достаточным набором дистинктивных средств. Недостаточное количество этих средств в каком-либо языке уже создает противоречие, которое язык пытается устранить.

Противоречия между потребностями общения и различными средствами языка в общевосточном славянском склонении выступало как противоречие между единством назначения единицы внутриадажного противопоставления в системе склонения и множественностью ее дифференциальных признаков.

В системе форм противоречащими сторонами являются единство назначения падежной единицы и множественности её дифференциальных признаков. Отношение между этими противоречащими сторонами не может быть константным, оно содержит в самом себе источник необходимости своего преобразования. Внутриадажные противопоставления имеют константный характер. Устранению подлежит не сама единица (поскольку она имеет константный характер, т.е. падеж как таковой, а множественность его дифференциальных признаков. Существование единицы внутриадажного противопоставления в общевосточном славянском языке обладало свойством необходимости (поскольку сохраняется падежная система), тогда как множественность её дифференциальных признаков не обладала этим свойством. Существование средства назначения одной падежной системы вызывает необходимость устранения множественности ее дифференциальных признаков. Тем самым в процессе исторического развития языка возникла задача преодоления рассматриваемого противоречия между тождеством назначения одного падежа и множественностью его дифференциальных признаков.

Утрата звуков или чрезмерное расширение степени распространенности какого-либо звука может также вызвать кризисное состояние языка.

Довольно хорошо известен факт, что утрата различий по долготе и краткости гласных часто связана с возникновением противопоставления бывших долгих и кратких гласных по качеству. Общеславянский язык унаследовал из индоевропейского языка гласные фонемы, различающиеся качеством, долготой и краткостью. Эти количественные различия гласных с течением времени были утрачены. На славянской языковой почве они заменились качественными различиями по артикуляции. Если бы качественные различия не возникли, то количество дистинктивных средств в языке могло бы в значительной степени уменьшиться.

Языки, имеющие небольшое количество гласных, компенсируют этот недостаток значительным количеством согласных и наоборот. В языках мира существует определенная взаимозависимость между системой гласных и согласных. Если резко уменьшается количество различных типов согласных, то этот недостаток компенсируется увеличением количества типов гласных и дифтонгов. Наглядным примером может служить финский язык, в котором скудость системы согласных компенсируется развитием системы гласных и дифтонгов. В пермских языках гласных значительно меньше, чем в прибалтийско-финских языках, но по количеству согласных пермские языки превосходят прибалтийско-финские.

Древние индоевропейские падежи и глагольные формы, обремененные большим количеством значений, находились в известном противоречии с некоторыми законами человеческой психики, особенностями физиологической организации человека. Значение, выраженное особой формой, легче воспринимается, чем конгломерат значений. Совершенно естественно, что рано или поздно должен произойти взрыв этой технически недостаточно совершенной системы, и он произошел. Аналитический строй языка, сменивший предшествующий ему синтетический строй, технически более совершенный.

Различные исследования показывают, что синтаксис в древние времена не имел той упорядоченности, которая отличает синтаксис современных высокоразвитых языков.

В различных языках существует и другая тенденция - тенденция к выражению одинаковых или близких значений одной формой.

В каждом языке существует тенденция к выражению разных значений разными формами. Эту тенденцию иногда называют отталкиванием от омонимии.

Одной из главных причин образования полисемии слов является метафоризация. При сохранении внешней звуковой формы слово становится полисемантическим. Ср., например, слово “нос” - название части человеческого тела и передней части судна, а также мыса в географических названиях. В.В.Виноградов рассматривает полисемию как своеобразное разрешение противоречия между ограниченными ресурсами языка и беспредельной конкретностью опыта. Язык оказывается вынужденным разносить бесчисленное множество значений по тем или иным рубрикам основных понятий. Метафоризация уберегает язык от непомерного разрастания словарного состава, способствуя в этом отношении общей тенденции к экономии языковых средств.

Возможность объединения различных значений в рамках одного звукового комплекса создает обусловленность значений слов контекстом. Только в связной речи мы можем узнать, означает ли слово “завернуть” - покрыть со всех сторон, упаковать (например, книгу в бумагу), или, поворачивая, закрыть, завинтить (например, кран), или загнуть, отогнуть, подвернуть в сторону (например, рукав), или, двигаясь, направиться куда-нибудь в сторону (например, за угол), или же зайти мимоходом (например, к приятелю). Из контекста вполне ясно, например, идёт ли дело о фотографической карточке: “Я сразу узнала его по старой карточке”, или о

визитной карточке: “Он успел набросать на карточке только несколько слов приглашения на товарищеский ужин”, или о карточке для картотеки: “Занесите эту книгу на карточку” и т.п.

Трудно перечислить способы разрешения различных противоречий, которые могут существовать в различных языках мира. Примеры, иллюстрирующие наличие в языках непреодоленных и преодоленных противоречий, приводилось только в целях ясности изложения. В действительности возникновение противоречий и их преодоление является перманентным процессом.

Наконец могут быть случаи, когда противоречие в целом для языка полезно и в устранении не нуждается.

Библиография:

1. Ардентов Б.П. Введение в языкознание, Кишинёв, 2007.
2. Ba11y Ch. Linguistique générale et linguistique française. P., 1950. Рус. пер. Е. В. и Т. В. Вентцель. М., 1955.
3. Виноградов В.В. Русский язык, грамматическое учение о слове, М., Высшая школа, 1986.
4. Кароляк С. Об обязательных и факультативных компонентах высказывания. Грамматическое описание славянских языков. М., Наука, 1974.
5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.
6. Клюкев Е.В. Речевая коммуникация, Москва, Классик, 2002.
7. Колшанский Г.В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. М., Наука, 1975.
8. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений, М., 1976.

9. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка, М., 1963.
10. Соссюр Фердинант де. Труды по языкознанию, М., Прогресс, 1977.
11. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия: Учеб. Пособие, Москва, 2005.

2010

Роль английского языка в межкультурной коммуникации начала XXI века

Известен тот факт, что в мире существуют тысячи языков и диалектов. День за днём всё больше и больше расширяется ареал экономических, политических и научно-культурных отношений Азербайджанской Республики со странами мирового содружества. В каждой области общественной жизни чувствуется потребность в изучении иностранных языков, в особенности английского языка.

Английский язык – важнейший язык межнационального общения. Английский язык – государственный язык США, Великобритании, Австралии, Новой Зеландии, один из двух государственных языков Ирландии, Канады, один из государственных языков ЮАР. В ряде бывших английских колоний английский язык сохраняется как единственный государственный (Гамбия, Гана, Замбия и др.), либо как один из двух государственных (Индия, Пакистан, Бангладеш, Ботсвана и др.). Общее число лиц, для которых английский язык родной, составляет около 500 млн., т.е. более чем в 2,5 раза превышает число говорящих на всех остальных германских языках вместе взятых.

Исторической основой английского языка явились языки древнегерманских племён англов, саксов и ютов, которые в V-VI вв.н.э.

переселились с континента. древнейшие памятники относятся к концу VII - началу VIII в. начальный период представлен переводами церковной и исторической литературы. Выделяется «Англосаксонская хроника». Наиболее известным памятником древнеанглийского периода является героический эпос «Беовульф» - рукопись конца X в.

Исторически английский язык разделяют на периоды: древнеанглийский, среднеанглийский, ранненовоанглийский и новоанглийский.

Древнеанглийский период (VII-XI вв.) характеризуется следующими признаками:

1. Язык существовал в форме четырёх основных диалектов: нортумбрийского, мерсийского, уэссекского (ведущего) и кентского.

2. В нём не было качественной редукции безударных слогов, что является объяснением большого разнообразия грамматических показателей. Ср. ед. ч. И., В. *fisc* – рыба, Р. *fisces*, Д. *fisce*, мн. ч. И., В. *fiscas*, Р. *fisca*, Д. *fiscum*.

3. Благодаря этому древнеанглийский язык обладал достаточно сложной морфологией: у существительного было три грамматических рода и четыре падежа (при этом сохранялось склонение по основам), глагол спрягался по лицам (в ед. ч.) и т. д.

4. Помимо естественных заимствований из латыни (особенно в связи с христианизацией в VI-VII вв.), на древнеанглийский оказал влияние язык скандинавов: их попытки покорить страну, начавшиеся в IX в., привели к захвату значительной территории – наз. «области датского права», а на период 1018-1042 гг. Англия вообще подпадает под власть Дании. До сих пор в английском языке сохраняются скандинавские заимствования: “egg - яйцо, sky - небо, fellow - товарищ, knife - нож, law - закон, wing - крыло, take -

братъ” и др. В самом конце периода после битвы при Гастингсе в 1066 г. власть в Англии переходит в руки нормандцев – воспринявших французский (точнее, старофранцузский) язык и французскую культуру потомков норманнов, захвативших в 911 г. Нормандию, область на северо-востоке Франции. Французское влияние на язык было огромным, но оно проявляется в последующий период.

Среднеанглийский период (XII-XV вв.) характеризуют следующие черты:

1. Значительная диалектная разобщённость, особенно в начале периода.
2. Сосуществование в начале периода английских диалектов как языка народных масс и французского языка как языка господствующих классов. Лишь начиная с XIII в. французский язык постепенно вытесняется английским.
3. Постепенное возвышение лондонского диалекта, определяется возрастающей политической, экономической и культурной ролью страны. Распространению лондонских форм способствовала большая популярность произведений Дж. Чосера (ок.1340-1400), писавшего на лондонском диалекте, и введение книгопечатания в 1477 г.
4. Установление новых количественных отношений в слоге, прежде всего а) сокращение долгих гласных перед долгими согласными или двумя смычными и б) удлинение кратких гласных в открытом слоге: д.англ. *serpe* - держал, *smosa* - дым, с.англ. *kepte*, *smoke*.
5. Монофтонгизация всех древних дифтонгов и возникновение новых дифтонгов за счёт вокализации, а также появления неслогового в сочетаниях *ah*, *oh*.

6. Редукция безударных гласных, что привело к радикальному упрощению морфологии. К концу периода подвергается апокопе – отпадению.

7. Ассибиляция палатализованных “k, g, sk”, т.е. превращение их соответственно в аффрикаты.

8. Сокращение долгих согласных.

9. Кардинальное упрощение грамматического строя: отмирание грамматического рода, слияние форм им., дат., вин. п. в ед. и во мн.ч. существительных, унификация типов склонения и др.

В ранненовоанглийский период важнейшим изменением в языке был так называемый «великий сдвиг гласных», в результате которого радикально перестроился весь вокализм (система гласных) языка. Произошло дальнейшее упрощение морфологии.

В становлении нормы литературного языка важную роль сыграли выдающиеся учёные и писатели XVI-XVII вв., особенно У.Шекспир (1564-1616), а также перевод Библии (1531).

Английский язык является одним из германских языков. Современных западногерманских языков шесть: английский, фризский, немецкий, идиш, нидерландский, африкаанс. Основные особенности подгрупп западногерманских языков, а точнее их общие черты: отсутствие долгих согласных; наличие кратких и долгих гласных (в идише долгих нет); полная редукция гласных грамматических показателей.

Необходимо отметить что, морфология английского языка крайне бедна. Среди германских языков более скудный инвентарь граммем (членов грамматических категорий) характерен лишь для языка африкаанс.

Существительное имеет категории числа, падежа и определённости-неопределённости. Категория рода отсутствует. За единичными исключениями число образуется регулярно. Притяжательный падеж употребляется ограниченно, прежде всего, у существительных, обозначающих одушевлённые существа.

Прилагательное не изменяется по числам и падежам. В области глагола специфической особенностью является образование отрицательных и вопросительных форм презенса и претерита при помощи глагола “do”: “he waits” – он ждёт, “he doesn’t wait” – он не ждёт, “does he wait?” – ждёт ли он?

В английском, единственном из германских языков, существует длительный разряд глагольных форм, или прогрессив (continuous); им выражается процессуальность действия: “he is reading” - он читает (в данный момент). Часто как особый выделяют – «перфектно-длительный» разряд: “he has been reading”. Отрицательная форма императива образуется с помощью глагола “do”: “don’t talk!” - не разговаривайте!

Среди именных глагольных форм особого внимания заслуживает герундий – форма, отсутствующая в других германских языках. Герундий совпадает по форме с причастием I, но, в отличие от последнего, занимает в предложении только субстантивные позиции, например: “being sad will not help” – нет смысла печалиться, “I regret having done it” - я раскаиваюсь в том, что сделал это.

Из специфических английских черт отметим две: 1) английский – единственный из германских языков, в которых личная форма глагола не обязательно занимает второе место в предложении, если на первом месте находится не подлежащее: “I saw her” – вчера я видел её”; 2) существительное может использоваться в функции определения без каких-либо формальных показателей: “stone wall” - каменная стена, “World Health Organization” - Всемирная Организация здравоохранения.

Поскольку мы не являемся носителями английского языка, то роль перевода слишком велика во всех сферах человеческой деятельности. Как известно, перевод из спокон веков играл важнейшую роль в истории культуры различных наций, в том числе и азербайджанской.

В наши дни переводческая деятельность занимает широкий ареал благодаря возрастающим межгосударственным и межнациональным связям. Это позволяет нам назвать наш век “веком переводов”. Фактом является то, что перевод ещё с глубоких времен привлёк внимание писателей и учёных и вовлёк их в ряд научных работ, которые в науке запечатлелись как нормативы переводческой деятельности. По сей день этот интерес всё больше растёт и с каждым днём возникает всё больше необходимость в разработке теоретических правил и принципов перевода, обоснованных на научно-систематизированных и обобщённых результатах опытов в этой сфере.

В связи с развитием экономики, культуры и с расширением международных связей, а также с интенсивным развитием современного перевода в Азербайджане возникает и потребность в изучении и рассмотрении перевода с теоретической точки зрения. Безусловно, языковые барьеры, с которыми сталкиваются различные народы, в том числе и азербайджанский народ в своей культурной, образовательной, социальной жизни, могут преодолеваются именно посредством перевода. Политические, экономические, а именно торговые и промышленные отношения между государствами осуществляются в процессе переводческой деятельности.

Учитывая данные моменты, можно однозначно отметить что, язык перевода играл, играет и будет играть роль наиважнейшего средства общения между людьми.

При сравнительно историческом, описательном и сопоставительном методах изучения разносистемных языков мы приходим к выводу, что в

процессе сравнения языков можно обнаружить легкоуловимые соответствия, которые бросаются в глаза даже непросвещенным. Соответствия оказались бы менее явными, если бы мы рассмотрели более далёкими во времени и пространстве. Мы сопоставляли не один частный случай с другим частным случаем. Поскольку каждый факт языка принадлежит всему языку в целом, то сопоставляется подсистема одного языка: фонологическая, морфологическая, синтаксическая, семантическая – с подсистемой другого языка с целью установления, являются сравниваемые языки родственными или нет, т.е. происходят ли они из общего края языка определённой языковой семьи, находятся ли в отношениях частичного (аллогенетического) родства или никак между собой по происхождению не связаны. Часто встречающиеся соответствия, которые нельзя объяснить заимствованиями из одного языка в другой, предполагают определённые закономерности или регулярности соотношения между языками, которые предполагаются родственными. В нашем случае сопоставляются неродственные языки. Однако, учитывая факт слияния языков можно уверенно сказать, что соответствия между языками подчиняются твёрдым, чётко сформулированным законам, реконструкции языков. На разных уровнях языковой системы возможности реконструкции проявляются в различной степени. При реконструкции большое значение имеет более строгое соблюдение хронологического соотношения сопоставляемых фактов развития языков. Более результативной является реконструкция словосочетаний, наполненных словами, обладающими единой грамматической характеристикой. Путь реконструирования синтаксических моделей должен начинаться с выделения фразеологических словосочетаний, прослеженных в своем историческом развитии в сравниваемых языках, определения общей модели их образования и обнаружения взаимозависимости синтаксических и морфологических особенностей этих моделей.

Структурный каркас языка составляют единицы определённых уровней

интеграции и правила их сочетания, в соответствии с которыми из ограниченного набора единиц строится в принципе неограниченное количество их комбинаций, образующих языковые структуры той или иной степени сложности. Это свойство языков является универсальным. Свободному отбору и сочетаемости, основанному на регулярных правилах кода, противопоставлено в естественных языках столь же универсальное свойство несвободного отбора единиц в их сочетании.

Несвободные комбинации единиц характерны для разных уровней интеграции. По отношению к слову здесь можно выделить: несвободные комбинации морфем, репрезентирующие единицы, слитные (амальгамированные) в плане содержания, но формально (по морфемным “швам”) членимые в плане выражения - опрощенные слова, по Б.А. Богородицкому (типа “подушка”, англ. “forehead - лоб”; несвободные комбинации, предопределенные ограниченной сочетаемостью означающего одной из морфем (типа “пе - тух”). По отношению к сочетанию словоформ (непредикативного или предикативного характера): несвободные комбинации словоформ, предопределенные либо слитностью их означаемых (типа “точить лясы, наострить лыжи”, ср. англ. “mare's nest” (нелепица, абсурд), либо условием уникальной семантической реализации одного из означаемых (типа “золотая молодёжь”, англ. “gilded youth”), либо условием семантической реализации одного из означаемых только с определённым ограниченным списком слов (“зло, страх, ужас” и т.п. “берёт”, англ. “to pay a visit, call, homage” и т.п.); несвободные комбинации словоформ, обусловленные ограниченной сочетаемостью означающего одного из компонентов (“неизгладимое впечатление”), а также несвободные комбинации, синтаксическое значение которых не совпадает с формально выраженными “синтагмоформами” (типа “девочка лет пяти”, ср. также аналогичное явление в структуре предложения: “темна вода во облацех; что правда, то правда” и т.п.). Таким образом, несвободные сочетания как бы

пронизывают структурный каркас языка, выступая, по словам О.Есперсена, в виде “готовых к употреблению формул”, т.е. таких образований, которые представляют собой “нечто единое, нечленимое и неразложимое так, как членится и разлагается свободное сочетание” (1, с. 84-89).

“Формулы”, принадлежащие разным уровням структуризации, обнаруживают определенный изоморфизм по типам нерегулярности. Так, например, можно установить следующие отношения эквивалентности по признаку опрощения: *подушка* : *под* + *уш* + *к* + *а* = *тёртый калач* : *тертый* + *калач*, *наушничать* : *на* + *уш* + *нича* + *ть* = *напевать в уши* : *напевать* + *в* + *уши* и т. п.; по признаку уникального семантического результата компонента: *вкус* : *в* + *кус* = *золотая молодежь* : *золотая* + *молодежь*; по признаку ограниченной сочетаемости означающих: *не* + *тух* : *неклеваный* + *хлеб* = *слюн* + *тяй* : *закадычный* + *друг* и т. д. Однако специфичность структурной организации “формул” может быть определена лишь на фоне регулярных их соответствий. “Формулы” на уровне строения слова изучаются в морфологии (в аспекте отклонений от правил словообразования), а “формулы”-предложения и “формулы”-сочетания как абстрактные синтаксические структуры, единицы которых определяются с точностью до типоформы, изучаются в синтаксисе. Изучение третьего вида “формул - несвободных сочетаний с фиксированным лексическим составом” выделяется в особый раздел лингвистики – фразеологию.

Итак, несмотря на разницу в формальной и семантической системах сравниваемых языков, а именно английской и азербайджанской языков, эквивалентность в переводе требует ряд внутриязыковых трансформаций. Так называемые трансформации перевода необходимы для передачи информации, содержащей в исходном языке на другой язык как можно достоверней и совершенней. Следовательно, в процессе перевода чаще применяется нижеследующие виды трансформации: 1) транспозиция

(transposition); 2) замена (replacement); 3) дополнение (addition); 4) исключение (omission).

Такая классификация типов перевода считается условной и приблизительной, так как встречаются множество случаев, где одна и та же трансформация объясняется по-разному. Все эти четыре типа трансформации очень редко встречаются изолированно друг от друга на практике, они часто функционируют вместе, дополняя формы сложных видов перевода.

Изучая проблемы перевода лексических единиц, мы приходим к выводу, что единицы языка, свободно воспроизводимые в речи, могут вступать в различные комбинации друг с другом, разумеется, в пределах, разрешённых свойствами и закономерностями языка.

Упрощение полисемии языковой единицы и выбор эквивалента в переводе обуславливается числом факторов, т.е. узким и широким контекстам, а также и экстралингвистической ситуации. Без участия и ссылки на такие фактора, невозможно понять текст, и тем более его правильно переводить. Именно по такой причине снова лингвистики в теории перевода начинается: 1) с лексического значения текста; 2) с макролингвистического описания языка согласно функциям его систем в их взаимодействии с экстралингвистическими факторами, которые определяют предмет, структуру и объект перевода.

Исследуя лексический перевод, мы пришли к следующему выводу, что процесс лексической замены одной единицы в исходном языке другим в переводном языке, производится согласно не словарному переводу, а на основе референциальных значений отдельных единиц в обоих языках. Наиболее распространёнными типами лексического трансформирования являются «конкретизация» и «обобщение», а также антонимическое и метонимическое переводы.

Следует отметить, что многие слова вообще не имеют свободных значений. Они лишены прямой номинативной функции и существуют в языке лишь только в составе фразеологических групп – их лексическая отдельность поддерживается лишь наличием словообразовательных родичей и слов-синонимов. Можно сказать, что лексическое значение таких слов определяется местом их в лексической системе данного языка, их отношением к синонимическим рядам слов и словесных групп, их положением в родственном лексическом или грамматическом гнезде слов и форм.

Различия в онтологическом содержании свободных и связанных значений настолько велики и существенны, что их неразличение приводит к искажению всей смысловой структуре слова. Отсюда заключаем, что степень свободы и широты фразеологических связей слова до некоторой степени зависит и от его грамматической структуры. Наиболее многообразно и свободно комбинируются номинативные значения существительных, особенно конкретного, вещественного характера. Затем идут переходные глаголы, вслед за ними непереходимые. Почти на одном уровне с глаголами находятся свободные связи имён прилагательных в основных номинативных значениях. В категории наречия только наречия качества и степени, отчасти времени и места, располагают более или менее широкими возможностями словосочетания; остальные разряды наречий очень связаны фразеологически.

Экспликация понятия фразеологичности в терминах системы языка связана, прежде всего, с определением воспроизводимых сочетаний слов как единиц языка. Логика этого определения сводится обычно к следующему: единицы языка не произведения в речи, а воспроизводятся в ней в готовом виде – несвободные сочетания слов также воспроизведения в готовом виде, репродуцируя известное носителям языка значение и лексико-грамматический состав, вместе образуя автономную структуру, следовательно, несвободные сочетания слов являются единицами языка,

организованными в определенную систему на основе универсального свойства фразеологичности, отличающего их от других единиц языка.

Опора на стабильность лексико-грамматического состава при определении воспроизводимых сочетаний слов как единиц языка приводит к своеобразному пониманию соотношения системно-языковых признаков этих единиц и их речевой реализации. Виртуальными (инвариантными) единицами фразеологической системы языка считаются целостные по форме и содержанию двусторонние образования: актуальной, речевой единицей считается фразеологизм, реализованный в тексте. При этом инвариантными считаются значение и стабильные элементы формы, а как факт речевой реализации квалифицируются только переменные, варьирующиеся элементы последней. Естественно, что при таком подходе само понятие “виртуальная единица”, или “инвариант”, совпадает с нормативно-речевым образцом единицы, предоставленным совокупностью реализаций лексико-грамматического состава, санкционированных нормой.

Таким образом, несмотря на идентичность грамматических явлений в языках в некоторых аспектах, обусловленные законами их развития, существуют и значимые различия, вызывающие определённые трудности в процессе перевода обеих сфер языка, как морфологии, так и синтактика. Грамматические формы играют важнейшую роль, так как выполняют определённую стилистическую функцию, оказывающего прямолинейным или косвенным образом влияние на смысл и эстетический аспект языка оригинала, и следовательно переводчику приходится искать аналогические средства передачи этих лексико-фразеологических единиц для достижения полноценной адекватности.

Теория перевода является сложной и многоветвлённой научной дисциплиной. Не секрет, что навыки в переводческой деятельности совершенствуются каждый год и перевод является очень важной отраслью

человеческой деятельности, так как он тесно связан с культурной жизнью, традициями и обычаями, историей многих наций.

Перевод научно-технической литературы характеризуется употреблением точных терминов и моносемантики. Это означает, что переводчик должен быть в курсе терминологии, применяемой в определённой сфере жизни. Говоря уж об эмоциональной окраске, к примеру, она отсутствует в научно-технических текстах, а также при переводе официальных документов.

Библиография:

1. Afford I.C. Linguistic theory of translation, Ldn., 1965.
2. Jackson W. Communication Theory, London, 2005.
3. Lefevere, Translating poetry, Amsterdam, 1975.
4. Leyden, The Theory and Practice of Translation, 1969.
5. Nida E.A. Toward a Science of Translating. Leiden, 1964.
6. Nida E.A. The nature of Dynamic Equivalence in Translating, Fn.Acts du VIII congers mondial de la FIT, Montiral, 1987.
7. Provic A., Taber Ch., Translation as Comparison, London, 1977.
8. Rosie A.M. Information and Communication Theory, London-Glasgow, 2006.
9. Savory Th. The Art of Translation, London, 2008.

Лексико-грамматические особенности американского и британского вариантов английского языка

Азербайджан, завоевав свою независимость и суверенитет, вступая в различные общественные связи, устанавливает и расширяет дипломатические, военные, экономические, политические, научные, культурные и торговые отношения с различными государствами мира. В любой сфере, в особенности в сфере развития формирования армии, есть большая необходимость в изучении иностранных языков, в частности английского. С этой точки зрения английский язык должен изучаться не только как иностранный, а также как язык дипломатии, политики, бизнеса и деловых отношений.

С каждым годом всё больше и больше расширяются и укрепляются научно-технические и культурные связи нашего народа с народами зарубежных стран. Важную роль в этом отношении играет перевод художественных, научных и технических произведений с языков других народов, с помощью которого люди знакомятся с уровнем развития различных народов, с их прогрессивными идеями и достижениями в науке и технике.

Необходимо заметить, что деятельность переводчика тесно связана с кропотливыми творческими поисками, с тончайшими нюансами научного и художественного мышления, с большим талантом, умением пользоваться речевыми средствами родного языка, глубоким знанием языка-источника. Художественный перевод требует воспроизводства сложнейшего многообразия реального мира оригинала.

В последнее время в азербайджанском языкознании большое внимание обращается на изучение терминологии. Во первых, это обусловлено необходимостью совершенствования некоторых терминологических систем,

во вторых, созданием в связи с быстрым развитием науки и техники новых терминов. В связи с этим возникают трудности, встречающиеся в процессе перевода научно-технических терминов с английского языка на азербайджанский язык.

Главная трудность перевода научного или технического текста с одного языка на другой заключена в том, чтобы в языке, на который осуществляется перевод, найти правильные соответствия подлиннику. Если учесть, что термины однозначны – эта трудность сама собой устраняется. Однако, к сожалению, на практике однозначность терминов встречается далеко не всегда. Мы чаще сталкиваемся с полисемантичностью терминов. Даже термин, который в одном языке является однозначным, при переводе его на другой язык может в этом языке иметь несколько соответствий. Исследование показывает, что такая многозначность терминов и разнообразие путей их перевода связаны с особенностями словоупотребления в этом языке.

Как известно, различия между американским и британским вариантами английского языка проявляются не только на орфоэпическом и орфографическом уровне, а также на семантическом и стилистическом уровнях.

Исследуя художественную литературу американских и британских писателей мы обнаружили ряд расхождений, свидетельствующий о наличии американского и британского вариантов английского языка на лексическом уровне. Это нижеследующие словарные единицы:

British English	American English	Russian equivalents
ABC	ABC's	алфавит
action replay	instant replay	повтор
airhostess	stewardess	стюардесса
American football	football	американский футбол
autumn	fall	осень
badge	button / pin patch	значок

basin	wash bawl	раковина
bath(s)	bathtub	ванная комната
bin man	trash man (sanitation worker)	мусорщик
biscuit	cookie	печенье
blackboard	chalkboard	доска
blank cheque	blank check	чек на предъявителя (без обозначения суммы оплаты)
bread bin	bread box	хлебница
candy-floss	cotton candy	сахарная вата
carriage	car	поезд
chafing dish	fondue	электрическая кастрюля (термос)
cheque	check	чек
chip	French fry	чипсы
cinema	movie theatre	кинотеатр
cloak-room	checkroom / coatroom / coat-check	гардероб
com (combination)	union suit	комбинация
conjuror	magician	фокусник
cooker	stove	газовая плита
cookery	cooking	кулинария, стряпня
custom	patronage	клиентура (покупатели)
deckchair	beach-chair	шезлонг
den fine	den fin	пломба
disaster area	distressed area	район бедствия
draught	1.checker; 2.draft	1. шашка; 2. сквозняк
draught board	checker board	шашечная доска
draughtsman	drafts	чертёжник
dressing gown	bathe robe	купальный халат
dressing table	vanity table	туалетный столик
drink-driver	drunk-driver	пьяный водитель
drink-driving	drunk-driving	вождение машины в нетрезвом состоянии
drawing pin	thumbtack	кнопка
dumb-waiter	lazy Susan	вращающийся столик
dust car	garbage truck	мусорная машина
dust man	garbage man	мусорщик
dustbin man	garbage collector	мусорщик
engine driver	engineer	машинист
fancy dress	masquerade	маскарад
fill in	fill out	заполнять

fillet	filet	филе
fitted carpets	wall-to-wall carpets	ковровое покрытие
flat	apartment	квартира
flip-flop	thong	шлёпки
football	soccer	футбол
form	grade	класс
fridge-freezer	refrigerator-freezer	морозилка
frying pan	skillet	сковорода
garden centre	nursery	садоводство
green pepper	bell pepper	зелёный перец
grill	broil	жарить
gumshoe	sneaker	теннисные туфли
hall	hallway	прихожая, коридор
Halloween	Hallowe'en	Хэллоуин
headmaster	principal	директор
headmistress	principal	директриса
hipsters	hip huggers	чулки
hire	rent	нанимать
hire purchase	installment	продажа в рассрочку
holiday	vocation	каникулы
hover	vacuum	пылесос
infant school	kinder garden	детский сад
kerb	curb	бордюр
lift	elevator	лифт
Loo	John	туалет
lorry	truck	грузовик
luggage	baggage	багаж
main road	high way	шоссе
maize	Indian corn / corn	кукуруза
maths	math	математика
merry-go-round	carousel	карусель
mobile library	bookmobile	передвижная библиотека на грузовике
motor caravan	motor home	трейлер
motor way	free way	трасса
mum	mom	мама
pancake	crepe	блин
panties	underpants (underwear)	трусики
pants	trousers	брюки
path	sidewalk	тротуар
peak time (peak viewing hours)	prime time	час пик

pen friend	pen pal	друг по переписке
petrol	gasoline	бензин
phone	call	позвонить
plimsoll	sneaker	теннисные туфли
polling booth	voting booth	кабина для голосования
polling day	election day	день выборов
polling station	polling place / pals	избирательный участок
porridge	oatmeal	каша
post	mail	почта
postbox	mailbox	почтовый ящик
postman	mailman	почтальон
public toilet	restroom	общественный туалет
pyjamas	pajamas / pj's	пижама
railway	railroad	железная дорога
railway station	railroad station	железнодорожная станция
recreation ground	playground	спортивная площадка
reel	spool	катушка
refrigerator	ice-box	холодильник
relief	benefit	пособие
report	report card	табель успеваемости
rise	raise	повышаться (о зарплате)
roller blind	blind / shade	жалюзи
round	around	вокруг, около
round-about	1. traffic circle; 2. carousel	1. кольцевая транспортная развязка; 2. карусель
rubber	eraser	резинка, стёрка
rubbish	garbage, trash	мусор
rubbish bin	garbage can / trash can	мусорное ведро
scone	biscuit	сконзы (печенье)
self-raising flour	self-rising flour	мука с пекарским порошком
semibreve	whole note	нота
semidetached	duplex	имеющий общую стену
shop	store	магазин
sledge	sled	сани
spanner	wrench	гаечный ключ
spring onion	scallion / green onion	зелёный лук
spring roll / pancake roll	egg roll	рулет
stuffing	dressing	начинка
subway	underpass	подземный переход
supermarket	grocery store	бакалейно-гастрономический магазин
surname	last name / family name	фамилия

sweet	1. dessert; 2. candy	1. десерт; 2. конфеты
sweet pepper	bell pepper	зелёный перец
sweet potato	yam	ранний картофель
swimming costume	bathing suit / swim suit	купальный костюм
tablespoon	serving spoon	столовая ложка
tankard	stein	высокая пивная кружка с крышкой
tap	faucet	кран
tea towel	dish towel	столовое полотенце (для протирания посуды)
teat	nipple	соска
thermion valve	thermion tube	термолампа
tights	panty hose	колготки
timber	lumber	древесина
tin	can	жестяная банка
tip	dump	свалка
tonic water / tonic	guanine water	тоник
trainer (training shoe)	tennis shoe	теннисные туфли
turning	turn	поворот
vacuum cleaner	vacuum	пылесос
vest	undershirt	нижняя рубашка
washbasin	sink	раковина
washing machine	washer	стиральная машина
wellington boot	rubber boot	сапоги
Welsh dresser	hutch	сервант
witness box	stand (witness stand)	место дачи свидетельских показаний

Библиография:

1. Швейцер А.Д. Очерк современного английского языка в США, М., В. Ш., 1963.
2. Швейцер А.Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка, Вопросы языкознания N 2, 1967.
3. Швейцер А.Д. Соотношение американского и британского вариантов современного английского языка, М., 1967.

4. Швейцер А.Д. Литературный английский язык в США и Англии, М., В. ш., 1971.
5. Rodionov A.F. Variants in Current English Grammar, Moscow, 1981.
6. Savory Th. The Art of Translation, Ldn., 1968.

Список художественной литературы:

7. Английская поэзия в русских переводах. XIV-XIX века., Москва, Прогресс, 1981.
8. P.Abrahams. Episode in Malay Camp. South African Stories, M., 1966.
9. J.Austen. Pride and Prejudice. M., Foreign Languages, Publishing House, 1961.
10. Ch.Brontë. Jane Eyre, 2-nd edition, Foreign Languages Publishing House, M., 1958.
11. A.Christie. So Many Steps to Death, New-York, 1980.
12. A.J.Cronin. Hatter's Cattle. M., Foreign Languages Publishing House, 1963.
13. Daniel Defoe, Mary Wortley Montagu, Henry Fielding, Laurence Sterne, William Gilpin. From Fact to Fiction. Moscow, Raduga Publishers, 1987.
14. Th. Dreiser. Sister Carrie, 2-nd edition, M., Higher School Publishing House, 1968.
15. E.M.Foster. Where Angels fear to tread, England, L., 1975.

Процессы заимствования и взаимовлияния в языках

“Сближение языков путём обоюдных заимствований является причиной, или, во всяком случае, одной из причин, того большого сходства внутренней формы, которые мы наблюдаем в языках народов, составляющих относительно тесное культурное сообщество” – писал Пауль.

Процессы взаимовлияния и заимствования в языках мира происходят настолько часто, что вызывают необходимость специального исследования. Всякое заимствование и влияние осуществляется людьми, и ясно, что заимствования и влияния характеризуют одну из важных сторон деятельности человека в языке.

Прежде всего, нам хотелось бы показать, что нет ни одной сферы языка, которая не затрагивалась бы этими процессами. Они наблюдаются в области фонетики, лексики и грамматического строя языка, что может быть проиллюстрировано конкретными примерами.

Иноязычному влиянию, несомненно, подвержена область фонетики. Так, нижевычегодские русские говоры, прилегающие территориально к Коми АССР, не знают русского велярного /л/. На месте велярного русского /л/ появляется средневропейское /l/. Здесь, вероятно, сказалось влияние коми языка, которому велярное русское /л/ также не свойственно. В комизырянских говорах на р. Вашке и р. Мезени наблюдается “разжиженное” произношение аффрикат, что, вероятно, объясняется влиянием вепского языка. На Мезени в древности существовала большая колония вепсов. Древневепскому же языку аффрикаты были несвойственны.

Под влиянием иранских языков в узбекском и туркменском языках исчезло некогда существовавшее в них велярное /л/ (напоминающее “л” в татарском слове “ал” - “возьми”). Не без влияния индоевропейских языков

исчезло в турецком языке типичное для многих тюркских языков задненёбное /к/.

В карельских диалектах, расположенных на территории РФ, наблюдается превращение /s/ в /s/ и /ts/ в /c/, чего нет, например, в финском языке. Возможно, что наличие /ш/ и /ч/ в русском языке также послужило катализатором, ускорившим их появление в карельском языке.

Широкая распространённость процесса делабиализации в диалектах северного и восточного Азербайджана, с одной стороны, и в диалектах тюркских языков Северного Кавказа - с другой (карачаево-балкарский, ногайский) могла быть поддержана и укреплена влиянием соседних кавказских языков. Вокализм целого ряда кавказских языков не знает губных /о/ и /в/.

Субстратное влияние иногда может распространяться на значительные территории, захватывая сразу несколько языков. Так, например, для фонетической системы болгарского, румынского и албанского языков характерно наличие редуцированного гласного, который в болгарском языке обозначается через “ъ”, в румынском через “а” и в албанском через “ё”.

На огромном пространстве от Норвегии до нижнего течения Оби в целом ряде языков наблюдается тенденция к превращению гласных звуков разного качества в гласный /а/. Такое явление наблюдается в саамском, ненецком, северных диалектах мансийского языка, а также в хантыйском.

Любопытно отметить, что тенденция к превращению /а/ в /о/ в первом слоге прослеживается одновременно в татарском, чувашском и марийском языках. В марийском языке /а/ первого слога превращается в /о/, в чувашском в разных диалектах в /о/ или /у/, а в татарском языке в лабиализованное /а/.

Типичным примером может служить также возникновение церебральных согласных в индийских языках. Предполагается, что эти

церебральные согласные возникли под влиянием субстратных дравидийских языков, поскольку подобные согласные широко распространены в современных дравидийских языках и не могут быть объяснены как результат исторической эволюции соответствующих нецеребральных согласных индоиранского или древнеиндоевропейского языка-основы.

Под влиянием артикуляционной базы русского языка в селькупском языке происходит колебание в произношении /q/, которое может заменяться простым /k/. По этой же причине билабиальное /w/ начинает заменяться лабиодентальным /v/.

В северных диалектах азербайджанского языка, в частности в говорах Закатальского района, отмечено наличие фарингализованных гласных /аь/, /оь/, /уь/, /ыь/, а также гортанных /цл/, /чл/, /кл/, /тл/, /нл/, возникших под влиянием кавказских языков.

Один язык может воспринять от другого общую манеру произношения, мелодику речи и т.п. Каждый, кому приходилось слышать произношение так называемых финских шведов, не мог не заметить, что оно больше похоже на произношение финнов, чем на произношение шведов, проживающих в Швеции. Не менее значительны различия в произношении финнов, проживающих на территории Финляндии, и ингерманландцев, живущих в Ленинградской области и частично в Карельской АССР. Произношение последних мягче и ближе к русскому, поскольку длительное пребывание среди русских не могло не сказаться на их выговоре. Если сравнить произношение комизырян, проживающих в бассейне р. Вычегды, с произношением коми-пермяков, то нельзя не заметить, что произношение коми-пермяков почти не имеет специфического акцента и больше похоже на русское.

Довольно отчётливо обнаруживается персидская манера произношения в речи азербайджанцев Ирана. Рассматривая произношение в мексиканском

варианте испанского языка, Гонсалес Морено отмечает фразовую интонацию, в которой заметна напевность: “Когда слышишь, как индеец-майя говорит на своём родном языке, и сравниваешь с тем, как юкатанец говорит по-испански, поражаешься сходству фразовой интонации”.

Влияние двух языков может отразиться на характере ударения. Смена характера ударения в латышском языке, имевшем первоначально разноместное ударение, которое затем переместилось на первый слог, обязана, по всей видимости, влиянию угро-финского народа ливов. В древние времена ливы занимали значительную часть территории современной Латвии.

Влияние одного языка на другой иногда способствует уменьшению устойчивости корня слова. В уральских языках корень слова более устойчив, чем в индоевропейских. Однако в финском языке, благодаря наличию так называемого чередования ступеней, он становится менее устойчивым.

Влияние внешней среды может приводить и к заметным изменениям в грамматическом строе языков. В области падежной системы оно может проявляться в числе падежей, в составе падежной системы, в особенностях значений падежей, моделях их построения, особенностях их исторического развития и т.д.

Якутский язык отличается от других современных тюркских языков многопадежностью. Он имеет девять падежей: именительный; винительный; дательно-направительный, или дательно-местный; частный, или партитив; отложительный; совместный; наречный; сравнительный и творительный. Абсолютное большинство современных тюркских языков имеет обычно шесть падежей — именительный, родительный, дательно-направительный, винительный, местный, исходный.

Многопадежность якутского языка можно было бы считать результатом развития этого языка по внутренним законам, если бы не было

никаких данных, свидетельствующих о наличии внешних причин, в результате воздействия которых якутская система падежей приняла особый вид, значительно отклоняющийся от общетюркского типа. Дело в том, что некоторые специфические особенности якутской падежной системы имеют параллели в падежной системе эвенкийского и эвенского языков, принадлежащих к тунгусо-маньчжурской группе языков. В якутском языке нет специальной формы род. падежа. Нет этого падежа и в окружающих якутский язык эвенском и эвенкийском.

Можно предполагать, что родительный падеж в якутском языке не успел развиваться, так как в тюркских языках первоначально его не было; однако влияние тунгусо-маньчжурских языков, по-видимому, оказало на якутский язык задерживающее действие. Далее, дательно-направительный падеж в якутском языке имеет одновременно и значение местного падежа. То же самое наблюдается в эвенкийском и эвенском языках.

В греческих диалектах Малой Азии встречаются две формы винительного падежа: винительный определённый и винительный неопределённый. По-видимому, здесь сказалось влияние турецкого языка, в котором также существует подобное различие.

В результате иноязычного влияния может меняться также семантика падежей. В языке коми широкое распространение получили различные местные падежи: местный, исходный и различные падежи, обозначающие движение по направлению к предмету или движение внутрь какого-нибудь предмета. В русском языке этим падежам обычно соответствуют различные предложные конструкции, например “в городе, в город, к городу” и т.д. Одной из особенностей сереговского говора является пропуск предлогов в подобных сочетаниях: “иди маме, каша маслом, подошли угорчику, бежи бабушке, лучинам-то жили, дом маленькими рамами, посадил медведя одну из тёмных комнат, Москве был, подводной лодке погиб”. Такие конструкции отмечаются и в Ленском районе Архангельской области. Пропуск предлогов

наблюдается также в русских нижневыхгодских говорах, прилегающих к территории Коми АССР.

Иноязычное влияние, по всей видимости, может приостановить идущий процесс распада падежной системы. Во всех индоевропейских языках наблюдается процесс распада системы древних индоевропейских падежей. Во многих современных индоевропейских языках древняя система падежей исчезла. Отношения между словами стали выражаться аналитическим путем, при помощи предлогов. Система древних падежей, унаследованная от индоевропейского праязыка.

В истории осетинского языка и некоторых языков Индии, в которых, несмотря на разрушение старых падежных окончаний, наблюдалось образование новой системы синтетических падежей. Можно сказать, что полному разрушению старой падежной системы в осетинском языке препятствовало влияние окружающих его горских языков Кавказа, имеющих довольно развитые падежные системы.

Некоторые учёные объясняют возникновение постпозитивного артикля в болгарском языке как результат иноязычного влияния, поскольку постпозитивный определённый артикль существует также в румынском и албанском языках.

Иноязычное влияние может вызывать даже иное расположение аффиксов в слове. Во всех тюркских языках притяжательные суффиксы располагаются после суффикса мн. Числа. Ср. тур. “Turkiye şehir-ler-i” – “города Турции”.

В японском языке прилагательное в позиции сказуемого может получать глагольное оформление, т.е. присоединять показатели времени и наклонения. Теми же свойствами обладает прилагательное в территориально близком языке нивхов.

Глагольная система языка также подвержена различным иноязычным влияниям. Иноязычное влияние, например, способно преобразовать систему личных глагольных окончаний. Так, например, в языке тюркоязычной народности саларов, проживающих на территории Китая, отсутствует спряжение по лицам и числам. Здесь, несомненно, сказалось влияние китайского языка, в котором глагол также лишён этих характеристик. Ранее в саларском языке эти формы были. Аналогичное влияние оказал китайский язык также на маньчжурский. В маньчжурском спряжение по лицам и числам тоже отсутствует. Наличие же этого явления в других тунгусо-маньчжурских языках заставляет предполагать, что это явление вторичное, возникшее под влиянием китайского языка. Г. Вагнер отмечает, что система категорий глагола в современном английском языке обнаруживает больше сходных черт с системой глагольных категорий островных кельтских языков, чем с системой глагольных категорий древнеанглийского языка.

Очень подвержен различным внешним влияниям синтаксис. Синтаксис древних финно-угорских языков был очень похож на синтаксис тюркских языков. В нём выдерживался типичный для агглютинативных языков порядок слов “определение – определяемое”. Глагол обычно занимал конечную позицию в предложении. Очень слабо были развиты придаточные предложения, их функции выполняли причастные конструкции и абсолютные деепричастные обороты. Слабо были развиты подчинительные союзы.

В результате влияния различных индоевропейских языков синтаксис таких финно-угорских языков, как венгерский, финский, эстонский, саамский, мордовский и коми-зырянский, приобрёл многие типологические черты индоевропейского синтаксиса. Относительно свободным стал порядок слов, появились придаточные предложения европейского типа, вводимые союзами и относительными местоимениями.

В языках Кавказа широко распространена эргативная конструкция предложения. Трудно предположить, чтобы во всех языках она возникла совершенно самостоятельно. По-видимому, имело место частичное её распространение за счёт влияния языков-субстратов.

В лингвистической литературе отмечены случаи заимствования средств связи подчинительных предложений, а также сочинительных союзов. Так, например, мордовские языки употребляют значительное число союзов, заимствованных из русского языка.

В старых письменных памятниках азербайджанского языка и в современном азербайджанском языке широко употребляется союз “ki”- “что, который”, заимствованный из персидского языка. Так называемые абсолютные деепричастные обороты, встречающиеся в удмуртском и марийском языках, построены по татарской модели.

В результате влияния другого языка может измениться даже порядок слов в предложении. Под влиянием таких языков, как русский и болгарский, стал свободным порядок слов в гагаузском языке.

При описании заимствований из языка в язык существен поиск мотивации. Соответственно заимствования делят на мотивированные и немотивированные. В известной мере это отражает истину. Однако при развитии двуязычия, предполагающем одинаковое владение говорящим двумя и более языками, мотивация заимствований в ряде случаев оказывается затруднительной. Несмотря на необычайное многообразие заимствований и влияний, мы приходим к выводу, что заимствования можно разделить не только на мотивированные и немотивированные, но и на случайные и системные. Рассматривая системные заимствования в языках, мы различаем следующие виды мотивации: концептуальную или собственно языковую, а также социальную. Сказанное означает, что мы допускаем многоаспектную мотивацию заимствований.

Библиография:

1. Anttila. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics, New York, 2002.
2. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004.
3. Пауль Г. Принципы истории языка, М., 1960.
4. Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики, М., 2002.

2010**Лексические заимствования**

Заимствуется новое понятие, т.е. картина мира расширяется. Язык может реагировать на это по-разному. Во-первых, вместе с понятием может заимствоваться и новое слово для его выражения. Этот случай достаточно тривиален, и его можно считать появлением симметрии между картиной мира и языком: раздвигаются рамки картины мира, появляется новый способ её отображения в языке. При этом может быть, что понятие и его обозначение заимствуются одновременно из одного источника.

Такая ситуация характерна, однако, как мы покажем ниже, может заимствоваться только понятие, но не его обозначение, а кроме того, парадокс состоит в том, что о заимствовании понятия мы можем судить нередко именно по заимствованию обозначения для него или в крайнем случае по созданию нового обозначения.

Данный вид и способ заимствования широко распространён и кажется нам подчас чуть ли не единственным и преобладающим отчасти потому, что картина мира, пополняемая новыми понятиями, это вечно незаконченное полотно с чётко прорисованным центром. Также потому, что

среднеевропейский стереотип мышления складывается в обществе с “открытой” структурой. Такое общество оказывается терпимым к экстенсивным заимствованиям, т.е. к пополнению языка извне, хотя и здесь имеется немало оговорок. Иначе говоря, “заимствование понятия + слова” это путь наименьшего сопротивления, и выбор этого пути во многом обусловлен социально.

При заимствовании нового понятия слово может создаваться и своими средствами. Иногда новое слово - это калька со слова того языка, который способствует заимствованию нового понятия. Например, в американском языке аймара исп. “doble” – “складка, заложенный на ткани сгиб” (букв. “двойной, парный”) передаётся “своим” словом с исходным значением “двойной” и входит в язык около 1700 г., т.е. через 200 лет после начала испано-аймаро контактов, а значит уже в период интенсивного билингвизма, способствующего осознанию внутренней формы калькируемого слова. Чаще же новое слово создается своими средствами в согласии с наивной картиной мира, отражающейся именно в данном языке. Ср. в полинезийском языке ниуэ: “hila” – “электричество” (от “uhila” – “молния, яркий свет”); “faka-ata” – “зеркало”; “фотоаппарат” - (“ловить отражение”); “tu-loto” – “четверг” (букв. “день, стоящий посредине недели”, при этом в ниуэ заимствовано из английского языка название пятницы – “Ahofolaile” от “Friday”; традиционная полинезийская неделя состояла из десяти дней).

Любопытным примером подобной трактовки нового понятия является слово “lulu”. Для обозначения европейки в ниуэ, т.е. “белой женщины” используется слово “lulu”, которое имеет два значения: 1) “сова”, 2) по метафорическому переносу “супруга”. Перенос значения здесь мотивирован представлением о сове как хранительнице, хлопотливой, оберегающей дом птице. Использование этого слова для называния европейской женщины связано с тем, что совы там имеют очень светлое оперение вокруг глаз и

клова, отсюда метафоризация “светлолица”, одновременно подкрепляемая уже имеющимся компонентом значения “жена, женщина”.

Подчеркнём, что речь здесь идёт не о том, что одни языки прибегают только к заимствованию слова вместе с понятием, а другие к описанию заимствованного понятия своими средствами, а о соотношении двух этих приёмов в языковой стратегии и тактике. По-видимому, каждый язык характеризуется собственной степенью нетерпимости к заимствованным словам (своего рода “языковым шовинизмом”), в значительной мере связанной с внелингвистическими установками социума. Соответственно степень такой нетерпимости может меняться в зависимости от исторического периода развития языка и общества.

Случаи, к которым мы переходим, связаны не с собственно заимствованием, а с изменением (переструктурированием) картины мира или средств её отображения. Знаменательно, что противопоставление двух типов заимствований (первого и двух последующих) интуитивно осознаётся и даже находит отражение в соответствующей лингвистической терминологии: в англоязычной терминологии нередко различают “borrowing” – “заимствование понятия и слова для его выражения” и “loaning” – “заимствование слова при наличии своего понятия”. Это терминологическое различие удобно, и мы будем возвращаться к нему ниже.

Фрагмент картины мира не меняется, но вследствие взаимодействия языков меняется способ его отображения в языке. Возникает вопрос о мотивации замены одного способа выражения другим. Одна из наиболее частых причин здесь - престижность одного языка по сравнению с другим. Например, длительное время испанский язык был в Южной Америке престижнее автохтонных языков, отсюда стремление к замене многих “своих” слов – испанскими. Ср. в языке аймара вытеснение исконного слова “wak”а ремень словом “sinturuna” от исп. “Cinturdn”.

Другой причиной, несомненно, связанной с первой, является разнообразное языковое табуирование. Предельный случай здесь: сокрытие своего, родного языка, связанное с верой в неразрывное единство имени и его носителя, действия и его обозначения и др. Такие случаи сокрытия языка и перехода на принципиально иной социальный код, приводящие нередко к созданию тайных подъязыков, кастовых диалектов и т.п., описаны на примере обществ австралийских аборигенов. Вырождаясь, языковое табуирование приводит к возникновению разнообразных языковых этикетных норм. Ср. судьбу русских слов “порты / портки - штаны – брюки”. Примеры здесь можно умножить. Язык, из которого заимствуется новое слово для обозначения уже известного понятия, может быть ничуть не престижнее “своего” языка, однако имеет какие-то специфические функции в данной языковой общности: наиболее частый случай здесь: использование некоторого языка в качестве торгового, “*lingua franca*”.

Наконец, немаловажной причиной заимствований разбираемого типа может являться тот факт, что заимствуемый показатель или заимствуемое слово кажется гораздо более точным или выразительным, чем своё. Дело здесь, по-видимому, в том, что при противопоставлении родного и неродного языка объём понятия “неродного” слова кажется обычно меньшим и имеющим более чёткие границы. Кроме того, “чужое” слово может казаться более экспрессивным, чем знакомое и привычное. Как ни парадоксально, при этом для языка весьма существенным оказывается и такой фактор, как формальная простота заимствуемого показателя слова на фоне расплывчатости значения имеющегося своего.

Скажем, в современном английском языке нагрузка именного суф. “-er” непомерно возрастает. Неожиданно появляется словообразовательный показатель суф. “-ник”, способный выполнять хотя бы отчасти две важнейшие функции “-er”: указания на активное лицо (с признаком X) и указания на предмет (инструмент действия, выражаемого глагольной

основой к которой суффикс присоединяется). Семантика суф. “-ник” осознаётся носителями благодаря лексемам “do-goodnik” – “человек, делающий добро, всегда готовый делать добро” и “nogooodnik” – “никудашник”. Суффикс уже имеется в английском языке, однако, на самой его периферии.

В американский вариант английского языка он попадает из языка идиш, а в этот язык - из восточнославянских языков (ср. рус. “-ник”). Мощной внеязыковой причиной “популяризации” “-ник” в английском оказывается развитие молодёжной культуры середины 50-х годов и распространение слова-символа этой культуры “beatnik” – “битник” от “Beat Generation” - “усталое поколение”. Таким образом, выбор “-ник” оказывался вынужденным, но экспрессивно значимым, поскольку в начале 50-х годов аналогия с “nogooodnik” была вполне свежа, особенно после рассказов и романов К. Эмиса, а экспрессивная маркированность нового слова более чем очевидна. Можно только гадать, “устоял” бы “-nik” в английском или его постигла бы судьба многих других “экзотических” суффиксов (как, скажем, фр. “-eur”, задержавшегося только в нескольких словах типа “aut(h)eur” – “артист” (в широком смысле: человек искусства, режиссёр. Но в 1957 году мир облетает слово спутник (англ. “sputnik”), и суффикс начинает использоваться, прежде всего, там, где занят или неудобен. Ср. “film-shooter” – “кинорежиссёр” и “filmmik” – “киношник”; “computernik” – “программист, ЭВМщик”; “jobber” – “человек, работающий сдельно”; “jobnik” – “писарь в армии”. Кроме того, “-nik” продуктивно используется там, где вообще не используется “-eur”, а именно при образовании имён от именных основ. Ср. “pease-cornik” – “представитель корпуса мира”, “status-guonik” – “сторонник статуса-кво”, “lunnik” – “аппарат для изучения Луны”.

Пример “-ник” хорошо показывает, что даже при заимствовании формальных грамматических элементов их структура и общий смысл должны быть непременно ясны, а значит более естественно заимствовать

сначала целое слово с соответствующим грамматическим элементом, а не сам элемент.

Фрагмент картины мира изменился: старое понятие или несколько старых понятий вытесняются новыми понятиями целиком и полностью. В этом случае может сохраниться старое слово, например, в чукотском языке при замене традиционного дома европейским сохранилось старое название “ярак” – “дом, яранга”. В данном случае имеет место ситуация, близкая к той, когда заимствуется новое понятие, однако не тождественное ей, поскольку изначальная картина мира не имела в соответствующем месте лакун.

Фрагмент картины мира переструктурируется: одно понятие (образ) в картине мира накладывается на другой. Подобное “склеивание” понятий (образов), питаемое в целом ассоциативными особенностями человеческого мышления, представляет наибольший интерес. Приведём два примера. На современном Севере, например, у алеутов для обозначения ватных телогреек используется традиционное слово с исходным значением “кухлянка”; для обозначения кирзовых сапог используется “свое слово с исходным значением “торбаза”. Иначе говоря, телогрейка используется не как телогрейка, а как кухлянка, сапоги как торбаза.

Вероятно, приведённые примеры могут быть интересны не только социолингвисту, историку культуры и этнографу, но и лингвисту, занимающемуся общими вопросами семантики. Здесь происходит совмещение, или “склеивание”, семантик двух возможных миров и устанавливается нетривиальное соотношение экстенционалов, интенционалов и выражений, т.е. имеют место два не совсем обычных явления: собственно “склеивание” экстенционалов, замена экстенционала выражения при сохранении интенционала.

Альтернативой прямому заимствованию может быть в таком случае билингвизм или адекватное переключение кода “code-switching” (т.е.

вкрапление в речь на одном языке в случае необходимости слов другого языка, которым говорящий владеет в значительной степени). Фактически мы уже имели такую ситуацию в виду, когда говорили об использовании иноязычных слов для большей точности или экспрессивности.

Любопытный пример, который можно привести в этой связи, два слова языка ниуэ со значением “нож”, исконное “titipi” от “tipi” – “резать” и “naift” от англ. “knife”. Первое употребляется в разговоре со “своими” или когда речь идёт о нарезке или очистке традиционных продуктов питания (клубней, крупных плодов), второе - в речи с “чужими”. Любопытно, что “naift” было заимствовано в середине XIX в. вместе с понятием “металлический режущий предмет” (традиционные полинезийские ножи - деревянные, сланцевые или раковинные). В дальнейшем, однако, понятийное противопоставление утратилось. Это указывает, помимо всего прочего, на значительную условность анализа заимствованных слов и заимствованных понятий.

Если вытеснение старого новым, чем-то похожим на это старое, ещё не предполагает с обязательностью наличия разных слоев (планов) в картине мира носителя языка, то “склеивание” понятий (образов) может указывать на то, что в картине мира имеется глубинный, заданный план, который относительно стабилен, и более поверхностный, легче подверженный изменениям. Такое противопоставление согласуется и с укоренившимся в лингвистике противопоставлением ядра (стабильного компонента) и периферии (мобильного компонента), и с оппозицией концептуальной, языковой картин мира. Можно предположить в связи с этим, что конкретные картины мира, имеющиеся у носителей индивидуальных языков, образуют пересекающиеся (но не тождественные) множества. Аналогично, по-видимому, соотносятся и индивидуальные, наиболее общие картины мира.

Итак, картина мира складывается из каких-то наиболее жёстко заданных элементов мировосприятия (миропонимания) и правил взаимных

переходов от одних элементов к другим (отношений между элементами). Такая структура соответствует наиболее общим моделям систем как таковых.

Соответственно, при всем разнообразии потенциально заимствуемого при системном взаимодействии языков, отбирается только то, что укладывается в уже имеющуюся категориальную структуру (решётку) элементов мировосприятия, а то, без чего можно и должно обойтись, безжалостно отбрасывается. Картина мира, таким образом, не есть инертное неподвижное полотно, которое можно произвольно менять, а самоценная движущаяся сущность, хотя бы потому, что замена одного структурного элемента неизбежно сказывается на статусе других.

В складывании и функционировании языковых картин мира участвуют, по крайней мере, два существенных принципа: принцип противопоставленности и принцип экономии.

Принцип противопоставленности реализуется как принцип постоянного выбора между конкретными элементами структуры, образующими те или иные функциональные оппозиции. Наиболее продуктивно может быть использовано именно то, что входит в оппозицию и позволяет однозначно передать некоторый глубинный смысл. Однако в языке, который постоянно меняется и существует уже весьма длительный период времени, накапливается “склад” того, что принято называть “диахроническими остатками”. Жан-Поль говорил: “Язык - это словарь стёртых метафор”. Эти последние уже не входят в очевидные оппозиции, что, строго говоря, не означает, что они уже никогда не будут в них входить, поскольку язык подвержен циклическим изменениям. В качестве примера циклических изменений можно привести севернорусские конструкции с кратким причастием на “-но/-то”, типа “У Ньюрки вся рубаха вышивана, У него започивано, Овёс у птицех склевато”, пережившие взлёт в XVII в., падение в XVIII в первой половине XIX в. и новый взлёт с конца XIX начала XX в. Любопытные доказательства того, как действует принцип

противопоставленности в языке, можно обнаружить при исследовании усвоения родного языка здоровыми детьми.

Что касается принципа экономии, то его следовало бы более чётко сформулировать, сведя к принципу “бритвы Оккама”: сущности не следует умножать без необходимости. Это позволит избежать довольно характерных противоречий лингвистических описаний, связанных с тем, что нечто экономное с точки зрения какого-то одного аспекта (уровня) языковой структуры, оказывается далеко не экономным с точки зрения другого. Допустим, во многих языках имеет место замена первообразных (непроизводных) цветообозначений сочетаниями компонента со значением “цвет” с конкретными уточнителями. Ср. в тонганском языке, где большинство цветообозначений имеют структуру “lanu” - “цвет” + слово со значением носителя эталонного цвета: “lanu-toana” – “цвет морской волны” (букв. “цвет океана”); “lanu-lau” – “зелёный” (букв. “цвет листьев”); “lanu-kelekele” – “коричневый” (букв. “цвет земли”) и др. Это экономно с точки зрения “выравнивания” семантического поля, но явно неэкономно с точки зрения длины сегментных отрезков (слов). По всей вероятности, устройство языковой структуры подчиняется принципу экономии, но не в “минимальной”, а в “оптимальной” формулировке, т.е. языковая структура стремится к сбалансированности на всех участках при минимуме изменений, а не к минимизации средств на каких-то отдельных участках.

Стремление языка, к соблюдению именно таких правил достаточно ясно проявляется в случае с грамматическими заимствованиями.

Библиография:

1. Alatis J.E. Contrastive Linguistics. Washington, D.C., Georgetown University Press, 2008.
2. Applied Psycholinguistics, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

3. Birkmaier E.M. Modern Languages, New York, Dell Publishing Co., 2001.
4. Cook V.J. Cognitive processes in modern languages, University of Essex, 2002.
5. Di Pietro R.J. Contrastive analysis and the notions of deep and surface grammar, Washington, D.C., Georgetown University Press, 2008.
6. Ключев Е.В. Речевая коммуникация, Москва, Классик, 2002.
7. Пауль Г. Принципы истории языка, М., 1960.
8. Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики, М., 2002.
9. Ярцева В.Н. Морфологизованные и неморфологизованные значения в разноструктурных языках, В кн. Turcologica, Л., 1976.

2010

Грамматические заимствования и влияния

Сравнительно-историческому языкознанию хорошо известно, что наиболее мобильными уровнями языка оказываются фонетика, лексика и синтаксис, а наиболее устойчивым “консервативным” - морфология. Фонетические и отчасти лексические изменения могут подолгу касаться исключительно плана выражения, лишь постепенно сказываясь на плане содержания языка.

Несомненно, психологические основания имеются у фонологических явлений. Скажем, носителям английского языка довольно просто освоить произношение инициального [з], но крайне трудно - инициального [т], при том, что оба эти звука не встречаются в начальной позиции в английских словах. В английском языке имеются слоги, начинающиеся с [з], например, “leisure”, но нет слогов, начинающихся с [г]. Однако пока неясно, как

соотносятся такие психологические основания и психолингвистическое пространство языка в целом с концептуальной и собственно языковой картиной мира.

Что касается заимствования грамматических элементов, то это явление более редкое, однако и более показательное мотивационно. Действительно, грамматические заимствования связаны с выражением категориальных значений, которые и составляют часть жёстко заданной рамки. Именно этим категориальным значениям принадлежит важная роль в установлении обратных связей языком и планом концептуального.

Если рассматривать отдельные классы грамматических элементов, то можно установить следующую представляющуюся универсальной иерархию “заимствуемое”, т.е. проникновения иноязычных элементов в язык-акцептор: самостоятельные слова - аффиксы. Известно, что словообразовательные элементы заимствуются гораздо активнее и легче, нежели словоизменительные. Это имеет вполне ясные основания в психологии восприятия речи; при заимствовании слово должно быть понятно, по крайней мере, в общих чертах, а это характерно подразумевает знание его цитатной формы, которая, как правило, и заимствуется. Напротив, словообразовательные элементы, при знании семантики корней и основ, осознаются как дистинктивные чрезвычайно чётко, что и способствует их заимствованию.

Легче проникают в язык самостоятельные и связанные грамматические элементы, обслуживающие семантику и грамматику всего высказывания (предложения), а не отдельных его составляющих: так, частицы, союзы, соединительные слова заимствуются скорее, нежели предлоги, артикли, послелогии.

Всё это, однако, сугубо формальные наблюдения, не выходящие далеко за рамки плана выражения языка и признанные ответить, прежде всего, на

вопрос о том, что заимствуется, и лишь отчасти как заимствуется. Более интересным представляется вопрос о причинах заимствований и дальнейшей судьбе заимствованного слова в языке-акцепторе.

На основании беглого анализа лексических заимствований мы предположили, что заимствования оказываются мотивированы либо “пустотами” в картине мира, т.е. в концептуальном плане, либо недостаточной адекватностью этого последнего. Логично было бы ожидать такой же мотивации в области грамматических заимствований. Однако здесь сразу удается обнаружить одно существенное отличие грамматических заимствований от лексических. Это отличие связано с тем, что грамматические показатели типично кодируют основополагающие, стабильные значения (элементы смысла), составляющие основу той концептуальной решётки.

Сегментные элементы для выражения некоторого грамматического значения и даже некоторые частные понятийные элементы заимствуются только, если в заимствующем языке уже имеется соответствующая общая категориальная семантика.

При влиянии одного языка на другой: влияние бывает наиболее эффективным тогда, когда в языке, на который оно оказывается, есть тенденция, направленная в ту же сторону. Так, в удинском языке имеется противопоставление по признаку “определённость / неопределённость”.

Под сильным влиянием азербайджанских моделей предложения эта категория начинает реализовываться в синтаксисе предложения. Процесс этот связан с несколькими факторами. Во-первых, под азербайджанским влиянием и в силу некоторой перестройки фонологической системы в удинском несколько стирается контраст эргатива и абсолютива субъекта. Во-вторых, дательный падеж приобретает все функции аккумулятива.

Однако, это лишь стимулировано и, возможно, ускорено внешним влиянием, поскольку в самом удинском имеется мощная предпосылка переосмыслению датива в аккузатив, а именно использование датива в регулярной и весьма частотной косвенно-объектной конструкции с подлежащим в абсолютиве.

В результате в удинском языке складывается ситуация, типологически напоминающая положение во многих тюркских и финно-угорских языках: определённый или целостный (total) объект маркируется особым аккузативным падежом, с ненулевым показателем, а неопределённый - падежом с нулевым показателем. Формально такая ситуация противопоставлена ситуации, имеющей место в большинстве нахско-дагестанских языков, к которым относится и удинский. В них маркированным падежом обычно оформляется неопределённый (и минимально референтный) объект, немаркированным (абсолютивом) определённый и референтный.

Итак, можно сказать, что в сфере грамматических заимствований и влияний возможны только случаи, когда изменение способа отображения фрагмента картины мира и переструктурирование такого фрагмента проходит с соответствующими следствиями в самом языке.

Во-первых это весьма характерно заполнение грамматических пустот, т.е. перевод каких-то категорий из криптотипических в открытые. Кроме того, поскольку картины мира, отображаемые в конкретных языках, имеют не только различающиеся фрагменты, но и общую, пересекающуюся часть, которая, собственно говоря, и ответственна за наибольшее число “мостов” между языками, то те грамматические заимствования, которые находят точное соответствие в системе языка-акцептора, имеют особенно много шансов на успешную ассимиляцию. К ним примыкают лексические заимствования, служащие для выражения грамматических значений.

По-видимому, универсальным для восприятия человека является феномен сравнения и сопоставления: он находит основания, как в психологии восприятия, так и в ассоциативном мышлении и предметной деятельности.

Идея сравнения может выражаться в естественных языках по-разному. Типичный способ выражения - это наличие степеней сравнения прилагательных. Многие принципиально общие черты можно выделить, скажем, рассматривая удивительную повторяемость супплетивных форм сравнительной и превосходной степени у прилагательных примерно одинаковой семантики в разных языках.

Кроме того, для выражения идеи сравнения могут служить специальные глагольные конструкции и особые типы сложных предложений. Знаменательно, что при креолизации языков типично осваиваются аналитические, т.е. лексемные по статусу, показатели компаративности / суперлативности, которые, в духе имеющейся категориальной картины мира, непременно вербализуются.

Так, слово “more” – “больше”, употребляющееся в английском языке для построения аналитической сравнительной степени, в соответствующих креольских языках переосмысливается в глагол и начинает функционировать подобно глаголу “превосходить, преобладать, быть лучшим”. Глаголы такой семантики образуют сравнительную конструкцию в большом числе генетически неродственных языков. Например, в креольском языке джука (о. Суринам) “A wooko moo ju, a moo a”. - “Чем больше работаешь, тем лучше”. “The more you work, the better (*more good)”. “A o goo langapasaju” – “Он вырастет больше тебя”.

Несомненно, легкость заимствования показателя / служебного слова и его последующей ассимиляции в заимствующем языке связана с тем, что заимствуемый показатель / слово имеет ассоциации не в одном фрагменте

языковой картины мира, а в нескольких. Существенно, и это отмечается в ряде исследований по исторической грамматике, что обратной стороной данного явления оказывается особая устойчивость показателя / фрагмента грамматической системы языка в исторических изменениях.

Ещё одна аналогия, возможная здесь, это устойчивость / мобильность тех или иных языковых элементов при усвоении языка ребёнком и расстройствах речи. Как известно, и в одном и в другом удаётся выделить сходные закономерности.

В ряде случаев, вероятно, всё дело в формальных свойствах стабильного / мобильного элемента языковой системы. Не подвергая существование таких случаев ни малейшему сомнению, мы, хотели бы остановиться на концептуально и содержательно мотивированных явлениях.

Необходимо отметить заимствование словообразовательных показателей. При этом типично заимствуется те показатели, которые имеют хорошо вычленимую универсальную семантику или семантику, связанную одновременно с несколькими фрагментами картины мира.

Так, довольно характерно заимствование из языка в язык показателей уменьшительности (и некоторых других оценочных показателей), а в глагольной сфере - показателей нереальных наклонений. Например, в языке аймара ассимилирован испанский диминутивный показатель, давший здесь суффиксы “-ita/-illa (-ito/-illo)”. Исходно в аймара идея уменьшительности выражалась описательно. Заимствование показателя сначала в составе некоторых испанских слов, например “kumisita (<camiseta)” – “нижняя рубашка”; “refasilla (<re-fajos + dimin)” – “юбка; юбочка” что также существенно, поскольку показывает, что грамматические показатели, как правило, не путешествуют сами по себе, позволило затем весьма быстро распространить его на все соответствующие лексемы и получить таким образом устойчивую словообразовательную морфему.

Диминутивность в принципе связана как с размерностью, так и с оценкой причём в последней сфере она может соотноситься и с положительной оценкой (“милый, маленький, приятный”), и с пренебрежительно-отрицательной (мотивированной тем, что диминутивность сигнализирует незавершённость, отсюда: несовершенство или ничтожность).

Разнонаправленность ассоциативных связей соответствующего фрагмента концептуальной картины мира, транспонированная в языковую картину мира, способствует ассимиляции нового показателя.

Что касается показателей наклонений, то известно и то, что они относительно легко заимствуются, и то, что как сами показатели, так и соответствующие конструкции предложения в истории языка нередко оказываются наиболее консервативными. Скажем, в америндских языках (чинук-цимшиан, квакиутль) в формах императива и ирреалиса наиболее устойчиво сохраняется субъектно-объектное согласование. В полинезийских языках, многие из которых существенно изменили систему падежного оформления имён в предложении, гипотетическое архаическое оформление сохраняется именно в конъюнктиве.

Семантика ирреалиса (и императива, который, кстати, нередко примыкает к ирриалису) хорошо осознаётся и не только как таковая, но и в оппозиции к семантике индикатива.

Далее, семантика ирреалиса тесно связана с семантикой оценки и, что весьма существенно, осознаётся как семантика не одного лишь глагола, а всего предложения и даже текста. С этим связана и важная формальная особенность показателей ирреальных наклонений: они нередко являются аналитическими, что, естественно, способствует их заимствованию. Например, заимствование русского “бы” в некоторых финно-угорских

языках: мокша-морд, ба, коми-перм. “бы”; русское “пусть” в виде “пуст” в вепском и в виде “пус” в карельском языке.

К показателям наклонения и модальности высказывания примыкают показатели цели, причины и следствия. Здесь также очевидна множественность концептуальных связей: идея причинно-следственных отношений между событиями имеет и пространственные, и дейктические коннотации, и определённую оценочную семантику, и отчасти модальный “вес”. Кроме того, значение причинно-следственной связи нередко выражается в языке аналитическими средствами.

Таким образом, можно видеть, как возникает обратная связь между языком и картиной мира, имеющейся у носителя этого языка: способствуя отбору конкретных единиц плана выражения, язык как бы воздействует на план содержания и структуру этого последнего, притом, что функцией самого языка является отображение концептов и отношений между ними.

Существенно, что если заимствуемый грамматический показатель / слово, служащее для передачи грамматического значения, обладает широким набором функций и диффузной семантикой (осознаваемой в целом). Язык-акцептор стремится выбрать, из этого набора только некоторые функции или оттенки значения или значительно меняет их, ассимилируя чужое слово (в этом случае оно тянет за собой длинный шлейф общей семантики и не более того).

Например, русская частица “да”, заимствованная языком коми, начинает функционировать в нём исключительно как сочинительный союз и приобретает некоторые употребления, не характерные для русского “да”. В языке коми к моменту заимствования уже развивается тенденция к паратактической связи предложений в составе сложного синтаксического целого, причём эта тенденция значительно подкрепляется внешним влиянием русского языка.

Соответственно, язык заимствует удобное служебное слово, одной из функций которого действительно является обеспечение сочинительной связи. Например, русское: “мал да удал; ты, да я, да мы с тобой”. Затем инкорпорирует его в свою систему, а его функции в свой категориальный мир; соответственно дальше да уже осознаётся как “своё” слово и начинает развиваться внутри языка-акцептора.

Возможно, концептуальная мотивированность грамматических заимствований и влияний ответственна за какие-то фреквентальные черты заимствований. Заимствуются семантически нагруженные и формально хорошо вычленимые показатели / служебные слова.

Так, в столь обширном и интересном для лингвистики контактов ареале, как балканский, преобладают инновации, связанные с развитием аналитических форм, описательных оборотов (эксплицитное выражение определённости / неопределённости, конструкции с двойным эмфатическим отрицанием, конструкции “романского перфекта” типа *factum habeo* и уже упоминавшиеся конструкции описательного будущего с “хотеть”, реже с “мочь”.

Очевидно, типологические исследования грамматики заимствований и семантическая типология могут в будущем выйти друг другу навстречу: на стыке двух этих направлений, вероятно, можно обнаружить много интересных фактов.

В то же время, если грамматический показатель / служебное слово не “вмещаются” в систему языка-акцептора либо отражают понятийные категории, имеющие мощных “конкурентов” в этой системе, они не заимствуются вовсе или утрачиваются на ранних стадиях заимствования. Так, при взаимодействии автохтонных языков Южной Америки с испанским и португальским языками чуждые грамматической системе большинства

этих языков противопоставления по роду всячески стирались и утрачивались ещё на ранних стадиях внедрения испанского и португальского.

Библиография:

1. King Robert D. Historical Linguistics and Generative Grammar, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969.
2. Smith F. Psycholinguistics, New York: Holt, Rinehart and Winston, 2003.
3. Stockwell Robert P. Foundations of Syntactic Theory, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1977.
4. Transformations, Style and Meaning. Lexington, Mass.: Xerox College Publishing, 1971.
5. Traugott E.C. A History of English Syntax, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1972.
6. [http:// www.hi-edu.ru](http://www.hi-edu.ru)
7. [http:// www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline](http://www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline)

2010

**Омонимичные подчинительные союзы и особенности их
функционирования в современном английском языке**

В современном английском языке некоторые союзы могут вводить различные типы придаточных предложений. Самые распространённые союзы это “that” и “as”.

Как известно, в английском языке различаются две группы подчинительных союзов:

1) вводящие именные (подлежащные, предикативные, дополнительные) придаточные предложения и определительные придаточные предложения: “that, if, whether”.

2) вводящие обстоятельственные придаточные предложения (времени - “after, before, since, when”, места - “where, wherever”, причины - “because, since, as”, следствия - “so that, so”, цели - “so that, that, in order that, lest”, условия - “if, unless, supposing”, уступки - “though, although, even if, even though”, сравнения - “as, as if, than”) и обстоятельственные союзные обороты типа “if asked, when in doubt”.

Как видно из вышеуказанного, союз “that” относится как к первой, так и во второй группе подчинительных союзов, т.е. вводит как именные, так и обстоятельственные придаточные предложения.

Хотя каждый тип именных придаточных предложений имеет свои особенности, всё же они имеют и ряд общих черт.

По функции они выступают в роли тех членов предложения, для которых в простом предложении типично выражение существительным. Подлежащные придаточные предложения выполняют функцию подлежащего, предикативные придаточные – функцию сказуемого, а дополнительные – функцию дополнения. По оформлению они сходны в том отношении, что вводятся, как правило, одними и теми же союзами “that, if, whether”, реже “as if, as though” только в придаточных предикативных и союзными словами – местоимениями “who, what, which, whoever, whatever” и наречиями “when, where, why, how”.

Например: The consequence is *that* he has nothing left for life but his prejudices, his principles, and his common sense (O.Wilde, “Selections”) - (предикатив).

“I am very sorry *that* this has come out... However, all that’s over; and I am pleased to see *that* you can behave with such self-control” (E.L.Voynich) - (дополнение).

“That” употребляется также для введения определительных придаточных предложений. Такие предложения являются разновидностью определительных придаточных предложений и отличаются от них тем, что всегда вводятся только союзами “that, if, whether”. В таких предложениях в роли определяемых слов обычно выступают существительные абстрактного значения, обозначающие умственную деятельность: “idea, thought, feeling, impression, doubt, wish”. Например:

“He felt a terrible joy at the *thought that* someone else was to share his secret, and that the man who had painted the portrait that was the origin of all his shame was to be burdened for the rest of his life with the hideous memory of what he had done” (O.Wilde, “Selections”).

“I had not the smallest *doubt that* you were telling falsehoods” – she answered quietly (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

“He had *a feeling that* he could seize hold of the wind and hand on to it as a man might hang on to the face of a cliff” (J.London, “Short Stories”).

Следующая функция союза “that” состоит в том, что он вводит обстоятельственные придаточные предложения. В отличие от именных придаточных предложений, которые вводятся весьма ограниченным числом союзов “that, if, whether”, для обстоятельственных придаточных предложений характерен очень широкий круг союзов, выражающих самые разнообразные смысловые отношения. Сюда входят союзы и союзные предложения: “when, after,

while, as soon as, that, in order that, as if, though, in case” и так далее. Они отличаются друг от друга степенью определённости значения. В то время как одни из них имеют ограниченное значение так, что взглянув на союз, мы можем определить к какому типу относится придаточное предложение (например, если союз “because” – несомненно, это придаточное предложение причины), то другие имеют очень широкое значение, и одного союза бывает не достаточно, чтобы определить тип придаточного предложения (например, союзы “as, while, that, so that”).

Дополнительным средством выражения связи обстоятельственного придаточного предложения с главным в ряде случаев являются также соотносительные слова “so ... that, such ...that” в главном предложении. Например: “It is nothing interesting”, she said, “only a variety show; but they made *such* a noise that I thought it must be something else” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

Иногда в конструкциях с “so” и “such” может быть опущено “that”. Например: “I’m sorry I can’t get it for you” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

По значению обстоятельственные придаточные предложения делятся на придаточные времени, места, причины, следствия, цели, условия, уступки, сравнения (сопоставления) и образа действия. Как уже было отмечено, некоторые союзы, вводящие обстоятельственные придаточные предложения, полисемантичны и могут вводить различные типы обстоятельственных придаточных. Например:

“She lowered the blind and closed the shutters *that* he might not see the sunset” (E.L.Voynich, “The Gadfly”). - придаточное предложение цели.

“Felice, are you made of cast iron? Have you never been in love with a woman in your life if *that* you can’t see I love you?” (E.L.Voynich, “The Gadfly”). - придаточное предложение следствия.

Как уже было отмечено, омонимичное слово “as” имеет три основных употребления в современном английском языке, и одним из них является употребление “as” как союза.

По своему строению союзы разделяются на союзы, выступающие в предложении в виде одного отдельного слова и союзы, выступающие в виде относительных пар слов “either ... or, as ... as”, последние по своему значению являются сочинительными союзами.

Сочинительные союзы употребляются как в сложных, так и в простых предложениях, сочинительные союзы “both ... and, as well as” употребляются только в простых предложениях.

Союз “as well as” означает “в дополнение не только так же как” – “in addition to, not only”. Например:

“After a few years he could not endure to be long out of England, and gave up the villa that he had shared at Troutville with Lord Henry, *as well as* the little white walled – in house at Algiers where they had more than once spent the winter” (O.Wilde, “Selections”).

“Don’t you think the alternations may succeed in spoiling the beauty of the literary composition”, signora *as well as* in reducing the vehemence of the tone?” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

Подчинительные союзы, как мы знаем, употребляются для введения именных, определительных, а также обстоятельственных придаточных предложений. Придаточные предложения времени вводятся союзами “as, as soon as, as long” и так далее. Например:

“As he was passing out of the door Dorian Gray touched him on the arm” (O.Wilde, “Selections”).

“As long as a woman can look ten years younger than her own daughter, she is perfectly satisfied” (O.Wilde, “Selections”).

“I merely thought that the connection would be a pleasant and harmless one for both of us, and that either was free to break it *as soon as* it became irksome” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

В некоторых случаях придаточное предложение времени, введённое союзом “as”, имеет значение постепенного развития события, действия, например:

“As Dorian Gray was lighting a half – burned candle that was standing on the mantelshelf, he saw that the whole place was covered with dust, and that the carpet was in holes” (O.Wilde, “Selections”).

Союз “as” употребляется, когда причина уже хорошо известна, или когда она менее важна, чем всё остальное предложение. Например:

“We will go up by the front staircase, *as* it is wider” (O.Wilde, “Selections”).

Между придаточными предложениями времени и причины существует определённое сходство. Это сходство проявляется в том, что оба типа придаточных предложений могут вводиться союзом “as” и ничего кроме контекста, то есть лексического значения слов, входящих в предложение, не даст нам возможность определить, является ли придаточное предложение придаточным времени или придаточным причины.

Придаточное предложение образа действия характеризует, в общем, действие, выраженное в главном предложении. В придаточных предложениях образа действия часто подразумевается идея сравнения, и поэтому эти два типа придаточных предложений – образа действия и сравнения – нелёгко отделять друг от друга. Иногда придаточное предложение определённо придаточное образа действия, и не содержит никакого намёка на сравнение, как, например, в предложении:

“As he turned over the pages his eye fell on the poem about the hand of Lacunaria” (O.Wilde, “Selections”).

А иногда, с другой стороны, оно определённо придаточное сравнения и не содержит никакого намёка на образ действия, как в предложении:

“When they entered they found, hanging upon the wall, a splendid portrait of their master, *as* they had last seen him, in all wonder of his exquisite youth and beauty” (O.Wilde, “Selections”).

Но иногда встречаются придаточные предложения, тип которых нелегко точно определить, например:

“Arthur sat *as* before, perfectly motionless and silent” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

“He took it up, *as* he had first noted the change in the fatal picture and with wild, tear – dimmed eyes looked into its polished shield” (O.Wilde, “Selections”).

По мнению Б.Ильиша, эта проблема определения, является ли сравнение или выражение образа действия главным в придаточном предложении – не может быть разрешена объективными способами. Лучше всего сказать, что в таких случаях различие между двумя типами нейтрализовано и по его мнению, именно это заставляет его рассматривать эти два типа придаточных предложений под одним общим заголовком придаточные предложения образа действия и сравнения. Наиболее типичным союзом в обоих типах этих придаточных предложений является союз “as”.

Несмотря на то, что Б.Ильиш рассматривает придаточные предложения образа действия и сравнения под одним заголовком, большинство грамматистов, таких как В.Л.Каушанская, Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.Свон, Л.С.Бархударов, Д.А.Штеллинг и другие различают два отдельных типа придаточных предложений – образа действия и сравнения.

Выше указанное является лишь примером наиболее широко распространённого употребления “as” как союза. Однако “as”, как союз может употребляться также в других типах придаточных предложений, например, может вводить придаточные предложения уступки.

Уступительные придаточные предложения выражают некоторое обстоятельство, несмотря на которое действие главного предложения выполняется. Существует несколько типов уступительных придаточных. Первый тип включает придаточные, введёнными союзами “though, although”, которые не имеют никакого другого значения, кроме как уступительного. Второй тип представлен придаточными по образцу: “предикатив (существительное или прилагательное) + as + подлежащее + глагол-связка”, в которых уступительное значение передаётся не прямо через союз “as”, а через любое другое отдельное слово, и возникает из скомбинированных лексических значений различных слов в предложении. Для этого типа уступительных придаточных характерна частичная инверсия в придаточном предложении. Например:

“Repulsive in tone *as* the leaflet was, it left trace upon the popular feeling of the town” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

Эта конструкция предполагает очень выразительный контраст.

Существует ещё один способ употребления “as” с особым порядком слов. В формальной письменной речи, за “as” иногда следует порядок слов и структура вопросительных предложений. Например:

“He was their “little mystery”, their “big patriot”, and in his way he worked as hard for the coming Mexican Revolution *as* did they” (J.London, “Short Stories”).

В английском языке существует особый тип придаточных предложений, который Н.А.Кобрина и Е.А.Корнеева относят к придаточным предложениям сравнения, а Б.А.Ильиш цитирует из грамматики Поутсмы и выделяет как

особый тип придаточных предложений. Это придаточные предложения пропорционального согласования (the clauses of proportionate agreement), которые также вводятся союзом “as”. Например:

“As I grew richer, I grew more ambitious” (Conan Doyle).

Союз “as” наряду с придаточными предложениями времени, причины, может вводить также вводные придаточные предложения. Вводные придаточные предложения в составе сложноподчиненного предложения играют роль вводных членов. Например:

“You will never ask me to dinner again, after saying this, *I am afraid*, lady Yarborough” (O.Wilde, “Selections”).

Вводные придаточные предложения, как правило, бессоюзные. Лишь в некоторых случаях они вводятся союзом “as”, например: “as you know, as I told you, as I see it, as you suggested, as we agreed” и так далее. Например:

“My father was generous enough not to divorce your mother when she confessed her fall to him; he only demanded that he man who led her astray should leave the country at once; and you know he went do China as a missionary” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

“However, as I said before, if he is rich ...” (O.Wilde, “Selections”).

Вводные придаточные предложения выражают ту или иную модальную характеристику главного предложения, дают ту или иную оценку факту или явлению, о котором говорится в главном: “I think, I believe, I am afraid, I am sure, it seems”. Многие из них превратились в устойчивые фразеологические единицы типа: “as is known, I should say”.

Проведя исследование функционально-семантических особенностей союзов в современном английском языке, мы пришли к следующему заключению:

1) Союзы передают дифференцированные грамматические отношения. По характеру выражаемых отношений различаются два качественно разнородных класса союзов: сочинительные и подчинительные.

2) Соотносительные сочинительные союзы выражают связь между двумя взаимосвязанными, взаимозависимыми словами, группами слов и целыми предложениями, из которых второе часто является семантически выделенным. В некоторых случаях сочинительный союз стоит в начале самостоятельного предложения, выражая его логическую связь с предшествующим контекстом.

3) Подчинительные союзы встречаются в словосочетании значительно реже, чем в сложноподчинённом предложении.

4) В тех случаях, когда придаточное определительное вводится подчинительным союзом "that", в роли определяемых слов обычно выступают существительные абстрактного значения, обозначающие умственную деятельность.

5) Новые союзы подчинительного характера возникают из других частей речи. Арсенал английских подчинительных союзов пополняется и за счёт предложных сочетаний. Некоторые подчинительные союзы являются многозначными.

6) "That" и "as" являются самыми распространёнными омонимичными союзами в английском языке.

7) "That" вводит придаточные предложения дополнения, придаточное-подлежащее, придаточное - сказуемое, а также обстоятельственные придаточные предложения цели и следствия.

8) "As" может вводить обстоятельственные придаточные предложения времени, причины, сравнения, уступки.

Библиография:

1. Alice Maclin. Reference Guide to English: A handbook of English as a Second Language, USA, Washington, 1996.
2. Iyish B.A. The Structure of Modern English, Moscow, 1965.
3. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others., A Grammar of the English Language, Leningrad, 1967.
4. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Syntax, Moscow, Higher School Publishing House, 1986.
5. Michael Swan. Practical English Usage, Second Edition, Oxford University Press, 1998.

2007

Лингвистическое понятие валентности

В настоящее время большое внимание уделяется изучению системной организации лексики различных языков, в частности, глагольной лексики и их валентно-дистрибутивных свойств, что обусловлено общим признанием того факта, что глагол является конструктивным центром предложения и от его характера во многом зависит структура предложения.

Знание валентности слова, норм и границ его сочетаемости не менее важно, чем знать, что оно значит. Валентность, связанная со значением, играет важную роль в порождении, образовании слова, словосочетаний, предложений и текста. Валентность охватывает все уровни языка и занимает ведущее место среди самых основных проблем семантики.

Изучение сочетательных свойств языка связано с решением целого ряда теоретических проблем лексикологии, синтаксиса и лексической

семантики, вопросов взаимосвязи уровней языка, парадигматических и синтагматических элементов языка, а также с задачами прикладной лингвистики.

Сравнительно-типологическое исследование неродственных языков актуально для решения теоретических проблем в области типологии, теории перевода, методики преподавания иностранных языков.

Как известно, структура языка характеризуется глубинной и поверхностной структурами. В языкознании под поверхностной структурой понимают синтаксическую структуру. Это связано с определением членов предложения. Речь идёт о словосочетаниях, простых и сложных предложениях, что касается глубинной структуры языка, то она является семантической проблемой. Теория валентности, основанная Л.Теньером, Г.Хельбигом, В.Адмони, С.Д.Кацнельсоном и получившая развитие в работах многих лингвистов, помогает раскрытию глубинной и поверхностной структур языка.

Необходимо отметить, что несмотря на то, что исследования теории валентности начались ещё в 60-70-е годы XX столетия, далеко не все проблемы разрешены в этой области. Одной из менее изученных сторон валентности является то, что некоторые языковеды считают, что валентность не связана с семным анализом глагола. Глагол является ядром предложения и определяет глубинные и поверхностные структуры языка. Лингвисты, занимающиеся теорией валентности, связывают глагол с валентностью и считают, что глагол, выступающий в предложении в роли сказуемого, является его основным элементом, а все остальные члены предложения зависят от него.

Теория валентности, основанная французским лингвистом Л.Теньером, получила дальнейшее развитие в работах немецких учёных. Понятие валентности по своей сути означает потенциальные возможности сочетания

отдельных единиц языка друг с другом. Теория валентности была применена относительно глагола, существительного, прилагательного и других частей речи. В английском языкознании данная теория до сих пор остаётся без внимания.

В лингвистической литературе говорится о разных типах валентности: активной и пассивной (в зависимости от подчиняющей или подчинённой роли соответствующего элемента по отношению к соединяемым с ним элементам), категориальной и индивидуальной (присущая целой категории единиц языка или к её отдельному представителю), альтернативной (обязательной) или неальтернативной (факультативной, необязательной) и т.п.

Как было упомянуто выше, первоначально термин «валентность» применялся только в отношении сочетательных возможностей глагола - языковой единицы, обладающей наиболее сложными и разнообразными сочетательными потенциями. Со временем функции этого термина расширились, и теперь лингвисты полагают, что валентные свойства присущи широкому кругу морфологических единиц.

Своеобразие концепции Теньера в отношении термина «валентность» заключается в специфике трактовки роли глагола. Согласно теории Л.Теньера, глаголу в предложении принадлежит центральная роль, все же остальные члены предложения, включая и подлежащее, подчинены ему. Однако в валентностный набор глагола Теньера включал только подлежащее и дополнения и называл все эти элементы «актантами», т.е. участниками действия. Тогда как все виды обстоятельств «сирконстанты» из валентностного набора глагола им исключаются. По мнению Теньера, все обстоятельственные элементы (сирконстанты) не обусловлены значением глагола и поэтому не входят в его валентностный набор. В дальнейшем эта точка зрения была пересмотрена, и некоторые типы обстоятельств, требуемые смыслом глагола, также стали включаться в валентностный набор

глагола. Выявление количества актантов позволило Теньеру дать классификацию глаголов соответственно количеству требуемых участников и определить, таким образом, типы словосочетаний, которые они способны образовывать.

Первоначально значение термина «валентность» не отличалось от термина «сочетаемость» при учёте диффузности и этого термина. Однако в последнее время появилась тенденция сузить значение термина «валентность» и применять его либо только к области уровня языка для обозначения потенциальной способности к сочетаемости языковых единиц, либо только для обозначения речевой реализации этих способностей.

Валентность – это семантико-синтаксическое языковое явление, осуществляющее связь между словами. Рассмотрение валентности отдельных частей речи нужно начинать с глагола, так как глагол является главным носителем валентности в предложении, в результате чего валентностные отношения в первую очередь выявляются на примере глагола.

Исходя из трактовки роли глагола в предложении, Л.Теньер строит соответствующую классификацию глаголов. Они делятся на глаголы с нулевой валентностью, то есть безличные: *il pleut*; одновалентные: *Alfred tombe*; двухвалентные: *Alfred frappe Bernard*; трёхвалентные: *Alfred donne le livre a Charles*.

Валентность глагола понимается как его лексико-синтаксическая сочетаемость, представленная на следующих уровнях: 1) уровень слов (индивидуальные предложения); 2) уровень подклассов существительных; 3) уровень классов слов.

Обилие грамматических категорий у глагола связано с многообразием его функций, в частности, с его двойственным положением в системе языка. Двойка роль глагола и на синтаксическом (сказуемое и ядро) и морфологических уровнях (часть его категориальных характеристик задаётся

элементами окружения, а другие задаёт им он сам). Таким образом, особенностью глагола является двойственность его ролей – глагол как единица, отвечающая только за своё функционирование, и глагол как предикат, ядро, отвечающий за функционирование ситуации и предложения. Эти его функции находят отражение в валентностных категориях.

Существенными признаками валентностных категорий являются: элементы валентностной парадигмы, образованы одной и той же глагольной вокабулой или её морфологической формой: *Mary read the letter. – The letter was read by Mary.* Данные синтаксические структуры обязательно отличаются друг от друга либо количеством элементов, либо их ролевой соотнесённостью, либо и тем и другим.

У английского глагола выделяется четыре типа валентностных категорий – залог / диатеза, рефлексив / реципрок, каузатив, результатив. Все они могут реализовываться в рамках одноглагольной конструкции. Залог и рефлексив реализуются только таким образом, а каузатив и результатив имеют и другие способы выражения: первый – при помощи двуглагольных конструкций, например: *John walked the horse. – John made the horse walk. – John ordered the horse to walk,* второй – при помощи новых лексико-грамматических средств, например: *John opened the door. – The door is opened. – The door is open.*

Выделяется три класса валентностных категорий: класс с изменением синтаксической валентности; класс с изменением семантической валентности и класс с изменением денотативной соотнесённости.

У всех частей речи нужно различать активную и пассивную валентность, а также носителя валентности и его партнёров. Активная валентность – это способность подчиняющего слова иметь при себе определённые открытые позиции, которые заполняются другими зависимыми от него словами. Пассивная же валентность – это способность

зависимого слова присоединяться к подчиняющему слову и заполнять при нём открытую позицию. Подчиняющие слова, имеющие открытые позиции и обладающие активной валентностью, называются валентностными партнёрами. Носители валентности имеют открытые позиции, партнёры заполняют эти позиции. Сочетаемость слов в предложении осуществляется благодаря взаимодействию активной валентности подчиняющих слов и пассивной валентности зависимых слов. Такие части речи как существительные и прилагательные обладают как активной, так и пассивной валентностью, так как они могут выступать как носители валентности, так и в качестве партнёров. Глагол же обладает только активной валентностью и поэтому может быть только носителем валентности. Очень редко глагол выступает в качестве партнёра, это случается тогда, когда он употребляется не в личных формах и только в поверхностных структурах.

Несмотря на то, что валентность нашла своё освещение в многочисленных исследованиях на материале различных языков, в теории валентности существует много спорных проблем и до сих пор нет единства мнений по основным вопросам. Некоторые исследователи считают, что природа валентности семантическая, если под семантикой, по словам Кацнельсона, понимать «те элементы в содержании языковых форм, которые являются отражением внеязыковой реальности» (5, с.23). Именно такое понимание валентности характерно для немецких учёных, которые при исследовании этого сложного и многомерного явления выделяют уровни. Выделение уровней валентности стало возможным, когда в лингвистике стали различать уровни в структуре предложения, которые не могут исследоваться отдельно друг от друга.

Вопрос о том, сколько и какие уровни следует выделять при исследовании валентности, также является спорным. При всём разнообразии названий, большинство исследователей выделяют три уровня: логический, семантический и синтаксический. Уровневый подход к изучению

валентности является ценным исследовательским приёмом, который позволяет вскрыть сущность валентности.

В настоящее время в лингвистике распространено мнение о том, что формальные отношения являются отражением предметных отношений. Отражение в сознании предметных отношений определяется как структуры суждения или логические предикаты, причём в логике под предикатом понимается некоторое свойство или отношение. Переменные сущности, которые относятся к определённой предметной области и в отношении которых предикат что-либо утверждает, являются аргументами. Основная информационная функция предикатов состоит в том, чтобы сообщить число аргументов предиката, которое соответствует числу предметов, участвующих в определённом отношении вещей и числу вакантных мест глагола. Так, одноместные предикаты являются мыслительными структурами с одним свободным местом, то есть непереходными глаголами, например: «золото сверкает». Многоместные предикаты соответствуют отражению отношений между несколькими предметами. В языке многоместным предикатам соответствуют структуры с несколькими свободными местами, то есть переходные и двухпереходные глаголы, например «Вася даёт книгу Оле». Итак, определить логическую валентность глагола – значит установить с каким типом предиката соотносится значение глагола. Между значением глагола и количеством и видом его актантов существует закономерная связь. Так, например, глагол обозначающий свойство «сверкания», предусматривает одного участника-носителя этого свойства. Глагол, обозначающий процесс «искания», предусматривает кроме агенса, ещё и вовлекаемый в действие объект. Процесс «дарения» требует, кроме агенса и объекта, ещё одного участника – того, кто получает предмет, то есть адресата. Следовательно, специфика значения того или иного глагола требует актантов с определёнными семантическими функциями.

Под семантической валентностью глагола понимается связь глагола с определёнными семантическими актантами, мотивированная структурой предметных отношений, обозначаемой глаголом типовой ситуации. Семантическая характеристика глаголов может соотносить их не только со специфическими актантами, но и с некоторыми облигаторными семантическими характеристиками того или иного актанта. Так, например, глаголы речи и мышления предусматривают, что агент является не только одушевлённым существом, но и человеком. Поэтому при исследовании валентности на семантическом уровне необходимо определить тип семантических актанта, которых требует глагол, и установить налагает ли значение глагола на них определённые обязательные характеристики.

Семантические актаны находят своё выражение на синтаксическом уровне в категориях членов предложения. Синтаксическая реализация отношений между действием (процессом) и его семантическими актантами передаётся в языках через отношение глагола к именам при помощи средств именного и глагольного словоизменения. Синтаксическая реализация актанта на уровне предложения составляет синтаксическую валентность глагола.

Рассмотренные нами три уровня в исследовании валентности отличаются друг от друга тем, что при определении логической валентности глагола выясняется количество его аргументов и вид связи между ними. При определении семантической валентности глагола устанавливаются семантические функции его актанта в соответствии с реальным распределением ролей в обозначаемой глаголом типовой ситуации. При изучении синтаксической валентности анализируются синтаксические и морфологические реализации логико-семантических отношений.

Такое уровневое представление валентности является исследовательским приёмом, имеющим целью более глубокого проникновения в сущность сложного и многопланового явления валентности

глагола. Языковые структуры как семантические, так и синтаксические, и мысленное отражение объективной реальности составляют диалектическое единство. Уровневый анализ валентности приводит к выводу о том, что валентность глагола в своей основе является семантическим явлением, имеющее универсальный характер. Однако, если можно предположить, что семантические связи глагола – явление универсальное, то синтаксическая форма проявления валентности специфична для каждого конкретного языка и определяется установившимися в данной языковой системе грамматическими средствами, которые служат для выражения обобщённых абстрагированных предметных отношений типовых ситуаций действительности.

Анализ уровневой валентности глагола показывает также, что глагол образует логико-семантическое ядро описания предметных отношений, обозначаемой им типовой ситуации тем, что он выражает основные логико-семантические отношения между актантами, составляющими базис для синтаксических отношений в предложении. Следовательно, глагол как предикативное слово содержит в себе модель развёртывания предложения. Поэтому, хотя некоторые лингвисты рассматривают валентность как семантико-синтаксическое свойство, присущее не только глаголу, но и другим частям речи (существительным и прилагательным), в центре исследования валентности должна стоять валентность глагола из-за его роли как «конструктора» предложения.

Библиография:

1. Долинина И.Б. Валентностные категории английского глагола, АКД, Л., 1982.
2. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при

динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках, АКД, Тбилиси, 1986.

3. Зоммерфельдт К.Э. К вопросу о минимуме предложения: валентность и ситуативная завершенность, ИЯШ, № 1, 1975.
4. Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, Вопросы языкознания, № 5, 1965.
5. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности, Вопросы языкознания, № 3, 1987.
6. Ковалёва Л.М. Теория валентности и проблема переходности, Исследования по грамматике (англ., нем., франц. языки), Иркутск, 1977.
7. Кунназаров Е. Лингвистическое понятие валентности и роль его освоения в процессе преподавания немецкого языка в Каракалпакской аудитории, Нукус, НГУ, 1979.
9. Кучкартаев И.К. Значение слова и его валентность, Ташкент, Фан, 1977.
10. Сова Л.З. Валентность и транзитивность с позиции дуализма. Языковые универсалии и лингвистическая типология, М., Наука, 1969.

2009

**Валентность как языковая категория –
основная проблема семантики**

Валентность – это семантико-синтаксическое языковое явление, осуществляющее связь между словами. Рассмотрение валентности отдельных частей речи нужно начинать с глагола, так как глагол является главным

носителем валентности в предложении, в результате чего валентностные отношения в первую очередь выявляются на примере глагола.

Первоначально термин «валентность» применялся только в отношении сочетательных возможностей глагола - языковой единицы, обладающей наиболее сложными и разнообразными сочетательными потенциями. Со временем функции этого термина расширились, и теперь лингвисты полагают, что валентные свойства присущи широкому кругу морфологических единиц.

Языковые элементы имеют два вида сочетаемости: обязательную и факультативную. Обязательная сочетаемость присуща тем зависимым элементам, которые требуются как смысловым содержанием, так и формой языковых единиц. Как видно из самого названия, обязательное окружение синтаксического элемента является неотъемлемой, обязательной характеристикой элемента в синтагматической цепи. Присутствие этого элемента в синтагматической цепи обязательно влечёт за собой присутствие в ней и данного окружения. Понятия «факультативность» и «обязательность» связаны с сочетаемостью классов слов. Факультативное окружение синтаксического элемента не является обязательным, структурно необходимым. Присутствие одного элемента делает лишь возможным, на основе его валентных свойств, наличие другого элемента, не предопределяя его употребления. Опускание факультативного окружения не влияет на грамматичность предложения, которое остаётся грамматически отмеченным без него. Что касается обязательного окружения, то в специфических контекстуальных и ситуативных условиях оно может опускаться. Именно регулярность связи элемента с его обязательным окружением делает возможным его опускание. Подобное опускание является невозможным для факультативного окружения. Опущенные элементы обязательного окружения всегда восстанавливаемы из контекста или очевидны из ситуации. Факультативная валентность выявляется в поверхностной структуре

предложения, а обязательная – в глубинной структуре. Поверхностная и глубинная структуры предложения представляют двухуровневую структуру семантики. В основе этих структур лежит содержательная и формальная валентность глагольного предиката.

Помимо обязательных и факультативных актантов лингвисты выделяют ещё и свободных соучастников. Различие между необходимыми, факультативными и свободными соучастниками заключается в том, что последние так мало связаны с глаголом, что могут свободно переходить из одного предложения в другое, в числовом отношении не ограничены и не могут быть зафиксированы. Необходимые факультативные соучастники не только тесно связаны с глаголом, но и обладают определённой грамматической формой.

Что касается существительного, то оно обладает способностью выступать стержневым элементом разнотипных синтаксических образований. Наиболее характерна сочетаемость существительного с различного рода атрибутивными элементами. Работы многих лингвистов затрагивают синтаксические связи существительного и определения на уровне словосочетания. В.Г.Адмони считает связь существительного со своим определением факультативной.

В связи с моделированием в синтаксисе возникает необходимость изучения валентностных свойств существительного на уровне предложения. Каждое предложение – это определённая синтаксическая конструкция. Как у любой другой конструкции, у предложения есть несущий структурный каркас и то, что без ущерба для целостности конструкции, для сохранения своей сущности может быть устранено. В возможности или невозможности опущения, или в свойстве факультативности-обязательности, проявляется признак значимости синтаксического элемента для конструкции, частью которой он является. При моделировании предложения нужно учитывать не только валентностные свойства различных классов слов, но и

взаимодействие их со структурой предложения и его содержанием. О характере той или иной синтаксической связи слова можно говорить с определённой лишь в том случае, если рассмотрим эту связь на уровне предложения. Только в составе предложения мы можем вскрыть причины и характер факультативной или обязательной связи входящих в него элементов. Синтаксически основные элементы предложения – это те, которые составляют его синтаксический минимум. Минимальными в синтаксическом отношении являются двусоставные предложения, состоящие только из главных членов предложения – подлежащего и сказуемого. Соответственно, главные члены предложения являются обязательными, все остальные члены предложения – факультативными, их присутствие-отсутствие не влияет на общее построение предложения. У всех второстепенных членов предложения сочетаемость неравноправная, они все обладают обязательной сочетаемостью. Что же касается главных членов предложения, то они обладают по отношению к второстепенным членам предложения потенциальной сочетаемостью. Если при какой-либо форме отсутствуют те или иные члены, которые могли бы стоять при ней в силу её потенциальной сочетаемости, то это не оказывает никакого влияния на соответствующее предложение ни со структурной, ни со смысловой стороны. Например, всё многообразие обстоятельств, возможное при глаголе, фактически может при нём отсутствовать. Хотя мы говорим о том, что главные члены предложения являются обязательными, в некоторых случаях возможен переход факультативных связей определения в обязательные. Возможность таких случаев в языке говорит о том, что в предложении недостаточно сводить весь вопрос об обязательных и факультативных связях к изучению валентностных свойств различных классов. Особенность предложения при изучении данной проблемы состоит в том, что в нём воедино собраны и представлены все языковые уровни. Они представлены в предложении не каждый сам по себе, а во взаимодействии. При

характеристики обязательных или факультативных связей присубстантивного атрибута нельзя ограничиваться словосочетаниями.

Связи в синтаксисе могут быть более или менее тесными. Л.С.Бархударов, определяя синтаксическую связь как «связь между словами и группами слов в речевой цепи в строе связанной речи», признаёт, что такое её понимание является весьма широким и вводит понятие «непосредственная синтаксическая связь». Непосредственной синтаксической связью называется синтаксическая связь между двумя такими словами или группами слов, которые при членении оказываются непосредственно составляющими одной и той же более крупной составляющей (3, с.79).

За последние годы в лингвистической литературе появились статьи, в которых рассматриваются случаи обязательного распространения конструкции путём введения в неё одного из факультативных элементов. Были предприняты также попытки дать определение самому понятию факультативности и обязательности в синтаксисе. Иванчикова Е.А. пишет: «Структурная факультативность данной конструкции характеризуется тем, что элемент синтаксической конструкции – член предложения или словосочетания, часть сложного предложения является синтаксически автономным, не требующим грамматически и синтаксически своего обязательного восполнения определённой формой слова, словосочетания или предложения: говорящий или пишущий в этом случае относительно свободен как в самом употреблении «зависимых слов», так и в замене той или иной формы другой формой» (5, с.86). Следовательно, при факультативной синтаксической связи можно распространять или свёртывать конструкцию согласно той информации, которую мы хотим передать. Мы можем расширить предложение и уточнить один из его членов, введя определение, увеличив тем самым объём информации об этом члене. Факультативная синтаксическая связь существительного с определением в структуре словосочетания может стать обязательной в структуре предложения. В

словосочетаниях “an object of interest, an attractive person, an old creature, a sunny soul” связь между субстантивным элементом и определением при нём – факультативна.

Обязательные синтаксические связи в предложении зависят не только от валентности той или иной единицы (существительного), входящей в него, но и от взаимодействия всех лексических элементов данного предложения. Это подтверждает взаимосвязь лексики и синтаксиса. Синтаксические связи влияют на лексические составляющие, но и последние влияют на синтаксическую конструкцию. Нередко лексические значения слов, входящих в словосочетание или предложение, видоизменяют грамматические значения использованных средств связи. Именно в этом проявляется особенность синтаксической обязательности на уровне предложения. Обязательность наблюдается в словосочетаниях или в предложениях, включающих слово, обладающее сильным управлением. Без введения в конструкцию требуемых этим словом форм оно оказывается семантически неполным и связи его с каким-либо другими формами слов не восполняют этой неполноты.

Факультативные и обязательные синтаксические связи между существительным и его определением формулировались до сих пор в основном на базе словосочетаний. Однако словосочетание и предложение по их специфическим характеристикам для решения вопроса о факультативности и обязательности элемента нельзя признать равными единицами. Если даже в свободном словосочетании факультативность определения не подвергается сомнению, то его факультативность в составе предложения требует уточнения. Скорее всего, определение занимает промежуточную позицию, то есть обладает признаками обеих категорий. Обязательность или факультативность определения при существительном зависит не только и не столько от каких-либо конкретных лексических единиц в составе синтаксической конструкции, сколько от некоторых

факторов. Например, от лексического момента, который заключается: а) в наличии в предложении двух лексических единиц, в составе которых есть идентичные семы, б) в наличии в предложении существительного широкой семантики; от того, что обязательность определения обусловлена позицией существительного в строе предложения.

Все эти факторы всегда действуют не изолированно, а во взаимодействии. Синтаксический минимум может в какой-то мере определяться лексическим наполнением предложения.

Условиями возникновения обязательных синтаксических связей являются два противоположных свойства языковых единиц: 1) недостаточность языкового выражения, тогда определение необходимо для сигнализации контекстного значения; 2) избыточность языкового выражения, то есть идентичность семного состава некоторых элементов предложения, тогда обязательное определение нейтрализует эту избыточность.

Исследование теории валентности, предоставляет возможность сделать вывод, что при установлении позиций элементов привлекается ряд формально-семантических признаков, позволяющих более точно определить место каждого элемента предложения, например: падежа, морфологических признаков, обязательных и факультативных элементов. Валентность находится в точке пересечения грамматики и лексикологии, синтаксиса и семантики, и таким образом упор делается на её семантическую сторону и на взаимодействие уровней.

Валентность бывает двух видов: обязательная и факультативная. Факультативная проявляется в поверхностной структуре предложения, тогда как обязательная валентность проявляется в глубинной структуре предложения. Поверхностная и глубинная семантические структуры предложения представляют различные уровни семантики как две различные структуры. Все элементы в глубинной структуре предложения, зависящие от

глагола, в равной степени могут быть как обязательными, так и факультативными. Носитель валентности может иметь при себе как обязательные, так и факультативные актанты. Известно, что при обязательной валентности при главном носителе валентности, например глаголе, наличие актанта обязательно. Рассматривая факультативную валентность, выявляется тот факт, что при носителе валентности наличие некоторых актантов необязательно, факультативно, то есть при опущении какого-либо актанта предложение остаётся грамматически правильным и смысл предложения легко восстанавливается.

Рассматривая уровни валентности, мы пришли к выводу, что существует три уровня, а именно логический, семантический, синтаксический. Уровневый подход к изучению валентности является ценным исследовательским приёмом, который позволяет вскрыть сущность валентности.

В результате исследования проблемы семантической и синтаксической валентности в разносистемных языках выяснилось, что валентность в языке – это семантико-синтаксическое явление, в котором значение одного слова может быть схожим со значением другого. Мы выделяем два типа валентности: семантическую и синтаксическую. Первая связана с семантической структурой глагола, вторая же является «видимой» стороной валентности. Существует связь между двумя типами валентностей. Грамматические валентностные категории связаны с изменением синтаксической валентности глагола. Под синтаксической валентностью глагола мы понимаем те позиции, которые она открывает для членов предложения. Эти позиции занимаются как актантами, так и сирконстантами.

Глаголы по своей синтаксической валентности подразделяются на одновалентные, двухвалентные, трёхвалентные и поливалентные, то есть те которые имеют более трёх валентностей. Синтаксическая валентность различается не только по количеству, но и по качеству.

Проблема валентности основывается на такой важной области синтаксиса как сочетаемость слов. Словарные значения слов далеко не всегда совпадают с теми значениями, которые эти слова принимают в контексте. Под влиянием контекста к общему значению слова добавляются семантические элементы, являющиеся составной частью не данного значения, а контекста. Таким образом происходит расширение или ограничение действия глагола, субстанциональной сферы существительного, семантики функционального слова.

Библиография:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики, М.-Л., 1964.
2. Аполлонская Т.А., Пиотровский Р.Г. Функциональная грамматика фрейм – автоматическая переработка текста. Проблемы функциональной грамматики, М., Наука, 1985.
3. Бархударов Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения, ВЯ, № 3, 1973.
4. Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке, Вестник ЛГУ, № 8, вып.2, 1961.
5. Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, Вопросы языкознания, № 5, 1965.

Валентность и члены предложения

Теория членов предложения имеет многовековую традицию. Материал различных в типологическом отношении языков красноречиво свидетельствует о том, что члены предложения – подлежащее, сказуемое, дополнение, определение и обстоятельство, как по своей структуре, так и по своему грамматическому оформлению значительно различаются между собой по языкам. Следовательно, они, так же как и другие компоненты структуры языка, имеют свою типологию.

Члены предложения представляют собой синтаксические категории, которые возникают в предложении на основе форм словосочетания и отражают отношения между структурными элементами предложения. Этим самым ставится вопрос о тех приёмах выражения синтаксических отношений, которые характерны для того или иного члена предложения.

С точки зрения состава членов предложения различаются два класса:

- 1) слова, заполняющие свободные позиции, открываемые валентностью предиката, к ним относятся: а) актанты при глаголах, требующих объекта, например: *The students fight for their rights.* – Студенты борются за свои права. б) актанты при глаголах, обозначающих действия, ограниченные сферой субъекта; к ним принадлежат местоимения, относящиеся к сфере субъекта, например: *“This letter belongs to me. Do not touch it!”* - cried Norah (Th.Dreiser, *“The Financier”*); обстоятельства времени и места, например: *The general and his grandson stood on the stairs.* – Генерал и его внук стояли на ступенях.
- 2) слова, не связанные с валентностью предиката, к ним относятся члены предложения, ориентирующие во времени и месте, которые не являются актантами, но занимают особое место среди членов предложения.

В современном языкознании получили широкое распространение понятия «ядро предложения» и «минимум предложения». Однако точное

определение их возможно только при чётком разграничении уровней, на которых они характеризуются. Синтаксическая структура предложения рассматривается как некоторая совокупность синтаксических позиций, определённых образом связанных между собой бинарными синтаксическими отношениями. Синтаксические позиции распределяются по уровням в зависимости от степени их удалённости от синтаксического ядра предложения, то есть от сказуемого. Если уровень сказуемого условно принять за нулевой, то на первом уровне будут фигурировать позиции, непосредственно связанные со сказуемым, на втором – позиции, связанные с позициями первого уровня, и так далее.

Любое синтаксическое отношение связывает две позиции смежных уровней. Позиции, связанные синтаксическим отношением, являются соотнесёнными. Из двух соотнесённых позиций позиция более высокого уровня (менее удалённая от ядра) называется доминантной, позиция более низкого уровня – субординантной. Доминанта управляет субординатой.

Синтаксические отношения между двумя соотнесёнными позициями является нисходящим с точки зрения доминанты и восходящим с точки зрения субординаты. Одна и та же позиция может быть субординатной относительно одной и доминантной относительно какой-то другой позиции, то есть может быть участником как восходящего, так и нисходящего синтаксического отношения. Совокупность восходящих и нисходящих синтаксических связей позиций составляет их восходящую и нисходящую валентность. Следует различать синтагматическую и парадигматическую валентность синтаксической позиции. В первом случае имеется в виду совокупность синтаксических связей некоторой позиции в каком-либо определённом положении, во втором – совокупность связей, в которые данная позиция может вступать вообще. Восходящие связи синтаксических позиций, то есть их способ вхождения в синтаксическую структуру предложения, определяют их функциональный статус в качестве членов

предложения. С данной точки зрения Сильницкий Г.Г. различает следующие типы синтаксических отношений: 1) предикативное, в роли субординаты выступает подлежащее; 2) субпредикативное, в роли субординаты выступает предикатив; 3) комплементарное, в роли субординаты выступает прямое дополнение, рассматриваемое в качестве самостоятельного члена предложения; 4) сирконстантное, в роли субординаты выступает сирконстант, объединяющий традиционно понимаемые обстоятельство, косвенное и предложное дополнения; 5) атрибутивное, в роли субординаты выступает определение.

Одно из основных различий между доминантой и субординатой синтаксического отношения состоит в большей релевантности морфологического и лексического заполнения первой позиции, чем второй.

Необходимо отметить, что существительное может иметь как восходящую, так и нисходящую валентность. В свою очередь, восходящая валентность имеет предикативную (дерево растёт), атрибутивную (письмо брата), комплементарную (пишу письмо), субпредикативную (он был студентом), сирконстантную валентности (он приехал в город). Нисходящая валентность существительных имеет атрибутивную (большое дерево), сирконстантную валентность (приезд домой, мнение об актёре).

Прилагательное так же как и существительное имеет восходящую и нисходящую валентность. Восходящая валентность прилагательных имеет атрибутивную (красивый дом), субпредикативную валентность (вернуться усталым). К нисходящей валентности прилагательных можно отнести только сирконстантную валентность (очень красивый).

Наречие как в восходящей, так и в нисходящей валентности имеет только сирконстантную валентность (работать быстро).

Глагол имеет нисходящую валентность, которая подразделяется на предикативную (дерево растёт), субпредикативную (он кажется большим, он стоял молчаливый), сирконстантную (он приехал в столицу) и

комплементарную валентность (он построил дом). Что же касается восходящей валентности, то её таковой у глагола нет.

Одним из основных факторов, определяющих структуру валентностной модели порождения предложений, является принцип взаимонезависимости восходящей и нисходящей валентностей частей речи. Нет никакой обязательной связи между набором синтаксических позиций, которые могут быть заполнены той или иной частью речи, и набором позиций, которыми она может управлять. Любая часть речи, занимающая одну из синтаксических позиций некоторого предложения, может выступать в роли доминанты нового набора синтаксических отношений, определяемого нисходящей валентностью данной части речи. Субординантная позиция каждого из этих синтаксических отношений может быть заполнена одной из тех частей речи, восходящая валентность которых включает данный тип синтаксического отношения. Каждая из этих частей речи в свою очередь характеризуется своей независимой нисходящей валентностью.

Количество членов предложения и их характер в значительной мере определяются логико-семантическим центром предложения. В первых исследованиях по теории валентности таким центром обычно считался глагол. Однако в последнее время под логико-семантическим ядром предложения всё чаще понимается сказуемое как таковое. Если это не меняет дела при наличии в предложении глагольного сказуемого, то при анализе роли именного сказуемого исследователи всё больше склоняются к тому, чтобы рассматривать его как единое целое и не членить его на связку – носитель валентности первого ранга и имя – отдельный член предложения, носитель валентности второго ранга.

Если же исходить из грамматико-синтаксической точки зрения, то есть учитывать, прежде всего, отличие предложения как единицы языка от слова и словосочетания, то следует учитывать подлежащее и сказуемое как логико-грамматическое ядро предложения.

Определяя ядро предложения с коммуникативно-прагматической точки зрения, надо отметить, что это тот член предложения, который говорящий считает наиболее важным с точки зрения содержания высказывания и соответственно выделяет.

С логико-грамматической точки зрения подлежащее и сказуемое образуя ядро предложения, являются одновременно логико-грамматическим минимумом предложения, так как их наличие необходимо для построения предложения.

Под логико-семантическим минимумом предложения понимаем сказуемое – носитель валентности и связанные с ним в смысловом отношении члены предложения. На основе своего значения предикат открывает свободные позиции в предложении, которые замещаются обязательными и факультативными актантами.

На основе валентности сказуемого возникают минимальные структуры предложения или конфигурации предложения. Члены предложения, связанные с валентными свойствами сказуемого, являются обязательными членами конфигурации предложения. Следовательно, структурно-семантический минимум предложения является частью минимума логико-семантического.

Следует отметить, что контекст небезразличен как для структурно-семантического, так и для логико-семантического минимума предложения. Среди свободных членов предложения, не являющихся актантами, определяемыми валентностью глагола, есть такие, которые в определённых ситуациях оказываются необходимыми. Поэтому можно выделить ситуативный минимум предложения. Так, исключение из предложения свободного члена – обстоятельства места совершенно изменяет характер ситуации, лежащей в основе высказывания. Например: *Today in the morning the patient stood up.* – Больной сегодня утром встал на ноги.

Если исключить обстоятельство времени, остаётся совершенно правильное, вполне осмысленное предложение, например: Пациент встал с постели. (Потому, что он выздоровел, ему стало лучше, от нетерпения или от беспокойства). Однако говорящий имел в виду совершенно иную конкретную ситуацию. Его интересовал момент действия, характеризующий состояние больного, его выздоровление.

Рассмотрение логико-семантического минимума предложения, основанного на валентности, необходимо для более чёткого ограничения его ситуативного минимума предложения. Особенности значения слов объясняются особенностями заключённых в них дифференциальных признаков.

В своей работе К.Э.Зоммерфельдт отмечает: «Между семантикой слов – актантов и семантикой слова – носителя валентности существует следующая связь: чем уже объём значения слова – носителя валентности, тем более ограничен круг возможных актантов в семантическом отношении» (4, с.15). Например, глагол “write” требует в качестве первого актанта наименования одушевлённого лица, способного осуществить это действие: “Hulloa! I will not keep you a minute. I was just writing a letter” (W.S.Maugham, “Theatre”).

Актанты могут быть описаны также с грамматической точки зрения, так как они относятся к слову-носителю валентности в отношении взаимного согласования, управления, подчинения.

Исследуя вопрос валентности и членов предложения, мы пришли к выводу, что члены предложения могут быть обязательными и факультативными.

Сопоставляя различные члены предложения, выяснилось, что не только субъекты и объекты, но иногда и обстоятельственные определения при некоторых видах глаголов бывают синтаксически необходимы. Нередко объекты и обстоятельственные определения морфологически представлены

одинаково (предложной группой), а кроме того, иногда обладают одинаковым синтаксическим статусом валентностно-детерминированных членов.

Как среди обстоятельственных, так и придаточных предложений следует различать валентно-обусловленные (необходимые) и валентно-независимые (свободные) придаточные предложения. Следовательно, субъекты и предикативы, как правило, оказываются облигаторными актантами, объекты же облигаторными и факультативными актантами, обстоятельственные определения также бывают обязательными и факультативными актантами. Что же касается носителя валентности в предложении, то им может быть предикат в целом (личная форма, адъективные и субстантивные предикативы).

Библиография:

1. Беляева Т.М. Словообразовательная потенция, валентность и активность глагольных основ в английском языке, АКД, Л., 1974.
2. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст, Л., Наука, Ленинградское отделение, 1971.
3. Долинина И.Б. Валентностные категории английского глагола, АКД, Л., 1982.
4. Зоммерфельдт К.Э. К вопросу о минимуме предложения: валентность и ситуативная завершенность, ИЯШ, № 1, 1975.
5. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности, Вопросы языкознания № 3, 1987.
6. Ковалёва Л.М. Теория валентности и проблема переходности, Исследования по грамматике, Иркутск, 1977.

7. Сильницкий Г.Г. Валентностная модель поуровневого развёртывания предложения, Проблемы теории грамматического залога, Сб.статей, Л., 1978.

2009

Семантическая валентность в современном русском и английском языках

Слово является знаком реалии и единицей языка и в то же время связано определёнными отношениями с другими единицами языка. Для того, чтобы слово стало компонентом предложения, его членом, необходима, прежде всего, актуализация значения этого слова, то есть совершаемая с помощью определённых категорий процедура превращения знаменательного слова из элемента языка в элемент речи.

Помимо актуализации слова, вступая в речевой контекст, нуждаются ещё связи и отношения с другими словами в предложении, а также в уточнении связей между отдельными частями сложных предложений и между предложениями. Сочетание слов в предложении подчиняется определённым закономерностям и не является следствием статистически вероятностного распределения в предложении. Отбор слов для каждого предложения и построение из них связной цепочки, в которой порядок компонентов заранее определён, как определены и типы формальной связи между словами, будучи помещёнными в синтагматическую цепь, слова ведут себя по-разному. Одни достаточно самостоятельны в том смысле, что способны придавать структурно-семантическую законченность конструкции без зависимых от них слов. Другие же, оказавшись в синтагматической цепи, обязательно требуют включения в неё, в эксплицитном виде или в виде импликации, зависимо от них окружения. Именно от характера глагола, его

способности в составе предиката принимать то или иное существительное зависит семантическая и синтаксическая структура предложения.

Семантическая валентность – это потенциальная способность глагола избирательно сочетаться с другими словами (определёнными классами детерминатов) в предложении на основе их индивидуальных значений.

В понимании сущности семантической валентности нет особых расхождений, хотя количество семантических рядов, которые выделяются при описании сочетаемости глагола и у отдельных авторов их наименования не совпадают.

Семантическая валентность предетерминируется семантической избирательностью слов, способностью доминанта допускать в своём окружении слова только определённой семантики. Степанова М.Д. и Хельбиг Г. выделяют логико-семантическую валентность, под которой понимают способность глагола фиксировать в своём значении универсальные экстралингвистические отношения между явлениями действительности: «...логическим отношениям суждений соответствуют семантические отношения в предложении» (5, с.152). Например, глаголы слухового восприятия имеют валентность на единицу, обозначающую событие, звуки. Все глаголы речи имеют валентность на единицы, обозначающие адресата речи и прямую речь, все глаголы физического действия имеют валентность на единицу, обозначающую предмет.

Семантическая зависимость между значением предиката и приглагольным существительным находит отражение в работах некоторых лингвистов. Так, например, во французском языке большинство существительных, обозначающих чувства, сочетаются с глаголом “éprouver - éprouver un profound respect / mépris – испытывать глубокое уважение / презрение”.

Л.Теньер выделял два таких понятия, как актанты, то есть «участники» и сирконстанты, то есть «выразители обстоятельств», соответственно, в зависимости от выполняемой функции, трёх участников. С семантической точки зрения «первым участником» является тот, кто совершает действие – подлежащее. «Вторым участником» является тот, кто испытывает на себе действие – дополнение. «Третий участник» в семантическом аспекте является тем, в пользу которого или в ущерб которому осуществляется действие – косвенное дополнение. Первый и второй актанты при переходе из актива в пассив могут поменяться местами. Что же касается третьего актанта, то он всегда остаётся на своём обычном месте. Семантическая значимость третьего актанта заключается в том, что в общем плане он легко соотносим с тем лицом, которому адресован процесс.

Семантическая валентность имеет универсальный характер, будучи обусловлена одинаковыми экстралингвистическими факторами, взаимоотношением и взаимодействием предметов и явлений объективной действительности, а также культурно-историческим и социальным опытом носителей языка, со сферой функционирования языка. Поскольку семантическая валентность слова в какой-то мере определяет его синтаксическую валентность, то устанавливается частичное межъязыковое синтаксическое соответствие.

Степанова М.Д. и Хельбиг Г. пишут: «Валентность – способность глагола или другой части речи создавать вокруг себя определённые открытые позиции, которые должны быть заполнены облигаторными или факультативными актантами» (5, с.147). Таким образом, валентность, сознательно рассматриваемая в широком семантическом и синтаксическом смысле, представляет собой как семантическое, так и синтаксическое выявление открытых позиций, а также их синтаксическое заполнение.

Понятие «валентности» охватывает абстрактное отношение глагола или других носителей валентности и зависимых от носителей валентности

членов. Открытыми позициями являются открываемые глаголом и заполняемые облигаторно или факультативно позиции, которые закреплены в позиционном плане глагола и включены в его значение. Актанты – это члены, заполняющие открытые позиции. Для того, чтобы описать их роль в предложении, недостаточно знать их число, то есть валентность в узком смысле. Необходимо учитывать ещё их вид (семантический или синтаксический), то есть дистрибуцию глагола или другого носителя валентности. Дистрибутивный анализ – это метод, позволяющий на основе дистрибуции ограничивать друг от друга значимые единицы. При этом следует принимать во внимание, что дистрибуцию нельзя отождествлять со значением, она является формальным отражением значения. Валентность охватывает не все элементы из окружения глагола, а лишь валентностно-зависимые, конституентные элементы, но не свободные распространители. Так, эти валентностно-зависимые элементы представляют собой только часть окружения в целом.

Семантическая валентность отражает тот факт, что слова в качестве носителей валентности требуют определённых контекстных партнёров с определёнными семантическими признаками и исключают других контекстных партнёров с иными семантическими признаками. Она регулирует заполнение открытых позиций классами партнёров, отобранных по смыслу по определённым семантическим признакам. Отбор подходящих контекстных партнёров и исключение недопустимых партнёров осуществляется на основе совместимости или несовместимости семантических признаков обоих контекстных партнёров, которые мотивированы явлениями действительности. Например, глаголы речи и мышления предусматривают в качестве субъектов людей, глаголы видения в качестве объектов – конкретные предметы. Семантическая валентность выявляется на основе совместимости и сочетаемости семантических компонентов.

Лингвисты называют семантическую валентность «внутренней», а синтаксическую «внешней». Между «внешней» и «внутренней» валентностью имеется ряд точек соприкосновения. Так, в обоих случаях существуют формальные и семантические стороны, причём в отношении состава слова последние предполагают семантическое согласование на базе реализации тех или иных элементов смысловых структур сочетающихся непосредственно составляющих, независимо от того, являются ли они основами или словообразовательными морфемами. Если количественная внешняя валентность находит своё выражение в наличии одного или нескольких партнёров определённого морфологического статуса, то внутренняя валентность, в первую очередь, определяется их потенциальной сочетаемостью с основами одной или нескольких частей речи. Оба типа валентности выявляются в синтагматической протяжённости сложного целого синтаксического словосочетания.

Однако между внутренней и внешней валентностью имеются и существенные отличия. Так, внешняя валентность проявляется при свободном соединении лексических единиц друг с другом и осуществляется заново в каждом акте коммуникации, в то время как внутренняя валентность закреплена в готовых единицах языка, используемых при коммуникации в качестве таковых. Далее, нельзя представить себе слова без внешней валентности, то есть без возможности сочетаться с другими словами (имеется в виду как обязательная, так и факультативная валентность), в то время как внутренней валентностью обладают только некорневые слова. Остальные расхождения внутренней и внешней валентности менее принципиальны и связаны, в основном, с различием синтаксиса и словообразования.

Хотя теория валентности возникла сравнительно недавно и лишь немногие исследователи прямо связывали понятия переходности и валентности, рассмотрение этой теории в связи с проблемой переходности совершенно необходимо. Критерием переходности является не реализация, а

способность глагола к определённой сочетаемости, то есть его валентность. В таком случае переходность принадлежит глагольной лексеме или глаголу как части речи. Например, глагол «читать» должен считаться переходным во всех случаях: «Он читает газету. На стене висела газета. Вокруг стояли люди, читала молодая девушка. Ребёнку пять лет, а он уже читает».

В процессе исследования данной проблемы, возникает два вопроса: первый касается отнесения валентности к содержательной или формальной стороне глагольной лексемы, второй, более общий, касается сути самой валентности, то есть отнесения к глаголу как изолированной единице или к глагольному предикату как ядру предложения. Рассмотрение первого вопроса обнаруживает тесную связь понятия содержательной валентности с теорией объектно-субъектной направленности действия глагола, изучение второго ведёт к стыку теории валентности с семантическим синтаксисом и так называемой падежной грамматикой.

В середине 60-х годов XX столетия стала проявляться тенденция к двум интерпретациям понятия валентности: с одной стороны, она понималась как явление плана выражения, с другой стороны, её относили к понятийно-универсальному уровню. Некоторые исследователи выделяли семантические валентности слова, которые присоединяют к нему синтаксически зависимые слова и каждой из которых соответствует переменная от содержательной валентности глагола. Под содержательной валентностью глагольного значения понимается способность данного глагола сочетаться с именами в той или иной субъектно-объектной функции. Так, например, в одном из своих значений глагол «рубить» предполагает кроме субъекта данного действия ещё и прямой объект – «дерево», «куст», «сучья», а также орудие, с помощью которого совершается действие – «топор», «нож». И, наконец, указание на части объекта, образуемые в результате данного действия – «на мелкие щепки».

Итак, понятие содержательной валентности глагола приближается к теории субъектности-объектности глагольного значения, согласно которой всякая глагольная лексема, взятая изолированно, обладает лексико-семантической сочетаемостью, опирающейся на совместимость употреблённых слов. Это значит, что на лексико-семантическом уровне глаголы выражают понятийные отношения действия к двум видам предметных, именных лексем: 1) действие – его субъект, 2) действие – его объект. Поэтому Л.М.Ковалёва классифицирует глаголы на субъектные и объектные: «Те глаголы, значение которых ориентировано относительно объекта действия, можно назвать объектными, те же значения, которых складывается относительно субъекта действия, называются субъектными глаголами» (4, с.5).

Рассматривая с этой точки зрения глагол “to break”, необходимо отметить, что к объектному типу значения принадлежат семь лексико-семантических вариантов данного глагола. Для их различения релевантным оказываются семантические признаки объекта. Например, объектный лексико-семантический вариант глагола “to break” – «ломать» с семантическим признаком «нарушение целостности предмета с разделением его на части» реализуется в модели субъектно-объектных отношений глагола «лицо + break + исчисляемый предмет» - “to break a cup”. Объектный лексико-семантический вариант “to break” – «приручать», «обезжечь» с семантическим признаком «изменение, нарушение нежелательных черт, привычек животных» реализуется в модели «лицо + break + животное» - “to break a horse”. Таким образом, в зависимости от семантических объектов выделяется семь объектов лексико-семантических вариантов глагола “to break”.

Теория субъектно-объектной направленности глагольного действия позволяет дифференцировать отдельные значения глагола (лексико-семантические варианты). Можно пронаблюдать параллель между понятиями

формальной и функциональной переходности и понятиями грамматической переходности и лексической объектно-субъектности, причём последние иногда именуется синтаксической и семантической валентностью.

Поскольку формально переходными глаголами всё чаще становятся глаголы, управляющие всеми или почти всеми видами дополнения, а понимание переходности как одного из видов содержательной валентности ставит её в один ряд с валентностями на инструмент и на другие актанты, специфика переходности стирается, понятие переходности всё дальше удаляется от традиции. Кроме того, введение понятия функциональной переходности приближает понятие переходности к субъектно-объектной направленности этого действия, так как исследователи связывают валентность и принадлежность глагола к определённому семантическому классу, то есть изучают его типичное семантическое окружение.

Явления, связанные с сочетаемостью языковых элементов, требуют такого подхода, который позволил бы изучать слово и предложение в неразрывном единстве соответственно способу их существования в языковой действительности.

Библиография:

1. Долинина И.Б. Валентностные категории английского глагола, АКД, Л., 1982.
2. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках, АКД, Тбилиси, 1986.
3. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности, ВЯ № 3, 1987.
4. Ковалёва Л.М. Теория валентности и проблема переходности, Исследования по грамматике (англ., нем., франц. языки), Иркутск, 1977.

5. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, М., Высшая школа, 1978.

6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., Прогресс, 1988.

2009

Синтаксическая валентность в современном английском и русском языках

Понятие синтаксической валентности впервые появилось в работе Л.Теньера «Очерк структурного синтаксиса». Однако система синтаксических взглядов, которая способствовала возникновению данного понятия, начала складываться намного раньше.

Под синтаксической валентностью слова традиционно понимается потенциальная сочетаемость со словами, выраженными определёнными частями речи и выполняющими те или иные синтаксические функции в предложении, то есть синтаксическая валентность – это заполнение имеющихся открытых позиций облигаторными и факультативными актантами.

Синтаксическая валентность глагола – это способность выступать в определённом окружении. Сюда обычно включаются: показатель количественной валентности (число обязательных участников, предетерминируется глаголом); тип синтаксических отношений между участником и глаголом внутри предложения – субъектное, объектное, обстоятельственное, предикативное; категориальные признаки участников – их соотнесённость к определённой части речи в определённой морфологической форме (прежде всего падеж существительного). К синтаксической валентности также относятся все сочетательные потенции

глагола (факультативная, непредетерминирующая валентность), включая способность глагола сочетаться с различными свободными обстоятельствами. Синтаксическая валентность регулирует «синтаксико-морфологическую репрезентацию разными частями речи в определённых падежах» (5, с.156).

Как известно Л.Теньер придерживался вербоцентрической концепции, то есть он считал, что глагол является ядром, центром предложения, так как он со своим окружением стоит в центре большинства европейских языков. Именно поэтому под валентностью Л.Теньер понимает в первую очередь синтаксическую валентность глагола. Естественно, что учение о подлежащем как одном из главных членов предложения не нашло себе места в его синтаксической концепции.

Валентность определяется как число участников, которым способен управлять глагол. Таким образом, Теньер понимает синтаксическую валентность как потенциальную сочетаемость глагола с подлежащим и дополнением. Он использует понятие валентности для синтаксической классификации глаголов, выделяя глаголы с нулевой валентностью, одновалентные, двухвалентные и трёхвалентные (их также называют поливалентные). Синтаксическая валентность зависит от конкретного глагола, точнее от того семантического пласта, к которому принадлежит глагол.

З.С.Зейналова пишет: «Внутри синтаксической валентности мы разграничиваем количественную, конфигурационную и реляционную валентности, которые соотносятся как явления поверхностной и глубинной структуры» (2, с.8). Количественная валентность подразумевает определение числа актантов в окружении носителя валентности. Конфигурационная валентность определяет формальные средства выражения синтаксических отношений, а именно, их морфологическую оформленность теми или иными частями речи. Реляционная же валентность определяет синтаксическую

функцию актантов, то есть реляционная валентность – это синтаксические отношения, образующие окружение слова. На основе этого можно выделить субъектное, объектное, обстоятельственное и предикативное отношения. Таким образом, в поверхностной структуре валентность определяется с количественной стороны, а в глубинной – с качественной.

Синтаксическая валентность предусматривает облигаторную или факультативную заполняемость открытых позиций определённого числа и вида, различную в отдельных языках.

В отличие от семантической валентности синтаксическая валентность рассматривает облигаторное или факультативное заполнение открытых позиций, количественно и качественно определяемых носителем валентности в каждом отдельном языке. Она регулирует заполнение имеющих логико-семантических открытых позиций облигаторными или факультативными актантами и их синтактико-морфологическую репрезентацию частями речи в определённых падежах и определёнными членами предложения.

Синтаксическая валентность описывает синтаксическое и семантическое окружение носителя валентности, например, глагола. Она не даёт компонентного анализа глагола и охватывает только окружение, характеризующее синтаксически в качестве актантов в виде поверхностных падежей и поверхностных членов предложения. Что же касается семантической валентности, то она выявляет число и тип аргументов в виде семантических падежей. Она отличается от синтаксической валентности тем, что охватывает не только актанты, связанные с глаголом синтаксической субкатегоризацией, а также тем, что не принимает во внимание именно данные поверхностной структуры, которые даёт синтаксическая валентность.

Синтаксическая валентность глагола зависит от его грамматических категорий. Очень чётко, например, обнаруживается влияние глагольного залога на валентность, например: «По вечерам она любит читать книги». “Jane broke her favorite vase. Jane’s favorite vase was broken by her.”

У большинства видов пассива – при неизменяющейся семантической структуре и неизменяющейся семантической валентности – синтаксическая валентность редуцируется в том смысле, что в активном предложении в номинативе (являющийся обязательным актантом) в пассивном предложении превращается в предложную группу (становясь тем самым факультативным актантом) – при этом численный состав необходимых валентно-связанных членов не изменяется. Это редуцирование касается не всех пассивных конструкций; для некоторых видов пассива действия редуцирование не характерно вовсе или же имеет место другой редуцирования синтаксической валентности. Например: «Они танцевали весь вечер. - Танцевали весь вечер».

Как синтагматические отношения, так и лексическое содержание глагола участвуют в синтаксической организации высказывания. В синтаксисе оказываются включёнными все низшие уровни языковой структуры. При этом считается, что формально-семантическое единство предложения определяется тем, что один и тот же элемент – глагол в предикативной функции выступает одновременно в роли его синтаксического и семантического ядра, детерминируя его поверхностную и глубинную структуру.

Понятие валентности переводится из области потенциальной сочетаемости слова как изолированной единицы в другую плоскость. Она приписывается глагольному предикату, что позволяет не разграничивать резко лексический и синтаксический уровни. Под синтаксическими связями, выраженными синтаксической морфологией, скрываются глубинные, запрятаные в лексических значениях синтаксические связи. В содержательном плане глагольный предикат – это нечто большее, чем просто лексическое значение. Выражая определённое значение, он в то же время содержит в себе модель будущего предложения. Предикат имеет «гнезда»,

заполняемые в предложении словами, категориальные признаки которых находятся в соответствии с категориальным признаком «гнезда».

Теория валентности перекликается также с семантическим синтаксисом и так называемой падежной грамматикой, которая исходит из того, что лексические единицы можно описывать по грамматическим процессам, которые становятся возможными благодаря их присутствию в предложении. Предикаты могут классифицировать по возможным падежам, в конструкции с которыми они встречаются. Переоценка места сочетаемых свойств слова в системе языка приводит к тому, что предложение начинает рассматриваться сквозь призму лексикографического описания слова. В русле этой тенденции некоторые исследователи развивают теорию диатез и залога, посвящённую изучению соответствия между семантическими и синтаксическими актантами глагольной словоформы. Соотношение между глагольной лексемой и предложением понимается следующим образом: информация, содержащаяся в предложении, равна информации, содержащейся в лексикографическом толковании глагола, который является вершиной этого предложения.

Теоретически неправомерно относить понятие валентности к единице, являющейся членом синтаксической конструкции, так как валентность относится к потенциальной сочетаемости, и, следовательно, может относиться только к словарной или грамматической единице, взятой изолированно. В синтаксическом плане все существующие модели представляют собой серии реализации потенциальных комбинаторных свойств исследуемой единицы. Более того, синтаксическая единица не может обладать потенциальной валентностью, так как синтаксическая единица обязательно выступает участницей какой-то определённой структуры, и, соответственно, происходит актуализация только тех валентностей, которые необходимы для создания именно данной модели.

С различным пониманием отношения между словом и предложением связана и методика определения валентностей. Если мы идём к предложению от слова, то при определении глагольных валентностей должны опираться на некую обозначаемую им ситуацию, то есть подбирать все актанты, которые могут по смыслу сочетаться с глаголом, имеющим данное значение, и тогда актантная рамка глагола оказывается универсальной.

Если же исходить из того, что валентность слова реализуется в предложении, то она должна обнаруживаться путём наблюдения над её реализацией в предложении, и тогда актантная рамка глагола не универсальна. В пользу последнего вывода свидетельствует тот факт, что разные языки могут иметь разные актанты у глаголов с одним значением.

Заложенные в глаголе возможности синтаксической сочетаемости и реализации этих возможностей влияют на структуру предложения прямо, непосредственно. Структура предложения определяется теми отношениями, которые имеют место между элементами, категориями синтаксического уровня языка.

Синтаксическая валентность глагола может зависеть не только от его грамматических категорий, таких как залог. Например, категория числа существительных оказывает самое непосредственное влияние на синтаксическую валентность. При одной и той же семантической валентности глагол имеет два облигаторных актанта, если субъект стоит в единственном числе, однако он имеет только один облигаторный и один факультативный актант, если субъект стоит во множественном числе.

Таким образом, необходимо отметить, что варианты синтаксической валентности у глагола выделяются в тех случаях, если эти варианты различаются либо по числу актантов, либо по их синтаксической или семантической валентности. Варианты значения выделяются, если они различаются по семантическим признакам в составе самих глаголов.

Следует признать, что в настоящее время разграничение вариантов, как синтаксической валентности, так и значения глаголов ещё не совершенно. Это объясняется тем, что мы ещё не располагаем полным инвентарем семантических признаков (сем), который мог и должен был бы обеспечить как точный анализ значения носителя валентности (глагола), так и более тонкий анализ семантических окружений – актантов глагола.

На основе валентности конструируются синтаксические модели предложения. Связь этих моделей с семантикой частей речи осуществляется через семантические модели предложения, выявленные на основе качественной валентности.

Современное понятие валентности распространяется не только на синтаксический уровень, но и на логико-семантический, а также оно распространяется не только на глагол, но и на другие части речи.

Наличие почти у всех прилагательных одной облигаторной, подлежащей замещению открытой позиции с семантической точки зрения объясняется тем, что прилагательные представляют собой языковой способ выражения свойств в самом широком смысле. Эти свойства предусматривают наличие живых существ, предметов, которым они приписываются. Носителем этих свойств в предложении является слово, определяемое прилагательным, то есть облигаторным актантом, имеющимся почти у всех прилагательных. Но из этого не следует, что между синтаксическими и семантическими классами существует полное линейное соответствие. Различие между семантической и синтаксической валентностью прилагательных выявляются в тех случаях, когда семантика прилагательного требует наличие нескольких аргументов, которые синтаксически могут реализоваться одним или двумя актантами в зависимости от формы числа существительных.

Валентность существительного труднее описать, чем валентность глагола и прилагательного, так как вопрос о соотношении семантической и

синтаксической валентности становится для существительного центральной проблемой. Существительное на синтаксическом уровне не имеет обязательных актантов, и поэтому обязательные актанты глаголов и прилагательных при переходе в существительное становятся факультативными актантами. Так, факультативные и обязательные актанты глагола и прилагательного совпадают с факультативными актантами существительных.

Глагол и производное от него существительное на логико-семантическом уровне имеет одинаковую валентность: они требуют трех аргументов – агенса, объектива и адресата. Но эти аргументы в предложении с глагольным предикатом с одной стороны, как у производных существительных, с другой, синтаксически выражаются по-разному. Синтаксическая валентность существительного отличается от синтаксической валентности глагола тем, что у существительного семантически необходимый третий аргумент (адресат) не может быть выражен синтаксически. Невозможность сочетать имеющиеся при глаголе актанты с соответствующим существительным имеет место при многовалентных глаголах и прилагательных. Соответственно, можно делать вывод, что синтаксической валентностью обладают лишь отглагольные и отадресативные существительные. Но не все из них характеризуются чётко выраженной синтаксической валентностью, а только те, которые обозначают процесс или свойства.

Библиография:

1. Брновицкий Б.И. Валентные свойства глаголов “call” и “send” в современном английском языке. АКД, М., 1965.
2. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках, АКД, Тбилиси, 1986.

3. Кунназаров Е. Лингвистическое понятие валентности и роль его освоения в процессе преподавания немецкого языка в Каракалпакской аудитории, Нукус, НГУ, 1979.
4. Кучкартаев И.К. Значение слова и его валентность, Ташкент, Фан, 1977.
5. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, М., Высшая школа, 1978.
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., Прогресс, 1988.

2009

О категории падежа в современном английском языке

Вопрос о падежной системе имени существительного является одной из наиболее спорных проблем грамматики английского языка.

Почти все исследователи английского языка отмечают наличие падежей у имени существительного. Такие учёные как Дейчбейн, Керм, Кеннеди исходят при этом из падежной системы англо-саксонского периода и современного немецкого языка, и таким образом, у них получается 4 падежа (выражаемых, понятно, не только формами слова, но и порядком слов и предложными конструкциями).

Другие учёные, например, Уэст, Крэйг, Пенс, Бэйн, Эйгейт, Моррис, Адамс исходят из синтаксической зависимости или независимости существительного и из учёта форм личных местоимений, которые могут быть заместителями существительного, и у них получается 3 падежа с двумя омонимичными формами.

Те исследователи, кто исходят из основных синтаксических отношений, характерных для существительного в речи, но не признают падежными формантами предлогов, поскольку последние вносят в оформляемый ими член предложения какое-то дополнительное, подсобное значение, придают большое значение местоположению существительного и степени его синтаксической связанности. Опираясь на такие данные, Зонненшейн, Холл, Твентимэн и другие обнаруживают у английского существительного 5 падежей. Несфильд то солидаризируется с Зонненшейном, то склоняется к системе 3-х падежей. Эйгейт признаёт 3 падежа, но считает, что пятипадежная система имеет много ценного. Сторонников 5-и падежей привлекает задача подвести систему английского существительного как можно ближе к латинской, в целях удобства изучения флективных языков.

Из сторонников синтаксического подхода к падежу, пожалуй, наиболее последовательны Грэтн и Герри. Они признают падеж значением отношения имени к другим членам предложения. Отсюда падеж выражается внешне и посредством «порядка слов» и предлога. Первые два средства ограничены и образуют, поэтому основные падежи (вместе с их предложными эквивалентами), последнее средство ограничено лишь количеством значений у всех предлогов, вместе взятых в различных случаях их употребления, то есть по существу почти не ограничено. Поэтому, естественно, и количество падежей в английском языке практически безгранично.

Неясна позиция Крейзинги. Он описывает разные случаи употребления «генетива», классифицирует их, делает ряд интересных наблюдений, выдвигает совершенно правильное положение о словообразующей функции форманта “ ’s ”. Следует полагать, что за исключением этой последней функции он видит в “ ’s ” падежную флексию. Никаких других падежей он не называет. Но вдруг оказывается, что термином «двойной генетив» он обозначает конструкцию с “of”. “This doll of Mary’s”.

Как же тогда обстоит дело с другими предлогами, когда такого рода термин встречается у какого-нибудь другого автора, для которого вообще характерна нетребовательность к формальным признакам?

Этот вопрос не встаёт иногда потому, что «двойной генетив» можно понять как простую терминологическую небрежность. Но Крейзинга придирчив к форме, так как придаёт ей очень большое значение, и потому в данном случае приходится говорить о «неясности».

Брайент ставит под сомнение наличие категории падежа у существительного (кроме нескольких местоимений, которые она объединяет с существительным) не потому, что она намерена отрицать наличие формы на “ ’s ”, но потому, что, по её мнению, эта структура представляет собой функционально прилагательное.

Маркуордт находит, что вопрос о категории падежа в системе английского существительного настолько запутан различными исследователями, что в результате он приобрёл значение, совершенно не соответствующее языковым фактам. Автор предлагает вообще отказаться от дальнейшего изобретательства в этой области.

Против трактовки форманта “ ’s ” как падежной флексии выступила Т.Н.Воронцова. Она приводит следующие аргументы. Во-первых, употребление “ ’s ” факультативно. Во-вторых, оно наблюдается лишь при ограниченном круге существительных, за пределами которого оно является чисто стилистическим и обычно очень редким, хотя и не невозможным. Например: “The Camden Town accent that sounded such disharmony with her frock’s Bond Street simplicity”. В-третьих, один и тот же формант употребляется при существительных и в единственном, и во множественном числе. В-четвёртых, в случае множественного числа применение его вообще ограничено всего несколькими существительными с иррегулярным образованием этой формы.

Положение, выдвигаемое некоторыми исследователями, о совпадении в обычной форме множественного числа двух флексий – и множественного числа и притяжательного падежа – вследствие общности звучания, не может быть признано состоятельным. По звучанию эти два форманта фактически почти никогда не совпадают, и потому возможность их слияния из-за гомофонии практически ничтожна. Кроме того, формант “ ’s ” имеет особое слоговое звучание после формы единственного числа с конечным свистящим звуком (lioness’ roar), так что существует прецедент для того, чтобы он звучал и во множественном числе, если он «опускается» только графически, заменяясь апострофом. Если бы формант “ ’s ” обслуживал «падежные» отношения слов и в форме множественного числа, то слова сложной структуры, видоизменяющиеся по числам внутри структуры, должны были бы оформляться «падежной флексией» “ ’s ” в конце, подобно тому, как “ ’s ” присоединяется к форме единственного числа. Но этого нет. Например, существуют: “my brother-in-law’s room, my brothers-in-law”, но не существуют: “my brothers-in-law’s room”.

В-пятых, формант “ ’s ” не связан неразрывно с существительным, не вплетает в ткань строения слова подобно флексии, напротив, он может принадлежать целой атрибутивной группе и в ней отстоять от ведущего существительного на меньшее или большее расстояние вплоть до атрибутивного придаточного предложения. Сравним с возможностью дистантного положения предлога: “Been reading *that fellow what’s his name’s* attacks in the Sunday Times’?” (A. Bennett). “Old Ben called all curses of all the goods ... upon *the man who had hauled him out to dinner’s* head” (A. Bennett). Jim laughs, but *the stalker ahead’s* comment is “What bad taste!”

В предложении “ ’s ” стоит после «наречного» элемента “else” после конструкции с местоимением, как ведущим словом – “somebody else’s daughter”. Например: “I told him I would take his recommendation sooner than *any one’s* else” (D. Defoe).

Формант “ ’s ” при наречии, в функции ведущего существительного, например: *yesterday’s violets, tomorrow’s plunge*.

Даже в самых простых случаях, вроде “*my sister’s music*” или “*this year’s harvest*” формант “ ’s ” относится не просто к “*sister*” или “*year*”, а соответственно к словосочетанию “*my sister*” или “*this year*”. Но нередко: “*Another minute – and there’d have been no success, no applause, no career, no nothing but another stage-struck girl’s stage finish*”.

Таким образом, формант “ ’s ” подобен предлогу, ограничивающему соответствующую конструкцию и способному отстоять от ведущего существительного на некотором расстоянии. Разница между ними в том, что предлог возглавляет конструкцию, а формант “ ’s ” её замыкает, но оба они оформляют зависимость члена предложения, в состав которого они входят. Следовательно, формант “ ’s ” не часть формы слова, не флексия, а чисто синтаксический формант, функционально сходный с предлогом, но в постпозиции, почему его и следует обозначать термином «послелог».

Более серьезные и глубокие исследователи находят два падежа – обычную форму и форму на “*s ’*”. Такую точку зрения мы находим в работах Г.Суита, О.Есперсена, Д.Поутста и других исследователей.

Не случайно, что говоря о лингвистических изменениях в современном английском языке Ч.Барбер отмечает, что в настоящее время сфера употребления “ ’s ” с неодушевленными существительными значительно расширилась. Значит, есть основания полагать, что в современном английском языке имеются два падежа: основной - общий и притяжательный.

Поскольку падеж – это грамматическая форма имени существительного и некоторых типов местоимений, предающая его отношение к другим словам в предложении, выступающим в функции членов предложения, падеж является морфологическим способом передачи синтаксических отношений.

В современном английском языке общий падеж передаёт самые разнообразные отношения. Имя существительное в форме общего падежа может выступать в качестве любого члена предложения, кроме простого сказуемого. Значение формы общего падежа уточняется в предложении сопутствующими синтаксическими средствами: порядком слов или использованием служебных слов-предлогов.

Отношения, передаваемые притяжательным падежом, весьма разнообразны. Использование притяжательного падежа можно разделить на две большие группы:

1) зависимый притяжательный, то есть притяжательный падеж, употребляемый при определяемом имени и всегда находящийся в непосредственной препозиции по отношению к нему,

2) независимый родительный, употребляемый или без определяемого имени или позиционно с ним не связанный.

Зависимый притяжательный падеж выражает ряд значений: принадлежность (Tom's dog), отношение целого к части (the boy's face), субъектное отношение к определяемому (my son's return), объектное отношение к определяемому (the stranger's entertainment), промежуток времени (after a night's rest), расстояния (a hundred yards' distance). Возможны, хотя и редко встречаются, формы двойного притяжательного (my mother's - father's people).

Независимый притяжательный падеж представлен тремя случаями:

а) существительное в притяжательном падеже употреблено без определяемого, но само определяемое упомянуто в другой части предложения или в соседнем предложении;

б) другим случаем независимого притяжательного является употребление его в определительном словосочетании, где ведущее

существительное определяется, кроме того, неопределённым артиклем или указательным местоимением (a dog of Tom's, that dog of Tom's);

в) особым случаем независимого притяжательного падежа является употребление его с локальным значением (I met him at Mr. Brown's).

Личные, некоторые неопределённые отрицательные и взаимные местоимения также имеют категории падежа. Личные местоимения имеют два падежа: именительный и объектный. Объектный падеж личных местоимений образуется суплетивно, то есть от корня местоимения в основном падеже. Другие вышеуказанные местоимения в притяжательном падеже, как и в существительном, принимают "'s".

В целом, можно полагать, что сфера употребления притяжательного падежа в современном английском языке расширяется.

Библиография:

1. Барбер Ч. Новое в произношении и грамматике английского языка, Иностранные языки в школе, № 7, 1967.
2. Вейхман Г.А. Новое в Английской Грамматике, Москва, В.ш., 1990.
3. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка, Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1969.
4. Жигадло В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд. лит-ры на ин. языке, 1956.
5. Мухин А.М. О категории падежа в современном английском языке, ВЯ № 2, 1957.
6. Раппопорт Э.Г. Послелог "'s" и предлог "of" как оформители атрибутивных отношений в английском языке. Иностранные языки в школе № 1, 1990.

7. Фролова Т.В. Падеж имён существительных в современном английском языке, *Иностранные языки в школе*, № 3, 1991.
8. *A Comparative study in Grammar*, USA, 1997.
9. Anderson S.R. *Morphological theory. Linguistics: The Cambridge survey. Linguistic theory: Foundations*, volume I, Cambridge, 1989.
10. Barabash T.A. *A Comparative Study in Grammar*, USA, 1997.
11. Goksadze L., Mamatsashvili N., Gigineishvili M. *An Advanced Course in Current English Grammar, Volume I*, Tbilisi, 1998.

2008

**О категории падежа имён существительных
в современном английском языке**

От древней системы падежей, то есть, изменений самого слова при помощи суффиксов для выражения грамматических отношений, в современном английском языке сохранилось только два: общий, с нулевым окончанием, и притяжательный, выраженный окончанием “-’s”. Сфера применения этого падежа значительно сузилась по сравнению с ранними периодами языка. Основной функцией родительного падежа в древнеанглийском языке было выражение принадлежности. Наряду с этим он выполнял и другие функции.

Поэтому форма “-’s” образуется только от существительных, обозначающих живые существа. Правда, в некоторых случаях следовало бы говорить о принадлежности, чем о владении в точном смысле, например, в

выражении “the man’s back” наряду с “the man’s book”. Таким образом, английский язык выработал в этой сфере отчётливое разграничение живых существ от неживых предметов и отвлечённых понятий. Здесь можно говорить о категории одушевлённости в системе склонения английских существительных. По аналогии со случаями, в некоторых выражается владение, строятся и другие отношения. Сравним: “the man’s book – the man’s friend – the man’s enemy”.

Этот притяжательный падеж выражает те отношения, которым соответствуют латинский термин “genitivus subjectivus”. В притяжательном падеже стоит существительное, которое при глагольной конструкции играло бы роль подлежащего, например: “the man’s love of music – the man loves music”.

Бывают случаи, когда форма “-’s” образуется от существительных, обозначающих неживые существа. Это возможно, во-первых, когда происходит олицетворение, имеющее эмоциональный характер, например: “England’s history” звучит как бы более эмоционально и высокопарно, чем “the history of England”, последнее словосочетание выражает только сухую констатацию факта.

Форма “-’s” возможна также от существительных, обозначающих время, например: “time, year, month, week, day, hour, minute – a year’s absence, a week’s travel”, также при субстантивизированных наречиях, например: “yesterday’s newspaper”. Объяснение этих оборотов представляется довольно затруднительным.

По мнению М. Дейчбейна, основание этих оборотов заключается в том, что в современном английском языке категория времени занимает привилегированное положение, причём он полагает, что это особенно характерно для некоторых профессий: издателей, редакторов, журналистов.

Однако, едва ли можно согласиться с этим объяснением. Выражения типа “a year’s absence” воспринимаются совершенно иначе, чем “my friend’s book”. Категория владения, выражаемая оборотами последнего типа, совершенно неприменима для объяснения первых. По-видимому, здесь следует искать совершенно иного объяснения. Падеж “-’s” в оборотах этого типа следует сопоставлять с предложным оборотом в выражениях “the city of London, the Isle of Wight, the name of Jones, a slouch of hermit”. Группа “of + существительное” даёт здесь название или определение первого существительного.

Сходную с этим функцию несёт притяжательный падеж существительных, обозначающих временные понятия. Тем не менее, остаётся неясным вопрос о том, почему в этих случаях употребляется форма “-’s”, а не предложный оборот: “absence of a year, a travel of three weeks” и так далее. Возможно, это вызвано стремлением поставить определительное выражение перед существительным. Если принять это объяснение, то придётся сказать, что притяжательный падеж существительных, обозначающих временные категории, представляет собой синтетический эквивалент оборота с “of” типа “the city of London”, эквивалент, которому отдаётся предпочтение в связи с нормами порядка слов. Для полной проверки и подтверждения этого взгляда необходимо произвести исследование по истории этого оборота.

Кроме слов, обозначающих живые существа, и слов, выражающих временные категории, притяжательный падеж употребляется также в некоторых изолированных оборотах, имеющих характер застывших формул. Эти обороты представляют собой остатки широкого прежнего употребления родительного падежа. Сюда относятся такие выражения, как “at the water’s edge, a hair’s breadth, at one’s fingers’ ends”.

Дж. Вебер считает все случаи употребления притяжательного падежа для выражения иных отношений, чем владение, застывшими формулами. Таким образом, “a year’s absence, a hair’s breadth” и другие попадают у него в

одну категорию. Это явно неправильно, так как между “a year’s absence” и “a hair’s breadth” есть существенная разница. Последнее выражение действительно представляет собой формулу, в которой ничего нельзя изменить. Например, нельзя сказать “a hairs’ width” или “a pin’s breadth”. Между тем, в сочетании “a year’s absence” можно заменить и ту и другую составную часть. Можно сказать “a year’s travel” и “a month’s absence”. Иначе говоря, можно построить целый ряд выражений, в которых существительное, выражающее время, стоит в притяжательном падеже. Отсюда следует с полной очевидностью, что “a year’s absence” не формула, а живое сочетание, имеющее смысл для современного языкового мышления.

До настоящего времени мы рассматривали форму “-’s” как падеж в строгом, классическом смысле этого слова. Однако в современном английском языке наблюдаются явления, которые свидетельствуют о том, что происходит процесс переосмысления этой формы и как бы отодвигания её от первоначального чисто морфологического значения. Эти явления можно расположить в порядке их постепенного отхода от классического понятия падежа. Анализ нескольких примеров даст возможность понять сущность этого процесса переосмысления.

Первым осмыслением этого сдвига в сознании этого падежа можно считать так называемый - “group genitive”, например, в таких оборотах, как “Smith and Brown’s office”. Здесь окончание “-’s” стоит только после второй фамилии, хотя по смыслу оно относится также и к первой. Иначе говоря, “-’s” приставлено как окончание не к одному слову “Brown”, а к целой группе “Smith and Brown”. Пользуясь алгебраическим способом письма, применяя скобки для обозначения величины, которая, как целое, входит в отношения с другой величиной, можно написать это выражение следующим образом: (“Smith and Brown)’s office.

Дальнейший шаг в этом направлении приводит к выражению “somebody else’s book” (невозможно “somebody’s else book” или “somebody’s book else”).

В этом примере элемент “-’s” приставлен к целой группе “somebody else”, так что, пользуясь алгебраическим методом, применённым в предыдущем параграфе, это сочетание можно написать (somebody else)’s book. Этот случай отличается от предшествующего тем, что здесь “-’s” приставлено не к существительному, а к наречию, которое не может принимать никаких падежных форм. Следовательно, рассматривая этот оборот, можно сказать, что “-’s” в этом случае уже не является падежным окончанием в обычном смысле слова.

Наконец, последний шаг сделан в примере “the man I saw yesterday’s son”. Здесь элемент “-’s” присоединён к целому выражению “the man I saw yesterday”, которое состоит из существительного и определительного подчинённого предложения. Алгебраически это можно выразить написанием (the man I saw yesterday)’s son”. Таким образом, “-’s” не является падежным окончанием в обычном смысле слова.

Из всех рассмотренных случаев можно сделать следующий вывод. Окончание “-’s” - единственный остаток старой падежной системы, сохранившийся в условиях аналитического строя современного языка, подвергается осмыслению в соответствии с нормами аналитического языкового мышления. Оно превращается из падежного окончания в служебную частицу, выражающую владение, своего рода эквивалент предлога “of”.

В целом вопрос о падежной системе имени существительного является одной из наиболее спорных проблем грамматики современного английского языка. В зарубежном и в советском языкознании господствует точка зрения, согласно которой, в английском языке различаются два падежа, один из которых, так называемый общий падеж, характеризуется отсутствием положительного падежного показателя и выделяется только из сопоставления с другим падежом, который имеет показатель “-’s”. Этот

последний в одних грамматиках именуется родительным, в других – притяжательным падежом.

Однако некоторые учёные ставят под сомнение наличие падежей у имени существительного в английском языке. Так, Б.А.Ильиш считает, что «постепенное но неуклонное разрушение английского склонения привело к тому, что самое существование падежей в современном языке стало сомнительным».

Против трактовки форманта “-’s”, как падежной флексии выступила Г.Н.Воронцова, которая, исходя из того, что “-’s” может оформлять не только одно существительное, но и целую группу слов, приходит к выводу, что он представляет собой служебную частицу – послелог.

Следует отметить, что большинство лингвистов считают, что в современном английском языке существуют два падежа: общий и притяжательный. По мнению, Ч.Барбера, до последнего времени форма “-’s” употреблялась в основном с одушевлёнными существительными и с некоторыми существительными, обозначающими время и пространство. В настоящее время сфера употребления “-’s” с неодушевлёнными существительными значительно расширилась. Наиболее часто, отмечает Ч.Барбер, эта форма встречается в газетных статьях.

Основное значение притяжательного падежа заключается в выражении принадлежности владения в широком смысле этого слова. Это значение может иметь и русский родительный падеж. А других многочисленных значений, свойственных русскому родительному падежу, английский притяжательный падеж не выражает. Английский притяжательный падеж уже русского родительного падежа и по сфере своего употребления.

Норма: притяжательным падежом оформляются имена существительные, обозначающие живые существа. Затем существительные, обозначающие страны, города, реки, моря, времена года, месяцы, дни,

планеты, человеческие чувства, например: “England’s policy, the ocean’s roar, the moon’s light, the town’s streets, December’s frosts, Sunday’s rest, love’s joys”. Возможность употребления притяжательного падежа таких существительных объясняется, по-видимому, олицетворением. Недаром большинство именно таких слов часто соотносится с местоимениями “he, she”, а не “it”.

Но в литературе иногда встречаются случаи, когда и существительные – названия неодушевлённых предметов, где ни о каком олицетворении не может быть и речи, бывают оформлены притяжательным падежом, например: “Mechanically Fleur put out the car’s lights” - Флер машинально выключила автомобильные фары, или “Michael moved forward and sat on the chair’s other arm” – Майкл подошёл и сел на другую ручку кресла, или “There were primroses in the wall’s shelter” – Под прикрытием стены были примулы.

В форме притяжательного падежа часто встречаются слова, обозначающие промежутки времени, как, например, “a year’s absence, a week’s travel”, причём этим падежом могут быть оформлены даже такие слова, как “to-day, yesterday” - “yesterday’s rain”, то есть не собственно существительные, а так называемые субстантивизированные наречия. Этому явлению в науке ещё не найдено исчерпывающего объяснения, во всяком случае это не то же самое явление, которое мы имеем в так называемых «застывших формулах» с притяжательным падежом, как, например, “the needle’s eye” – игольное ушко, “pin’s head” – булавочная головка. Последние представляют собой остатки прежнего широкого употребления древнеанглийского родительного падежа и действительно являются «застывшими формулами», идиоматическими выражениями, потому что в них ничего нельзя изменить. Например, нельзя вместо “a hair’s breadth” сказать “a hair’s width”. В случае же с наречиями времени могут быть самые разнообразные сочетания, например, “a week’s absence, a week’s travel, a week’s rest, a month’ absence” и т.д.

В английском же языке форма “-'s” относится ко всему сочетанию. Иногда в таких случаях “-'s” соединяется не с существительным или неопределённым местоимением, а с какой-нибудь другой частью речи, которая, вообще, в притяжательном падеже не встречается, например, “somebody else’s book” – ещё чья-то книга. Такие примеры встречаются довольно часто в английской литературе и типичны для современного английского языка. Самостоятельная роль этого элемента столь велика, что некоторые лингвисты даже склонны вообще не считать его падежным окончанием. Например, Г.Н.Воронцова называет его послелогом по сопоставлению с предлогом. Аналогичную мысль высказывает и Б.А.Ильиш: «Оно превращается из падежного окончания в служебную частицу, выражающую владение – своего рода эквивалент предлога - of».

Говоря о роли предлогов, Г.Суит пишет: «Предложный оборот “of John” означает совершенно то же, что и родительный “John’s”».

Необходимо отметить, что оформлению послелогом “-'s” определения, обозначающего человека, как целого относительного управляющего слова – части, препятствует структура предложения.

Библиография:

1. Вейхман Г.А. Новое в Английской Грамматике, Москва, В.ш., 1990.
2. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка, Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1969.
3. Мухин А.М. О категории падежа в современном английском языке, ВЯ, 1997.
4. Фролова Т.В. Падеж имён существительных в современном английском языке, Иностранные языки в школе, № 3, 1991.
5. Varabash T.A. A Comparative Study in Grammar, USA, 1997.

6. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, Leningrad, Prosv., 1971.
7. <http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF>
8. <http://www.suite101.com/discussion.cfm/8707/75600>
9. <http://www.stella.hflcampus.monroe.edu/staffweb/ITS/Highfiles/LOTE.pdf>

2008

О категории падежа местоимений в современном английском языке

В современном английском языке категория падежа имеется только у личных местоимений, вопросительно-относительного “who”, некоторых неопределённых и взаимных местоимений.

Спорным является вопрос о наличии категории падежа у местоимения “you” и особенно у “it”. Обычно считается, что поскольку у остальных личных местоимений различаются две падежные формы, то параллельные падежные различия должны признаваться и за словами “you” и “it”, несмотря на отсутствие у них видоизменений.

Известную видимость основания этот довод имеет, так как мы признаём омонимичные числовые формы у таких существительных как “deer, ship, series, works” и у всех глаголов (кроме “be” и дефектных по разным причинам) в презенсе индикатива: форму 1-го лица единственного и множественного числа. Всё это верно.

С другой стороны, падеж представляет собой настолько своеобразную грамматическую категорию, что для её признания подобные аналогии представляются недостаточными. В самом деле, категория числа у существительных, ни в какой степени не обусловлена синтаксически, форма

числа никак не зависит от функции слова в предложении. Категория числа у глагола представлена формой такого слова, которое употребляется единственно только в синтаксической функции сказуемого или глагольной части сказуемого, и, следовательно, разные формы числа глагола не могут служить показателями различия в его синтаксических функциях. Что же касается падежа, то самый смысл его существования как категории заключается в оформлении различных семантико-синтаксических назначений именного члена предложения.

В том или ином языке, обладающем развитой системой падежных видоизменений, у какой-нибудь группы слов в каком-либо типе склонения отдельные падежные формы могут оказаться омонимичными. Например, родительный и винительный падежи единственного числа у русского мужского склонения «одушевлённых». В таком случае они различаются как особые падежи и по аналогии с другими типами склонения, где соответствующие падежи представлены разными формами, и по отличию от других, не омонимичных им, форм того же самого слова.

Но если форма у слова – только одна, и других вообще нет, то на какой основе могут быть противопоставлены омонимы? Ведь без возможности противопоставления падежных омонимов не омонимам мы можем сопоставлять лишь синтаксические функции слова, а не формы его различных падежей.

Поэтому мы будем говорить о падежных формах только пяти (шести, если считать “thou”) личных местоимений и одного вопросительно-относительного.

Наличие двух падежных форм у этих местоимений не подлежит никакому сомнению. Каково же содержание категории падежа? По правилам одна из форм должна употребляться при выполнении местоимением функций главных членов предложения, а другая - при выполнении функций

второстепенных членов. Содержание категории падежа в таких условиях как будто должно быть очень ясным: обозначение синтаксической независимости (одной падежной формой) и зависимости (другой). Однако, как известно, дело обстоит не так просто, например:

“Who is there?” – cried Michael. “Me” – bawled the ungrammatical Dig by.

Этот, якобы «неграмотный» юноша, получивший в действительности хорошее образование, употребляет форму, ставшую фактически разговорной нормой в подобных условиях.

Форма зависимого падежа всё больше вытесняет форму независимого падежа у личных местоимений, употребляемых в функции предикативного члена составного сказуемого. Эта форма встречается даже у слов в функции подлежащего, хотя большею частью в инфинитивных предложениях или в других предложениях, не содержащих сказуемого-глагола в личной форме. Кроме того, всё чаще встречается зависимая форма местоимений в функции второстепенного подлежащего в абсолютных конструкциях и особенно при сочинении предложения с вторичной субъектно-предикатной группой.

Относительно предикативного члена известно, что форма “me” для 1-го лица стала уже практической нормой. Нередко встречается также “him”, реже “her” и “them”. Очень редко - “us”. Например, обычный случай:

“It’s me? Kendal, sir” (S.Sassoon). – Здесь говорит младший военный чин высшему.

“Yes. It’s me”, said Coral Bell (A.A.Milne). – Здесь говорит известная актриса.

В речи других лиц: “That’s *him!* I know the type.” “I’m glad it’s *him*”. “I should want to if I were *her*” (J.Galsworthy).

Очень часто форма “me” встречается в самостоятельном употреблении, особенно с отрицательной частицей, после инфинитивного предложения. Сравним: “That fellow repent! Not *he!* There is something behind it” (J.Galsworthy). И: “Go indoors? Not *me!*” В контр-вопросе – больной в госпитале: “*Me, nurse?* Why I’ve been here all the time” (E.Sadler). Без глагола в эмоциональной речи: “*Me your wife!*” (A.Bennett). – Чтоб я стала вашей женой! “They were the enemy. Better them than our men”. – Пусть лучше (погибнут) они, чем наши.

Синтактико-смысловая и структурная близость так называемых «полу-абсолютных» или «абсолютных» конструкций с предлогом “with”, с одной стороны, и «абсолютных» беспредложных – с другой, вероятно, значительно способствовала проникновению последней формы зависимого падежа субъекта. Например: “But you see him being here, in the room – I had to be careful” (A.Bennett).

Самостоятельность так называемой зависимой формы подчёркивается нередко с помощью “and”. Например: “A nice thing, that with five servants in the place, *and him* a millionaire, he should be reduced to padding about in his socks!” (A.Bennett). “I only meant – you being ill *and her* gone, just at the same time. *And me* out of situation as well!” (A.Bennett). “To get him married, because of the old title, *and him* an only son” (Mrs. Bullock Lowndes). “With real news breaking every minute – *and me* short of men!” (D.du Maurier).

Встречается, конечно, и независимая форма, например: “She would be playing with her children at Narvon, *and he* away down his ship in the crack” (D.du Maurier).

С причастно-глагольным предикатом: “No, but it is very depressing, *and me* calling myself writer” (M.Arlen). “It’s thirty years since I found I’d the holy vocation, *and me* struggling against it for all I was worth” (E.M.Delafield).

Самостоятельное употребление зависимой падежной формы местоимения в функции субъекта при предикате, выраженном причастием или неглагольным синтаксическим именем, встречается и в сочинённых конструкциях без “and”, после точки: “Sam, what you’ve been through! And your son’s adventures in Germany. *Him* wanting to hear an English girl’s voice and not daring to stand up in a tram...” (A.Bennett). “I thought I ought to tell you. *Me* being there next to them just then, I might have taken another train” (E.Sadler).

Особо следует отметить случаи, когда в предложении есть личная форма глагола. Это обычно глагол «быть» в форме 3-го лица единственного числа, каково бы ни было лицо и число субъекта, выражаемого местоимением в форме зависимого падежа. В этих случаях лично-глагольной форме “s” предшествует “here” или “there”, а в роли предиката к местоимению-субъекту выступает, обычно, причастие. Например: “Hang me if I know what you’re about, Leonie! *Here’s me* dragged out of England to help save the Cub from an adventuress, as I thought, and now you say the boy is to marry her!” (G.Heyer). “The men must have somebody over them. *There’s me*” (M.Sinclair).

Это конструкции, свойственные, как правило, но не обязательно, в эмоциональной речи. “And” редко выполняет здесь чисто связующую роль. В подавляющем большинстве случаев его главным назначением является ещё более повысить эмоциональность, и иногда это – его единственное назначение.

Два местоимения или местоимение и существительное могут быть соединены сочинением в одном члене предложения. Форма зависимого падежа у одного из местоимений представляет собой довольно распространённое явление в предикативном члене составного сказуемого, нередко встречается в приложении к подлежащему, а иногда и в самом подлежащем, например: “That does not mean you and *me*” (M.Sinclair). “Dearest, we’re not just facts, you and *me*. We’re you and *me*!” (D.Carter). “We’ve

had our differences, you and *me*” (A.Bennett). (Это говорят культурные люди: офицер, министр, образованная девушка).

В подлежащем форма зависимого падежа встречается обычно у менее образованных или совсем необразованных людей. Вот говорит работница: “*Me and my sister just enough when we’re in full work*” (J.Galsworthy). Горничная: “If you please, madam, *me and Sarah* are very sorry, but we think” (E.M.Delafield).

Возможно, эта форма представляется более вежливой, чем самоутверждающее “I”. Например: “It wasn’t as if you and *me* weren’t very old friends” (E.M.Delafield). - Здесь речь просителя, желающего быть очень скромным.

Но такая форма подлежащего встречается и в речи человека, по словам автора, слегка коснувшегося науки и вовсе не скромного: “You and *me* may act as civilized beings now, but ...” (E.M.Delafield).

Иногда оба сочинённые местоимения имеют в функции подлежащего зависимую форму, например: “The morgue keeper is a very good guy. *Him and me* are no very friendly terms”. – Говорит человек, получивший кое-какое образование.

Форма зависимого падежа встречается также под ударением, на третьем месте, в специальной конструкции, возглавляемой выделяющим “it”, например: “I imagine *it’s me* that’s muddled”.

Но при самоутверждении, при особенно сильной подчеркнутости третьего члена, при большой серьёзности, чаще встречается форма независимого падежа, например: “If anyone has reason to focus the whole ... *it is I*” (E.M.Delafield).

Г.А.Вейхман отмечает, что продолжается процесс вытеснения именительного падежа личных местоимений объектным. В современном

английском языке “it is I” передаёт книжно-письменный стилистический оттенок, а “it’s me” стилистически нейтрально.

Как известно, под ударением при выделении при особой важности вопросительно-относительного местоимения “who” здесь тоже встречается форма, закономерно требуемая синтаксической функцией местоимения в предложении. Только здесь обычно за свои права, за ускользающую сферу употребления борется как раз не первая, а вторая, производная форма: “Then *whom* in the fiend’s name did you run off with?”

С другой стороны, мы неожиданно встречаем форму “whom” в функции подлежащего придаточного предложения, правда, подлежащего-объекта, но всё же самого подлинного синтаксического подлежащего: “A desire to make a friend of Laramie, *whom* Duane believed *could tell him much*”. “He handed me (=the letter) to read before sending it on to Miss *whom* she left sure *would be interested* in seeing it”. “Mildred had been immensely flattered at first by the conquest of this man, *whom* everybody said *was going to be famous, great, distinguished*” (R.Dehan).

Употребление неизменяемого “which” в подобном же случае: “The runs were fragments scattered in a confusion *which* was difficult to believe had ever been designed order”.

Правильное “who” в: “Is that Anne?” – “Yes, *who* did you think it was?” (M.Sinclair).

И неправильное “whom” в: “...apprehensive of her father, *whom* she supposed *it was*, she stopped...” (Ch.Dickens).

Известно, однако, что в противоположность личным местоимениям, у вопросительно-относительного “who” не форма зависимого падежа “whom” несколько теснит форму независимого, постепенно проникая в некоторые области её бывшего исключительного господства, а, напротив, форма “who”

вытесняет форму “whom”. Это вытеснение идёт настолько энергично, настолько напористо, что уже сейчас вряд ли можно определённо сказать, где нельзя употреблять форму “who” вместо “whom”. Мы встречаем форму “who” даже непосредственно после предлога, где ещё недавно требовалось непременно употребление формы “whom”. Так, наряду с регулярным употреблением синтаксически зависимого “who” в начале вопроса и относительного придаточного предложения: а) “Who would you ask?” asked Alice. “George?”; б) “You do not know who you are taking as a friend” (W.S.Masterman); в) “I don’t know who to borrow from next” (E.M.Delafield) - в случае, если непосредственно перед местоимением стоит предлог, как правило, все ещё употребляется форма “whom”: “She wanted company badly, someone *in* whom she could confide”. “For whom did you take me then?”

Однако и сюда, на постпредложную позицию, можно сказать совсем уж «незаконно», начинает проникать форма “who”. Случаи “for who?” и “to who?” мне встречались у разных авторов, например, у Гринвуда в «Бантинге»: “This sort of stuff won’t do for us, sir!” – “Won’t do *for* who?” – “For us, sir” (R.Greenwood).

Форма независимого падежа личных местоимений сравнительно редко встречается там, где следует ожидать зависимую форму, но бывают и такие случаи, например: “What had their long life together brought *them*, his wife and he?” (H.Walpole).

Основываясь не на таких редких случаях, мы приходим к следующему выводу: у тех личных местоимений, которые обладают двумя формами, эти формы являются падежными видоизменениями, не отвечающими в настоящее время непосредственно независимым и зависимым синтаксическим функциям местоимения. Это несоответствие объясняется значительным расширением сферы употребления второй формы, выполняющей функции предикативного члена, самостоятельного субъекта при не лично-глагольном предикате и слова-предложения, например, “Me,

nurse? Not him! And me!” Хотя независимая форма всё ещё очень часто встречается в этих синтаксических функциях, она определённо вытесняется отсюда другой формой. Поэтому категория падежа личных местоимений утратила чёткость синтаксического противопоставления форм в плане независимости и зависимости. Это обстоятельство могло бы серьёзно подорвать значение категории как собственно-падежной, если бы не несомненная стойкость первой формы в функции подлежащего при лично-глагольном сказуемом, особенно, если это подлежащее – единичное, то есть, обозначено одним словом.

Следовательно, термины, которыми обычно обозначаются падежные формы личных местоимений: именительный (nominative) и объектный (objective), более не соответствуют различию в функциях, особенно термин «объектный». Может быть, лучше было бы назвать эти формы просто первой и второй, прямой и косвенной. Но термины «независимая» и «зависимая» также могут быть приемлемы, при условии узкого понимания подлежащего как независимого единственного именного члена в предложении.

Что же касается вопросительно-относительного “who / whom”, то здесь дело с разграничением функций обстоит ещё хуже, так как форма “who” может употребляться во всех синтаксических функциях, свойственных этому местоимению. Но зато, с другой стороны, чёткость структурной связи второй формы с первой здесь наибольшая: нет ни супплетивизма (I – me, she – her), ни чередования гласных (thou – thee, he – him, they – them), поэтому эти формы можно обозначить как «простую» или «исходную» и «производную».

Содержание категории падежа, обнимающее значения первой и второй (прямой и косвенной) форм личных местоимений в английском языке, заключается в том, что общая для них указательная (не назывная) функция обозначения лица представлена в противопоставлении разных степеней семантико-синтаксической усложненности и разных степеней валентности. Первая (или прямая) форма личного местоимения менее осложнена

семантико-синтаксическими связями, чем вторая, и служит, как правило, для обозначения главного (или одного из главных) участника действия, носителя признака или суммы признаков. Вторая форма отличается большей усложненностью в семантико-синтаксическом отношении и служит, как правило, для обозначения участника действия, в каком-либо отношении второстепенного. Второстепенность лица, обозначенного второй (или косвенной) формой личного местоимения, объясняется тем, что синтаксически или семантически доминирующим является либо другое лицо, либо действие, событие, ситуация.

Содержание категории падежа у простой и производной форм вопросительно-относительного местоимения “who / whom”, заключается в противопоставлении значений форм на основе разных степеней конкретности в смысле отнесённости к «лицу». Простая форма “who” – служит для обозначения отнесённости к лицу (не к вещи) в очень общем плане – отнесённости, по существу, ничем не ограниченной. Производная форма – “whom” – служит для обозначения более конкретизированной, ограниченной отнесённости к лицу. Эта конкретизированность и ограниченность проявляются в максимально наглядной, непосредственной синтаксической подчинённости или в смысловой подчёркнутости зависимого члена предложения.

Следует отметить, что кроме личных и вопросительно-относительного местоимения “who”, также и другие типы местоимений имеют категории падежа. Сюда относятся неопределённые местоимения, типа “somebody, someone, one” и отрицательное местоимение “nobody”, взаимные местоимения “each other, one another”, определительные местоимения “everybody, everyone, other”. У этих местоимений притяжательный падеж образуется как у существительных, то есть, с прибавлением “- ’s”, например: “When a young boy does any damage to *someone*’s property, it is his father who always has to foot the bill” (J.Galsworthy). “He isn’t going to be in *anybody*’s way

at this hour of the night”. “His sincerity excited *one’s* sympathy”. “He is sure of *everyone’s* consent”. “They had not met so long that they had forgotten *each other’s* names”.

Таким образом, в современном английском языке падежные формы местоимений выражаются двумя способами: супплетивный способ образования форм объектных падежей, аффиксальный способ образования форм притяжательных падежей.

Библиография:

1. Вейхман Г.А. Новое в Английской Грамматике, Москва, В.ш., 1990.
2. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем, М., 1969.
3. Мухин А.М. О категории падежа в современном английском языке, ВЯ, 1997.
4. Селиверстова О.Н. Местоимение в языке и в речи, М., 1993.
5. [http:// www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF](http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF)
6. [http:// www.suite101.com/discussion.cfm/8707/75600](http://www.suite101.com/discussion.cfm/8707/75600)
7. [http:// www.stella.hflcampus.monroe.edu/staffweb/ITS/Highfiles/LOTE.pdf](http://www.stella.hflcampus.monroe.edu/staffweb/ITS/Highfiles/LOTE.pdf)

2008

Функциональная метафизика падежных отношений

Полагаю, что вряд ли лингвисты возразят против правомерности сопоставительного лингвистического исследования, поскольку существуют тысячи языков и диалектов. Разумеется, что совершенно невозможно учесть все возможные типы слов, которые способно выделить человеческое сознание. Однако с полным основанием можно предполагать количество

основных типов. Это даёт возможность выделить словообразовательные типы, обладающие наибольшей частотностью.

Известно, что слова сами по себе не составляют языка. Язык практически существует в предложениях. Предложение не может быть построено, если оно не выражает определённых связей между входящими в состав данного предложения словами.

Исследовать роль грамматического строя в создании языковой картины мира - значит, определить, что выражают грамматические формативы, и какое отношение это выражение имеет к созданию языковой картины мира. Представление о грамматическом строе языка нередко ассоциируется с определённым набором языковых средств, выражающих отношения между словами. Но такое представление не совсем верно.

Грамматика имеет два назначения. Она располагает 1) средствами, указывающими на отношения между словами, и 2) средствами, которые выражают свойства различных предметов и явлений. К последним относятся, например, различные словообразовательные суффиксы прилагательных и существительных, а также глаголов. Известное исключение составляют залогообразующие суффиксы, которые могут выразить определённые

отношения. Если слова могут называть отдельные предметы, признаки, действия, например, “голова, нога, белый, красный, делать, есть” и т.д., то словообразовательные суффиксы выражают признаки, объединяющие некоторое множество предметов или признаков в определённые категории.

По сути дела, словообразованием должна была бы заниматься не грамматика, а лексикология и даже не столько лексикология, сколько типология, поскольку в данном случае исследователь имеет дело с лексическими типами слов. Таким образом, все формативы, с которыми имеет дело грамматика, можно разделить на две категории: формативы, не выражающие отношений между словами и формативы, выражающие отношения между словами.

Рассмотрим грамматические формативы, выражающие отношения между словами. Формативы этого типа довольно резко отличаются от формативов, лежащих в основе классификации имён существительных, прилагательных и глаголов по признакам.

Возникает большой и интересный теоретический вопрос, в какой мере различные отношения зависят от признаков предметов и явлений и определяются ими.

В языкознании с давних пор установилось мнение, что так называемые грамматические значения обладают значительно большей степенью абстрактности по сравнению с значениями лексическими. А.А.Шахматов писал по этому поводу: "Реальные значения слов каждого языка так же разнообразны, как разнообразны представления, возникающие в мышлении в результате знакомства с внешним миром. Формальные значения слов, напротив, ограничиваются вообще немногочисленными категориями" [1, с.267].

Существует взгляд, полностью уподобляющий грамматику геометрии. Согласно этому мнению, грамматика даёт правила об изменении слов, имея в виду не конкретные слова, а вообще слова, лишённые какой-либо конкретности. Она даёт правила для составления предложений, имея в виду не конкретные предложения, а вообще всякие предложения. Абстрагируясь от частного и конкретного как в словах, так и в предложениях, грамматика берёт то общее, что лежит в основе изменения слов в предложениях, и строит из него грамматические законы. Подобно геометрии, грамматика рассматривает не конкретные отношения конкретных предметов, а отношения вообще, лишённые всякой

конкретности. Иными словами, грамматика - это царство абстрактных отношений. Подобный взгляд в своё время был оценён критически.

Грамматика далеко не всегда относится с бесстрастным геометрическим равнодушием к конкретной природе слов, т.е. к его лексической семантике. Известно, что в русском языке, как и во многих других, ряд словообразовательных суффиксов соединяется со словами определённой семантики. Например, суффиксы “-ёныш” и “-ёнок / -онок” соединяются только с основами имён существительных, обозначающих животных “гусёныш, утёныш, змеёныш; козлёнок, орлёнок, волчонок, галчонок” и т.д. В соответствии с подобной дифференциацией словообразовательных суффиксов в русском языке имеются, с одной стороны, “клубника, земляника, черника” с другой стороны, “телятина, козлятина, курятина, медвежатина”, но невозможны образования вроде “клубнятина” или “козляника”.

Грамматическая категория вида в русском глаголе может получать различное выражение в зависимости от лексической семантики. Так, глаголы несовершенного вида, обозначающие процессы действия или состояния, не связанные с результатом или

отдельными моментами их течения, не имеют соответствующих образований совершенного вида: непарные глаголы, например, “бездействовать, отсутствовать, присутствовать, содержать, соответствовать, стоять”. Группа бесприставочных глаголов, обозначающих движение, имеет двойкие образования несовершенного вида: кратный и некратный, например, “бегать - бежать”, “бродить - брести”, “возить - везти”, “водить - вести”, “ездить - ехать”.

Ещё отчётливее зависимость грамматических правил от лексической (конкретной) семантики слов проступает в языках, проводящих деление знаменательных слов по многочисленным классам: включение слов в тот или иной класс, характеризующийся особыми парадигмами, проводится только на основе семантических признаков.

Все подобные примеры, число которых можно было бы бесконечно увеличить, свидетельствуют о том, что геометрическое определение природы грамматики нельзя признать исчерпывающим и универсальным [2]. Вследствие широко распространённого у нас нечёткого понимания природы грамматики В.А.Звегинцев не замечает, что он фактически говорит здесь не о

грамматике, а о лексике, так как приведённые им слова не выражают никаких отношений.

Необходимо отметить, что на протяжении десятков лет критика структурализма ведётся в одном и том же плане. Она всегда отталкивается от недопустимости примата отношений, провозглашения независимости их от вещей.

Прежде чем говорить об отношениях, необходимо разобраться, какие отношения существуют вообще и чем отличаются те отношения, с которыми имеет дело грамматика, от всех других отношений, в которые вступают вещи окружающего нас мира.

Заметим, что критики структурализма, применяя в основном правильные философские формулы, не совсем верно подходят к явлениям языка. Многие из них исходят из того, что отношения между вещами это тоже, что и отношения между словами. Философские работы, посвященные категориям вещи, свойства и отношения, не дают никакого ответа на поставленный нами вопрос.

Различных отношений существует великое множество. Можно говорить о синтагматических, парадигматических, количественных, генетических,

дипломатических, классовых, правовых, торговых, культурных, семейных отношениях, а также о отношениях между полами, отношениях принадлежности, отношении между предметами, отношении части к целому, отношении признака к предмету, причинно-следственных отношениях, отношениях между звуком и значением, ассоциированных отношениях и т.д.

Отношения между вещами в очень сильной степени зависят от свойств самих вещей. Существует, например, определённое отношение между видом растения или животного и окружающей средой. Определённые виды животных и растений могут существовать только в определённых районах земного шара. Это отношение зависит от определённой физической принадлежности данного растения или животного к определённой среде. Человек может вступать во многие отношения с другими людьми, но количество и характер этих отношений во многом будет зависеть от качеств данного человека. Отношения не могут существовать сами по себе. Они могут быть только отношениями между вещами. Если вещь вступает в какие угодно отношения и отношения абсолютно индифферентны к самим вещам, то это значит,

что сами вещи лишены какой-либо качественной определённости.

Для примера возьмём такое отношение, как отношение субъекта к объекту. Совершенно очевидно, что оно может существовать только в том случае, если глагол переходный. Установление обусловленности отношения здесь настолько очевидно, что даже не требует специальных исследований.

Если взять такое пространственное отношение, как местоположение одного предмета внутри другого, то такое отношение зависит только от одного свойства - размеров, обеспечивающих возможность вмещать один предмет в другой. Если это условие соблюдено, то вы можете помещать внутри одного предмета любой другой, наделённый какими угодно качествами. Все эти качества при соблюдении указанного условия не будут оказывать абсолютно никакого влияния на качество названного отношения. Такое пространственное отношение, как положение предмета между двумя предметами или среди других предметов, будет ещё более абстрактным. Здесь отношение будет очень мало зависеть от качества самих предметов.

Буквально тоже можно сказать и о таком пространственном отношении, как движение от предмета. Здесь такое качество предмета, как его размер, не играет сколько-нибудь значительной роли.

Человек может вступать в самые различные отношения с другими людьми и предметами окружающего мира. Он может вступать в брачные отношения, завязывать торговые отношения, может стать владельцем имущества, получить какие-либо права, стать членом партии, научного общества, банка, акционерного общества, заключить с кем-либо договор, стать должником кого-нибудь. Все эти разные отношения могут быть выражены одним и тем же языковым способом типа: “глава семьи, владелец дома, арендатор дома, член партии, член научного общества, член правления” и т.д. Отсюда можно сделать один, весьма важный вывод: отношения между словами в языке более абстрактны по сравнению с реальными отношениями, существующими между отдельными вещами.

Языковые отношения обладают огромной инклюзивной особенностью, т.е. они могут включать в себя, покрывать собой огромное количество самых разных жизненных отношений.

Отношения между словами познаются человеком в жизненной практике. Многократное повторение определённых отношений создаёт в голове человека так называемую категорию опыта. По существу это понятийная категория, которая может найти выражение в языке. Каким способом эта категория может быть изображена в языке, зависит от лингвокреативного мышления.

Лингвокреативное мышление может произвести выбор средств выражения, оно может определить семантический объём категории, особенности её сочетаемости и т.д. Многое здесь будет определяться также имманентными законами лингвистического знака. Всё это можно легко понять при анализе конкретных примеров.

Во всех языках, имеющих классное деление имён существительных, наблюдается процесс разрушения их систем. Роды в ряде тюркских языков (азербайджанский) и в ряде индоевропейских языков исчезли (иранские языки, армянский, английский), в балтийских языках исчез средний род. Почти совершенно исчез средний род в албанском. Противоположный процесс происходит в новогреческом языке, где средний род вытесняет мужской и женский. Род в русском

языке, и особенно средний, не поддаётся никакому логическому обоснованию. В некоторых кавказских языках классные показатели в именах существительных не проявляются. Признаки разрушения системы классных показателей наблюдаются также в африканских языках.

Например, категория принадлежности выражается тем или иным способом во всех языках мира. Способы её выражения довольно разнообразны, в том числе окончанием родительного падежа. Этой способностью также обладают его семантические аналоги: аналитические конструкции, изафетные конструкции, так называемый “status constructus” и даже простое соположение двух имён существительных. Средством выражения категории принадлежности может быть также местный падеж.

Универсальным средством выражения категории принадлежности являются притяжательные местоимения. Во многих языках мира широко распространены притяжательные суффиксы. В кабардино-черкесском языке лично-притяжательные формы образуются от чистой основы имён существительных прибавлением префиксальных морфем для 1-, 2- и 3-го лица обоих чисел, например “си унэ - мой дом”, “уи

унэ – “твой дом” и “унэ - его дом” и т.д. В якутском языке личное местоимение может употребляться в роли притяжательного: “мин атым - моя лошадь”.

Категория определённости, например, во многих языках мира находит языковое выражение. Чаще всего она выражается артиклем, который может быть препозитивным или постпозитивным. В артиклевой функции иногда используется притяжательный суффикс 3-го лица (монгольские языки, язык коми). В некоторых языках артиклевую функцию имеет винительный падеж. Суффикс винительного падежа в этих случаях указывает, что объект действия является определённым. В языках, не имеющих артикля, определённость чаще всего устанавливается контекстом или специальными показателями, например, в китайском языке.

Необходимо отметить, что обычным и повсеместно распространённым способом выражения категории лица являются местоимения. Категорию лица также выражают личные окончания. Однако существуют языки, в которых личные окончания отсутствуют.

Рассматривая падежи, следует выделить, что обычно принято делить падежи на две

группы, так называемые субъектно-объектные падежи, куда входят именительный, родительный, дательный и винительный, и падежи местные, объединяющие самые различные падежи, имеющие пространственные значения.

Необходимо отметить, что такое разделение оправдано только с функциональной точки зрения. Что касается вопроса о происхождении этих падежей, то здесь какие-либо разграничительные линии произвести трудно, так как субъектно-объектные падежи могут происходить от косвенных. Так, например, родительный падеж в тюркских, а также в финно-угорских языках, по всей видимости, произошёл от индуктива, в индоевропейских языках он в какой-то мере ведёт своё происхождение от аблатива. В языке коми он отчасти происходит от индуктива и частично от аблатива. Дательный падеж, как показывает история различных языков, почти как правило, развивается на базе развития значения направительного падежа. Есть факты, указывающие на возможность возникновения винительного падежа на базе значения направительного падежа, сравним: лат. "Romain ire - идти в Рим", древнеинд. "gramam gaeḥati - идёт в деревню". В одном из диалектов языка коми окончание

винительного падежа совпадает с окончанием дательного падежа, возникшего на базе значения направительного.

В связи с этими предварительными замечаниями полезно произвести обзор различных субъектно-объектных и местных (пространственных) падежей в широком масштабе.

Именительный падеж, как правило, не имеет никаких особых падежных окончаний. Правда, основа слова может иметь различные наращения, но эти наращения обычно не имеют характера особых падежных суффиксов. Как известно, во многих языках мира именительный падеж обычно выступает как субъект действия. Исключение в этом отношении может представлять встречающаяся в некоторых языках мира эргативная конструкция. Подлежащее в эргативном падеже обычно встречается в тех случаях, когда глагол является переходным, сравним: груз. “kasta sahli aaiena - человек построил дом”, каб. “шалэм – письмо”, “итхащ - парень написал письмо”, авар. “хъаравулас склад цунула - сторож охраняет склад”, лезг. “бубади ктаб къачуна - отец взял книгу” и т.д.

Многие лингвисты пришли к выводу, что эргативная конструкция предложения не может быть приравнена к номинативной

конструкции и имеет совершенно особую сущность. При номинативном строе языка именительный падеж не зависит от семантики глагола. Наоборот, в эргативной конструкции падеж подлежащего зависит от семантики глагола. Глагол в эргативной конструкции управляет падежами главных членов предложения, т.е. эргативным и абсолютным падежом, в котором всегда стоит прямое дополнение. Именительный и винительный падежи в эргативной конструкции отсутствуют. Субъект, направляя действие на объект, уже получает содержание активного деятеля.

Эргативный падеж подлежащего переходного предложения отличается активное участие субъекта в им совершаемом действии. Объект в эргативной конструкции пассивен. Фактически выделяются две разновидности субъекта: субъект действия и субъект состояния. Следует при этом заметить, что под субъектом состояния понимается прямое дополнение. Эти две разновидности субъекта в номинативном предложении не различаются. В структуре эргативного предложения выделяется ведущее значение не грамматической категории, а логической. Грамматическая форма обуславливает разновидности

выступающего в них субъекта. Субъект оказывается также зависимым, как и объект.

В синтаксисе переходного глагола субъект перестаёт быть главным членом. Синтаксическая роль субъекта в эргативной конструкции снижена. Переходный глагол согласуется лишь с ближайшим объектом.

Следует, однако, заметить, что такое понимание сущности эргативной конструкции несколько не разрешает некоторых серьёзных противоречий. Во-первых, многие утверждают, что основной причиной образования эргативной конструкции в различных языках является наличие переходных глаголов. Эргативная конструкция предложения превращается в одно из средств выражения переходности. Так, например, существует мнение, что доминирующим в структурном механизме эргативного строя можно считать лексикализацию главных основ по принципу переходности/не переходности.

Предложение в любом языке мира по существу представляет развёртывание различных признаков предмета, о котором идёт повествование. Глагол - это процессуальный признак. Если глагол сочетается с прямым дополнением, то становится абсолютно ясно, что этот

глагол переходный. Переходный глагол здесь уже достаточно охарактеризован, и эргативный падеж в данном случае не нужен. Он становится совершенно лишним. Поэтому во многих языках мира существуют переходные глаголы, но сами эти языки не имеют эргативного падежа.

Во-вторых, неформальность винительного падежа также не является показателем эргативности, так как переходные глаголы могут сочетаться с формальным винительным падежом, сравним: рус. “читаю книгу, потерял шапку” и т.п. Вместе с тем есть языки, в которых винительный падеж отсутствует, например, английский, но тем не менее переходные глаголы в этих языках существуют.

В-третьих, утверждают, что в эргативной конструкции эргатив обладает особой активностью. Но это утверждение даже не имеет достаточных логических оснований. Разве в неэргативной конструкции абсолютный, точнее именительный падеж не может быть активным, сравним: рус. “Конь бежит очень быстро”; Отец мой работает изо всех сил”. В эргативных языках в этих случаях именительный, или абсолютный, падеж не может быть заменён эргативный. Как же всё это связать с понятием активности?

До эргативной конструкции была номинативная конструкция типа “Мальчик ест яблоко”. Лингвотехническое неудобство этой конструкции состояло в том, что ни падеж субъекта действия, ни падеж объекта действия не были оформлены. Их функции определялись местоположением. В языке возникла необходимость более точно их обозначить. Чтобы точнее обозначить объект действия в глагол был включен показатель объекта. Однако дистантный способ обозначения объекта все же не исключал необходимости более точного обозначения субъекта действия. В результате действия этой тенденции возник особый падеж - эргатив.

Может опять-таки показаться, что в различных языках мира существует необычайное разнообразие падежей с самыми различными значениями. Но в действительности это не так. В языках мира встречаются падежи, обладающие наибольшей частотностью употребления. Эти падежи можно было бы назвать основными падежами. Такие падежи встречаются сравнительно редко.

Родительный падеж существует во многих языках мира. Основная его функция - выражение принадлежности. На базе этого

основного значения обычно развиваются все его другие значения.

Наиболее простой способ выражения принадлежности - простое соположение двух имён существительных, не имеющих никаких специальных показателей, сравним: манс. “jawata”, хант. “johan xohar - берег реки (букв. “река берег”), брет. “repp an dragon - голова дракона” (букв. “голова дракон”), валл. “capten y Hong - капитан корабля” (букв. “капитан корабль”), древнеевр. “ban adam - сын человека” (букв. “сын человека”), индонез. “rumah bapak - сын отца” и т.д. Такой способ выражения, по-видимому, отражает глубокую древность, когда притяжательные отношения понимались ещё как пространственные и близость предмета символизировала как и его близкие отношения с другими предметами, и мало эффективен. Чаще всего два имени образуют так называемую изафетную конструкцию, когда они формально объединяются связующими элементами.

История различных языков наглядно показывает, что способ прямого соположения часто заменяется различными показателями родительного падежа. Такими показателями могут быть даже частицы.

В современном еврейском языке появилась так называемая “nota genitive”, в

арамейском языке роль показателя родительного падежа стало играть указательно-относительное местоимение “di”: араб. “abuhi di malka - отец царя” (букв. “отца его, который царя”).

Сочетание типа “status constructus” существовало и в египетском языке. Однако наряду с этим способом в египетском языке употреблялся так называемый косвенный, или опосредствованный, родительный падеж. Косвенный родительный падеж образовывался с помощью особой частицы род. падежа “n(i)”.

Особенно нагляден процесс распада “status constructus” в современных арабских диалектах. Отношение родительного падежа выражается в живых говорах простым контактом предыдущего определяемого с последующим определением. Например, “bayt al mal - дом денег” (т.е. казначейство). Однако наряду с этим простейшим средством выработалось и другое, более сложное, но и более чёткое: определяемое, обязательно снабжённое артиклем, соединяется с определением посредством слова, обозначающего имущество; особенно распространено “mata, mta” (Магриб), “ta” перед согласными и “tie” перед гласными (Мальта), “beta” (Египет), “taba” (Сирия); особо “mal” (Месопотамия), “hagg” (Аравия), “hona” (Судан): “is-

stamparija ta gvern - правительственная типография”.

В современном амхарском языке возможна конструкция, напоминающая древнесемитский “status constructus”, например, “feres bet - лошадь дом”, т.е. “конюшня”. Обычно же родительный падеж предваряется относительным местоимением, который становится как бы предлогом, например, “re-nagm bet - царя дом”, т.е. “дворец”.

В языке тигринья принадлежность может выражаться, как в древнесемитских языках, путём непосредственного соположения двух имён существительных, например “bietferes – конюшня” (букв. “дом лошади”), “gual Gebru - дочь Ибру” (Джебраила) и т.д. Вместе с тем существует другой способ выражения этих отношений посредством слова “nay” (первоначально “вещь”), например “gual nay Gebru - дочь Джебраила”[3].

В современном яванском языке значение принадлежности может выражаться простым соположением двух существительных, например, “omah bapak - дом отца”, но оно может выражаться и суффиксом “-e”, например, “omah-e bapak - дом отца”.

Рассматривая способы выражения родительного падежа в пехлевийском и ранненовоперсидском языках, П.Хорн указывает на способ простого соположения

двух имён существительных, когда управляемое (sub-stantivum rectum) находится перед управляющим (substantivum re-gens), например, Егеп. “xubai - властитель Ирана”[4]. Следует при этом иметь в виду, что в древнеперсидском был родительный падеж. Очевидно, способ простого соположения установился после исчезновения древнеперсидского родительного падежа. Ярким доказательством невыразительности способа простого соположения является возникновение в пехлевийском языке и окончательное развитие в новоперсидском языке так называемой изафетной конструкции.

Сущность этой конструкции состоит в том, что управляемое и управляющее связываются между собой посредством так называемой идафы, развившейся из относительного местоимения “пуа – который”, сравним: современный перс. “kisvar-i Iran - страна Ирана”, (букв. “страна, которая Ирана”). Роль идафы в данном случае совершенно аналогична в арамейском и сирийском, которое также восходит к относительному местоимению со значением “который”.

Тем не менее, относительное прилагательное и родительный падеж имеют точки соприкосновения в семантическом

плане, поскольку они оба могут выражать идею принадлежности, сравним: фин. “Karjalanjoet - реки Карелии” и “karjalainen – карельский”, т.е. “принадлежащий к Карелии”.

Родительный падеж может возникнуть в результате переосмысления отложительного падежа, или аблатива. Таким, например, является по происхождению родительный падеж на “о” в славянских и балтийских языках.

В языках аналитического строя значения родительного падежа могут выражаться предложными конструкциями. Чаще всего в таких конструкциях фигурирует предлог, имеющий значение “от” или “из”, сравним: “van” в голландском, “fun” в идиш, “de” в романских языках, “af” в норвежском, “of” в английском, “min” в арабском и т.д.

В различных языках мира для выражения функции родительного падежа широко используются частицы.

Как показывает история различных языков, **дательный падеж** чаще всего возникает в результате переосмысления значения **направительного падежа**, сравним: тат. “урман-га - в лес”, но “кызга – девушке”, азерб. “амбара - в амбар”, но “саата - на часы”, мар. “чодралан - к лесу”, но “йолташлан – товарищу” и т.д.

Основное значение дательного падежа - значение косвенного объекта, но в некоторых языках дательный падеж может иметь несколько значений. Дательный падеж в корейском языке характеризуется следующими значениями: 1) значение косвенного объекта, предмета, на который направлено действие (дательный направления); 2) значение места действия или местопребывания, местонахождения, места обнаружения чего-либо (дательный места); 3) значение времени (дательный времени); 4) значение причины (дательный причины).

В грузинском языке дательный падеж имеет значение винительного. В кавказских языках дательный падеж также употребляется вместо именительного, когда в роли сказуемого выступает глагол чувственного восприятия. Основной грамматической чертой, присущей глаголам “*verba sentiendi*” в этих языках является постановка субъекта в дательном падеже в отличие от глаголов переходных (с субъектом в именительном и эргативном падежах) и непереходных (с субъектом в именительном падеже). Сравним: груз. “*Bavsvs deda huqvars* - Ребёнок любит свою мать” (букв. “Ребёнку нравится мать”). Аналогичное построение предложения при инверсивных

глаголах наблюдается почти во всех иберийско-кавказских языках с развитой системой склонения [5].

В некоторых языках наблюдается тенденция к слиянию дательного падежа с родительным. Так, например, уже в древнеболгарском языке принадлежность предмета могла выражаться и родительным, и дательным падежом. Затем дательный падеж, особенно дательный приглагольный, всё чаще и чаще стал выражаться аналитической конструкцией с предлогом “на”. Поскольку дательный падеж мог вообще заменять родительный, то конструкция с предлогом “на” совершенно вытеснила родительный падеж [6, с.71].

В современном румынском языке формы дательного и родительного также совпадают, например: “domn – господин”, “domn – господина” или “господину”, “casa – дом”, “case – дома” или “дому”. Исторически форма “domn” восходит к латинской форме дательного падежа единственного числа “dominus”, а форма “case” к латинской форме дат. падежа ед. числа “casae”. Совпадение форм родительного и дательного падежей наблюдается также в албанском языке, например “mali – горы” и “горе”, “shoku – товарища” и “к товарищу”. Исторически форма родительного-дательного

падежа современного албанского языка восходит к дательному падежу.

Существуют языки, в которых *винительный падеж* не имеет специального формата. Его функции определяются порядком слов, сравним: англ. “I take the key - Я беру ключ”, болг. “Майката дава хляб на детето - Мать даёт хлеб ребёнку”, осет. “Тал дон аназы - Вол (бык) воду пьёт”, фр. “Nous avons pris une chambre - Мы взяли комнату”, индонез. “saya membeka pintu - Я открываю дверь”, вьетн. “toi ru con - Я баюкаю ребёнка” и т.д.

С лингвистической точки зрения такое положение, по-видимому, не является особенно удобным. В ряде языков появляется показатель винительного падежа, если он приобретает особое значение. Так, например, в тюркских языках и абсолютном большинстве угро-финских языков особый показатель винительного падежа появляется обычно в тех случаях, когда *винительный падеж* обозначает определённый объект, сравним: тат. “Без бу кызны курдек - Мы видели эту девушку”, эрзя-морд. “Сон нолдызе лишменть - Он отпустил лошадь” (мне известную), удм. “Коля тон та газетъесыз люкыли - Коля, ты распредели эти газеты”. Нечто подобное наблюдается также в монгольских, новоиндийских и иранских языках.

В истории различных языков винительный падеж довольно неустойчив. Древний винительный падеж во многих языках исчез. Так, например, винительный падеж на “-т”, свойственный некогда древнеиндийскому, исчез во всех новоиндийских языках. Исчез древний винительный падеж в семитских языках, характерный для латинского языка винительный падеж на “-т”, исчез в романских языках. Нет никаких следов древнеперсидского и авестийского винительного падежа в современных иранских языках. По-видимому, в древности не было специального винительного падежа в финно-угорских и тюркских языках.

Основная причина такой неустойчивости заключается в том, что винительный падеж достаточно надёжно выражен порядком слов. Именно такая позиция винительного падежа предохраняет его от смешения с именительным падежом. Дополнительное его обозначение становится как бы лишним. Этим объясняется также тот примечательный факт, что показатели винительного падежа часто имеют непадежные значения.

Некогда присущий древнееврейскому языку специальный винительный падеж с окончанием “-а” исчез, но позднее эта утрата

была частично восполнена. Если винительный падеж относится к неопределённому имени существительному, то он не имел специального окончания. Если же существительное, выступающее в функции винительного, было определённым, то перед ним появлялась особая частица “eth”, так называемая “nota accusative”.

Аналогичное положение существовало и в сирийском языке. Винительный падеж, выражающий неопределённый объект действия, не имел никакого окончания. Если объект действия был определённым, то перед ним употреблялся предлог [7, с.115].

В древнеперсидском языке некогда существовал винительный падеж. Позднее древняя система падежей стала разрушаться. В среднеперсидском языке она полностью утратилась. Однако форма винительного падежа, полностью совпавшая с формой именительного, не стала универсальным средством выражения объекта действия. По-видимому, порядок слов в предложении оказался недостаточным. Но здесь опять-таки стали развиваться показатели непадежных значений. В современном персидском языке винительный падеж иногда выражается послелогом “-га”. По мнению многих исследователей, этот послелог указывает

на определённый объект. Иногда показатель винительного падежа “-га” выступает в роли дополнительного средства, выделения прямого объекта. В языке белуджей винительный падеж совпал с именительным. В случаях, когда возникает необходимость в выделении объекта действия или нужно избежать смешения, в роли винительного употребляется косвенный падеж с частицей “-га”.

Есть языки, в которых винительный падеж имеет тотальное оформление и употребляется во всех случаях. К таким языкам принадлежат японский, русский, чеченский и другие.

Семантический объём винительного падежа в разных языках может быть неодинаков. В финском языке винительный падеж употребляется менее часто, чем в русском языке, поскольку он выражает действие, достигшее предела, сравним: “Luin kirjaa - Я читал книгу”. Более узкую сферу употребления имеет винительный падеж также в эвенкийском языке, поскольку с ним конкурирует винительный неопределённый. В русском языке винительный падеж употребляется для выражения категории одушевлённости, сравним: “вижу стол”, но “вижу мужчину”. Основным стимулом её возникновения явилась необходимость

различения падежа действующего лица (именительного) и падежа объекта действия (винительного), после того как формы этих падежей совпали у основ мужского рода на “-о”, “-и”. Возникновение необходимости в различении падежа объекта далее объясняется тем, что русский язык имеет свободный порядок слов. Это значит, что место, которое занимает слово, не содержит указания на его синтаксическую функцию. Так, например, в предложении “Мать любит дочь” слово “мать” является субъектом действия. Поскольку в этих двух функциях могли выступать только одушевлённые имена существительные, то создание особого винительного падежа для одушевлённых имён существительных мужского рода, например: “Жена уважает мужа” способствовало хотя бы частичному устранению нежелательной омонимии форм именительного и винительного падежей.

В испанском языке перед прямым дополнением, называющим лицо, употребляется предлог “а”, например: “Ayer Fernando encontro a su hermano - Вчера Фернандо встретил своего брата” [8, с.230].

В румынском языке винительный падеж существительных, обозначающих живые существа, обязательно имеет перед собой предлог “ре-”: “Ей вадпелфратре - Я вижу брата”.

Пространственные падежи. Местный падеж: Довольно широко распространён в различных языках мира. Чаще всего он выражает местонахождение предмета внутри другого, предмета, сравним: фин. “talo-ssa - в доме”, коми-зыр. “керка-ын - в избе, в доме”, венг. “vdros-ban - в городе”, осет. “ком-ы - в ущелье”, тур. “ev-de - в доме”, монг. “жил-д - в году”, эст. “raama-tu-s - в книге” и т.д.

В некоторых языках существует местный падеж, означающий нахождение предмета на поверхности другого предмета, сравним: венг. “lov-on - на лошади”, фин. “talo-lla - на доме”, осет. “зэхх-ыл - на земле”. В корейском языке местный падеж раскрывает значение места - конкретной пространственной характеристики, например: “Ури-нын пан-ес ир-ханда - Мы работаем в комнате”.

В аварском языке существует местный падеж, который выражает преимущественно пребывание внутри предмета, представляющего собой собирательное единство (“росуль - в ауле”), или внутри какой-либо сплошной среды (“салуль - в песке”, “льель - в воде”). По-видимому, такое же значение имеет так называемый вещественный падеж в чеченском языке. Вещественный падеж выражает в основном свои значения: пребывание, нахождение, а также движение предмета внутри сплошной

массы другого предмета (обычно жидкости). В аварском языке различается также местный падеж, обозначающий пребывание в предмете, имеющем внутри пустоту, которая может бытьместилищем для чего-либо, например: “roqob - в доме”, “qanssinib - в сундуке”.

Разновидностью местного падежа является так называемый пролатив, или продольный падеж, обозначающий движение вдоль чего-нибудь, сравним: коми-зыр. “вдр-пв - в лесу”, удм. “луд-эти - по полю”. Эвенкийский язык различает так называемый направительно-продольный падеж. Имя существительное в направительно-продольном падеже имеет значение места или предмета, по краю которого, вдоль которого, над которым совершается действие, сравним: “Орон курек шхуктыдерен - Олень бежит вдоль ограды”; “Би дэтыкли даримасиним - Я объезжаю тундру по краю”.

Основная функция *направительного падежа* обозначение направления. Направительный падеж встречается во многих языках мира, сравним: тат. “урман-га - в лес”, осет. “ком-ма - в ущелье”, эрзя-морд. “веле-с - в деревню”, венг. “varos-ba - в город”, лугмар. “чодр-ашке - в лес”, эст. “maja-ne - в дом”, чеч. “юрт-а - в село” и т.д. То же значение в других языках может быть выражено при помощи предлогов и послелогов.

В некоторых финно-угорских и тюркских языках, если глагол имеет значение совершенного вида, вместо местного употребляется направительный падеж, сравним: коми-зыр. “vord eotui - заблудился в лесу”, мар. “ялеш шочыж - родился в деревне”, эрзя-морд. “озавтынъ умарина саде - посадил яблоню в саду”, тат. “Бала тактага язды - Мальчик написал на доске”.

К числу падежей, выражающих направление, относится так называемый *достигательный падеж*, или *терминатив*, сравним: коми-зыр. “вдрбдз - до леса”, удм. “коркаозь - до дома”, эст. “Tartu-ni - до Тарту” и т.д. По сравнению с направительным падежом терминатив имеет меньшее распространение.

Основная функция *отложительного падежа* - обозначение движения от предмета или изнутри предмета. Отложительный, или исходный падеж встречается во многих языках мира, сравним: тур. “Ankara-dan - из Анкары”, коми-зыр. “кар-ысь - из города”, фин. “talosta - из дома”, эст. “koolist - из школы”, манс. “хапныл - из лодки”, др.лат. “rivod - от реки”, монг. “номоос - из книги”. Там, где отсутствуют синтаксические падежи, эти же отношения могут быть выражены при помощи предлогов и послелогов. Некоторые языки особо выделяют *отложительный падеж*,

обозначающий движение от поверхности предмета, сравним: фин. “*talolta* - от дома”, коми-зыр. “*вдрсьань* -от леса”.

Творительный, или *инструментальный*, падеж. Основная его функция - обозначение орудия действия. Этот падеж встречается во многих языках мира: сравним: коми-зыр. “*чердн*”, монг. “*сухээр*”, чеч. “*дагарца* – топором”, рус. “*топором*”и т.д. Иногда он играет роль агенса. В языках, не имеющих синтетических падежей, это же отношение может быть выражено посредством предлогов и послелогов.

Творительный падеж в уральских языках возник на базе так называемого *нового локатива*. Первоначальное значение местонахождения могло послужить причиной возникновения производного значения совместного пребывания, сравним: рус. “*сидит около меня*” и “*сидит со мной*”. В дальнейшем в отдельных языках значение совместного пребывания могло превратиться в значение обладания чем-либо или в значение принадлежности.

Совместный падеж или *комитатив*. Основная его функция - выражение совместности, сравним: коми-зыр. “*ныв-код - с девушкой*” (“*иду с девушкой*”), тамил. “*маниданоды - с человеком*”, осет. “*лаг-има - с человеком*”, венг. “*elvtdrs-sal - с товарищем*”, монг.

“ах-аар - с братом”, эст. “sobera-ga - с другом”. В языках, не имеющих совместного падежа, это значение может передаваться при помощи предлогов и послелогов. Значение комитатива близко к значению творительного и местного падежа. Поэтому в истории различных языков эти падежи нередко сливаются. Творительный падеж иногда имеет значение не только творительного, но и комитатива, сравним: коми-зыр. “мунд зордбн - идёт с дубиной”, удм. “сахарен чай - чай с сахаром”, “кеньырен шыд - суп с крупой”.

Для кавказских языков характерно деление местных падежей по сериям. В лакском языке они по своему образованию и значениям распределяются по сериям, которые определяются соответствующими падежными аффиксами - показателями, выражающими нахождение или движение предметов в разных положениях в пространстве. Так, например, падежные формы “къатлуву - в комнате”, “къатлува - из комнаты”, “къатлувун - в комнату”, “къатлувух - через комнату”, “къатлувунай - по направлению к комнате” объединены общим падежным показателем и составляют одну серию.

Аварские падежи группируются в три серии: серия покоя, серия направления и

серия исхода. В каждую серию входят по пять падежей, означающих какое-либо пространственное отношение, нахождение на поверхности предмета, около него, в нём, под ним, внутри него.

Необходимо отметить, что падежи во многих языках являются полисемантическими. Один падеж может иметь довольно много значений. Так, например, местный падеж в бенгальском языке может также иметь значение дательного: “a ta u das taka diben - дайте мне десять рупий”; значение направительного падежа: “ami sahare gelam - я иду в город”; значение творительного падежа: “as amikuthare gach katilam - я рублю дерево топором”.

Многозначны также падежи в кабардино-черкесском языке, например, эргативный падеж. Он может иметь значение дательного и творительного падежа, а также местного и исходного, выступать в качестве определения в атрибутивно-пассивных комплексах, например: “фызым ибосцей - платье женщины”, обозначать предмет, с которым сравнивают.

Такой же многозначностью обладает и *послеложный падеж*. Он может иметь значение творительного, местного, направительного.

Локативная форма в языке зулу обозначает пространственные отношения

(местонахождение предмета или направление его движения). Оттенки локативного значения формально не отображаются, а проявляются лишь в контексте или определяются значением глагола сказуемого, например: “kumuntu - в человеке, к человеку, от человека, на человека” и т.п.; “embuzeni - в котле, к котлу, на котле”. Причины такой многозначности могут быть различными.

В кабардино-черкесском языке значение различных падежей, в особенности местных, могут выражаться превербами. Значение падежных суффиксов в известной степени ослабляется, и они становятся полисемантическими.

Роль падежных суффиксов может ослабляться, когда язык от синтетического строя переходит к аналитическому.

При выражении грамматических отношений путём сочетаний предлогов с падежной формой функция дифференциации значений переходит на предлоги. Роль падежей при этом становится излишней. Любопытно в этом отношении образование так называемого *косвенного падежа*.

В вульгарной латыни большинство старых латинских падежей подверглось редукции, в результате чего остались только два падежа: именительный (*casus rectus*) и

винительный (*casus obliquus*). Именительный падеж сохранил функции именительного падежа старой латыни. Форма винительного падежа, выступая в роли косвенного падежа, выполняла функции родительного, дательного, винительного прямого дополнения, аблатива места, времени, образа действия и аблатива с предлогами.

Многообразии функций делало косвенный падеж не очень ясным. Он стал перенапряжённым. Возникла тенденция к более чёткому выражению синтаксических функций путём употребления предлогов, сравним: фр. “*la chambre de son pere* - комната его отца”.

Нечто подобное происходило также в истории иранских и некоторых индийских языков. Там также возникла двухпадежная система, причём косвенный падеж обычно употребляется с послелогами.

Встречаются аналитические языки, где падежные отношения могут выражаться при помощи предлогов и послелогов одновременно. Иногда вместо послелогов употребляются также наречия, сравним: в афганском: “*лэ мез ки - в столе*”, “*лэ кор цэха ватэл - выходить из дома*”.

Многозначность падежей может быть результатом падежного синкретизма. По неизвестным причинам, чаще всего причинам фонетическим, ряд семантически

совершенно различных падежей может получить совершенно одинаковую форму, сравним: норв.саам. “saddu – песок” и “песка”, в кольско-саам. “var – лес” и “леса”, норв-саам. “luokka – откос” и “откоса”, кольско-самм. “var-est - в лесу” и “из леса”.

В древнетюркском местный падеж одновременно имел значение исходного: “к бз -дэ - в глазах” и “Kafan-ma - от императора”. В тунгусо-маньчжурских и монгольских языках, а также в якутском местный падеж совпадает с направительным, эвенк. “бираду - в реке” и “в реку”, бур. “гэртэ - в доме” и “в дом”, як. “оскуолага - в школе” и “в школу”. В хантыйском языке наблюдается совпадение местного и творительного падежей, например, “хопны - в лодке” и “лодкой”. В албанском языке наблюдается омонимия родительного и дательного падежей, сравним: “mali – гори” и “горе”. Омонимия падежных окончаний наблюдалась также в латинском и греческом языках, сравним: лат. “росае рбзы” и “рбзе рьет – мальчикам” и “мальчиками”.

Форматив “-ши” в грузинском языке соответствует по значению и местному, и направительному падежам: “Батумши - в Батуме” и “в Батум”.

Следует заметить, что многозначность может наблюдаться и в аналитических

конструкциях, сравним: в хинди “*эхармэ* - в доме” и “в дом”, “*мэз пар* -на столе” и “на стол”.

Могут быть случаи, когда аналитический строй языка полностью ещё не сформировался, вследствие чего наряду с синтетическими падежами могут употребляться и аналитические конструкции. В немецком языке наряду с родительным падежом встречается аналитическая конструкция с “*von*”, сравним: “*Die Zahl der Kriegsgefangenen - Die Zahl von der Kriegsgefangenen* - число военнопленных”.

Некоторые авторы грамматик бенгальского языка в одну и ту же парадигму помещают наряду с синтетическими падежами типа “*balak-e* - мальчику”, “*balak-er* - мальчика” также такие падежи, как творительный “*balaker dvara* - мальчиком”.

В ряде языков можно встретить разные способы выражения падежных отношений. В бенгальском языке наряду с синтетическим местным падежом типа “*nagare* - в городе” можно встретить образование “*nagar madhye* - в городе” (букв. “в середине города”).

В некоторых языках встречаются и более редкие падежи. В эвенкийском языке существует направительно-местный падеж. Имя существительное в направительно-местном падеже имеет значение предмета

или места, перед которым, около которого совершается действие: “Тогокло тэгэкэл - Сядь у окна”; “Нунган мокла иллан - Он остановился около дерева”.

В некоторых финно-угорских языках встречается *превратительный падеж*, означающий результат превращения: манс. “хап-ыг - лодкой стал”.

Осетинский язык выделяет особый *уподобительный падеж*, отвечающий на вопрос “подобно чему?”.

В языке коми существует так называемый *достигаемый падеж*. Он служит для указания цели или причины действия: “муна вала - иду за водой”, “кула шогла - умираю с тоски”.

В табасаранском языке существует один из местных падежей (местный VI), например, “сундхигь - между сундуками”. Этот падеж выражает *пребывание между* однородными предметами, а также между частями одного предмета. Значение “между” охватывает целую серию падежей, куда входят также исходные и направительные падежи.

Один из падежей 3-й серии в лакском языке может иметь значение “через пространство”, “находящийся за домом”, а другой падеж 4-й серии означает “через пространство”, “находящееся у самого дома”.

Библиография:

1. Шахматов А.А. Сборник статей и материалов, Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку, М., Учпедгиз, 1952.
2. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи, М., Изд-во МГУ, 1976.
3. [http:// www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline](http://www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline)
4. [http:// www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF](http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF)
5. [http:// www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html](http://www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html)
6. Мейе А. Диалекты индоевропейских языков, 1908.
7. Brockelmann С. Asttwrkische Grammatik der islamishen literatursprachen / Mittelasiens Leiden, 1968.
8. Виноградов В.В. Русский язык, М., Изд. 2, 1972.

2011

Опыт системного взгляда на языковую картину мира

Как известно, время в языке выражает отношение действия или состояния к определённой временной плоскости. *Выражение времени* - характерная особенность коммуникации, осуществляемой при помощи языка. В различных языках мира выражение времени очень часто связано с выражением вида. Поэтому в целях ясности изложения полезно хотя бы вначале абстрагироваться от этой характерной особенности глагольных времён и рассматривать их только в плане соотнесённости действия или состояния с определённой временной плоскостью. Можно выделить несколько типов такой соотнесённости.

В мире существуют языки, с формально неразвитыми системами времён. Обычно такие языки довольствуются относительно малым количеством времён. Чаще всего они имеют три времени: настоящее,

прошедшее и будущее, соотносимые с соответствующими временными планами. В хантыйском языке (среднеобский диалект) существуют только два времени: настоящее-будущее и прошедшее. Мало времён и в венгерском языке. В современном венгерском языке изъявительное наклонение имеет три времени: настоящее, прошедшее и будущее. Система времён дунганского языка имеет всего четыре времени. Три времени различает индонезийский язык. Чешский язык также различает только три времени: настоящее, прошедшее и будущее. К этой категории языков можно также отнести польский, белорусский и русский языки. Скудость системы глагольных времён отнюдь не означает, что глагольные времена в этих языках не способны выражать такие значения, как перфективность, многократность, совершенность / несовершенство и т.д., всё это возможно, но обеспечивается другими средствами.

К языкам, в которых глагольные времена специально не фиксированы, прежде всего, относится китайский. В нём существуют так называемые видо-временные формы, но, ни настоящее, ни прошедшее, ни будущее времена не имеют сколько-нибудь определённых и устойчивых показателей. Время обычно определяется по контексту.

Во вьетнамском языке в определении времени действия огромную роль играет также контекст. Очень часто время определяется только контекстом. Если же из контекста неясно, к какому времени относится действие, то для уточнения времени действия употребляются: наречия времени и наречные существительные типа “сегодня, вчера, завтра” и т.д., и служебные слова, которые ставятся перед глаголом.

Реальное время совершения действия в кхмерском языке определяется либо контекстом, либо лексически при помощи слов типа “сегодня, вчера, в следующем году, только что” и т.п. В индонезийском языке “saja dating” означает “я прихожу, я пришёл и я приду”.

В различных языках иногда встречаются времена, которые очень трудно соотнести с каким-нибудь временным планом, поскольку такие

времена в различных условиях могут иметь значение настоящего, прошедшего и будущего.

К временам этого рода относится неопределённое время в ненецком языке. Н.М.Терещенко так определяет значение этого времени: “Неопределённое время, как это следует из самого его названия, не связано с обозначением вполне определённого временного представления. Временное значение, выраженное неопределённым временем, довольно широко. Формы неопределённого времени могут иметь значение и настоящего времени и прошедшего (чаще недавно прошедшего), а в сочетании с показателем несовершенного вида, также и будущего времени” [1, с.184]. “То или иное значение форм неопределённого времени”, замечает далее Н.М. Терещенко, “зависит в первую очередь от характера действия, выражаемого глаголом. У глаголов, действие которых мыслится как длящееся, формы неопределённого времени имеют чаще значение настоящего (хотя могут иметь также значение прошедшего). Напротив, формы неопределённого времени, образованные от глаголов кратковременного или мгновенного действия, имеют значение прошедшего времени” [1, с.185].

Неопределённое время присуще также и другим самодийским языкам. Оно встречается в селькупском, нганасанском и энецком языках. В кабардинском языке существует время, называемое “аорист первый”. В современном языке и в фольклорных текстах аорист употребляется для выражения мгновенности действия прошедшего времени, но он может выражать также значение настоящего и будущего времени.

Имперфект в истории арабского языка мог иметь значение настоящего, будущего и прошедшего времени.

Наиболее типичным глагольным временем, выражающим результат действия, является перфект. В языках мира перфект имеет огромное распространение. Оно фактически не зависит ни от строя языка, ни от его генетической принадлежности. Он встречается в индоевропейских, финно-угорских, тюркских и кавказских языках. Иногда время имеет другое

название, но фактически является перфектом. Таково, например, прошедшее неочевидное в некоторых тюркских и восточных финно-угорских языках. В лезгинском языке прошедшее III по значению полностью совпадает с перфектом. Перфектное значение может иметь форма на “-ж” в калмыцком языке, поскольку она обозначает действие, которое совершилось в прошлом, а по своему результату обнаруживается в виде следствия в настоящее время. Приглагольный показатель “те-“ в языке суахили в большинстве случаев указывает на совершенность или результат действия [2].

В китайском языке морфема “ла”, помимо идеи завершения действия и становления состояния, придаёт глаголам значение перфектности, показывая, что действие совершилось, но результат его виден и сказывается в настоящем времени, например “цзуй жэнь паола - преступник сбежал”.

Конечно, могут быть языки, не имеющие перфекта, но огромное распространение его в различных языках мира свидетельствует о том, что особое выражение результата действия представляет коммуникативную необходимость.

Время совершения действия может быть недостаточно определённым, например: “Я видел детей” или “Я буду заниматься спортом”, т.е. “Я ничего не говорю о том, когда я видел детей и, когда я буду заниматься спортом”. Однако нередко возникает необходимость точного указания момента совершения действия. Для этой цели языки используют различные средства.

Наиболее показательным в этом отношении являются времена типа английского Present Continuous и Past Continuous tense. В тюркских языках была довольно сильна тенденция к созданию специальных форм определённого настоящего времени. Эта тенденция не во всех тюркских языках проявлялась в одинаковой степени, но в языках Средней Азии и Сибири она проявлялась достаточно наглядно. В казахском языке существуют две разновидности настоящего времени: так называемое настоящее переходящее и настоящее конкретное. Настоящее переходящее указывает на действие или событие, совершающееся постоянно: “кос ошады -

птицы летают”, “сексевэл жаксы жанады - саксаул хорошо горит”. Настоящее конкретное выражает действие, происходящее в данное время, в данный момент, например: “квн жавып тур - идёт дождь” (букв. “небо (в данный момент) находится в состоянии дождя); “о лхат жазып отыр - он (в данный момент) пишет письмо”. Сравним: также ног. “бара ятырмын - я иду в данный момент”; узб. “ёза ётирман”, кирг. “жазып жатамын - я пишу в данный момент” и т.д.

В сфере прошедшего времени, так же как и в сфере настоящего, в тюркских языках проявлялась довольно заметная тенденция к созданию форм прошедших времён, выражающих действие, связанное с определённым моментом в прошлом, сравним: каз. “Келе жатыр еым - Я приходил тогда”, узб. “Ёза ётган едим - Я писал тогда”, алт. “Барып дьаттым - Я ехал тогда”, тат. “Бара идем - Я шёл тогда” и т.д.

Категория конкретной длительности находит своё выражение также в корейском и японском языках, сравним: кор. “*Нас-ыл калго иссо* - Точу серп” [3].

Одним из средств, уточняющих момент речи, является создание релятивных (относительных) глагольных времён. Типичным примером относительных глагольных времён может быть плюсквамперфект.

В языках земного шара плюсквамперфект имеет довольно широкое распространение. Импликативно плюсквамперфект тесно связан с перфектом. Если в языке существует перфект, то его обычно сопровождает плюсквамперфект. Этот факт имеет определённое объяснение. Существование перфекта и плюсквамперфекта наблюдается во всех современных германских и романских языках: шведском, норвежском, датском, исландском, фарерском, голландском, фризском, немецком, французском, испанском, итальянском, португальском, каталанском, провансальском, румынском, молдавском и ретороманском. Оно наблюдается в новогреческом, албанском, чешском, лужицком,

сербохорватском, словенском, словацком, финском, латышском и эстонском, а также в марийском и тюркских языках [4].

Сосуществование перфекта и плюсквамперфекта имело место и в древних языках, например в латинском и греческом. Плюсквамперфект обычно образуется из того же языкового материала, что и перфект, отличаясь от него лишь отдельными деталями. Чаще всего общей основой перфекта и плюсквамперфекта является причастие прошедшего времени, сравним: нем. “ich habe geschrieben - я написал”, “ich hatte geschrieben - я написал раньше”, древнерус. “писал есмь - я написал”, “писал был - я написал” или “писал раньше”.

С исчезновением перфекта обычно исчезает и плюсквамперфект. В современном русском языке нет ни перфекта, ни плюсквамперфекта. Чем объяснить эти особенности? Почему во многих языках, совершенно различных по своему характеру и не связанных общностью происхождения, наблюдается закономерное сосуществование перфекта и плюсквамперфекта?

В языке возникает необходимость выразить действие, которое бы предшествовало другому действию, осуществлявшемуся в плане прошлого, и притом выступало бы как действие, уже законченное по отношению к другому действию. Перфект, который всегда выражает действие законченное, явился очень удобным материалом для выражения действия, закончившегося раньше другого действия в прошлом. Только этим можно объяснить загадочный факт сосуществования перфекта и плюсквамперфекта, наблюдаемый, как говорилось выше, в самых различных языках мира.

Некоторые языки показывают в значении времён степень удалённости речевого акта от данного момента.

В эвенкийском языке существуют три оттенка будущего времени глагола: будущее I, будущее II и будущее III. Будущее I имеет значение действия, которое будет совершено в отдалённом или неопределённом будущем. Будущее II имеет значение ближайшего будущего времени. Будущее III также имеет значение весьма близкое будущему II, указывая на

совершение ближайшего действия с оттенком некоторой неопределённости [3]. Отдалённое будущее время существует также в эвенкском языке.

Недавнопрошедшее (прошедшее категорическое) существует в якутском языке. Наряду с ним выделяется в якутском языке преждепрошедшее повествовательное время. В отличие от недавнопрошедшего времени, эта форма времени служит для обозначения таких прошлых действий, которые отдалены от момента речи относительно более длительным отрезком времени. Обычно оно употребляется для повествования о событиях сравнительно большой давности.

Сюда же относится давнопрошедшее I в лезгинском языке, которое выражает действие, совершившееся в отдалённом прошлом. Близкое прошедшее время в эскимосском языке указывает на действие, которое только что совершилось, или на действие обычное, которое началось в прошлом и продолжается в данный момент. Близкое будущее время в этом же языке указывает на действие, которое начнется непосредственно после момента совершения речи. Форма прошедшего времени с афф. “-e” в калмыцком языке передаёт значение однократного очевидного действия в недавнем прошлом. Первое прошедшее время в монгольском языке передаёт действие, которое совершилось в момент речи. Второе прошедшее время обозначает действие, которое предшествовало моменту речи. Третье прошедшее время обозначает действие давно прошедшее, но неизвестное до этого слушателю [4].

Системы глагольных времён содержат времена, которые находятся на стадии отмирания. Сербохорватские формы прошедшего времени делятся по образованию на сложные (перфект, плюсквамперфект, прошедшее предположительное) и простые (аорист и имперфект). Самым употребительным временем является перфект. Аорист редко употребляется в разговорном языке и почти не встречается в публицистике. В современном языке имперфект также малоупотребителен. Почти полностью исчезло прошедшее длительное в мокша-мордовском языке (типа “моралень - я пел”),

перфект и плюсквамперфект в карельском и вепсском языках довольно редки. Также редки эти времена в языке коми.

В некоторых языках глагольные времена начинают становиться полисемантическими, утратив при этом первоначальную видовую специализацию. Аорист в албанском языке выражает не только законченное, но также и незаконченное действие в прошлом. Перфект в албанском языке иногда употребляется для выражения законченности действия в прошлом. В современном албанском языке иногда без всякого ущерба для смысла аорист может употребляться вместо перфекта.

Библиография:

1. Н.М.Терещенко. Массовая коммуникация, М., 2003.
2. [http:// www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline](http://www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline)
3. [http:// www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF](http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF)
4. [http:// www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html](http://www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html)
5. Рубинштейн Дж., О концептуализации отрезков времени в русском языке, <http://seelrc.org/glossos/>, The Slavic and East European Language Resource Center, 2002.

2011

Роль синтаксиса в отражении языковой картины мира

У синтаксиса как особого раздела языкознания две основные задачи: изучение различных типов словосочетаний и предложений.

Наиболее чёткое и правильное определение словосочетания дано в академической Грамматике русского языка. “Словосочетаниями обычно

называют грамматические единства, образуемые посредством соединения двух или большего количества слов, принадлежащих к знаменательным частям речи и служащие обозначением какого-нибудь единого нерасчленённого понятия или представления”.

Словосочетания являются неотъемлемым строительным материалом для предложений, вместе с тем они качественно отличаются от последних. Не входя в систему коммуникативных средств, словосочетания лишены предикативности. Тип словосочетания не терпит стечения двух неотъемленных концентров предложения - субъекта и предиката. Усложнение словосочетания, его разворачивание возможно лишь в условиях исключенного субъекта или предиката. Совмещение двух концентров даёт предложение. Любое словосочетание строится по принципу “зависимый член + главный член”.

Таким образом, структура словосочетания характеризуется тем, что оно организуется около одного знаменательного слова, являющегося его формирующим стержнем. Конструктивные свойства словосочетания определяются грамматическим и лексическим содержанием, прежде всего стержневого главного члена и характером его синтаксических отношений с зависимыми членами.

Словосочетание - это синтаксическое объединение, которое образуется сочетанием знаменательного слова и формы другого знаменательного слова на основе подчинительной связи. Словосочетание состоит из знаменательного слова и формы другого знаменательного слова (или форм других знаменательных слов).

Всякое общение обычно состоит в раскрытии признаков предметов и действий. Словосочетание - это как бы клеточка потока речи, всегда состоящая из двух частей. Одна часть раскрывает признак другой части, уточняет, дополняет его содержание, т.е. в пределах структурной единицы

словосочетания заключено выражение различных характеристик предметов и действий.

В таком случае может возникнуть вопрос, каким образом словосочетания связаны с отражением в голове человека картины мира и что собственно они сигнализируют.

Любое словосочетание строится по принципу “зависимый член + главный член”, а в широком смысле слова это фактически “определение + определяемое”. Отсюда можно сделать вывод, что словосочетания могут быть материалом для изучения связи слов в речи и их валентности. В реальной действительности им соответствуют всякого рода характеристики различных предметов и явлений.

И действительно, в любом словосочетании одна его часть определяет другую. В этом, пожалуй, и состоят все познавательные возможности, которые может раскрыть изучение различного рода словосочетаний.

Формулы словосочетаний в различных языках мира отличаются большим разнообразием. Однако, тем не менее не утрачивается возможность установить наличие общих типов.

Большую группу словосочетаний в различных языках составляют так называемые определительные словосочетания, где в роли ведущего члена выступают прилагательные, например, главная роль, великий мастер, лёгкий вопрос, личная заинтересованность, глубокая осень, общественная работа, интересная книга, июльская ночь, красивая девушка.

Зависимым членом словосочетания может быть причастие, например, прошлый год, испорченный фотоаппарат, упавшее дерево, пропавший сын, скошенный луг, выпавший снег.

Качественные прилагательные могут присоединять к себе имена существительные (или местоимения) в родительном, дательном и

творительном падежах без предлогов, например, полный глубокого смысла, понятный взору, покорный Перуну, довольный собой.

Довольно многочисленны словосочетания с именами существительными, сопровождаемыми предлогами, например, мокрый от слёз, скользкий отрос, слепой от природы, удобный для сидения, голый до пояса, прохладный после росы, последний из генералов, разные по характерам, готовый к отъезду, склонный к полноте, знакомые между собой.

Могут быть словосочетания с наречиями, например, младенчески живой, неуместно громкий, довольно приятный, чересчур сытый.

Широко распространены словосочетания имён существительных с именами существительными. Здесь необходимо различать беспредложные и предложные словосочетания, например, ножка стола, стадо оленей, конец деревни, человек партии, дым костра, гимн Меркурию.

Предложные именные словосочетания с именами существительными многочисленны и разнообразны. Они выражают очень широкий круг отношений, что связано с богатством предлогов и разнообразием их отношений. Но отношения эти обычно другого характера, чем в беспредложных словосочетаниях. Здесь преобладают отношения не объектные и не качественно-определяющие, а обстоятельство-определяющие разного рода, например, брошка из золота, товарищи из учреждений, побег из плена, сырость от земли, педагог до мозга костей, столик у дежурной, глаза без блеска, письмо к полковнику, костюм в полоску, мужик с топором, скамья под яблоней, робость перед командиром, человек за рулём, удача в делах, лампа на комод, мысль о переезде.

Многочисленную группу словосочетаний образуют различные глагольные словосочетания, например: заявлять протест, оправдывать доверие, выдерживать осаду, освещать вопрос, производить опыт, набирать скорость, предпринимать попытку и т.д. Глаголы могут сочетаться со всеми

падежами и глагольными конструкциями, например, следовать примеру, служить интересам, бояться змей, махать топором, лишать права, думать о сестре, докладывать о работе, бороться за правду, уходить в отпуск, приводить в систему, вынуть из кармана, не спать до утра.

Зависимым членом словосочетания может быть местоимение, например, наша родина, моя лошадь, этот дом, тот парень, какая деревня, каждый человек, какой-нибудь пример, весь двор.

Наречие также может выступать в роли зависимого члена глагольного словосочетания, например: хорошо придумали, тихонько беседовали, бесшумно пройти, пролететь мимо, торопливо встать, буйно реагировать, активно участвовать.

Могут быть глагольные сочетания с инфинитивом, например, послал учиться, уложили спать, отпустили погулять, умение пользоваться, мода приглашать, необходимость соблюдать.

Довольно распространены словосочетания с порядковыми числительными, например, девятый вагон, третья бригада, второй звонок, шестая рота.

В словосочетаниях в роли главного слова может выступать имя числительное, например, два окна, четыре ведра, трое из них, трое на водокачке.

Есть языки, в которых некоторые из вышеперечисленных моделей могут отсутствовать, например, в обско-угорских языках могут отсутствовать модели с родительным падежом, поскольку в этих языках нет оформленного родительного падежа. В новогреческом языке, а также в арабском будут отсутствовать словосочетания с инфинитивом. Инфинитив в этих языках отсутствует. В русском языке, в отличие от финского, не будет сочетаний с партитивом, который в русском языке не выделяется. В языке коми не будет

словосочетаний, содержащих имена существительные с предлогами, поскольку предлоги в этих языках отсутствуют. Во многих языках мира нет изафетной конструкции, характерной для тюркских языков.

Словосочетания, как уже говорилось выше, по своей природе не коммуникативны. Словосочетание представляет нечто отрывочное, как бы искусственно извлечённое из речи. Оно не даёт понятия о целостности высказывания.

Каждое простое предложение, как грамматическая единица, имеет предикативную основу, т.е. построено по тому или иному отвлечённому образцу. Так, например, в основе предложений “Ребенок веселится; Поезд идёт; Мальчик читает; Завод работает” лежит отвлечённый образец - структурная схема: им. падеж существительного - спрягаемая форма глагола, во взаимной связи друг с другом, выражающие отнесённые ко времени отношения процессуального признака (действия или состояния) и его носителя.

Простое предложение - это такое высказывание, в основе которого лежит отвлечённый грамматический образец (структурная схема, предикативная основа), специально предназначенный языком для построения отдельной самостоятельной единицы сообщения.

Сам отвлечённый образец предложения (любой каждый) как синтаксическая единица имеет грамматическое значение, общее для всех таких образцов и объединяющее их в синтаксическую категорию простого предложения. Этим значением является предикативность - категория, которая целым комплексом формально синтаксических средств соотносится с тем или иным временным планом действительности.

Простое нераспространённое предложение сообщает об одной отдельной ситуации: “Мальчик пишет; Девочка читает; Вечереет; Наступила зима; У нас гости; Мне весело”.

Иногда отмечают наличие изоморфизма атрибутивных словосочетаний и простых предложений, например: красный карандаш и карандаш красный. Однако логика не считает атрибутивные сочетания предложениями, поскольку здесь в предикативной связи признак приписывается понятию как собственный. Точнее говоря, в атрибутивных словосочетаниях признак рассматривается вне времени, тогда как в простых предложениях он рассматривается как существующий в данный момент. Спустя некоторое время этот признак может исчезнуть.

Конечно, если подходить с чисто логической точки зрения, и предложение может выражать постоянный признак, например, “земля круглая”, но событие в речи очень часто связано с определенным временем. Поэтому свойство предиката предложения выражать признак, существующий в определённом временном плане, само по себе очень важно.

Структурная схема предложения обладает такими грамматическими свойствами, такими особенностями своего языкового существования, которые позволяют обозначить, что-то, о чём сообщается, реально осуществляется во времени (настоящем, прошедшем или будущем). Это план реальности или, что то же самое, временной определённости. Значение времени и реальности / ирреальности слиты воедино. Комплекс этих значений называется объективно-модальными значениями, или объективной модальностью. Категория предикативности формируется этими значениями и представляет их как сложную языковую целостность.

Простое предложение может быть распространённым, т.е. оно может содержать распространяющие члены, которые также называются второстепенными членами.

Сложное предложение представляет собой грамматически оформленное сочетание предложений (частей), так или иначе приспособленных друг к другу, тогда как простое предложение - единица,

функционирующая вне такого сочетания (отсюда и его определение как простого предложения). В составе сложного предложения его части характеризуются грамматической и интонационной взаимосвязанностью, а также взаимообусловленностью содержания. В коммуникативном плане различие между простым и сложным предложениями сводятся к различию передаваемых ими сообщений. Простое нераспространённое предложение сообщает об одной отдельной ситуации. Сложное предложение сообщает о нескольких ситуациях и об отношениях между ними или (специфический случай) об одной ситуации и отношении к ней со стороны его участников или говорящего. Например, “Мальчик пишет; Девочка читает; Вечерет; Когда мальчик пишет, девочка читает; Он сомневается, что тебе понравилась книга; Боюсь, что мой приезд никого не обрадует”.

Таким образом, сложное предложение - это целостная синтаксическая единица, представляющая собой грамматически оформленное сочетание предложений и функционирующая в качестве сообщения о двух или более ситуациях и об отношениях между ними.

Сложное предложение может выражать различные отношения между входящими в него простыми предложениями. Оно может выражать различного рода временные отношения (одновременность, очередность, предшествование, следование и т.д.). Придаточные предложения, входящие в состав сложного предложения, могут выражать сомнения в достоверности чего-либо, совпадение точек зрения, характеристику по сходству, отношение несоответствия, разделительные отношения и т.д. Могут быть также придаточные предложения, имеющие значение цели, причинно-следственное значение и другие. Придаточная часть сложного предложения присоединяется не просто к главной части с помощью того или иного союзного средства, но и распространяет или замещает в его составе какое-либо слово, словоформу или сочетание слов.

Нетрудно заметить, что синтаксис любого языка ориентирован на выражение таких особенностей предметов и явлений, которые выступают в речи человека, без выявления которых в речи сама речь становится невозможной. На этом основании можно отметить две основные функции синтаксиса: 1) функционирование синтаксических единиц обеспечивает возможность самой коммуникации, 2) благодаря наличию синтаксических единиц становятся возможными суждения, которые способны раскрыть сущность предметов и явлений окружающего мира. Слова-названия, как указывалось выше, такой функцией не обладают.

Типы синтаксиса в разных языках мира могут быть неодинаковыми. Они могут быть неодинаковыми даже в рамках одного и того же языка. Так, например, в тюркских языках довольно отчётливо представлены три типа синтаксиса.

Наиболее древний тип характеризуется следующими, характерными для него особенностями. Тип построения простого предложения в тюркских языках является господствующим. Можно без всякого преувеличения сказать, что простое предложение в тюркских языках стремится включить в себя все потенциально возможные придаточные предложения, создать такие заменители придаточных предложений, структура которых не противоречила бы правилам главного предложения.

Некоторые русские типы придаточных предложений в тюркских языках не встречаются. Это, прежде всего, относится к определительным придаточным предложениям типа “Человек, который много читал, много знает”. Не типичны для тюркских языков дополнительные придаточные предложения типа “Я знаю, что у тебя нет денег”, придаточные обстоятельственные времени “Когда настала осень, в школах начались занятия”.

Чем объясняются эти характерные особенности тюркских языков? Многие здесь объясняются типичным для тюркских языков порядком слов – “определение + определяемое”. С точки зрения логики русские определительные придаточные предложения являются определениями. В предложении “Человек, который много читал, много знает” придаточное предложение “который много читал” логически представляет определение, характеризующее данного человека. По этой причине оно заменяется в тюркских языках причастным оборотом.

Если в тюркских языках все определения помещались в начале предложения, то совершенно естественно, что глагольная форма отодвигалась на конец предложения.

По этой причине придаточные предложения, характерные для индоевропейских языков, в древнейшие эпохи в тюркских языках не образовывались. Для тюркских языков этого периода характерна была так называемая трансформация. Этот процесс в целом выглядел так: сначала имело место примыкание двух самостоятельных предложений, затем происходило преодоление первичного примыкания путём втягивания потенциального придаточного предложения в рамки простого предложения. Все, относящееся к определению, выражалось при этом причастными и деепричастными конструкциями. Сказуемое потенциального придаточного предложения превращалось в отпричастное имя и становилось дополнением глагола предложения, вобравшего в себя потенциально возможное дополнительное придаточное.

Наряду с этим, древнейшим способом выражения синтаксической связи в тюркских языках были сложные предложения союзного типа. Их возникновение нельзя объяснить только влиянием структуры контактирующих с ними языков других систем (русского, арабского, иранских). Уже в недрах структуры тюркских языков были заложены условия для развития союзного сложного предложения. Семантическим

основанием для развития союзных предложений были противительные значения: условные, следственные и другие. Немаловажное значение имел характер временного соотношения действий. В случае необходимости показать противопоставление временных планов (или контрастность) выбирались по мере возможности союзные предложения. Не случайно, что значение противительности, противопоставления хорошо выражали частицы, которые и легли в основу многих союзных образований.

Тюркские языки располагают известным количеством союзов и союзных слов, дающих им возможность образовывать придаточные предложения. В развитии синтаксической структуры тюркских языков наблюдаются факты, когда оба пути развития подчинительных отношений: трансформация и союзный способ - скрещиваются, давая разнообразные смешанные типы построений, например, “Качан Боколу келерде, бай айткан...- Когда к нему пришел Бокалу, бай сказал...”. Трансформация как способ выражения подчинительных отношений, как говорилось выше, имеет известные ограничения. Союзный способ явился результатом стремления преодолеть недостаточность одного способа трансформации. Гибридизация в целом выступает как способ усовершенствования синтаксической связи.

Специфический синтаксис имеют также языки, для которых типичной является эргативная конструкция предложения.

Роль синтаксиса в отражении картины мира довольно специфична и сложна. Функционируя в сообщении, слова выступают как единицы номинации, названия. Знаменательное слово существует как название предмета, признака, действия, состояния. Собранные в словаре слова представляют именно этот, называющий аспект языковой системы.

Словарь любого языка показывает, какие элементы языковой картины мира - предметы, явления, их различные признаки практически познаны и усвоены определённым человеческим коллективом, говорящим на данном

языке. Отражение картины мира здесь уже имеется. Однако понимание определённой картины мира не может ограничиваться только названием предметов, явлений и их свойств. Оно предполагает познание их различных свойств, связей с другими предметами и явлениями, их отношений. Познание сущности окружающей картины мира предполагает размышление, исследование этих связей, сопоставление изучаемых предметов и явлений с другими предметами и явлениями. Познание картины мира в таком понимании может быть осуществлено только в связной речи. Без использования синтаксических единиц построение связной речи фактически оказывается невозможным. Поэтому синтаксис сообщает не столько о том, какие составные элементы картины мира человеком познаны, а о том, как они между собой связаны.

Известно, что основная сущность предложения в различных языках мира состоит в раскрытии различных качественных и процессуальных признаков интересующего нас предмета или явления. Синтаксис показывает, с какими словами эти признаки связаны и в какие отношения входят они с другими словами. Будучи взяты изолированно, слова языка этих отношений не показывают.

Другая особенность синтаксиса состоит в том, что он показывает типы синтаксических единиц. Единицами морфологии являются формы слов. Природа их очень сложна. Формы слова принадлежат слову, организуют и представляют его. Но функционируют они в синтаксической конструкции (начиная от элементарных соединений и кончая сложным текстом), и в этом смысле можно утверждать, что морфология служит синтаксису. Однако такое утверждение упрощенно представляет реальные отношения в языке. Формы слов имеют собственные морфологические значения. Сложившись на основе синтаксического функционирования форм слов, абстрагировавшись от их синтаксических функций, эти значения существуют как принадлежащие уже самой морфологической форме. Будучи носителем

таких отвлеченных значений, морфологическая форма слова в возможностях своего функционирования оказывается ограниченной этими значениями, она сама диктует синтаксису тот или иной выбор морфологических средств.

Таким образом, морфологические формы, их значения в определенный данный момент существования языка взаимодействуют с синтаксическими конструкциями, с правилами их построения не как сфера подчиненная со сферой подчиняющей, а как сфера, располагающая арсеналом собственных средств, со сферой, без этого арсенала практически не существующей.

Знаменательное слово - это единица, которая благодаря своим грамматическим и лексическо-семантическим свойствам способна подчинять себе другое слово в той или иной его форме (формах) или в той или иной своей форме (формах) слово подчиняется другому слову.

Вступая с другими словами в синтаксические связи, слово принимает участие в образовании синтаксических конструкций, которые являются компонентами оформленной единицы сообщения. Так, например, слово “читать” своими лексико-семантическими и грамматическими свойствами (принадлежность к определённой части речи, переходность, лексическое значение) предопределяет возможность своей связи с формой вин. падежа имени в объектном значении, подчиняет себе эту форму и на основе этой связи образует сочетание “читать книгу, письмо, стихи”, которое входит в единицу сообщения как её компонент: “Он читает книгу; Читать книгу интересно; Сел читать книгу; Читая книгу, уснул; Человек, читающий книгу, поднял голову”. Свойство знаменательного слова подчинять себе другие слова в тех или других формах, весь потенциал связей, принадлежащих слову, составляет область синтаксиса.

Синтаксис как область грамматического строя языка объединяет в своих границах такие единицы, которые или непосредственно формируют сообщение, или служат компонентами формирующей его конструкции.

Такими синтаксическими единицами являются словосочетание, простое предложение и сложное предложение.

Библиография:

1. Axundov A.A., Veysəlov F.Y., Aslanov T.Ə. Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis, Bakı, 2002.

2. <http://www.hi-edu.ru>

3. <http://www.sil.org/LINGUISTICS/GlossaryOffline>

4. Stockwell R.P. Foundations of Syntactic Theory, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1977.

5. Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке, М., Наука, 1984. **2010**

MÜNDƏRİCAT

CONTENTS

ОГЛАВЛЕНИЕ

Dil tipologiyasının aktual problemləri **18**

Valentlik probleminin tədqiqi tarixindən.....5

Valentliyin təbiəti və səviyyələri

Müxtəlif sistemli dillərdə semantik və sintaktik valentlik

Müxtəlif sistemli dillərdə mütləq və fakultativ valentlik

İngilis dilinin Amerikan və Britaniya variantlarının leksik-qrammatik xüsusiyyətləri

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işarə əvəzliliklərinin tipoloji təhlili

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yiyəlik əvəzliliklərinin tipoloji təhlili

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində qayıdış əvəzliliklərinin tipoloji təhlili

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi fellər

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli birləşmələrin tipoloji təhlili

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr

Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli söz birləşmələri

Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri

Müasir ingilis dilində feli sifət cümlələri

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mübtəda budaq cümləsi

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində xəbər budaq cümləsi

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümləsi

Actual problems of language typology 18

Language, mind and communication.....173

The relationship of the language and culture

Culture through proverbs

Intercultural pragmatics

Semantics and pragmatics

Lexico-semantic variation in the modern English language

The origins of discourse analysis

Discourse and language teaching

General discourse activities

Conversation analysis

Discourse analysis

Discourse typology

The lexico-grammatical problems of transformation

Stylistic problems of translation

The process of phraseologization in non-cognate languages and the problem of the translation's ways of the phraseological units

Language in and out of context

Body Language

Universals of nonverbal communication - body language

Актуальные проблемы языковой типологии 18

О соотношении языка и мышления..... 322

Роль английского языка в межкультурной коммуникации начала XXI века

Лексико-грамматические особенности американского и британского вариантов английского языка

Процессы заимствования и взаимовлияния в языках

Лексические заимствования

Грамматические заимствования и влияния

Омонимичные подчинительные союзы и особенности их функционирования в современном английском языке

Лингвистическое понятие валентности

Валентность как языковая категория – основная проблема семантики

Валентность и члены предложения

Семантическая валентность в современном русском и английском языках

Синтаксическая валентность в современном английском и русском языках

О категории падежа в современном английском языке

О категории падежа имён существительных в современном английском языке

О категории падежа местоимений в современном английском языке

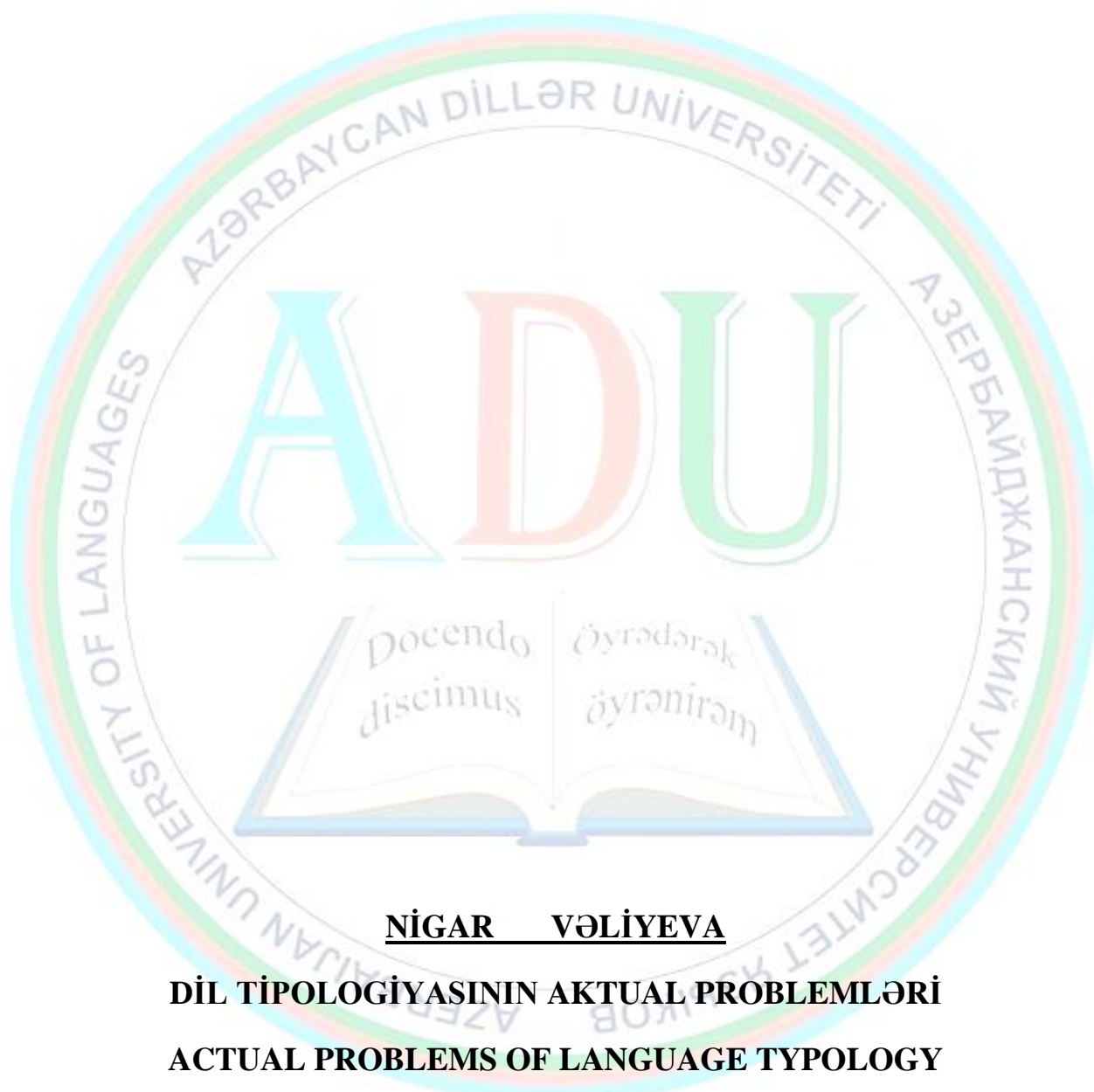
Функциональная метафизика падежных отношений

Опыт системного взгляда на языковую картину мира

Роль синтаксиса в отражении языковой картины мира

QEYDLƏR

NİGAR VƏLİYEVƏ

DİL TİPOLOGİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ACTUAL PROBLEMS OF LANGUAGE TYPOLOGY

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ТИПОЛОГИИ